

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1988

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
LARS N. HENNINGSEN

Tryk: P.J.Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

Lic. phil. <i>Inge Adriansen</i> : »De sønderjydske Piger« – fra forlæggerprofit til folkeeje	side	5
Dr. <i>Bruno Berni</i> : Italien, Danmark og Den Anden Slesvigske Krig	–	43
Læge <i>Johannes Brix</i> : Læger og kirurger i Aabenraa i slutningen af 1700-tallet	–	49
Fhv. landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> : Hans Chr. Iversen. En sønderjysk lærer og hans erindringer fra Tønder Seminariums danske afdeling 1869–72	–	61
Overlærer <i>Nina Langkilde</i> : »Den stråtækte landsbyskole«. Minder fra Knud, Solderup og Rørkær	–	87
Arkivar <i>Jorgen Witte</i> : Landråd von Uslar – en embedsmand i kamp med »rigsfjenderne«	–	107
Fhv. landsarkivar <i>Peter Kr. Iversen</i> : Fra stavnsbåndets tid på Schackenborg. »Den onde grevinde« og hendes bønder 1711–1725	–	159

Anmeldelser

Jane Bossen, Helge Krempin: Helligåndskirken i Flensborg 1386–1986 (ved sognepræst <i>Jens Bruun</i>)	–	229
Jörn Barfod: Die Holzsulptur des 13. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig (ved museumsinspektør <i>J. Slettebo</i>)	–	231
Bjørn Poulsen: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig (ved lektor <i>Henrik Fangel</i>)		233
Harald Voigt: Die Nordfriesen auf den Hamburger Wal- und Robbenfängern 1669–1839 (ved arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	237
Gudrun Andresen og Klara Sørensen: Fra Silkesko til Bondens Bo (ved museumsinspektør <i>J. Slettebo</i>)		241
Anders Monrad Møller: Jagt og skonnert (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	242
Johannes Nielsen: 1864 – da Europa gik af lave (ved arkivar <i>Hans Kargaard Thomsen</i>)	–	244
Ernst Kracht: Aus meinem Leben. Erinnerungen und Erfahrungen (ved redaktør <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)		247
Faarhus 1945–1949 (ved <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	248

Knud Gether: Middelalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge (ved lektor <i>Jørgen Wangel</i>)	–	249
Huse i Haderslev I–II (ved museumsinspektør <i>Peter Dragsbo</i>)	–	253
Karin Johannsen-Bojsen: Regnbuelandet (ved overbibliotekar <i>Jørgen Hamre</i>)	–	255
Otto Norn: To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus (ved museumsinspektør <i>J. Slettebo</i>)	–	259
Lars N. Henningsen (red.): Ensted sogns historie (ved museumsinspektør <i>Peter Dragsbo</i>)	–	261
Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn (ved seniorstipendiat <i>Per Grau Møller</i>)	–	263
Jørgen Nielsen: Arbejder i danskhedens tjeneste (ved adjunkt <i>Christian Skov</i>)	–	268

Bognyt

(ved rektor <i>Knud Fanø</i> , lektor <i>Henrik Becker-Christensen</i> og arkivar, dr. phil. <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	270
--	---	-----

Noter og nyt

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig – Institut for Grænseregionsforskning – Museer	–	275
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland i 1987	–	297
Oversigt over årsskrifter og periodica (ved overlærer Ib Andersen)	–	317
Tillæg til medlemsfortegnelsen	–	332

»De sønderjydske Piger«

– fra forlæggerprofit til folkeeje

af *Inge Adriansen*

»De sønderjydske Piger« er et kært og skattet nationalt symbol i Sønderjylland, især kendt som vægbillede, bagsidemotiv på landsdelens mest udbredte folkelige værk, Sprogforeningens Almanak,¹ og som prydelser i lidt ældre tid på alt muligt fra kaffekopper til pibehoveder, fra hovedtørklæder til cigarkasser.

Om billedets hovedaktører, de to piger, er der skrevet flere småstykker;² derimod findes der ingen samlet redegørelse for ideen bag billedet, dets effektive markedsføring, store udbredelse og symbolets senere skæbne. Dette vil der her blive rådet bod på, og vi vil følge »De sønderjydske Piger«s forunderlige vej fra oprindeligt at være et rent kommercielt billede – fremstillet i håb om en let og hurtig fortjeneste – til at blive et sandt og ægte symbol på de dansksindede sønderjyders trofasthed og udholdenhed.

Drachmann og Cathrine Fink i Bøffelkobbøl

Beretningen om, hvordan to piger med resignerende blikke – fotograferet i folkedansertøj foran et malet skovmotiv – kunne blive til et nationalt symbol, begynder i 1864. Efter den tyske hærs erobring af Als den 29. juni 1864 blev hele øen finkæmmet, og alt, hvad der fandtes fra den danske hær, blev medtaget, syge heste, der stod i bøndernes stalde, efterladte munderingsstykker, selv småting glemt ved det hastige opbrud. Af befolkningen følte dette småligt og brutalt, og derfor blev der skjult adskilligt. I et erindringsværk fortælles således: »En ung Pige husede med Hjertebanken et Officersskærf i sin Kommodeskuffe, en anden gemte et Sabelspænde mellem sine faa Smykker, og de havde en Fornemmelse, som om de i det mindste ville blive ført til Spandau til Straf for ikke at have udleveret det. De troede, at de udførte smaa Heltegerninger, men de næsten alt for elskværdige tyske Officerer ville rimeligvis med et galant Buk have overladt dem alle Herlighederne, om de havde vidst om dem. Det kan være det samme; det var et troskyldigt Udslag af Taknemlighed mod vore egne, der fik de sønderjyske Ungpiger til at frede om de bortdragnes Efterladenskaber.«³

Til dette eksempel på sønderjyske pigers trofasthed over for alt dansk kunne der føjes mange andre; men vi vil nøjes med at fremdrage et enkelt andet: Cathrine Fink i Bøffelkobbøl i Sundeved. Sammen med sine forældre passede hun »graven ved alfar vej«. I deres have blev begravet to danske soldater i februar 1864, og graven blev trods familiens fattige kår passet og plejet med

kranse, blomster, bånd og små, hjemmesyede dannebrogslag. Inde i stuen var samlet granatstumper, kugler og andre erindringer fra krigsårene.

Ved denne grav i Bøffelkobbøl aflagde Holger Drachmann besøg i 1877. Digteren var på dette tidspunkt led og ked af den hjemlige politiske strid om forfatningen og den æstetiske debat. Han rejste derfor til »det danske Termopylæ«, som han kaldte Sønderborg-området og besøgte Als og Sundeved i april 1877, 13 år efter krigen. Hans håb var at hente åndelig næring og kraft til en vækkende indsats over for det danske folk. Hans søn Povl Drachmann har udtrykt det således, at digteren var »... drevet frem af en indre Trang som han laaner fra selve Nationens Sjæl, efter at hente ny Kraft, nyt Haab fra den Jord, der er gennemtrukket med Folkets ædleste Blod, og give baade Kraften og Haabet videre til de vaklende Geledder i den nationale Tilværelseskampes evigt stridende Hjemmefront.«⁴

Drachmann traf både Cathrine Fink og hendes gamle mor, og de to kvinder og deres indsats for at pleje de danske minder gjorde et stærkt indtryk på ham. Cathrine Fink skildres som en ung, høj pige med en bred pande, mørke klare, alvorlige øjne og en rolig værdighed i alle bevægelser. Hun viser ham husets gæstebog og alle levnene fra de danske soldater, og bagefter går de ud til graven, og Drachmann beskriver det dybe indtryk, den sønderjyske piges omhu og trofasthed gør på ham:

»Jeg stod ved siden af den unge Pige, i sin tarvelige, klædelige Dragt, med dette noget i Øjet, som ingen dansk Bondepige ovre fra Øerne skulde kunne fremvise. Jeg stod foran den Grav, som Fædrelandskærligheden havde indviet, Pieteten smykket. Vi danske fra Øerne er saadan et æsthetisk Folk. Jeg kunne, trods Pieteten og Fædrelandskærligheden, ikke undlade en lille Bevægelse i mit stille Sind: ja, dette er ærligt og smukt og varmt ment, men – lidt smagløst. Den unge Pige stod og saa paa disse Bomber og Fuldkugler med flagrende Dannebrogssløjfer, disse Græsrabatter med Tro, Haab og Kærlighed i Evighedskranse, og denne enfoldige Inskription over de faldne Krigere. Hendes Træk var saa rolige og hendes Blik saa fordringsløst, sikkert i al sin Troskyldighed, da hun vendte det mod mig og i sin dybe, faste Dialekt sagde: »Ikke sandt, det er saa kønt!« Da jeg trykkede hendes Moder, den gamle, halvblinde Kone, min skærv i Haanden, vendte Pigen sig bort. »Glem os ikke!« sagde hun, da jeg tog Afsked. Glem os ikke!

En stor, rigtuddrustet Kunstner fra Renaissancen kunde maaske i et lykkeligt Øjeblik fængsle dette Udtryk i den sønderjyske Piges Øjne. En Stilist vilde selv med Opbydelsen af hele den moderne Kunst, staa hjælpeløs overfor Gengivelsen af Indtrykket. Men man har jo Lov til at fordre sig troet paa sit Ord, naar man taler ærligt og varmt til et Folk. Hvis alt det Haab, den Inderlighed, den dybe Resignation og den brændende Tro, som laa i dette

Blik, kunne gennemtrænge det danske Folk, saa kunne en Vandringsmand derovre ved Grænsen begynde at tro paa en Regeneration hos det danske Folk ...«⁵

Selv om Drachmann var maler, har han tilsyneladende ikke forsøgt at fastholde sin oplevelse af den sønderjyske pige i et billede. Derimod skrev han foruden det citerede prosastykke også et digt, der indgik i en rejseskildring fra Als og Dybbøl »Derovre fra Grænsen«, som han udgav sidst på året i 1877. I digtet lader han Cathrine Fink være et symbol på alle sønderjyske pigers trofasthed og håb:

»De vog dem, vi grov dem
En grav i vor have,
Lagde dem ved siden af den alfar vej;
Alle vore blomster skal smykke deres grave;
Sønderjyske piger, I forglemme det ej!

Hvem gemmer vi vel ellers vore kranse til!
Søster, hvad er det du siger?
Lad fjenden plukke blomster derude, hvor han vil:
Nælder hos de sønderjyske piger.

De ligger og lytter
I jorden dernede,
Lytter til hvert fodtrin på den alfar vej,
Lytter, om på landsmål en læbe vil bede:
Sønderjyske piger. I forglemme dem ej!

Og skulle vi vel have så glemsomt et sind;
Søster, hvad er det du siger?
De døde har vi tegnet os i hjerterne ind;
De bor hos de sønderjyske piger ...«⁶

Digtet blev ret hurtigt sat i melodi, og det blev meget populært som folkelig sang og blev optaget i Højskolesangbogen. Sangen var ikke blot med til at fæstne »graven ved alfar vej« i folks bevidsthed, men i høj grad også medvirkende til at udbrede og fastholde forestillingen om de trofaste, sønderjyske piger, der plejer de danske minder med omhu.

Såvidt Holger Drachmann. Det var imidlertid hverken hans ide eller fortjeneste, at den digteriske fremstilling af de sønderjyske piger hurtigt blev omsat i billedform – og nåede en langt større udbredelse end nogen af Drachmanns værker.

Fig. 1: Forlægger Ernst Bojesen (1849–1924), den initiativrige unge københavnske forlægger, som gennem hurtig omsætning af salgbare varer søgte at skaffe sig en kapital til at blive bogforlægger. Det kongelige Bibliotek.

Billedet af »De sønderjydske Piger«

Ideen til at lave et portræt af sønderjyske piger, svarende til Drachmanns digt, opstod hos den initiativrige, københavnske forlægger Ernst Bojesen i 1879. Han var 30 år gammel og havde året før åbnet en papir- og kunsthandel i Vimmelskaftet. Det var en hård branche, og det gjaldt om at finde en niche. Bojesen havde store planer om bogudgivelser, men forlæggervirksomheden krævede en betydelig kapital. Kunne han blot få den rigtige ide til en meget salgbar artikel, så ville han med sin nye strøgbutik have uanede muligheder for at slå ideen op i store dimensioner. Imidlertid kneb det lidt i det første år med at finde den rigtige »sællert«. Det var dengang en udbredt fornøjelse at købe fotografier af kongefamilien eller populære skuespillere og sætte dem ind

i svære læderbetrukne albums side om side med familieportrætterne. Også varer af denne art forhandlede af Bojesen, men med vekslende held. I 1878 blev den yngste af Christian IX's døtre, prinsesse Thyra, bortgiftet til hertugen af Cumberland, og Bojesen annoncerede ivrigt med billeder af hertugen – uden noget videre held. Lidt bedre gik det med et fotografi af den populære skuespiller Emil Poulsen i rollen som Ambrosius, som han udsendte kort tid efter. Emil Poulsen spillede hovedrollen i et stykke af Molbech, som gik for fulde huse hele efteråret og vinteren 1878-79. Der blev talt om Ambrosius i de københavnske hjem og købt billeder af Emil Poulsen til fotoalbummet.

Ambrosius-billedet bragte Ernst Bojesen en pæn fortjeneste, selv om det hovedsagelig var en københavnavare. Kunne han nu finde et billede, som ikke blot København, men hele Danmark måtte eje, så var hans lykke som forretningsmand gjort. – Med så direkte ord beskriver en biografi over Ernst Bojesen det mål, han sigtede mod med billedet af »De sønderjydske Piger«.7 Ideen opstod hos ham først på året 1879. Bojesen var blevet anmodet om at skaffe nogle biografiske data om Drachmann. Forespørgslen kom fra hans tidligere skolekammerat, Carl Steffensen, der var bosat i Flensborg og her skulle holde et foredrag om Drachmann og hans bog »Derovre fra Grænsen«. Denne forespørgsel fra Flensborg gav Bojesen ideen til det salgsstykke, som blev hans første store forretningsmæssige held.

I en artikel, skrevet i 1919, har Ernst Bojesen selv skildret, hvorledes ideen opstod, billedet udformedes og markedsførtes. Han sendte brevet til Drachmann, hvem han stod nær, og der kom hurtigt en fyldig biografi, som straks gik videre til Steffensen. »Samme dag slog Idéen med at lave Billedet »De sønderjydske Piger« ned i mig, og inden Dagen var gaaet, gik mit Brev af sted til Flensborg, hvor jeg udviklede Tanken for min Ven og bad ham nu hjælpe mig, som jeg havde hjulpet ham. Jeg bad ham søge at formaa et Par unge danske Piger til at gaa ind paa Tanken, bad ham skaffe originale Dragter og lade Byens bedste Fotograf søge at udføre Billedet saa smukt og stemningsfuldt som muligt.

Alt lykkedes. Proprietær Toftes to smukke Døtre hjalp os beredvilligt, og Fotograf Schumann løste sin Del af Opgaven paa smukkeste Maade. Ideer har jo som Regel deres Udspring fra et eller andet Berøringspunkt, og jeg formoder, at min havde sit fra, at jeg kort efter 1870 havde set franske Fotografier fra Alsace og Lorraine.

Da det prægtige Fotografi fra Schumann kom mig i Hænde, formaaede jeg Aug. Jerndorff til at ændre nogle mindre smukke Linjer i Staffagen, og til det færdige Billede tegnede Lorenz Frölich Randtegningen, hvori indflettedes de to smukke vers, som Vilh. Bergsø skrev for mig ...«8

Det ville have været naturligt at citere Drachmanns digt »De vog, vi grov«

Nationalt Billede.

I næste Uge udkommer et for enhver Forretning i Norden løtsælgeligt Billede, nemlig:

De sønderjydske Piger,

fotograferede efter Naturen af Fotograf **H. Schumann** i Flensborg. Billedet er en overordentlig vellykket og stemningsfuld Gjengivelse af to smukke sønderjydske Piger i Nationaldrægt. Randtegningen om Fotografiet er komponeret af **Lorenz Frølich**, Digtet i Randtegningen skrevet af **Vilhelm Bergsøe**. I Rammen er ligeledes indflettet Strofer af **Hoiger Drachmanns** Sang og **Hillebrandts** Melodi hertil. Prisen bliver: Meget stort Folio 10 Kr. — Folio (baade, hel Figur og Knæstykke) 4 Kr. — Cabinet (ligeledes hel Figur og Knæstykke) 1 Kr. 50 Øre. Alt ÷ 25 pCt. og $\frac{1}{10}$ pr. Contant. Kolorerede Billeder ville komme i Handelen kort efter. Da jeg vil sætte Pris paa, at ethvert Firma snar dette Billede at se, er jeg villig til, hvis det ei skulde behage, at betale det forlangte Provesemplar tilbage, dog kun naar dette bliver retourneret strax efter Modtagelsen. De indsendte Ordres blive expederede i den Orden, de indkomme.

Erbedigst

Ernst Bojesens Kunstforlag.

Den enestaaende Lykke, som
Nationalbilledet

De sønderjydske Piger

gjør i enhver Egn af Danmark og Slesvig, har umuliggjort, at jeg stadig har kunnet expedere alle de indkomne Telegrammer og Breve pr. Omgaende, hvorfor jeg i saa Henseende beder d'Herrer undskyldte. Navnlig maa Ordrene paa 10 og 5 Kroner-Billederne gaa i den Orden, de indkomme, da der selvfølgelig kun er een Originalplade og denne kan kun give 25 Aftryk pr. Dag. Cabinets-Knæstykke har jeg omtrent slet ikke kunnet lave, da jeg derved havde maattet undvære Folio-Billeder; dette vil dog kunne ordnes om nogle Dage. Fra først i næste Uge haaber jeg alle Ordre ville være expederede, ligesom at jeg da vil kunne tilfredsstille ethvert Forbrug. For d'lr. Boghandlere, som endnu ei have forsynet sig, bemærkes, at Priserne er: Stort Folio 10 Kr. Folio Knæstykke 5 Kr. Folio (hel Figur) 4 Kr. Cabinet Kr. 1,50.

Ernst Bojesens Kunstforlag.

Fig. 2: Bojesens heldige markedsføring af »De sønderjydske Piger« ses af disse to avisudklip. Øverst annoncerer han i Nordisk Boghandlertidende 18. april 1879, at billedet vil fremkomme en uge senere. Allerede den 16. maj kunne han sammesteds meddele, at det ikke var muligt at følge med den rivende efterspørgsel.

under billedet; men Bojesen har måske fundet dette digt for stedligt bundet, så han nøjedes med at indflette begyndelseslinjen i den kunstnerisk udførte ramme. I stedet for fik han digteren Vilh. Bergsøe til at skrive nogle vers direkte til billedet, og Bergsøe løste denne opgave på få dage med digtet »Ret kan visne, Ret kan ældes«.

Den dansk-nationale identitet hos nordslesvigerne fremstilles her ikke som udtryk for et bevidst eller ubevidst valg af sindelag, men som et spørgsmål om valg mellem ret og uret. Bergsøe formår på mesterlig vis at gengive sit nationale budskab i en salmetone med mindelser om Brorson, og associationen til den pietistiske, sønderjyske salmedigter er med til at give inderlighed og at understrege, at *Gud* er med på retfærdighedens og de dansksindedes side:

»Ret kan visne, Ret kan ældes,
Ret kan tabes, Ret kan fældes,

Haabet, Haabet lever endnu
Det er det vi har tilbage
i de mørke Vinterdage,
Haab om Vaarens Solskinsstund.

Vi maa vente, vi maa bie,
I maa lide, I maa tie.
Sænk Jert Hoved – men hold ud!
Endnu Skæbnens Hjul kan vendes
Endnu Frihedsbaunen tændes
Ved et Solglimt sendt fra Gud.«

Gennem kompositionen af fotoet, Drachmanns linjer og Bergsøes strofer blev indtrykket af billedet meget stærkt og nationalt indigneret. Bojesen, der havde en veludviklet sans for salgspsykologi, var straks klar over, at han havde skabt en succes, og gennem en særdeles energisk markedsføring fik han billedet kendt over hele landet. Han fortæller også om dette meget bevidste salgsarbejde i den nævnte artikel i Politiken:

»Jeg glemmer aldrig den Dag, da jeg udgav Billedet. Jeg havde anbragt dette i mine festligt dekorerede Udhængsskabe, og Tilstrømningen var saa stærk, at jeg samme Dag solgte Rub og Stub. Nu strømmede Telegrammer og Breve ind fra hele Landet og fra Slesvig, og kun ved Udfoldelsen af min hele Energi lykkedes det at tilfredsstille den enorme Efterspørgsel. I løbet af Aaret fik »De sønderjydske Piger« en udbredelse på over 50.000 Eksemplarer, foruden at det anbragtes på Lommetørklæder, Pibehoveder og andre Brugs-genstande. ... Ja saaledes opstod og realiseredes Ideen, det gav mit første Forlagsheld og det første Stød til at naa mit Livsmaal – at blive Forlægger.«⁹

Klarere kan det næppe udtrykkes, at Bojesens eneste drivkraft og mål i denne sag var at skaffe sig en pekuniær fortjeneste. Han foregøgl ikke at have haft nationale motiver – og dette er bemærkelsesværdigt, da hans artikel er skrevet i en nationalt bevæget tid, 1919, hvor mange gerne ville fremstå som forkæmpere for Sønderjylland.

Billedets betydning for Bojesens videre karriere kan vanskeligt overvurderes. Det gav ham tiltro til sit forretningsmæssige talent, og året efter »De sønderjydske Piger« lancerede han sin næste salgssucces, den humoristiske kalender »Oldfux«. Disse publikationer, beregnet på hurtigt salg til et bredt publikum, gav mulighed for, at han kunne bliver rigtig forlægger, og han opgav senere detailboghandlen og koncentrerede sig om sin forlæggervirksomhed »Det nordiske Forlag«. Han speciale i de første år blev dels børnebøger, dels fædrelandshistorie, idet »De sønderjydske Piger« havde vist, at der var klang-

Fig. 3: Nytårshilsen til Ernst Bojesen fra hans medarbejdere til årsskiftet 1880–81. Her ses foran hans butik på Vimmelskaftet en broget skare af hans mest salgbare udgivelser. Det er et helt karnevalsotog med den humoristiske almanak Oldfux forrest, bagved »De sønderjydske Figer«, postkort og alt halløjet i form af kort og hefter med viser, brandere og muntre causerier. Privateje.

bund i det nationale. Bojesen drev sit forlag op til at være blandt de mest fremtrædende i Skandinavien, og i 1903 blev det sammensluttet med Gylden-
dal, hvor han blev direktør.

»De sønderjydske Piger« var således grundstenen til en energisk og succesrig forlagsvirksomhed. Også Bojesens medarbejdere var klar over billedets betydning. Dette fremgår af et lykønskingskort i anledning af nytåret, som de sendte til ham i 1881. Her ses på en tegning Bojesens butik i Vimmelskaftet med en broget skare af hans salgssuccesser fra de sidste par år: Oldfux, »De sønderjydske Piger«, et kunstneralbum og alt selskabshalløjet i form af trykte kort. Det nationale billede indgår her klart blandt alle de øvrige kommercielle udgivelser af den lette art, som var firmaets levebrød på dette tidspunkt.

Denne konstatering af billedets oprindelse – som idé hos en energisk og i salgstal tænkende forlægger – indeholder ikke nogen ringeagtende vurdering af dets indhold eller betydning. Fotoet er smukt udført i tidens stil, og om billedets nationale betydning både i Sønderjylland og Danmark kan ingen tvivle. Men før der redegøres nærmere herfor, bør de to smukke piger på billedet præsenteres:

Pigerne på billedet

De to unge piger med de vemodige blikke var søstrene Helga og Valborg Tofte. Deres far, Hans Mikkelsen Tofte (1825-1917) stammede fra Tirslund sogn i Midtsønderjylland. Han var opvokset i et hjem, der var præget af såvel gudsfrygt som en levende fædrelandskærlighed, og disse følelser kom til at præge ham og give hans liv indhold og rigdom.

Efter at have taget lærereksamen blev Tofte ansat i Skærbæk og arbejdede her under Treårskrigen, som i særlig grad vakte hans danskhedsfølelse. Et lille træk kan illustrere den sammensmeltning af det kristne og det nationale, som skete for ham – og mange andre i samtiden. Efter den ulykkelige kamp ved Brøns den 22. januar 1849 samlede han sine skolebørn og fortalte dem om, hvad der var sket. »Der var blevet kæmpet, og mange var faldet, men – sluttede han – skal vi saa ikke syng: Vor Gud han er saa fast en Borg!«¹⁰

Efter Treårskrigen fik Tofte ansættelse i Flensborg, dels som andenlærer ved den nyoprettede danske borgerskole, dels som degn i den danske kirke. Han faldt godt til, og arbejdet gav mulighed for, at han i 1853 kunne gifte sig med sin kæreste, en pige fra Styding. De fik fem børn, heriblandt døtrene Valborg og Helga, født i hhv. 1858 og 1861. Tofte kunne i tiden frem til 1864 glæde sig over lykke og fremgang både på det private plan og på det nationale, idet danskheden i Flensborg var i vækst og fremgang i tiden mellem de to slesvigske krige.

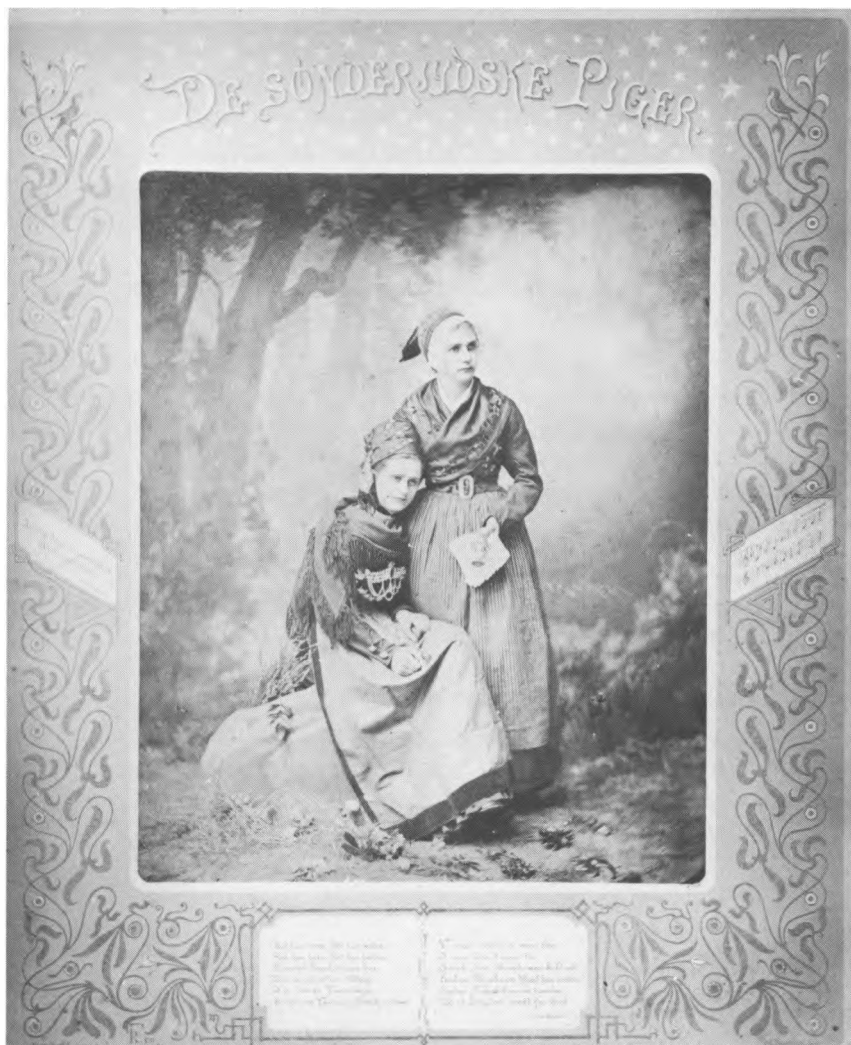

Fig. 4: Nationalbilledet »De sønderjydske Piger« blev annonceret i Dansk Boghandlertidende 18. april 1879 og udkom i maj 1879. Forlægget var et foto af søstrene Helga og Valborg Tofte optaget af fotograf H. Schumann, Holm, Flensborg. Det solgtes også som Cabinet-Portræt, så de to piger kunne pryde i familiealbum. Stroferne under billedet »Ret kan visne, Ret kan ældes ...« er digtet specielt til dette foto af Vilhelm Bergsøe. Det kongelige Bibliotek.

Alt dette blev slået i stykker med krigen i 1864. Lærernes løn blev beskåret efter krigen, og skolen chikaneret af de nye myndigheder. Da Tofte nægtede at aflægge eden til Kejser Wilhelm i 1867, blev han afskediget uden pension

og måtte i et års tid leve under meget beskedne kår i Flensborg. I 1868 blev han ansat på den danske landbrugs- og højskole i Aagaard i Oversø sogn i Angel og blev det følgende år leder af skolen. Under meget vanskelige vilkår virkede Tofte her indtil 1889, da skolen måtte lukke.¹¹

Det var fra denne danske forpost i det ellers fortysskede Angel, at Ernst Bojesens skolekammerat, Carl Steffensen, hentede de to piger til prøvefotografering hos fotograf H. Schumann på Holm i Flensborg. Pigerens følelser over for opgaven kender vi ikke, men vi kan af billederne se, at de har bestræbt sig på gennem et bevidst valg af påklædning at fremtræde som et billede på Sønderjylland. Den ene, Valborg, var iført en alsingerdragt, mens den anden var iklædt en dragt fra Fær. Både Nord- og Sydslesvig var således repræsenteret, og såvel Østkysten som Vestkysten. I en beretning om billedet fra 1911 fortalte Valborg, at dragterne tilhørte de to søstre.¹² Måske har de været anvendt til folkedans på højskolen i Aagaard; Helga og Valborg var jo født og opvokset i bymiljø i Flensborg og har næppe haft kontakt med de forholdsvis isolerede egne og landsbyer, hvor der endnu omkring 1880 kunne findes rester af ældre tiders dragtskik. På Fær var dragttraditionen på dette tidspunkt lidt mere levende end på Als, men også på Fær var det især ældre koner, som ved kirkelige højtider endnu bar de gamle dragter og det fornemme dragtsølv. På det første prøvebillede stod begge piger op, men Helga med Fær-dragten ser her noget forknyt ud. Det gør hun også på det endelige billede, hvor hun sidder ned og læner sig mod den stående Valborg. Helga Tofte blev få år senere angrebet af en galopperende svindsot og døde som helt ung i 1883. Hendes tragiske skæbne synes at ligge som en forudelse i fotografiet. Hendes senere skæbne var kendt i samtiden og var med til at forstærke billedets nationale budskab og symbolske kraft. Et eksempel herpå er et digt skrevet til hendes minde i 1890'erne. Under et besøg ved hendes grav på Oversø kirkegård digtede overlærer Hans Rasmussen et langt vers til hendes pris, og det tungsindige indtryk fra billedet kommer her tydeligt frem:

... »Sorgen skyggede din unge Pande
Kindens røde Roser tabte Farven
Hjertet brast, og ung du sank i Graven.
Men du steg til Himmel som Valkyrie
for til faldne Helte Horn at række ...«¹³

Digtet er et tidstypisk udtryk for den tætte sammenvævning af det kristne, det nationale og det oldnordiske, som fandt sted i grundtvigianske miljøer.

Den anden sønderjyske pige, Valborg, fik en langt lysere skæbne. Hun var en mere livskraftig natur, og billedet af »De sønderjydske Piger« blev i en vis forstand også hendes livs lykke! Hendes fætter, musiklærer H. Tofte ved

Fig. 5: »Pige fra Rømø« er et billede i serien »Danske Nationaldragter i kolorerede Photographier, optagne efter Naturen«, som udsendes af det københavnske firma Hansen Schou og Weller i 1870'erne. Her optrådte personer i omhyggeligt udvalgt tøj, ofte lånt hos fotografen, og baggrunden var akvarelmalet. »De sønderjydske Piger« føjer sig således ind i en eksisterende tradition for billeder af smukke unge piger i nationaldragter, og det minder i opsætning meget om Hansen, Schou og Wellers serie, som sigtede på at udnytte tidens interesse for det nationale i en romantisk udgave. Det kongelige Bibliotek.

Skårup seminarium på Sydfyn, så billedet og opdagede da, at hans kusine, som han ikke havde set, siden hun var barn, nu var blevet en meget smuk ung kvinde. Han knyttede atter forbindelsen til den sønderjyske del af familien, og allerede det følgende år blev han og Valborg gift og satte bo i Skårup. Hertil flyttede også den gamle degn Tofte i 1892 og tilbragte sine sidste 25 år i Valborgs hjem. Han døde her højt bedaget som 92-årig i 1917 – og fastholdt resten af sit liv et løfte, han havde givet sig selv i 1864, om ikke at klippe sit hår eller skæg, før Sønderjylland kom tilbage til Danmark. Det kom nok til at trække længere ud, end Tofte havde forestillet sig. Men hans frejdige tro forbød ham at svigte sit løfte, og han fik i årenes løb et stateligt, patriarkalsk udseende med langt, hvidt hår og skæg.

Valborg var en stille, tilbageholdende kvinde, der ikke ønskede at blive fremhævet som model til »De sønderjydske Piger«, selv om hun næppe var i tvivl om billedets vækkende nationale betydning. Hun deltog i afstemningen i Flensborg den 14. marts 1920 og måtte her opleve den skuffelse, at hendes fødeby overvejende stemte tysk. Til gengæld blev det en stor glæde for hende

at opleve sin datter og svigersøn blive præstepar i Bylderup sogn efter Genforeningen: Kredsen blev herved sluttet, da en gren af Tofte-familien vendte tilbage til Sønderjylland for at gøre en national indsats. Præsteparret blev energiske forkæmpere for danskheden i både Bylderup og Burkal sogne.¹⁴

Billedets markedsføring og succes

Billedet af »De sønderjydske Piger« blev en i samtiden helt eksempelløs succes. Det udkom i en række størrelser, stor folio, folio, kvart og kabinet. Det første oplag på 500 var revet væk på to dage, og det kneb voldsomt med at efterkomme efterspørgslen. I en annonce i Nordisk Boghandlertidende i maj 1879 undskylder Bojesen, at der er ventetid på ordrerne og fremhæver, at »der selvfølgelig kun er een originalplade, og denne kan kun give 25 aftryk pr. dag«. Han fik dog hastigt flere plader til at lave aftryk efter.

Billedet blev i øvrigt ivrigt markedsført i boghandlernes fagblad, som »et for enhver forretning i Norden letsælgeligt billede«, og det blev fremhævet, at billedet var en »stemningsfuld gengivelse af to smukke sønderjyske piger i nationaldragter«. Forestillingen om de smukke trofaste sønderjyske piger, der sad og længtes efter Danmark, bliver her markedsført helt uden blusel. Ordet »nationaldragt« og myten om dette begreb var dukket op omkring 1850. Begrebet afspejler middelklassens og overklassens drøm om den idylliske, æstetisk tiltalende levevis på landet.¹⁵ Det er samtidig karakteristisk, at forestillingen om nationaldragter først udvikledes, da folk på landet de fleste steder havde kasseret tøj med egnspræg og var gået over til at bruge klæder, der bar præg af købstadskultur.

Billedet blev udgivet i en nationalt bevæget tid. I 1878 havde Preussen og Østrig slettet Paragraf 5 i Pragerfreden, og håbet om en snarlig afstemning var hermed udskudt på ubestemt tid. Samtidig var sprogstriden blevet skærpet ved indførelse af tysk undervisningssprog ved siden af dansk i alle landsbyskoler i Nordslesvig. Følelsen af, at der blev øvet uret over for landsmænd, var stærk hos mange danskere, og en nem måde at vise sin sympati over for sønderjyderne var at erhverve det nationale billede »De sønderjydske Piger«. Næsten alle samfundslag synes at have taget billedet til sig, og dets nationale mission understregedes af, at Bojesen lod det første eksemplar overrække til den sønderjysk fødte Kong Christian IX. Senere fremstilledes i øvrigt et eksemplar i legemsstørrelse til hans datter Dronning Dagmar af Rusland.¹⁶

En strøm af souvenirs med fotoet af »De sønderjydske Piger« fulgte i kølvandet på udgivelsen af billedet. I løbet af sommeren 1879 bestormedes Bojesen med forespørgsler fra fabrikanter, og for at sikre såvel lødigheden af

Fig. 6: Fajancetallerken fra stellet »Slesvig«. På bestilling af isenkræmmerfirmaet Bucka og Nissen i København fremstilledes dette stel på en preussisk fajancefabrik i tiden omkring 1900. Den danske fajancefabrik Alumina lavede i øvrigt også tallerkener med »De sønderjyske Piger« i en lidt anden udgave. Museet på Sønderborg Slot.

produkterne som en fortjeneste til sig selv indgik Bojesen aftale med firmaet Moritz F. Henriques om, at dette firma fik eneret til at forhandle galanterisager, hvorpå der var anbragt billedet af pigerne i glasfotografi.¹⁷ Denne ret til eneforhandling blev dog af begrænset værdi. Fra 1880erne dukkede der tallose piratudgaver af pigerne op på alskens sager, produceret i Danmark, Tyskland

og i England. Det var varer som vaser, kaffestel, platter, pibehoveder, askebægre, tobaksdåser, bonbonnierer etc. Billedet blev ikke blot gengivet som glasfotografi, men også som stregtegning, i overførelsesbilleder på engelske fajancetallerkener og krus, som porcelænsmaling på askebægre og som farvelagte billeder på tysk porcelæn. Nedenunder billedet stod ofte trykt »De sønderjydske Piger«, men fra 1895 blev ordene »Sønderjylland« og »sønderjydske« forbudt af de tyske domstole, og nu fremstilledes porcelænsstel med billedet og den sigende indskrift »De sønder..... Piger«. Dette stel, der vidnede om en urimelig og smålig national forfølgelse, var med til at fastholde billedets folkeyndest og understrege dets nationale budskab.

Bojesen var ikke den eneste københavnske forlægger med en veludviklet forretningsmæssig tæft, og en så stor succes måtte give andre lyst til også at prøve at slå på de nationale strenge. Julius Strandberg, samtidens største skillingsvisedigter og -forlægger, havde grundlagt sin virksomhed i 1863 og fået det afgørende økonomiske fundament ved salg af dagsaktuelle viser til

Fig. 7: Sukkerskål fra et tysk kaffestel af porcelæn fremstillet i 1880'erne. Dekorationen er et overførbillede med en gennemsigtig glasur ovenpå. Under billedet står »De sønder..... Piger«, og denne fremhævelse af det forbudte navn var med til at gøre dette stel særligt populært. Det bør bemærkes, at stellet er tysk, fremstillet med henblik på salg i Sønderjylland. Museet på Sønderborg Slot.

Fig. 8: »De sidste på Skansen«. Modellerne er fra venstre balletdanserne Chr. Jensen og Hans Beck. Denne romantiske udgave med soldater med det åbne bryst gav anledning til mange spottegloser, og en ny udgave måtte derfor laves i hast. Museet på Sønderborg Slot.

det nyhedshungrende publikum under krigen i 1864.¹⁸ Han havde ingen skrupper ved at lægge sig i kølvandet på Bojesens succes og udsendte omkring 1880 et skillingstryk med en vise på melodien »De vog dem, vi grov dem«. Her skildres en sønderjysk pige, hvis kæreste falder i krigen, og nu sidder hun ene

Fig. 9: »De sidste på Skansen«. På dette billede har fotografen P. Frstrup forsynet den ene af modellerne med fuldskæg, fjernet lidt af lokkerne og tilknapet uniformsjakken, så han fremstår i mere reglementeret, men mindre romantisk udgave. De ledsagende vers var digtet af Vilh. Bergsøe. Museet på Sønderborg Slot.

ved graven, men roserne varsler et håb, og et sejrens råb trøster de sønderjyske piger. Det er en meget sentimental vise, karakteristisk for tidens skillingsvise-produktionen, som søgte at udnytte tidens rørelser mest muligt.

Fra tysk side blev man naturligvis opmærksom på billedets succes, og det

var en rimelig tanke at prøve at overtage successen. Bojesen fortæller da også, at hans billede blev efterlignet i Tyskland og vandt stor udbredelse under titlen »Unsere wiedergewonnene Schwester«. ¹⁹ Der blev efter traditionen også gjort et tysk forsøg på at købe retten til det originale foto for at udgive det under titlen »Schleswig-Holstein«, men dette forsøg blev ikke realiseret. ²⁰ Hverken Als eller Føer ligger som bekendt i Holsten, og forsøget på at overtage symbolet har nok været for gennemskueligt. Den danske undergrund ville let kunne skimtes gennem en tysk fernis.

»De sidste paa Skansen«

Bojesens held gav – som allerede nævnt – andre lyst til at forsøge på at komponere tilsvarende »letsælgelige« nationale motiver. Blandt epigonerne var den københavnske fotograf Peter Fristrup. Han valgte at lave en direkte pendant – et par tapre unge mænd, der kunne hænge ved siden af de to trofaste piger på væggene over hele landet. Titlen var »De sidste paa Skansen«, og motivet var to menige, danske soldater på en sønderskudt Dybbølskanse. Fristrup fik Vilh. Bergsøe til at digte nogle strofer, og i hele sin udførelse var billedet således en tydelig parallel til »De sønderjydske Piger«.

Imidlertid udeblev successen! Forklaringen herpå ligger nok i to forhold: Billedet »lugtede« for meget af fidus, og Fristrup havde ikke været heldig med modellernes kostumering. Han har selv i et erindringsværk meget åbenhjertigt skildret sin hensigt med billedet og dets uheldige udførelse: Han kunne ikke lade »den entreprenante og iderige« Bojesen ene beholde en salgssucces og gav sig derfor i kast med et modstykke. Men modellerne til de to danske soldater viste sig at volde vanskeligheder. Fristrup arbejdede især som fotograf for scenens navne, og han valgte da to balletdansere fra Det Kgl. Teater til at agere danske soldater. Den ene, Christian Jensen var »høj, slank med en brillant Profil«. Den anden var en purung danser: »Lyshaaret, kæk og spændstig, med en mængde Foraarsknopper i Ansigtet. Det var Sønderjyden Hans Beck. Uden mange Omstændigheder var den unge Danser parat til at gaa i Døden for Fædrelandet og Fotografen«. ²¹

Da billedet udkom, fik fotografen spottende gloser og skarp kritik i flere blade, fordi han havde idealiseret den ene af de to soldater, Chr. Jensen. »Han var fremstillet staaende, skægløs, med oprevet Skjortebryst og lange Lokker. Ikke ulig Schiller. Resolut lukkede jeg hans Skjorte, lod ham klippe og gav ham mørkt Fuldsæg. Men adskillige poetiske Naturer foretrak den første Udgave. Begge Billeder fandtes i Handelen. Dette gav et Vittighedsblad anledning til følgende Morsomhed: Damen (i Boghandelen): »Maa jeg bede om

Fig. 10: »Minde om »de sønderjydske Pigers Besøg« i Fredensborg i Juli 1884« – således lyder påskriften på dette udsnit af et stort foto med næsten alle 300 deltagere i den berømte Københavns-rejse i 1884. Billedet her giver et mere ægte indtryk af virkelighedens sønderjyske piger, end Bojesens billede gør. Fotograf J. Danielsen, København. Museet på Sønderborg Slot.

»De sidste paa Skansen«.« Ekspedienten: »Meget gerne! Højhalsede eller nedringede?«²²

Frstrup solgte »De sidste paa Skansen« både som selvstændigt foto og som hovedmotiv på et billede med en kunstnerisk bort med drageslyng, vajende Dannebrog og nederst Bergsøes lejlighedsdigt. Mange steder blev det udstillet og solgt som en pendant til billedet med pigerne; dette gælder både i Danmark og i Sønderjylland. Et eksempel herpå gives af E. Bodenhoff, en dansk officer, som i 1904 berejste Sønderjylland fra Dannevirke til Als. Han fortæller om, hvorledes befolkningens nationalitet afspejler sig i sproget, postkortene og talrige andre ting: »Og i Graasten er Sproget dansk saavel hos unge som gamle, og Børnene leger paa dansk. »Ansichtskartene« i Butiksvinduerne er næsten udelukkende danske. Vi ser Kort med Portrætter af det danske Kongehus og med de fire kongelige Generationer eller med det bekendte Billede af »De sønderjydske Piger« og dets Pendant, de noget affekteret gengivne to danske Soldater »De sidste paa Skansen«.²³

Bodenhoffs kritik var ikke urimelig, for billedet er præget af teatertorden og mangler ganske den inderlighed og troskyldighed, der trods alle pengemæssige motiver prægede Bojesens billede. Billedet nåede dog at komme på postkort og en del galanterivarer, især pibehoveder, men langtfra i de mængder, som motivet med »De sønderjydske Piger« udkom i. Trods brug af gode modeller,

dygtig fotograf og samme lejlighedsdigter som Bojesen, kunne Fristrup ikke uden videre skabe en salgssucces og et nationalt symbol, som alle vil eje.

De sønderjyske pigers besøg i København 1884

Efter udgivelsen af billedet i 1879 blev »De sønderjyske Piger« hurtigt til et symbol på alle sønderjyders trofasthed over for den danske arv, deres tålmodighed og udholdenhed. I en tid, hvor kvinder ikke havde stemmeret og endnu manglede en række af de øvrige borgerlige rettigheder, blev »De sønderjyske Piger« et helt usædvanligt symbol, og det synes at være symbolet, som i 1884 gav ideen til, at danske, patriotiske kredse inviterede unge sønderjyske piger til at aflægge besøg i København og Nordsjælland.

Rejsen blev en stærk manifestation af det danske Sønderjylland over for det københavnske borgerskab og en uforglemmelig oplevelse for de 300 piger, som deltog. Blandt disse var Marie Skau (senere Skau-Petersen). Sammen med sin søster Christine tilrettelagde hun turen på opfordring af sin farbror, Peder Skau, Bukshave.

Han havde forbindelse med forstanderen på Vilvorde Gartnerskole i Gentofte, og herfra var der kommet bud til Peder Skau om, at en del familier i Gentofte og omegn gerne ville have besøg af ca. 50 unge sønderjyske piger. Trods betænkeligheder gik søstrene Skau ind på at forestå rejsen, der som nævnt blev en stor succes. Der meldte sig imidlertid så mange værtsfamilier, at 300 sønderjyske piger kunne rejse af sted. Søstrene Skau blev indkvarteret hos C.F. Tietgen, og denne havde udvirket, at Marie og Christine fik lejlighed til at hilse på kronprins Frederik, og at fire udvalgte piger kunne nedlægge en sølvkrans på Frederik VII's grav i Roskilde. Den danske regering havde ellers været meget betænkelig på forhånd, da man frygtede, at man fra tysk side ville opfatte kransenedlæggelsen som en politisk handling. Under festlighederne i København var der middag for de 300 sønderjyske piger på Skodsborg under forsæde af Københavns overpræsident. Christine Skau sad da side om side med digteren Vilh. Bergsøe, der havde skrevet verset nederst på billedet af »De sønderjyske Piger«. Under festen blev der i øvrigt sunget sange skrevet til lejligheden af Drachmann og Bergsøe, så associationen til det kun 5 år gamle billede var således tydelig under hele denne fest og på rejsen i øvrigt.

Turens højdepunkt var mindehøjtideligheden i Roskilde Domkirke og nedlæggelsen af en sølvkrans ved Frederik VII's gravmonument. Marie Skau fortæller herom:

»En forunderlig Stemning slog mig i Møde, en Stemning der gav mig en uhyre Smerte. Aldrig havde Sønderjyllands sørgelige Historie staaet for mig i

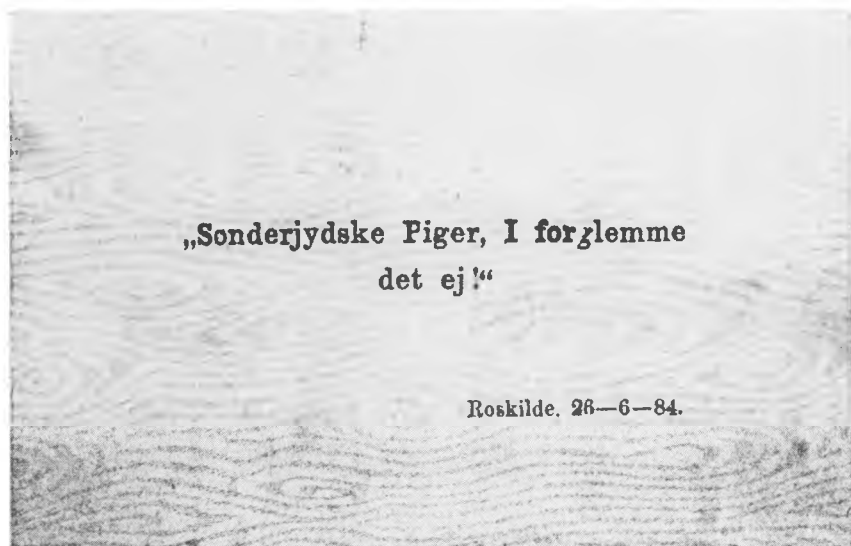

Fig. 11: Bordkort fra festmiddagen for de sønderjyske piger under deres ophold i Roskilde 26. juni 1884. Kortet bærer omkvædet på Drachmanns sang: »De vog dem, vi grov dem«. Det vidner om, at besøget af de 300 sønderjyske piger på Sjælland i juni 1884 var inspireret af Bojesens billede. Fra privatarkiv acc. 1406 i Landsarkivet, Aabenraa.

saa tungt et Lys, som i det Øjeblik. Det var Historien, vor fælles Historie, der tog mig saa stærkt til Hjertet og fik mig til at føle Adskillelsen fra Moderlandet som nogensinde før.«²⁴

Hjemkommet fra turen lod pigerne, der havde nedlagt sølvkransen, sig fotografere, og de lavede en opstilling, der helt svarede til »De sønderjyske Piger«s og foran et tilsvarende bagtæppe, som det fotograf Schumann havde benyttet i 1879. Men de afstod fra at trække i egnsdragter, og de sorte kjoler, de bar, var også et langt bedre udtryk for sønderjyske pigers påklædning end Valborg og Helgas dragter havde været fem år tidligere.

De sønderjyske pigers besøg i København er spændende, fordi det viser, hvorledes virkelighed og myte spiller sammen og påvirker hinanden - og ud af myten kan en ny virkelighed opstå.

»De sønderjyske Piger« og Sprogforeningens Almanak

I 1894 begyndte Den nordslesvigske Sprogforening udgivelsen af en almanak med en smuk blanding af folkelig læsning og praktiske oplysninger om vind og vejr, markedsdage og myndigheder. Omslaget var meget symbol-mættet:

Fig. 12a: Sprogforeningens Almanak, bagsideillustration, herover 1896–1914 og til højre 1960–79. I årene før 1. Verdenskrig ses de sørgende, resignerende, men udholdende piger med kortet med »et land uden navn«. Men øverst oppe på kortstangen ses håbets lærke. Billedet viser håb og tro.

Fig 12b: I den ændrede udgave efter 1960 er Helga og Valborg erstattet af to nette, unge piger, der med et venligt, åbent blik frimodigt kigger mod syd. De frygter intet ondt, og deres landkort bærer da også navnet Sønderjylland. På kortstangen er håbets lærke blevet til en knop. Der er ikke længere brug for håb og tro, når ønskerne er opfyldte.

På forsiden var gengivet støtten på Skamlingsbanken for at erindre om danskhedens vækkelse og sejrige fremgang i 1840erne. Bagsidemotivet var en bearbejdelse af et populært billede af Mor Danmark med sværd i hånd beredt til at forsvare riget.²⁵ Hun var gengivet kampberedt ved Alssund med et landkort over Sønderjylland i sin anden hånd.

Dette billede vakte imidlertid de tyske myndigheders mishag, og der blev i 1895 rejst anklage mod Almanakkens redaktør, M. Andresen. Han fik en bøde, og hvad værre var, ordet Sønderjylland blev hermed forbudt. Bagsidemotivet blev derfor ændret fra næste årgang. I stedet for en stærk og modig Mor Danmark var her nu gengivet »De sønderjydske Piger« med de resignerende blikke. Kortet over landsdelen var bevaret; men med det famøse ord Sønderjylland slettet med tykke, sorte streger.

Mens Mor Danmark lyser af kampvilje og trods, er »De sønderjydske Piger« mere præget af stille sorg over udlændigheden. Alligevel er almanakbagsiden med pigerne nok det stærkeste nationale symbol af de to, fordi det ikke blot rummer resignation, men også udholdenhed, sammenhold og trofasthed. Kortet med det overstregede navn giver sammen med pigerne en fin illustration til en nationalpolitisk kampsang med salmetone, som var digtet i 1890 til sønderjydernes besøg i København. I denne sang, »Det haver så nyligen regnet«, begynder 3. og 4. strofe således:

»Og de tro'de, at hjertebånd kan bryde
og de tro'de, at glemmes kan vor ret

...

De kan lokke med farver og med pæle
de kan lokke med løfter og med løn ...«

Men fra denne resignerende konstatering går digteren i hver strofe over til en stærk national bekendelse:

»... de skal vide, de aldrig ser de sidste
de skal vide, at ingen bliver træt«.

For mange sønderjyder har Almanakkens bagside med »De sønderjydske Piger« været en anskueliggørelse af den daglige, stilfærdige, uheroiske kamp, som var forudsætningen for at bevare den danske nationalitet i tiden under tysk styre. Med krigsudbruddet i 1914 blev alt nationalpolitisk arbejde af ikke-tysk karakter stoppet, og almanakken måtte i krigsårene udkomme med et helt neutralt, billedløst omslag. Først med årgang 1921 var det igen muligt at bruge almanakken til nationale bekendelser, og Skamlingsbankens støtte kom atter til at pryde forsiden, mens bagsiden på ny blev indtaget af den stærke kvinde, Danmark. Ganske vist var det ikke med dansk kamp og sejr,

at Sønderjylland var vundet; det var sønderjydernes egen udholdenhed, som havde muliggjort genforeningen. Imidlertid var det i 1921 vigtigt at vise, at alle gamle tyske forbud nu var slettet, og dette ønske gav det lidt hengemte, nationale symbol, Mor Danmark, en renæssance.

I 1960 fik almanakken en modernisering, og man valgte da at udskifte den kampberedte dannekvinde med »De sønderjydske Piger«. Men i overensstemmelse med det forbedrede klima i det dansk-tyske forhold efter 1955 undlod man at minde om den tidligere tyske censur, og landkortet blev gengivet uden de skæmmende og skræmmende, sorte streger. Også pigerne blev bearbejdet af en tegner, så deres triste blikke og lidt tragiske holdning forsvandt til fordel for en klædelig, pigelig mildhed. København-Bonn aftalerne havde tilsyneladende forbedret forholdet i grænselandet i løbet af kun 5 år, og den nationale symbolik måtte nødvendigvis afspejle den nye politiske situation.

Dette gør de nationale symboler også i nutiden: Ved at glimre ved deres fravær understreger de, at ikke ret mange af os ved, hvad vi skal stille op med det nationale begreb i en tid med stedse større, europæisk og internationalt samarbejde på det politiske, militære og valutariske plan. Også denne situation afspejler sig på det lille forunderlige spejl af tidsånden, som findes på bagsiden af Sprogforeningens Almanak. I slutningen af 1970erne følte foreningen, at Almanakken trængte til en modernisering i sin ydre fremtoning.²⁶ Man bad da den flensborgske kunstmaler Holger Hattesen om at nytægne for- og bagside. Det lykkedes rimeligt godt for forsidens vedkommende, men bagsiden blev et mærkeligt sammensurium – uden »De sønderjydske Piger« og kortet over landsdelen. Det viser, hvor svært det er for nutiden at forholde sig nogenlunde afklaret til det nationale begreb, når Sprogforeningen og en dansksindet sydslesvigsk kunstner i fællesskab ikke har kunnet løse opgaven med en modernisering af et kært og udbredt nationalt symbol.

Disse bemærkninger er kun konstaterende og rummer ikke nogen egentlig kritik, fordi talrige andre i årenes løb har brændt sig på forsøget med at skabe fornyelse i det nationale skatkammer. Især i tiden omkring afstemning og genforening var der mange bestræbelser af denne art, som det vil fremgå af det følgende. Eksemplerne er så talrige, at det må være rimeligt at nøjes med at se på de mere hæderlige resultater og at forbigå resten.

»De sønderjydske Piger« omkring Genforeningen

I afstemningstiden fik alle de nationale symboler, såvel danske som tyske, et fornyet liv, og »De sønderjydske Piger« blev nu omtegnet og anvendt i talrige, nye sammenhænge. Hvis man ser på billeder med dette symbol fra tiden 1919-

Fig. 13: Postkort udgivet i Århus 1920 med tekst af Viggo J. von Holstein-Rathlou. Kortets sammensætning af Istedløven og »De sønderjydske Piger« viser det håb om en sydlig grænse, som von Holstein-Rathlou og mange andre nærede i 1920. Det kongelige Bibliotek.

De sønderjydske
Piger.

Vi ventede taalmodigt i Tider saa trænge:
vort Haab og vort Dannebrog holdt vi i Gem.
Men snart tør vi svinge de Danske Sange —
Js. Gud være lovet Nu kommer vi hjem!

V. J. v. HR.

20, kan man møde alle grader af indtryk fra det rent patetiske over det meget kommercielle til det ufrivilligt komiske.

Det patetiske finder vi bl.a. i postkort udgivet af kredse med tilknytning til den stærkt nationalistiske liga, DDD (Danmark – Dannebrog – Danevirke). Her er »De sønderjydske Piger« anbragt sammen med Istedløven på en baggrund, der synes at være Danevirke. Verset under billedet udtrykker håb om, at Genforeningen snart forestår, og det er skrevet af en af de ledende kræfter i ligaen, overbibliotekar dr.phil. Viggo J. von Holstein-Rathlou. Han arbejdede ihærdigt for en grænsedragning så langt mod syd som muligt, helst ved Danevirke, og såvel motivet som verset er udtryk for hans stærke fædrelandsfølelse og tro på en guddommelig retfærdighed i grænsespørgsmålet. Denne opfattelse førte ham i øvrigt senere på vildveje. I 1938 meldte han sig ind i DNSAP og forblev her til den bitre ende i 1945.

Fig. 14: »Hus og Hjem«s Genforeningsbillede. Her er anvendt fotoet af de to Tofte-søstre indsat på en akvarelmalet baggrund med et ærkedansk landskab med kæmpehøj og dyssekammer. Nederst en tegning, der viser Danmark, som modtager de hjemvendte sønderjyder. Museet på Sønderborg Slot.

Blandt de mere markante udgivelser i anledning af Genforeningen var et billede udsendt af ugebladet »Hus og Hjem«. I midten ses Helga og Valborg Tofte anbragt foran et typisk dansk landskab, der skråner ned mod en fjord. En kæmpehøj med et dyssekammer hæver sig smukt bag pigerne, der kommer til at fremstå som et billede på en historisk kontinuitet, der rækker fra oldtid til nutid. Bergsøes digt med det smertefulde håb er ikke anvendt her, for nu er – med hans ord – skæbnens hjul vendt og frihedsbaunen tændt. Det fremgår også af en tegning, der er indsat nederst på billedet. Her ses en ung sønderjysk familie, far og mor med to børn, som over Kongeåen går Mor Danmark i møde. Danmark er gengivet i Elisabeth Jerichau Baumanns streg som på bagsiden af Sprogforeningens Almanak. I baggrunden ses en dansk bondegård i fynsk udgave med bindingsværk, stråtag med kragtræer. Her er flaget hejst for at byde sønderjyderne velkommen hjem. Det er Genforeningssommeren for fuld udblæsning, vi her møder. Billedet blev lavet i et overordentlig stort oplag, og det blev både købt af private og anskaffet til folkeskoler og højskoler over hele landet, fordi det viste såvel udlændighedsårenes stille udholdenhed som Genforeningens glæde.

I afstemnings- og Genforeningstiden var det i øvrigt uhyre populært at opføre nationale skuespil og tableauer. Det sidstnævnte dækker over en form for levende opstillingsbilleder, som havde været yndede, også i udlændighedstiden. Anna Kjems har således skildret, hvorledes forsamlingshusindvielser i tiden før 1914 kunne gøres festlige ved hjælp af tableauer: »De optrædende kom til at stå i bengalsk belysning, og der var stille i salen, så længe det varede. Det var ret så betagende – skønt det må have været meget primitivt. Jeg kan huske sådanne billeder som »Danmark, vor Moder« med et stort flag enten i baggrunden eller i hånden på den optrædende, og så var der en flok piger bag scenen, der sang: »Dejlige Danmark, hør hvor det klinger« eller en anden nationalsang. Jeg kan også huske et billede af »De sidste på skansen«, og dertil blev der sunget: »De vog dem, vi grov dem en grav i vor have«. ²⁷

Lignende optrin tilsat »De sønderjyske Piger« blev opført i mange forsamlingshuse i forbindelse med afstemningen d. 10. februar 1920. I Svenstrup på Als indledte man tableauer med at vise de to længselsfulde, sønderjyske piger, og næste billede var Mor Danmark, der modtog en enkelt hjemvendt sønderjysk datter. De optrædende var sædvanligvis tavse, men bag scenen sang et kor ofte udvalgte fædrelandssange, mens optrinnet varede.

I forbindelse med afstemningskampen i Flensborg opførtes et tableau af danske spejdere. Her medvirkede både en Mor Danmark og hele tre sønderjyske piger, repræsenterende henholdsvis zone I, II og III. ²⁸

Der blev også udgivet anvisninger på opførelse af nationale skuespil, hvor første scene var »De sønderjyske Piger« anbragt midt på scenen omgivet af

Fig. 15: »En røvet datter dybt begrædt« vender her frelst tilbage til Mor Danmark. Scene fra tableau i alsisk forsamlingshus 1920. Museet på Sønderborg Slot.

Fig. 16: Cigarkasse med cigarer med mavebælte med »De sønderjydske Piger«. Fremstillet i 1920. Eksempel på den stærke kommercielle udnyttelse af det nationale symbol. Museet på Sønderborg Slot.

sortklædte piger, der sang »De vog dem, vi grov dem«. Dette optrin sluttedes med, at tæppet gik ned, mens forsamlingen sang »Du skønne land med dal og bakker fagre«. I de næste scener præsenteres først Danmark, derpå Genforeningen. En sønderjysk pige vender hjem, moderen fjerner hendes sørgeslør, og publikum slutter med at synge sidste vers af »Jeg elsker de grønne Lunde« med de forjættende ord, som mange fandt nu var gået i opfyldelse:

»... end er der en Gud foroven,
der råder for Danmarks Sag«

Talrige andre eksempler kunne anføres, men lad disse optrin være tilstrækkelige til at give indtryk af den overstrømmende varme og begejstring, der var knyttet til alt nationalt i 1920. Man skal lede for at finde et satirisk billede fra Genforeningen. Det synes at have været helt utilbørligt at gøre grin med de store følelser, og kun et enkelt eksempel har kunnet findes. Her betragter »De sønderjydske Piger« kongens ridt over grænsen på den hvide hest (se fig. 17). Satiren er rettet mod kongen og samtidens patos, mens pigerne går ram forbi. Heller ikke tegneren har følt trang til at latterliggøre dem, og det kan måske skyldes, at dette nationale symbol – i modsætning til mange andre – ikke udtrykker magt og styrke, men derimod udholdenhed og trofasthed.

En vis kommerciel udnyttelse var billedet også genstand for i 1920, især var postkortfabrikanter ivrige, ikke blot med mange, ofte ringe gengivelser efter Bojesens oplæg, men også med omtegninger og brug af helt andre piger end

Fig. 17: Satirisk fremstilling af Genforeningen. Christian X rider ned i det genvundne land på en hvid hest – som i virkeligheden er en fransk og en engelsk soldat. Tegningen skal antyde, at Genforeningen skyldtes velvilje og hjælp fra de allierede magter. Gengivet efter Aa. Svendstorp og P. Møller: Folkestyret i dansk humor. 1949.

de oprindelige. Den kraftigste kommercielle udnyttelse blev nok præsenteret af firmaet Vibe-Hastrup, som brugte »De sønderjydske Piger« som blikfang for skosværte i Genforeningsommeren (se fig. 18). Også tobaksbranchen kunne bruge den nationale symbolik, og i 1920 kunne man således købe store, håndrullede cigarer af mærket »De sønderjydske Piger« med mavebælter med Valborg og Helga Tofte (se fig. 16).

»De sønderjydske Piger« efter 1920

Ved afstemningsfesten i mellemkrigsårene var tableauer fortsat et yndet indslag, og mange piger fik herved lejlighed til at prøve en første offentlig fremtræden under ikke-belastende forhold, idet de jo skulle forholde sig tavse og nøjes med at se pæne ud. På Kegnæs, hvor man i 1920 stemte sig hjem med en overvældende dansk majoritet, 593 danske stemmer over for 16 tyske, blev der et par år senere holdt en afstemnings- og genforeningsfest i Kegnæs Færgetro. Ved denne lejlighed optrådte præstegårdsforpagterens datter og hendes veninde som »De sønderjydske Piger«, mens en lokal grænsegendarm, skjult bag scenen, sang »De vog dem, vi grov dem«. Lignende optrin fandt sted over hele Nordslesvig i mellemkrigsårene.

Efter Anden Verdenskrig blev meget af det nationale arbejde rettet mod syd, og fra 1950erne svandt afstemningsfesterne efterhånden ind og med dem også fremførelsen af de nationale billeder. Efterhånden udvandedes traditionen, og begrebet »De sønderjydske Piger« kom til at omfatte mange andre end piger, der forsøgte at efterligne Helga og Valborg. Hvis et par glade unge piger, iført folkedansertøj af alsisk snit, lod sig fotografere sammen, så kunne billedet få betegnelsen »De sønderjydske Piger«, selv om der hverken var forsøg på at efterligne det oprindelige billedes opstilling eller holdning (se fig. 19).

»De sønderjydske Piger« overlevede til sidst kun på postkort, og som allerede nævnt på bagsiden af Sprogforeningens Almanak. Især fotograf Biehl i Gråsten synes at have dyrket den nationale genre inden for postkortene, og der kendes adskillige udgaver af både »De sønderjydske Piger« og »De sidste på Skansen« fra dette firma i mellemkrigsårene. Men efter en opblomstring i besættelsesårene svandt interessen for det nationale begreb ind fra 1950erne, og i dag er det kun de færreste blandt de yngre generationer, som ved, hvad »De sønderjydske Piger« stod for engang. Det kan måske forbavse, at den nye kvindebevægelse, der opstod i 1970erne, ikke tog symbolet til sig. Men det var jo netop helt andre egenskaber end resignation og trofasthed, som kvinderne i begyndelsen af 70erne havde behov for at opdyrke. Det var

Alle
Danske Piger
pudser med

The illustration shows three women in traditional Danish folk costumes and a young boy. The boy is holding a large bottle of 'DIAMANT METAL PUDSECREME' and a circular logo. The bottle label includes 'CAND PHARM Vibe-Hastrup SEMISKE FABRIKER KØBENHAVN'. The circular logo contains the text 'Vibe-Hastrup', 'CAND PHARM VIBE-HASTRUP', 'BOSS CALF & CHRISTIANSEN', 'KØBENHAVN', and 'S. SPIRITUS'. The background is a simple sketch of a landscape.

Vibe-Hastrup's
Sko-Creme og
DIAMANT Metal-Pudsecreme

Fig. 18: Annonce fra »Modersmålet«, juli 1920. »De sønderjydske Piger« kunne bruges i talrige forretningsmæssige sammenhænge. Her kombineret med Vibe-Hastrups dengang kendte logo, den lille dreng.

derimod handlekraft og tro på egen styrke, det nu gjaldt om at mobilisere, og på disse områder kunne Helga og Valborg Tofte ikke inspirere.

Livsholdning og symbol

Symboler er altid udtryk for en holdning til og en tolkning af et fænomen. Det nationale billede »De sønderjydske Piger« afspejler således en bestemt opfattelse af udlændighedstiden – troen på, at stilfærdig udholdenhed, inderlig trofasthed og håb om Guds hjælp til sidst vil bringe retfærdighed, dvs. Sønderjylland tilbage til Danmark. Denne tolkning af billedet bekræftes af flere vidnesbyrd om dets betydning i forskellige danske hjem.

Forstander Chr. Demuth, Nordborg har beskrevet billedets rolle for hans valg af livsmål i artiklen »Håb og Tro« i DSK-årbogen i 1956: »På væggen ved siden af mit arbejdsbord hænger et gammelt, lidt falmet, men dog stadig klart billede. Der har det hængt siden min far døde i 1918. Og da havde det haft sin plads over hans skrivebord i fyrretyve år. Det var den første gave, min mor har givet min far, da de var forlovede, så det kunne jo fortælle en del, hvis det fik munden på gled, og det gør det for resten engang imellem, fortæller om dem og deres livsindstilling – deres tro, da de var unge. Det kan måske også fortælle mine læsere lidt om min oprindelse, mit hjem og årsagen til, at jeg ... efter genforeningen var lykkelig for at få mit virke syd for Kongeåen og nu er taknemlig for at have fået lov at færdes mellem dem, der kom tilbage ...«.»²⁹

I lignende ord, men på vers, har stiftsprovst Christen C.Hjortkjær fra Haderslev i 1920'erne skildret sin oplevelse af billedet og den påvirkning, det har givet ham i retning af at virke for Sønderjylland:

»De sønderjydske Pigers *Sang* er mig en Barndomsrøst,
der fulgte mig i Verden ud fra Nørrejyllands Kyst,
ja før jeg kunde læse, jeg kunde denne Sang,
og den har fulgt mig trolig på hele Livets Gang.

Men også deres *Billed*, de kendte »Søstre to«
har været i mit Eje og i mit Hjertes Bo,
fra jeg var Dreng derhjemme og hørte i vort Lag
om Sønderjyllands Saga og Sønderjyllands Sag.

Min »Sønderjyllands Kærlighed« og »Sønderjyllands Haab«
fik gennem disse Toner sin allerførste Daab,
og gennem dette Billed jeg altid saa den Flok,
som »stod og sad« og ventede – og havde Modgang nok.

Fig. 19: Det blev mode for unge sønderjyske piger at lade sig fotografere i kostumer og positur som »De sønderjyske Piger«. Her er et skønsomt udvalg blandt mange billeder. Øverst til venstre: Foto fra fotograf C. W. Olin i Sønderborg, ca. år 1900–1914. Det kongelige Bibliotek. Øverst til højre: To ukendte modeller. Det kongelige Bibliotek. Nederst til venstre: To unge piger fra Svenstrup, fotograferet i 1920. Museet på Sønderborg Slot. Nederst til højre ses Kathrine Mathiesen og Midde Koch fra Kegnæs, fotograferet ved en afstemningsfest i 1920'erne. Museet på Sønderborg Slot.

Men sælsomt skifter Tiden, og saa kom da den Dag,
 da Sønderjylland hejste igen det danske Flag,
 – »de sønderjydske Piger« i Billed og Sang –
 fik atter deres Hjemstavn i gamle Danmarks Vang.

Og jeg blev Præst dernede og stod en skønne Dag
 forundret i en Præstegaard, Gæst under Hjemmets Tag,
 »de sønderjydske Piger« fra Væggen paa mig saa –
 den ene hun var Bedstemor til Præstekonens smaa.

Nu har jeg i mit Eje et Billed mig saa kært
 af denne Bedstemor, mit Barndomsminde nært.
 – Hvordan skal jeg Dem takke? – fra Dem en ukendt Mand,
 jeg lover Dem at virke for Sønderjyllands Land.«³⁰

Det er næppe tilfældigt, at disse skildringer af billedets betydning er skrevet af henholdsvis en lærer og en provst. Det var i sådanne folkeopdragende kredse, at bevidstheden om det nationale værd trivedes bedst. Forestillingen om et nationalt fællesskab uafhængigt af alle sociale skel har altid været mest udbredt i borgerlige kredse. Følelsen af indre sammenhold har af naturlige grunde været sværere at mobilisere hos samfundets dårligst stillede. Selv om billedet af »De sønderjydske Piger« også har hængt i mange arbejderhjem, har det ikke umiddelbart været muligt at finde eksempler på, at det nationale billede i disse hjem har bevirket en tilsvarende prægning.

Vi har fulgt et billedes forunderlige skæbne fra at blive skabt som en profitabel, letsælgelig vare til at blive et nationalt symbol, som har været levedygtig i henved 100 år. Billedet startede som en udpræget salgsvare – og det er endt på samme måde. Et af de få steder i handlen, hvor »De sønderjydske Piger« endnu kan ses, er i kiosken på Skamlingsbanken. Her sælges et postkort med Helga og Valborg Tofte anbragt sammen med Skamlingsbankestøtten (se fig. 20). De ledsagende vers er imidlertid hverken Bergsøes eller Drachmanns – men den lidt sentimentale Skamlingsbankevisen. Postkortfirmaet har sikkert kalkuleret med, at ingen kunne huske den rette sammenhæng med to piger. Man har da noget frimodigt kombineret de to gamle og velanskrevne, nationale symboler og tilsat et solidt stæk af populærkultur med den sødladne sang.

Lad dette billede være den bittersøde afslutning på denne beretning, da det understreger, at vi i nutiden ikke kan bruge den nationale symbolik til ret meget andet end kommercielle formål. Det skyldes især, at de holdninger, symbolerne er udtryk for, ikke svarer til nutidens behov. Ingen ved nemlig rigtig, hvad man skal stille op med nationalitetsbegrebet i en tid, hvor de

Skamlingsbanken.

Skamlingsbanken hvor Kornet lysar over Engen,
Og hvor Bølgen i det fjerde titter frem,
O hvor alle jeg i Minnet glad og længe
Sind som fører Plet, som var mit Børndoms hjem,
O hvor alle smangler et trods al Naturens Guder,
Elskede af Kornet ej saa gult, som det var før,
Dag og aften just det kæreste, min Moder,
Som der færed om sin Dreng i Hyttens Dør,
O hvor hvor Salgen kysar Stranden, mens den sønker
Paa sin Brød de Blade, som der falder a',
Maaen spredt Guldlys over Skamlingsbanker,
Skamlingsbanker, — de kære, langt herfra. :)

Engen hvor længe, længe ønsket mig tilbage
Til min lille Plet, den skønneste paa Jord,
O hvor som Barn man stilled al min Sorg og Klage,
Og hvor og alt sig drejede om Mo'r
Og hvor som var der baade frukt og smukt i Haven,
Blom og søde Haand i Haand med Ellen sad,
Hvils omder, ak, nu ligger hun i Graven,
Og nu find er nu saa tungt som før var glad,
O hvor hvor Salgen kysar Stranden, mens den sønker
Paa sin Brød de Blade, som der falder a',
Maaen spredt Guldlys over Skamlingsbanker,
Skamlingsbanker, — de kære, langt herfra. :)

Men hvad nytter al min Hjemning og Sorg,
Jeg er gammel og nu maa jeg leve i Aar,
Jeg vil aldrig, aldrig mere saa tilbage
Til den lille Plet, jeg har saa glædelig Aar,
Men mens Dagen og Tiden løvige strækker,
Hænger Hjertet stadig ved mit kære Hjem,
Og de mange, kære, lyse Børndomsminner,
Som i mine Tanker venligt spile frem,
O hvor hvor Salgen kysar Stranden, mens den sønker
Paa sin Brød de Blade, som der falder a',
Maaen spredt Guldlys over Skamlingsbanker,
Skamlingsbanker, — de kære, langt herfra. :)

Mange Aar er svundne siden jeg og kære
Lille Ellen vandrod om ved Børns Tid,
Der var for os baade skæmt og glæde og værd,
Nær vi talte om vor unge Kongsfærd,
Tiden er nu svunden borte, og Ellen borte,
Hvor paa Kirkegaarden, hvor jeg smiler ind
Ved min Ellens Grav jeg tid i Svømmen minde
Mellem Taarøer de trefler ad min Tid,
O hvor hvor Salgen kysar Stranden, mens den sønker
Paa sin Brød de Blade, som der falder a',
Maaen spredt Guldlys over Skamlingsbanker,
Skamlingsbanker, — de kære, langt herfra. :)

Fig. 20: Postkort med titlen »Originalt motiv af sønderjyske nationaldragter og den originale Skamlingsbankesang«. Et eksempel på en ikke blot pietetsløs, men dårlig, nutidig gengivelse af kendte symboler: Skamlingsbankestøtten er fremstillet uden sine ar, pigerne er spejlvendte i forhold til originalen, Valborgs lommetørklæde og hovedvandsæg er udskiftet med en blomsterbuket, og den ellers tungsindige og alvorlige Helga sidder her og smiler huldalsligt. Museet på Sønderborg Slot.

borgerlige partier, der tidligere var meget nationale, i stigende grad er blevet internationalt orienterede, mens modstanden mod EF, NATO og suverænitetsafgivelse hovedsageligt samles i de socialistiske partier, som i deres udspring var internationalistiske. Det må øge forvirringen hos mange, at gamle nationale symboler som f.eks. Holger Danske bliver hentet fra glemslen og anvendt i valgkamp af venstrefløj. Denne skæbne har »De sønderjyske Piger« dog hidtil undgået.

Nationale symboler prøver at være udtryk for, at der findes fælles værdier og holdninger i en nation. Ofte får symbolerne imidlertid karakter af at være postulater, og de bliver ikke folkeeje, dvs. alment accepterede. Forudsætningen for at et nationalt symbol også kan blive et folkeligt symbol – således som Bojesens billede blev det – er, at det rummer et budskab, som mange kan identificere sig med. »De sønderjyske Piger«s budskab er, at vi danskere – trods magtesløshed og svaghed – skal være udholdende og trofaste over for vor kulturarv.

De fleste andre nationale symboler søger at fremme den kollektive identifi-

kation gennem en helteskikkelse; dette er f.eks. tilfældet med Germania, Moder Danmark og John Bull. Set i denne sammenhæng er »De sønderjydske Piger« enestående ved ikke at appellere til magt.

NOTER OG HENVISNINGER

1. De sønderjyske piger var bagsiden af almanakken 1896–1914 og 1960–1980. Se også Troels Fink: Almanakkens bagside. (I: *Sprogforeningens Almanak for 1980*, s. 33–44).
2. Der kan bl.a. nævnes Chr. Knudsen: En sønderjysk Slægt. De sønderjyske Piger og deres Fader (I: *Sprogforeningens Almanak for 1924* s. 56–66) og samme: Den sidste af »de sønderjyske Piger« (I: *Sprogforeningens Almanak for 1931*, s. 31–32).
3. Bertha Hahn: *Minder fra Sønderborg og Als 1850–70*. Kbh. 1913. Her efter 2. udgave, Sønderborg 1978, s. 76.
4. Povl Drachmann i forordet til genforeningsudgaven af *Derovre fra Grænsen*, Kbh. 1919 s. 9.
5. Holger Drachmann: *Derovre fra Grænsen*. 1877. Her efter 2. udg. 1919, s. 138–39.
6. *Derovre fra Grænsen*, 2. udg. s. 127–28. De to sidste strofer er her udeladt. Til bogen havde Drachmann skrevet en række andre nationale digte, men kun digtet om Bøffelkøbbel-graven vandt udbredelse.
7. H. P. Rhode: *Ernst Bojesen. Storforfatteren i Humør, Kunst og Oplysning*. Kbh. 1958, s. 38.
8. Ernst Bojesen i *Politiken*, 27. maj 1919.
9. Smstds.
10. Chr. Knudsen, 1924, s. 58.
11. Om højskolen i Aagaard se Dorrit Andersen: J. A. Viinstedt og højskolen i Aagaard (I: *Sønderjyske Årbøger*, 1983, s. 77–104).
12. Valborgs udtalelse om dragter er gengivet i en kronik af P. Siim i ugebladet *Fædrelandet*, 1911, s. 44–45.
13. Hele digtet gengives i *Sønderjysk Månedsskrift*, 1948, s. 78.
14. Aage Holm Rasmussen: Lærer i et Grænseland (I: *Sønderjysk Månedsskrift*, 1970, s. 322).
15. Se f.eks. Erna Lorenzen: *Hvem sagde Nationaldragt?* Århus 1987.
16. A. Holst Jørgensen i en kronik i *Flensborg Avis* 14. maj 1949 og P. Siim i *Fædrelandet*, 22. jan. 1911.
17. *Nordisk Boghandlertidende*, 8. aug. 1879.
18. Vedr. Julius Strandbergs produktion se Iørn Piø: Julius Strandbergs Skillingviseproduktion 1861–1903 (I: *Folk og Kultur*, 1974, s. 17–49).
19. *Politiken*, 27. maj 1919.
20. Ugebladet *Fædrelandet*, 22. jan. 1911.
21. P. Fristrup: *Scenens Navne*, 1913, s. 158.
22. Smstds. s. 159.
23. E. Bodenhoff: *Fra Dannevirke til Als*, 1905, s. 59.
24. Marie Skau-Petersen: De sønderjyske Piger i København 1884 (I: *Sønderjysk Månedsskrift*, årg. 9, 1932–33, s. 106).
25. Vedr. symbolet Mor Danmark, se Inge Adriansen: Mor Danmark, valkyrie, skjoldmø og fædrelandssymbol (I: *Folk og Kultur*, 1987, s. 105–163).
26. Jvf. oplysninger fra den nuværende formand for Sprogforeningen, Jørgen Mågård.
27. Anna Kjems: *Kniplinger og Knæpkager*. 1983, s. 24 f.
28. Nicolai Svendsen og Svend Thorsen: *Tiende Februar. Livsbilleder fra Sønderjylland i Genforeningsåret 1920, 1939*, s. 79.
29. Chr. Demuth: Håb og Tro (I: *DSK-Årbogen 1956*, s. 1–4).
30. Digtet er trykt i *Sprogforeningens Almanak 1924*, s. 66.

Italien, Danmark og Den Anden Slesvigske Krig

af *Bruno Berni*

Oldforskeren Carl Christian Rafn (1795–1864) førte som sekretær og bestyrer af Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab en omfattende korrespondance med udenlandske lærde fra hele verden. Brevene findes i dag i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling, og de belyser mangfoldige forhold. Blandt korrespondancen med italienske personligheder¹ findes der således breve, som viser, hvordan krigen i 1864 blev anskuet fra dansk og italiensk side. Brevene antyder bl.a. planer om italienske frivilliges deltagelse i krigen på dansk side. Denne spændende episode fremdrages her af Dr. Bruno Berni.

Carl Christian Rafn beskæftigede sig i hele sit liv med Danmarks fortid, og både som historiker, antikvar og dansker var han meget følsom angående det tyske angreb. Hans stilling fremgår tydeligt af nogle breve, som han skrev til italienske videnskabsmænd få dage efter angrebet. Den 16. februar skriver Rafn til Bernardino Biondelli,² at tyskerne vil føre »une guerre de l'injustice la plus criante«,³ og hans bitterhed er forståelig, når man tænker på, at han i 1861 havde udgivet sine »Inscriptions runiques du Slesvig méridional«, som netop beviste den påstand, at det danske befolkningselement havde bosat sig i Slesvig før det tyske. Det er altså i forbindelse med sin historiske virksomhed, at Rafn skriver, at »monumenterne fra vores forhistorie viser på uigenkaldelig vis, at Slesvig i umindelige tider har været en dansk provins. Tyskerne som lever dér er kun indtrænglinge«. Samtidig udtrykker han en skarp kritik af nabofolket, idet han mener, at »Italien har vist haft lejlighed til at stifte bekendtskab med den virkelige karakter af dette folk, der er så begærligt efter erobringer på sine nabolandes bekostning« [her oversat fra fransk].

Netop erkendelsen af at Italien på det tidspunkt befandt sig over for lignende problemer og samme fjende, er udgangspunktet i de følgende breve. Arkæologen Giancarlo Conestabiles brev til Rafn, dateret 5. marts, udtrykker italienerens forståelse af de danske problemer, idet han skriver:

»De kan godt forestille Dem, at når en italiener skriger imod Østrig, er der gode grunde til at skrike så højt som muligt« [her oversat fra fransk]. Italiens politiske situation er nærmere beskrevet i Diego Bonghis brev, skrevet fra Neapel den 20. september, hvor det hedder:

»I vort kære Italien er enhver interesse optaget af politikken, og alle interesser og alle sjæle vender sig mod vor fremtid, som er presset af de to store

problemer, Rom og Venedig [...]! Hvis Danmark er meget bekymret, har Italien ikke færre problemer« [her oversat fra italiensk].

Denne del af Rafns korrespondance er følelsesudbrud fra en videnskabsmand, der havde ofret hele sit liv på at studere sit lands historie. Men i samme læg findes der et brev, der indeholder mere konkrete historiske oplysninger. I april 1863 havde en oberst i den italienske hær, Ferdinand Dienheim-Chotomski,⁴ sendt et manuskript, »Album Paléographique de l'art chrétienne du moyen âge«, til Rafn. Denne svarede i samme måned, men korrespondancen mellem de to havde åbenbart ikke en fortsættelse, idet der i det omtalte læg ikke findes flere breve fra 1863. Chotomskis andet brev til Rafn er nemlig skrevet et år efter, den 6. juni 1864, og fortjener at blive gengivet i hele sin længde:

»Jeg glæder mig over at have mulighed for at erindre Deres Excellence om mig, og samtidig tager jeg mig ærbødigst den frihed at bede Dem om at underrette mig om den ansøgning, som den italienske general Lanti hertug af Montefeltro og General Dunn har sendt gennem Hans Majestæt kongen af Danmarks ambassadør i Turin, er nået frem. I ansøgningen tilbyder disse to generaler deres tjeneste til Deres Konge og ønsker at komme til Danmark med de italienske frivillige og kæmpe mod vores fælles fjende; da de på nuværende tidspunkt ikke har modtaget svar, og den danske ambassadør ikke er i Turin, ønsker de at få besked om deres tilbud er blevet positivt modtaget.

Vi er her i gang med at organisere en komité og vil (dersom vi får lov) komme Deres ulykkelige medborgere til hjælp, fordi de ruineres af preussernes og østrigernes opkrævning og plyndring. Forhenværende krigsminister grev Frapoli, hertug af Montefeltro, greve Cornaro, venetiansk adelsmand og Hr. De Luca, folketingsmedlem har bifaldet projektet, og jeg er glad for at have taget initiativ til denne broderlige pligt, som den italienske nation har over for Deres heroiske land, og alle frimurerloger af vores skotske ritual og af andre vil bidrage til denne gode gerning. Mens vi venter, beder vi til Gud, om at De kan slå Deres ulykkelige lands angribere og plyndrere, et land, der er blevet forladt af Deres troløse allierede. Det mener alle dydige mennesker.

Jeg forsikrer Dem min respekt og agtelse ... etc.« [her oversat fra fransk]

I enhedsbevægelsens Italien var det Slesvigske spørgsmål altså ikke helt ukendt og heller ikke upåagtet. Man sagde, at Preussen-Østrig ville generobre fra Norden, hvad de havde tabt i Syden, og i februar 1864 troede man i Tyskland, at Italien ville angribe ved floden Mincio, som markerede grænsen mellem det nu italienske Lombardi og det endnu østrigske Venedig. De østrigske og preussiske tropper ville da blive fordelt på to fronter og dette ville gavne Danmark og samtidigt være i Italiens interesse. En svækkelse af de tyske

Carl Christian Rafn (1795–1864) viede sit liv til studiet af nordisk oldtid og oplysningsarbejdet herom. Han var med til at stifte Det kgl. nordiske Oldskriftselskab og blev dets sekretær og egentlige leder. Undersøgelser af stednavne og runeindskrifter fra Mellemslesvig overbeviste ham om, at hele Slesvig oprindeligt havde dansk befolkning. Denne overbevisning forfægtede han besindigt over for tyske lærde, som mente at landet tværtimod oprindeligt var beboet af tyske stammer. Foto i Det kongelige Bibliotek.

tropper kunne altså komme begge lande til nytte. Det drejede sig kun om falske rygter, men den italienske statsminister Cavour's opfattelse havde tidligere været den, at de danske problemer var af europæisk interesse, og at Sverige ikke kunne undgå at hjælpe Danmark. Cavour betragtede Preussen-Østrig som en fælles fjende, og derfor ville enhver mulighed for at volde dem besvær – fra skandinavisk eller italiensk side – være velset og måske støttet, hvis ikke

militært, så politisk. Cavour var imidlertid død allerede i 1861, men meget var altså alligevel i gang i Italien med hensyn til erobringen af Venedig, hvilket skete i 1867.

Vore historiebøger omtaler imidlertid ikke nogen deltagelse af italienske frivillige i den anden slesvigske krig: hvordan tog sagen sig altså ud? Det har ikke været muligt i danske arkiver at finde den originale ansøgning, som Chotomski omtaler i sit brev til Rafn, og noget tyder på, at en skriftlig officiel ansøgning aldrig er blevet forevist det danske gesandtskab i Turin. Men blandt Iver Holger Rosenkrantz' papirer i Rigsarkivet i København findes der et koncept til et brev fra ham til udenrigsministeren Monrad, hvor sagen er nærmere omtalt.⁵ Baron Rosenkrantz var blevet udnævnt til Chargé d'affaires ved det italienske hof den 21. juni 1863, og blev i Turin til 28. marts 1866, hvor han blev afskediget med ventepenge, og posten, der nu skulle flyttes til Florens, blev derimod inddraget. Rosenkrantz beretter i brevet – der i øvrigt er trykt i hans »Efterladte Optegnelser«⁶ – hvordan general Dunn den 12. april 1864 havde bragt ham et brev fra kammerherre Bille i London og samtidigt tilbudt at føre et korps på 6–10.000 frivillige til Danmark. General Dunns nøje forberedte plan var, at korpset skulle sejles til Danmark gennem Gibraltar-strædet om bord på engelske skibe, og dermed undgå de østrigske krydseres kontrol. Danmark skulle betale transportomkostninger og udrustning, og Dunns frivillige skulle i øvrigt have samme løn som de regulære danske soldater. Den danske ambassadør fortæller, hvordan han talte med den italienske indenrigsminister Peruzzi om sagen. Peruzzi og den engelske minister Elliot var, ifølge Rosenkrantz, underrettet om ekspeditionen, og Peruzzi sagde, at den italienske regering ville lukke øjnene for hvervningen, og ellers helst holde sig udenfor.

Dunn ville forestille Rosenkrantz for hertug af Montefeltro Della Rovere, som skulle stå i spidsen for det italienske korps, og ville selv omgående rejse til Danmark og organisere felttoget. Rosenkrantz var meget skeptisk over for de store omkostninger, og ikke mindst også på grund af Dunns tvivlsomme pålidelighed. En garanti for, at pengene ville blive brugt til at hjælpe Danmark mod Tyskland, og ikke – som Peruzzi antydede – til at finansiere en ny ekspedition i Italien, kunne Dunn ikke give. Men en kort politisk analyse af forholdene kan måske overbevise os om, at de italienske frivillige virkelig ville rejse til Danmark og kæmpe mod tyskerne. Netop dette ville på det tidspunkt hjælpe deres land. Det drejede sig altså om en slags politisk opportunisme, som Danmark kunne have fordel af. Blandt de italienske organisatorer, som Chotomski omtaler i sit brev til Rafn, var Ludovico Frapólli og Francesco De Luca. Den første havde været med i Garibaldi's felttog på Sicilien og i Syditalien og havde tidligere rejst i Skandinavien, mens han studerede i Frank-

rig. De Luca var siden 1861 parlamentsmedlem og blev senere vicepræsident. Begge var, sammen med de andre, der er nævnt i Chotomskis brev, medlemmer af den italienske frimurerorden og blev senere stormestre. Hele foretagendet var altså skabt i frimureriets tegn, og her bør man måske påpege, hvor meget frimureriet allerede tidligere havde virket sideløbende med Italiens enhedsbevægelse, både fra italiensk og udenlandsk side.⁷ Giuseppe Garibaldi, Italiens berømte helt, blev støttet af en kreds af kendte frimurere og blev senere stormester 'honoris causa'. Og selv da Garibaldi erobrede Syditalien for Savoia-kongen Vittorio Emanuele, havde den italienske regering lukket øjnene og officielt holdt sig udenfor, selvfølgelig kun af politiske grunde over for resten af Europa.

Det italienske initiativ havde altså en alvorlig politisk hensigt, nemlig at yde Danmark støtte, og derved svække Preussen-Østrig og erobre Venedig. Denne taktiske idé var heller ikke ny for Ludovico Frapólli, der kun få år forinden, sammen med György Klåpká, var i gang med at organisere ungarske legioner med samme mål, nemlig at volde Østrig besvær på to fronter. Forsøget blev standset af Villafranca-freden, men blev senere taget op igen for at kunne virke sideløbende med Garibaldi's felttog.

Hensigten med de to italienske generalers indsats var altså denne, og udenlandsk hjælp til Danmark i 1864-krigen var i øvrigt ikke kun en italiensk sag. Noget tyder på, at også andre var indstillede på at yde økonomisk hjælp til det skandinaviske land. I brevet omtaler Chotomski en »comité«, der skulle komme de danske »Citoyens« til støtte, og i den del af Rafns korrespondance, der er udgivet af Benedict Grøndal, findes der et brev, dateret 4. marts 1864, fra Rafn til den engelske videnskabsmand Andrew James Symington. I brevet skriver danskeren, at han har læst i Times »that on the 20th ulto the Marquess of Clanricarde has called upon his countrymen for contributions to the danish soldiers«, og videre at »at Lausanne in Switzerland has been issued a similar appeal, also at St. Petersburg and many other places«.⁸

Klåpká og Garibaldi indledte på en eller anden måde en form for samarbejde med henblik på at hjælpe hver sit land, men Danmark oplevede ikke det samme, og 1864-krigen blev en afgørende begivenhed i dansk historie. Der er som sagt ingen spor af italienske frivillige i Slesvig i vore historiebøger. Dunns og Montefeltros idé fik ingen følger, og der findes heller ikke noget svar fra Rafns side til Chotomski i det undersøgte læg, som ellers indeholder notater og koncepter til svar på de fleste breve. På det tidspunkt – midt i juni 1864 – var Danmark i gang med Londonkonferencen, og forhandlingerne og våbenstilstanden var vist årsagen til, at man ikke anså udenlandsk hjælp for nødvendig. I lægget er der derimod et tegn på Rafns taknemmelighed over for italienernes tilbud. Det er et lille notat, hvor Rafn ordner forsendelsen af

nogle af Oldskriftselskabets publikationer til Chotomski, og blandt disse de omtalte »Inscriptions runiques du Slesvig«. Forsendelsen, der skulle bære dedikationen »Pour quelques-uns des amis italiens du peuple danois«,⁹ er dateret 17. juni, dvs. mens Londonkonferencen endnu var i gang og de europæiske stormagters forslag måske kunne afslutte krigen og give Danmark et håb.

Men den lille pakke havde knapt nået Italien, før den fuldkomne mangel på gensidig forståelse den 25. juni førte til Londonkonferencens og derved våbenstilstandens afbrydelse. Carl Christian Rafn døde i oktober samme år og nåede ikke at opleve fredstraktatens endelige afslutning.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Ny Kgl. Saml. 1599^{IV2.G} folio.
2. Rafn havde været i kontakt med Bernardino Biondelli siden 1838, og besøgte ham i Italien 1854.
3. »En højst uretfærdig krig«.
4. Chotomski, der var adelsmand af polsk oprindelse, havde været i Frankrig fra 1831, i Italien fra 1860. Han var antikvar, forfatter, kunsthistoriker og maler. I 1870 kom han tilbage til Polen, hvor han døde i 1880.
5. Rigsarkivet, Gesandtskabsarkiv (Papirer udtaget af Rosenkrantz' Arkiv).
6. Iver Holger Rosenkrantz, *Nogle efterladte Optegnelser*, Kjøbenhavn 1876.
7. Jfr.: Alessandro Luzio, *La massoneria e il risorgimento italiano. Saggio storico-critico*, 2 Bd., Bologna 1925.
8. *Breve fra og til Carl Christian Rafn, med en biografi*, udg. af Benedict Grøndal, Kjøbenhavn 1869, s. 292–293.
9. »Til nogle italienske venner af det danske folk«.

Læger og kirurger i Aabenraa i slutningen af 1700-tallet

Af *Johannes Brix*

Set med vor tids øjne var det en meget begrænset lægehjælp, som stod til rådighed for befolkningen i slutningen af 1700-årene. I denne artikel gengives en samtidig skildring af de lægelige forhold i Aabenraa omkring 1796. Det er barsk læsning, her udgivet med læge Johannes Brix' indledning og kommentar.

Den nedenfor gengivne, noget barske artikel om medicinalforholdene i Aabenraa i slutningen af 1700-tallet er hentet fra tidsskriftet »Physicalsk-oeconomiske og medico-chirurgiske Bibliothek for Danmark og Norge«, juli 1796. I daglig tale kaldte man tidsskriftet »Journalen med den lange titel«. Det udkom under det noget besværlige navn i perioden 1794–1797. Fra 1797 og frem til 1807 udkom tidsskriftet i anden form og med anden redaktion.

Artiklerne var som regel anonyme og oftest originale. Tidsskriftet blev udgivet af et »selskab« af oplysningsmænd, som veterinæren Erik Nissen Viborg (1759–1822), den alsidige oplysningsmand og naturforsker Carl Gottlob Rafn (1769–1808) samt lægen Ole Hieronymus Mynster (1772–1818), dr.med. 1797 og ekstraordinær professor ved Københavns Universitet 1805. Den sidste og formentlig flittigste skribent i denne gruppe var Johan Daniel Herholdt (1764–1836)¹.

Herholdt var født i Aabenraa, hvor faderen i en årrække havde virket som kirurg. Det store lokalkendskab afslører Johan Daniel Herholdt som den mest sandsynlige forfatter til den her gengivne artikel. Han var på det tidspunkt, artiklen fremkom, divisionskirurg i Søværnet. Han blev imidlertid senere student, dr.med. og professor ved det medicinske fakultet under Københavns Universitet.

Herholdts ærinde med at publicere artiklen har næppe været objektivt at gengive de medicinale forhold i Aabenraa på det aktuelle tidspunkt. Snarere må den anses for at være et polemisk indlæg i den årelange strid mellem kirurger og læger. Uoverensstemmelserne var tilspidsede efter etableringen af Det kirurgiske Akademi i København i 1785. De i artiklen omtalte læger var ikke typiske repræsentanter for lægestanden på det daværende tidspunkt. Ikke desto mindre benyttede medicinalhistorikeren Gordon Norrie (1855–1941) ukritisk den lille barske fodnote, som indleder artiklen (se nedenfor side 50),

som kilde i sin bog »Chirurger og doctores. Et kritisk Bidrag til Lægeuddannelsens Historie i Danmark før 1800«. Bogen var ment som dokumentation for Gordon Norries opfattelse af, at lægerne i de tidligste tider ikke havde viden om kirurgi og ej heller var i stand til at udøve nogen kirurgiske færdigheder. Han går endda så vidt som at hævde, at lægerne ikke måtte beskæftige sig med kirurgiske indgreb. Herholdts artikel der gengives nedenfor er ikke blevet citeret, siden den fremkom 1796. Kun noten i Norries bog er ukritisk gengivet².

Det vil nok være rimeligt yderligere at forudskikke den bemærkning, at medicinallovgivningen i Hertugdømmerne på adskillige områder afveg fra den der var gældende i Kongeriget³.

»Brev til Udgiverne af det medicochirurgiske Bibliothek om Medicinalvæsnets nuværende Tilstand i Apenrade.

Mine Herrerr! ... [Efter nogle få sætninger, der ikke har interesse for det følgende, fortsættes]: »Medicinalvæsnet i Amterne Apenrade og Lygum Kloster⁴ bestyres af en Physicus Hr. Dr. Wiggers⁵, hvis Navn De, vist nok uventet, har fundet paa *Primitiæ floræ Holsatiæ*, der som hele Verden veed, har Hr. Professor Weber til Forfatter⁶. Under hans Opsigt praktisere endnu tvende kongelig privilegerede Chirurger⁷, en gammel Mand Hr. Zehr⁸ og en yngre Hr. Hess⁹. Paa ingen af disse har Akademiet, at jeg skal betjene mig af deres eget Udtryk, offentligen trykt sit Dueligheds Stempel. De ere begge, efter Indretningen før 1785¹⁰, privat examinerede af Stedets Physikus i Chirurgen, den Deel af Lægekonsten, hvori man her vil vide, at hverken den forrige, sal. D.Schonk¹¹, eller den nuværende D.Wiggers ved Praktik eller Skrivter, selv have lagt nogen Kundskab eller Færdighed for Dagen*.

Chirurgerne ere tillige Amtsbarberer, indlemmede i det Flensborger Barberamt¹⁴. Ingen af dem har fast Løn.

D.Wiggers, som egentligen skulde besørge den medicinske Praxis, har især af Mangel paa Klogskab ikke vidst at vinde Borgernes Tillid, og bruges derfor kuns lidet. Den almindelige chirurgiske Praxis bestyre Chirurgerne temmelig vel; Frakturer, som her, hvor Egnen er bjerget og Hestene modige, forefalde

* Man fortæller her om D.Schonk, der ved forefaldende Operationer fandt sig beføjet til at staa Chirurgerne bi med Raad og Daad, forunderlige Ting: Uden selv at kunne føre den chirurgiske Kniv, paatog han sig at bestemme, naar, hvor og hvorledes den skulde føres. Han tog, som et Øjevidne har fortalt, almindelig Heisters Chirurgie¹² med til den Syges Bolig, oplæste i Patientens Nærværelse med myndig Røst, hvorledes det til Operationen fornødne Aparat skulde ordnes, oplæste videre af Bogen, hvorledes Operationen skulde forrettes, og bad derpaa Chirurgen at skjere i Jesu Navn. Under Forretningen saa han afvexlende på Operatørens Haand og i Heister Chirurgie, som han bestandig holdt opslagen for sig. Man tænke sig den Skræk en saadan Exekution maa have indjaget den Lidende¹³.

Johan Daniel Herholdt, som er den formentlige forfatter til artiklen udgivet her, var født i Aabenraa. Han var uddannet kirurg, men blev en af de helt store koryfæer inden for lægevidenskaben i Danmark i begyndelsen af 1800-tallet. Billedet er malet af den kendte portrættør, sønderjyden C. A. Jensen (1792–1879), i 1836, efter Herholdts død. Maleriet forestiller Herholdt i 60-årsalderen. Maleriet befinder sig i dag på Statens Museum for Kunst.

hyppigen, helbrede de især godt. Man seer næsten aldrig en krumbenet her i Egnen. Med Medicinens Udøvelse, hvortil de ikke ere beføjede, befatte de sig kun sjelden. I vanskeligere saavel medicinske som chirurgiske Tilfælde, er det Skik her blandt de Formuende at hente en Læge fra en af de nærmeste

Kjøbstæder¹⁵, og blandt disse staaer Hr. Stabschirurg Schmidt fra Hadersleben i største Anseelse¹⁶.

Doctor Krikou den ældre fra Tøndern¹⁷, skal først have indført Koppelympningen her paa Stedet¹⁸, hvorved han for nogle Aar siden gjorde sig fortrinlig bekjendt, og fortjente en Deel Penge. Byen har i øvrigt et par Gjordemødre¹⁹ og sit eget Apothek²⁰.

Hvad man almindeligen seer paa de Steder, hvor den første Læge ikke er i Anseelse, har jeg desværre ogsaa bemærket her. Mængden er endnu indtaget af medicinske Fordomme, dysser sig ofte hen i et bedrageligt Haab om Guds umiddelbare Bistand, og troer sig forhexet, naar Midlerne ikke strax ville hjælpe, uden Hensyn til Sygdommens Natur. Qvaksalveriet er steget til en ualmindelig Højde. Næsten enhver som trykkes af Armod, vover et eller andet Forsøg paa denne Bane. Skarpretterne der som oftest – Gud maa vide hvorfor – have let ved at komme for Orde som duelige Chirurger, træde ogsaa, saalænge man kan huske, i Æskulaps Fjed. Den sidst Afdøde ved Navn Røslert²¹, skal endog have erholdt Tilladelse hertil fra vedkommende højere Steder. Hans Datter, som er gift med Styrmand Claus Clausen, har siden Faderens Død offentlig og frit udøvet Chirurgen til betydelig Tab for de privilegerede Chirurger. Disse toge deraf i Aaret 1792 Anledning til at klage for Magistraten, hvorpaa det ved 5 Rd. Straf blev Praktikantinden forbudet, at befatte sig med Kuren af chirurgiske Sygdomme.

Dette holdt Hende ikke tilbage, men gjorde hende mere trodsende; hun blev ved som tilforn, rejste paa Landet og paatog sig Kurer overalt. Endeligen blev hun i Fjor Sommer atter anklaget, og overbeviist om, at hun modtvilligen havde overtraadt Øvrighedens Befaling. Hun havde intet til sin Undskyldning uden dette, at Menneskekjerlighed og Uegennytte havde været Drivefjedrene til hendes Handlinger. Hun blev alvorligen erindret om den fastsatte Straf, og saavel Aareladen som anden chirurgisk Forretning blev hende forbuden, uden Hensyn til om hun derfor lod sig betale eller ikke. Siden den Tid fortæller man, at hun i Stilhed lader en Cirkulaire løbe omkring, hvorpaa hendes Velyndere tegne deres Navne, og med dette anbefalende Document haaber hun, som hver da letteligen seer uden al Grund og tvertimod den kongelige Anordning, at blive privilegeret som Qvaksalver. Physikus selv skal ikke være Madame Klausen ugunstig; han betroer hende endog til at aarelade i sit eget Huus.

Foruden denne Dame, som er den første, findes der endnu mangfoldige andre Qvaksalvere. Saaledes, at jeg skal nævne nogle, en Degn fra Loits Sogn, som dagligen fylder Apotheket med en anseelig Mængde Recepter²². Fremdeles en Kludekræmmer, som selv henter Medicamenter paa Apotheket, og forbruger dem uden Sky, saavel i Byen som paa Landet. Endvidere en gammel Bager,

Claus Hess (1755–1818) er en af de få kirurger i 1700-årene, som blev portrætteret. Dette maleri er fra 1805 og skyldes Aabenraa-maleren Jes Jessen. Hess er iført Aabenraa Skyttelaugs gallauniform, med symboler både på skyttelaugets og kirurgerhvervet. Til venstre ses skyttelaugets hat med fjerbusk, til højre stikker bøssepipen op foran en reol med bøger og medicinflasker. Maleriet findes i dag i Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum på Gottorp slot. En kopi ejes af Aabenraa Skyttelaug. Her gengivet efter Lars N. Henningsen: Aabenraa Skyttelaug 1734–1984, 1984.

som beskuer Urinen og uddeler Lægemedler; og for at fylde Listen, en engelsk Urmager, som befatter sig med at føle Pulsen og at meddele sine medicinske Urmagerkundskaber²³.

Paa kloge Koner fejler det ikke heller paa Landet heromkring, hvoraf især een for en halv Snes Aar siden, har gjort sig berømt ved at helbrede unge

Piger, der ved at læse Siegvart og Consorter havde tabt deres Rolighed²⁴. De Midler hvormed hun har gjort de hældigste Kurer, skulle især have været Generis masculini.

Til Slutning maa jeg endnu meddele m. Hr. en Efterretning, som er saa vigtig, at jeg troer den fortjener enhver duelig Læges og Videnskabselskers besynderlige Opmærksomhed. Jeg gjorde forleden en liden Tour i Vennekreds til Christiansfeldt, for at see de her værende Brødres Indretninger²⁵. Paa Tilbagereisen kom vi igjennem en Bye ved Navn Heils, som ligger omtrent en Miil fra Christiansfeld; dér fandt jeg en gammel ærværdig Bonde, som kalder sig Andres Pedersen, og er nu sine 70 Aar²⁶. Denne Mand er den største, den meest øvede Brokskjærer Danmark ejer eller nogensinde har ejet. Fra sit 22. Aar, har han beskjeftiget sig med denne Green af Chirurgien. I Begyndelsen ved at rejse omkring, men siden i anførte Bondebye; hvor han paa egen Bekostning har indrettet et lidet Hospital med 6 Senge til Brokpatienter. Han skjærer for Brok medens de udtraadte Dele endnu kunne bringes tilbage; altsaa hvor ingen Incarceratio²⁷ er tilstæde; i en Tid af 4 Uger er Kuren gjerne fuldendt. Hans 6 Senge ere nesten bestandigen opfyldte. I de sidste 50 Aar har han saaledes opereret nogle 1000, hvoraf kun et par skulle være døde under Kuren.

Om han bortskjærer en af Kaaderne²⁸ kan jeg ikke sige med Vished, men dette veed jeg, at han ved det Held, hvormed han i saa lang Tid har skaaret for Brok, er i et ualmindeligt Raab. En kort Tid efter Kurens Fuldendelse raader han at bære et Brokbaand, og Recidiver skulle være rara avis in terra [en sjælden fugl på jord]. Han har en Søn paa 20 Aar, som lægger an paa at afløse Faderen i denne Haandtering; en anden, der kalder sig Gelzer, som nu er Præst i Jylland²⁹.«

NOTER OG HENVISNINGER

1. Johan Daniel Herholdts fader, Johan Friedrich Wilhelm Herholdt, var født i Lützau i Mecklenburg i 1732. Han kom til Aabenraa i 1756. En af byens 3 kirurger Mathias Petersen var død i 1754, og hans uforsørgede enke havde ikke formået at få solgt privilegiet. Herholdt overtog det og lovede, at han ville gifte sig med den »umyndige og uforsørgede« datter Metta Catharina, hvilket skete i 1758. Herholdt blev borger i Aabenraa by i 1759. I ægteskabet var der to sønner, nemlig Mathias Peter og Johan Daniel. Efter konens død giftede han sig med Susanne Dorothea Lundten. Med hende fik han 5 børn. Nr. 3 i rækken var sønnen Johan Friedrich Wilhelm Herholdt (1778–1838). Han virkede som kirurg i København. Hans søn Johan Daniel Herholdt (1818–1902) var en meget kendt arkitekt. Johan Friedrich Wilhelm Herholdt døde i Aabenraa den 23.6.1782. Som det var skik dengang, giftede Herholdts enke sig med kirurgsvenden Nicolai Nielsen Dehnfeldt den 15.8.1783. Han overtog privilegiet, men forlod allerede Aabenraa to år senere.
2. Således har Olav Christensen benyttet den som kilde til en artikel om fysikus Schunk. Den fremkom i Sønderjysk Månedsskrift 1962. I sin bog »Sjukhus och fattigpolitik. Et bidrag til de

danska sjukhusens historia 1750–1880«, København 1986, henviser S. Vallgård til noten. Noten er ligeledes gengivet i Tage Grodums artikel »Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864«, der udkom i Dansk medicinsk historisk årbog 1986.

3. Medicinalforordningen af 4.12.1672 var formelt gældende i alle kongens riger og lande. Den blev dog først publiceret i hertugdømmerne i 1749, antedateret 1746, i lovsamlingen »Corpus Constitutionum Regio Holsaticarum« (Hvidtfeldt s. 190–191). Forordningen blev ikke gengivet i sin helhed, men kun de ændringer, der var tilføjet den oprindelige forordning. Dette var, efter daværende statsretslige principper, tilstrækkeligt for at hele loven havde sin gyldighed i hertugdømmerne. (Staatsbürgerliches Magazin Bd. 6, 1826, s. 709).
4. Ved forordning af 19.8.1757 blev hertugdømmerne Slesvig og Holsten opdelt i 10 fysikatsdistrikter. Et af disse var Aabenraa fysikatsdistrikt bestående af de gamle Aabenraa og Løgumkloster amter. Fysikus (= embedslæge) havde bopæl i Aabenraa. (Chron. Samml. 1757 s. 15–16, Brix, s. 66–76).
5. Fysikus Friedrich Hinrich Wiggers var født i Krempe, Holsten, den 15.3.1746. Faderen Georg Wiggers (1712–1803) var læge og i perioden 1757–1789 fysikus i Husum. Efter først at have studeret i København blev han dr.med. et chir. ved Kiels Universitet 1784, i en efter datidens forhold fremskreden alder af 38 år. Året efter blev han fysikus for Aabenraa og Løgumkloster amter, med bopæl i Aabenraa. Wiggers' mentale tilstand blev med årene mere og mere uklar og konfus, og han søgte derfor allerede i 1805 sin afsked, efter i 20 at have virket som fysikus. Ansøgningen blev ikke imødekommet. Først 1809 fik han sin afsked efter fornyet ansøgning. Hvorfor man, i en så betydningsfuld position, fastholdt en person der med årene afslørede flere og flere psykisk aparte træk, formentlig en paranoid tilstand, må stå hen i det uvisse. Wiggers døde 1811.
6. Her hentydes der til, at der som forfatter til det store botaniske værk »Primitiae flora Holsatica«, der blev udgivet i 1780, bl.a. stod anført en person ved navn Fredericus Henricus Wiggers. Bogen var imidlertid skrevet af Georg Heinrich Weber (1752–1828). Weber var 1774 blevet dr.med. i Göttingen, 1777 ekstraordinær prof. i medicin og prosektor i Kiel. 1780 ord.prof. i medicin og botanik ved Kiels universitet. I 1788 grundlagde han på eget initiativ et mindre sygehus finansieret af private. Dette blev i 1802 overdraget universitetet. Samme år grundlagde han den store botaniske have, der blev tilknyttet universitetet. 1810 blev han udnævnt til direktør for det Slesvig-Holstenske Sanitetskollegium i Kiel, 1824 dr.phil. h.c. ved Kiels universitet. 1806 var han blevet udnævnt til dansk etatsråd. (Volbehr & Weyl s. 76–77).
7. Den første barber/kirurg vi kender navnet på i Aabenraa er Jens Balber, der i 1608 stod anklaget for at have deltaget i uorden og spektakler. Han blev dog ikke idømt nogen straf. Den første barber med privilegium har nok været Jürgen Detlefsen (1582–1671). Han kom til Aabenraa 1610, søgte straks om at måtte få et privilegium, men fik først sin første koncession 1614. Hans virkeområde var Aabenraa by og amt. I 1646 blev hans koncession delt, idet hans svigersøn fik den ene. Derefter har der i mange år virket to kirurger i Aabenraa. I 1744 fik en tredje kirurg lov til at virke i byen. Den tidligere dragon Matthias Petersen havde efter 20 års tjeneste fået stor viden inden for medicinen. Han var i 1745 til prøve ved fysikus Bössel i Flensborg, og han fik af denne lov til at virke som kirurg. Matthias Petersen døde 1754 (se videre note 1). Med kirurgen Christian August Müllers død 1761 var der atter kun to kirurger i Aabenraa. Hans enke formåede nemlig ikke at få afhændet mandens privilegium. (Aabenraa Byarkiv, VI nr. 86; M. Rasch s. 45).
8. Justus Zehr (1745–1806) var født i Keula, Thüringen, hvor hans fader også var kirurg. Zehr kom til Aabenraa i 1765 og giftede sig med kirurgen Martin Kier's datter. Han overtog svigerfaderens privilegium 1772. (Aabenraa Byarkiv, VI, nr. 86; M. Rasch s. 47).
9. Kirurgen Claus Hess overtog kirurgprivilegiet efter forgængeren Nicolai Nielsen Dehnfeldt i 1785. Hess var født i Itzehoe i 1755. Han var fra 1776 til 1777 eskadronkirurg ved et dragonregiment. Fra 1780 til 1782 sejlede han som skibskirurg med fregatten Christiana til Vestindien. Fra maj til sept. 1782 sejlede han med orlogsskibet Holstein. Derpå arbejdede han indtil han fik koncessionen i Aabenraa ved et infanteriregiment i Aalborg. Claus Hess virkede i Aabenraa indtil 1805. Herefter flyttede han til Tønder, hvor sønnen Heinrich Christian Hess (1791–1866)

- var distriktskirurg. Her døde han 14.10.1818. Claus Hess blev 1805 malet af Aabenraa maleren Jes Jessen iført skyttelaugets gallauniform. Det er et af de meget få malerier af en kirurg i landsdelen. Originalen findes på Schleswig-Holsteinisches Landesmuseum, Schleswig. En kopi er anbragt på skyttegården i Aabenraa (H. Poulsen s. 129).
10. Med årstallet 1785 hentydes til, at Kirurgiske Akademi fik sin fundats ved forordning af 22.6.1785, der ophøjede Theatrum anatomicum chirurgicum til et akademi (Gotfredsen s. 247). Herved fik kirurguddannelsen faste rammer med en eksamen på en af universitetet uafhængig læreanstalt. For at sikre sig at kirurgerne fra hertugdømmerne også frekventerede det nye akademi, bestemte en forordning af 25.8.1786, at kirurger der fremtidig ville nedsætte sig i hertugdømmerne skulle have eksamen fra akademiet i København. Kirurger der allerede virkede i hertugdømmerne kunne fortsætte uhindret. Den første kirurg der efter afsluttet eksamen ved kirurgisk akademi nedsatte sig i Aabenraa var Johan Peter Nissen. Han var født 1777 i Slesvig, hvor faderen var slotsforvalter. Nissen fik sin kirurgiske eksamen 1797, og han nedsatte sig kort efter i Aabenraa, hvor han havde sit virke indtil sin død 1811.
 11. Wiggers' forgænger som fysikus i Aabenraa var Caspar Schunk (ikke Schonk). Han var døbt i Flensborg 15.8.1710. Faderen var smed, en for datidige forhold usædvanlig socialbaggrund for at blive læge. Han var blevet dr.med. i Wittenberg 1739. Han blev først fysikus i Aabenraa 1759, og døde sst. 3.10.1782. Schunk var dog ikke den første læge i Aabenraa, idet lægen Paul Christian Ambders havde praktiseret i byen fra 1742–1750. Hans efterfølger blev Friedrich Fabricius (1731–1773), der var søn af den stedlige apoteker (se note 20). Fabricius virkede i Aabenraa fra 1757 til 1765, da han blev udnævnt til fysikus for Als og Ærø, med bopæl i Sønderborg.
 12. Lorenz Heister (1683–1758) var professor i Altdorf, senere i Helmstedt. Han var en meget kendt kirurg og udgav bl.a. den meget benyttede »Chirurgie« 1718, der bl.a. var kendt for sine talrige illustrationer vedr. instrumenter, bandager og operationsscener. Bogen blev oversat til talrige sprog. (Gotfredsen s. 246).
 13. Der er god grund til at antage, at den gode læge har fået penge for sin lidet flatterende indsats. Et patent af 1.12.1820 »Betreffend die Erlassung einer Taxe für die den Aerzten und Wundärzten zu entrichtende Vergütung für ihre ärztlichen und chirurgischen Bemühungen« bestemmer i afsnit 1 pkt. 15 »Für die verlangte Gegenwart bei einer chirurgischen Operation, 3 Rigsbankdaler og 19 Rigsbankskillings«. (Chron. Saml. 1820 s. 167).
 14. Barbernæringen var fri indtil 1501. Barberlavet i København fik sin første skrå 1505. Flensborg barberlav blev stiftet 1515.
 15. I slutningen af 1700-tallet praktiserede i Tønder: Johan Gottfried Krichauff (1738–1806), Conrad Repsold (1747–1821) og Johan Heinrich Garmsen (1722–1810). Haderslev: Ernst Christian Hartmann (1729–?) og Johan Friedrich Schumacher (1768–1819). Sønderborg: Georg Heinrich Burchardi (1744–1821), Herløf Flensborg (1733–1784). Flensborg: Wilhelm Gottlob Lilie (1751–1804) og Gottlob Heinrich August Richter (1767 1842).
 16. Nicolai Schmidt var født 1727, aflagde kirurgisk tentamen 1756 og kirurgisk eksamen 1760. Ifølge Carøe var Nicolai Schmidt den sidste kandidat som generaldirektøren for kirurgien Simon Crüger (1687–1760) eksaminerede. N. Schmidt var feltskærer 1760, regimentsfeltskærer i Holsten 1767. Herefter stabskirurg i Haderslev, hvorpå han praktiserede nogle år i Norge, for derpå at vende tilbage til Haderslev. Han var medlem af Kirurgiske Akademi 1789. Endvidere var han medlem af det Slesvig-holstenske sanitetskollegium fra dets etablering 1804 indtil sin død 22.10.1806.
 17. Johan Gottfried Krichauff var født i Görlitz, Sachsen, den 25.8.1738 og havde været feltskærer hos Frederik den Store. Han fik tilladelse til at drive praksis i Tønder i 1768 og blev i 1771 udnævnt til fysikus. I 1772 skal han være blevet dr.med., universitetet dog ukendt. I pietismens tidsalder formåede han at få støtte hos Tønderborgerne til at bygge et »Sygehus«. Bygningen stod færdig 1784 og står der såmænd endnu, den nuværende adresse er Østergade 15. Han havde imidlertid forbygget sig og p.g.a. økonomiske problemer og vanskeligheder med byens borgere, der ikke syntes om at bo så tæt på et sygehus og fattiganstalt, måtte bygningen ophøre som plejeanstalt for syge og fattige. Krichauff blev afskediget 1802 bl.a. p.g.a. aftagende

syn. Han døde den 4.12.1806. (Lars Henningsen, s. 341–356; Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte, 1. Bd. 1787, s. 86–109).

18. Et af de vanskeligste og også absolut største epidemiologiske problemer i 1700-tallets Europa var kopper sygdommen. Som forebyggende middel havde man dengang variolationen (=koppemykning), der var en forløber for koppevaccinationen. Ved variolation foretog man indpodning af pus fra humane koppepustler gennem huden eller næseslimhinden. Næseslimhinden blev af mange foretrukket som det sted, man foretog variolationen, idet artdannelsen dér ikke blev skæmmende. Ved variolationen pådrog man sig sygdommen i let grad, hvilket gav beskyttelse mod yderligere infektioner. Kopper sygdommen kunne ofte forløbe fatalt. Den første læge i Hertugdømmerne, der foretog variolationen, var vist nok fysikus i Tønder Johan Christian Fabricius (1705–1775), der i 1754 foretog den på sine børn. De første læger, der foretog variolationen, og havde heldet med sig, blev berømte og erhvervede sig ofte stor rigdom. Ved koppevaccinationen foretog man indpodning af pus fra ko-kopper (ko, lat. = vacca). Den første læge, der videnskabelig beviste, at denne metode gav samme beskyttelse som variolationen og havde færre bivirkninger, var den engelske læge Edvard Jenner (1749–1823). Den første koppevaccination i Danmark blev i juni 1801 foretaget af kirurgen professor Frederik Christian Winsløw (1752–1811) på Kaningården ved Furesøen. (Erik Jacobsen, s. 138 og 140). Af lokal interesse kan man nævne, at prof. Winsløw blev assisteret af den stedlige distriktskirurg i Hørsholm, nemlig Johan Carl Holtzkamm (1762–1828). Holtzkamm virkede som regimentskirurg i Haderslev fra 1806 indtil sin død 1828. De første vaccinationsanstalter blev etableret i København 1802, og 1805 blev der etableret en i Altona. Koppevaccinationen blev lovpligtig i Danmark i 1810 og samtidig hermed blev variolationen forbudt. (Gottfredsen, s. 234–236).
19. For jordemodervæsenets fremme i Hertugdømmerne gjorde fysikus Georg Daniel Bössel (1704–1785) sig store anstrengelser. Bössel var blevet stads- og landfysikus i Hertugdømmet Slesvig 1732, dog med undtagelse af de tidligere etablerede fysikater i Haderslev, Tønder, Eiderstedt og Eckernförde. (Bestalling dateret 12.7.1732. M. Rasch, s. 42). Ved fysikatsreformen i 1757 blev han fysikus for Flensborg by og amt. Han havde på eget initiativ etableret en jordemoderskole i Flensborg 1755. Ved kongelig forordning vedr. jordemodervæsenet i Hertugdømmerne 1765 blev hans skole anerkendt som jordemoderskole for Hertugdømmerne. Samtidig blev der etableret en jordemoderskole i Altona. En stor del af æren for at denne blev etableret i Altona må tilskrives den daværende fysikus i Altona Johann Friedrich Struensee (1737–1772). (Winkle, s. 547). Ved forordning af 26.4.1805 blev der etableret en jordemoderskole i Kiel for Hertugdømmerne. Herved blev institutionen i Flensborg nedlagt, hvorimod jordemoderskolen i Altona fortsatte som almindelig fødselsanstalt. G. D. Bössel udgav en lille, men meget læst bog med titlen »Grundlegung der Hebammenkunst für Wehmütter«. Den udkom 1759 i Altona. I forordet stillede han som ufravigelig betingelse, at jordemødrene kunne læse og skrive, når de påbegyndte deres uddannelse.
20. I Aabenraa havde der i tidens løb været flere tilløb til apoteksudsalg. Den første apoteker med privilegium var Thomas Fabricius (døbt 1688, død 1742), der den 24.8.1709 fik bevilling af hertug Karl Friedrich (1706–1761) til at etablere et apotek. I 1727 fik han kongelig bevilling. P.g.a. de angiveligt store etableringsomkostninger fik han lov til at drive vinhandel og krydderiudsalg sammen med sit apoteksudsalg. Dette var almindeligt for apoteker dengang, men medførte mange alvorlige konflikter med andre handlende i byen.
21. Hinrich Christoph Röseler var født i Barghorst, Ahrensböök, den 11.11.1716. Han tilhørte en kendt bøddelslægt i Holsten. Röseler blev 1743 ansat som bøddel af Aabenraa by og amt. (Snorrason & Treichel s. 154). Han havde 1742 giftet sig med Anna Cathrina Stöckler (1725–1799), der var datter af skarpretteren i Tønder Joh. Christoph Stöckler. (Treichel s. 18). Udover sit fag havde Röseler nogen kirurgisk viden, som han udnyttede kommercielt, hvilket var årsag til stor vrede og utilfredshed hos kirurgerne. I 1780 indgik han forlig med kirurgerne om, at han fremover kun ville beskæftige sig med arm- og benbrud. Men han har nok ikke holdt sig til denne aftale, idet det kom til et dramatisk opgør i marts 1786. Aabenraa-kirurgerne havde forsamlet sig foran Rösslers hus og prøvede forgæves at komme ind i det. (Achelis: Heimatblätter

- s. 144). Husets nuværende adresse er Nygade 42. I gavlkvisten minder initialerne HCR endnu i dag om den tidligere ejer. Rössler døde 9.4.1788. Han var den sidste bøddel i Aabenraa.
22. Degnen i Løjt, Hans Michelsen, var meget søgt som sygdomshelbreder. Fysikus Schunk, der kun var delvis lønnet af det offentlige og således var anvist på nogen privatpraksis, oplyser, at hans praksis var skrumpet fuldstændigt. Han havde et år kun haft mellem 12–20 patienter privat. På foranledning af fysikus udstedte amtmanden derfor 1751 et forbud mod, at Michelsen fortsatte sine aktiviteter. Alligevel fortsatte Michelsen. I en skrivelse anfører Michelsen, at Schunk var lidet berømt for sin lægevirksomhed, medens Hans Michelsen, næst efter den guddommelige velsignelse havde lykken med sig. Michelsens speciale var undersøgelse af urinen, i hvilken han kunne diagnosticere alskens sygelighed. Når folk der opsøgte Michelsen burde have lægehjælp, henviste han dem til stiftfysikus i Ribe Anker Ankersen (1702–1760). (Hvidtfeldt, s. 188–189).
 23. Den engelske urmager var medlem af den fra Liverpool i England indvandrede urmagerslægt Green. Det første medlem af Green-familien i Aabenraa var Peter Green (1706–95). Han nævnes første gang i byens annaler i midten af 1740-erne. (H. V. Gregersen, s. 197). Han havde sønnen William (1733–1816), der ligesom faderen var urmager. Endvidere havde han en søn Jonathan (1740–1812), som man dog ikke ved meget om. Hvem der var aktiv som sygdomshelbreder vides ikke. Pulstagnation har fra de ældste tider været anvendt som et vigtigt diagnostisk middel. Imidlertid har det først været muligt at måle pulsrekvensen på en nogenlunde sikker og reproducerbar måde, da man fik ure der kunne angive minutter. Det at få taget pulsen har utvivlsomt været en nyskabelse i Aabenraa i slutningen af 1700-tallet. (En engelsk urmagerslægt, der havnede i Aabenraa. Aabenraa Antikvitetshandel. Aabenraa, u.å.).
 24. Her hentydes til en af den tyske Sturm und Drang-periodes mest læste forfattere, nemlig Johann Martin Miller (1750–1814), der i 1776 havde udgivet romanen »Siegwart, eine Klostersgeschichte«. Romanen var udkommet et år efter Goethes »Die Leiden des jungen Werthers«. Millers tåreperende skrivemåde fandt mange efterligninger. Ingen af disse opnåede dog samme udbredelse som Millers bøger. (Kindlers Literatur Lexikon, Bd. VI, s. 1712).
 25. Christiansfeld flække var uden for købstæderne en af de første bebyggelser i Hertugdømmerne, hvor der havde nedsat sig en læge. Christiansfeld var oprindeligt bygget på den bare mark af brødremenigheden i 1773. (Herrnhuter-Samfundet, Bd. I, s. 43). Allerede 1782 nedsatte den første læge sig. Det var Nicolai Arbo (1723–1797). I begyndelsen af 1790-erne nedsatte kirurgen Joachim Dietrich Wiediger (1761–1843) sig i Christiansfeld.
 26. Andreas Petersen var født i Mjolden nord for Tønder den 12.9.1724. I 1760 blev han gift i Hejls med Karen Jørgensen fra Hejls. Han døde den 20.9.1799. Ved giftermålet overtog han svigerfaderens landejendom. Det var efter datidens forhold helt enestående, at han indrettede en lille afdeling til stationær behandling af de patienter, han havde opereret. I Haderslev byarkiv ligger indberetninger om Andreas Petersen fra sognepræsten i Hejls, Jørgen Jens A. Lassen (1713–1783), dateret den 10.1.1773. Fysikus Hartmann skriver i en indberetning dateret 11.3.1773, at han havde overværet en operation, og han mente ikke, at forholdene gav anledning til at skride ind mod broksnideren. Det nævnes, at Andreas Petersen blev opsøgt af mennesker både fra Hertugdømmerne og fra Jylland og Fyn. (Haderslev Byarkiv og Haderslev Fysikatsarkiv).
 27. Indklemning, hyppigst af indholdet i en broksæk.
 28. Kaaderne = Kotter? Kotter er en gammel betegnelse for sten (testikler). Se Otto Kalkar »Ordbog til det ældre Danske Sprog 1300–1700«, Bd. II, s. 608. København 1886–1892.
 29. Sætningen virker underlig ufuldendt. Andreas Petersen havde en søn ved navn Johannes Petersen Geltzer, der var født i Hejls den 8.10.1773. Han havde åbenbart intentioner om at følge i faderens fodspor, men forholdene var blevet anderledes, som bl.a. antydtes i note 10. Der foreligger såvidt vides intet skriftligt om denne søns aktiviteter. Man har indtryk af, at han har overtaget faderens landbrugsejendom og virket som landmand. I kirkebogen for Hejls står som stilling ved hans død anført gårdmand. Han døde den 8.6.1826.

TRYKTE KILDER

- Achelis, T. O.: Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804. Kiel 1966.
- Achelis, T. O.: Von Apenrader Scharfrichtern. Heimat-Blätter aus Nordschleswig 1940. S. 141-144.
- Bricka, C. F.: Dansk Biografisk Lexicon. Diverse bind.
- Brix, J.: Lægevirke i Sønderjylland før 1864. Herning 1980.
- Carøe, K.: Den Danske Lægestand. Bd. I-V. København 1909.
- Chronologische Sammlung. Forskellige årgange.
- Corpus Constitutionum Regio Holsaticarum. Bd. I-II. Altona 1749.
- Dam, E. og A. Schæffer: De Danske Apotekers Historie. Bd. I-IV, 1925-47.
- Dohrn, N.: Die Schleswig-Holsteinische Medicinalverfassung. Heide 1834.
- Gotfredsen, Edv.: Medicinens Historie. 1. udg. København 1950.
- Gregersen, H. V.: Om urmagerslægten Green i Aabenraa. Sønderjysk Månedsskrift. 39. årgang. 1963. S. 197-198.
- Henningsen, L.: Østergade 15 i Tønder og dets beboere gennem 200 år. Sønderjysk Månedsskrift. 39. årgang. 1984. S. 341-356.
- Hvidtfeldt, J.: Den nordslesvigske embedsstand 1700-1800. Sønderjyske Årbøger 1958. S. 101-222.
- Jacobsen, E.: Kopper og vaccination. Medicinsk Forum. Nr. 5., 40. årgang. 1987. S. 137-143.
- Kindlers Literatur Lexikon. Zürich 1971.
- Kähler, J.: 200 Jahre Apenrader Schützengilde 1734-1934. Aabenraa 1934.
- Kordes, B.: Lexikon der jetztlebenden Schleswig-Holsteinischen und Eutinischen Schriftsteller. Schleswig 1797.
- Lübker, D. L., Schröder, H.: Lexikon der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Schriftsteller von 1796-1828. Altona 1829.
- Poulsen, H.: Jes Jessen. Maleren fra Aabenraa. Aabenraa 1971.
- Rasch, M.: Von den Barbieren, Chirurgen und den ersten gelehrten Medizinern in der Stadt Apenrade. Die Heimat. 58. Jahrgang. 1951. S. 37-49.
- Snorrason, E., F. Treichel: Tønderskarpreetteren Johann Christoph Stöckler's Slægtsforbindelser. Personalhistorisk Tidsskrift. 90. årgang. 1970. S. 153-163.
- Thyssen, A. P.: Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. Aabenraa 1984.
- Treichel, F.: Das Scharfrichtergeschlecht Röseler. Familienkundliches Jahrbuch Schleswig-Holstein. Jahrgang 6. Kiel 1967. S. 11-25.
- Winkle, S.: Johann Friedrich Struensee. Arzt, Aufklärer und Staatsmann. Stuttgart 1983.
- Volbeh, F., R. Weyl: Professoren und Dozenten der Christian-Albrechts-Universität zu Kiel 1665-1933. Kiel 1934.

UTRYKTE KILDER

- Kirkebøger Hejls og Aabenraa. Landsarkivet Aabenraa (LA Aa).
- Haderslev byarkiv Nr. 67., Medicinalsager 1-3. Fysikus, Læger-kirurger, Apotekere. (LA Aa).
- Haderslev fysikatsarkiv, fysikatsanliggende 1757-1820. Pk. 9 (LA Aa).
- Aabenraa byarkiv. VI, nr. 86 (LA Aa).

Danske og tyske »seminaristuniformer«:

I de to første årtier efter 1864 var Tønder Seminarium delt i en dansk og en tysk afdeling. I 1884 flyttede den danske afdeling til Haderslev, og seminariet i Tønder blev rent tysk. De tyske elever bar både før og efter 1884 uniformer efter forbillede fra de tyske »Studentenburschenschaft«. Hyppigt lod de sig fotografere i dette antræk, således som det ses nedenfor side 75 og 81. Også i den danske afdeling havde man – som Hans Chr. Iversen fortæller i de i det følgende gengivne erindringer – optaget enkelte studentikøse skikke. Det gælder de barske rusoptagelsesceremonier. Dem havde Iversen dog held til at få afskaffet i sin formandstid i den danske seminaristforening »Harmoni«. »Harmoni« var en forløber for den danske seminaristforening »Enigheden«, som Iversens svoger, den senere viceskoleinspektør i København N. P. Olsen var den sidste formand for. »Enighedens« medlemmer optog også skikken at bruge en bestemt hue, dog ikke den samme som de tyske seminarister. Oprindeligt var foreningens medlemmer udstyret med en grøn hue, og i slutningen af 1870'erne blev den ombyttet med en, der lignede den danske studenterhue. Den vakte forargelse både blandt de tyske seminarister og Tønders tyske borgerskab, og det endte efter en »huekrig« med, at huen blev forbudt i 1878.

Desværre synes der ikke at være billeder bevaret af danske seminarister med huen. De har tilsyneladende ikke ladet sig fotografere i samlet flok som deres tyske fæller, jvfr. s. 75 og 81. På billedet her er tre af de danske seminarister foreviget i civilt antræk i J. A. Bodewadts fotografiske atelier i Tønder. Til en seminarists udstyr hørte uværgeligt den lange pibe. Af de tre oven afbildede seminarister kendes kun den midterste, nemlig N. P. Olsen. Foto i Historiske Samlinger.

Hans Chr. Iversen

En sønderjysk lærer og hans erindringer fra Tønder
Seminariums danske afdeling 1869–72

Af *Peter Kr. Iversen*

Tønder Statsseminarium fejrer i år sin 200-års fødselsdag. I de første 20 år efter 1864 var seminariet delt i to afdelinger, en A-afdeling, som var tysksproget, og en B-afdeling, som var dansksproget. Den ældste kendte beretning om livet på den danske afdeling omfatter årene 1869–72 og er skrevet af Hans Chr. Iversen. Han var lærer i Sønder Sejerslev fra 1884 til 1908. Iversen var et barn af grænselandet, draget både af det danske og det tyske. Hans erindringer om seminarieårene udgives her i anledning af seminariets jubilæum.

Indledning

Tønder Statsseminarium, Nordens ældste læreruddannelsesskole, kan Mikelsdag den 24. september 1988 fejre sit 200-års jubilæum. Vel næppe noget andet seminarium har i årenes løb været gjort til genstand for så megen omtale som dette – og det både fra dansk og tysk side. Bl.a. foreligger der gode skildringer om forholdene på den danske afdeling i det korte åremål, den eksisterede under det tyske fremmedherredømme. Senere degn og lærer i Asserballe Matthias Matthiesen, klassekammerat til bl.a. redaktørerne Mathies C. Mathiesen, Haderslev og Jens Jessen, Flensborg, har skrevet om årene 1872–74, den senere så kendte kreditforeningsdirektør og politiker J.H. Schmidt, Vojens om tiden 1875–78, medens senere viceskoleinspektør i København Niels Peter Olsen har berettet om årene 1881–84. Utrykt er senere lærer i Skærbæk Jens Andersen Jensens erindringer fra årene på afdelingen 1872–75, og den ældst kendte af beretningerne stammer fra senere degn og lærer i Sønder Sejerslev Hans Chr. Iversen. Han var elev på seminariet 1869–72 og var i øvrigt svoger til Niels Peter Olsen¹.

Levnedsskildring af Hans Chr. Iversen

Hans Christian Iversen var født den 14. marts 1850 i Abild, hvor hans fader Jens Iversen² var degn og lærer i årene 1845–58. Faderen, der havde fået sin uddannelse ved Skårup seminarium, hvorfra han dimitteredes 1838, var almindelig anerkendt som en dygtig pædagog og respekteret såvel i danske

Degn og lærer i Bredebro Jens Iversen, 1817–82, Hans Chr. Iversens fader. Han oprettede 1861 et præparandkursus og var 1874 stifter af den første lærersammenslutning i den nordlige del af Tønder amt. Foto Chr. Schwennesen, Tønder. Historiske Samlinger.

som i tyske kredse. Efter at han i 1858 havde fået overdraget det bedre aflagte embede som degn og lærer i Bredebro, oprettede han dér 1861 et præparandkursus for vordende seminarister, som fra 1864 kom under tilsyn af Tønder seminariums forstander eller direktør, som den noget fornemmere titel egentlig var. Mange af landsdelens dansksindede lærere fra fremmedherredømmets tid fik her deres første lærdom og fik samtidig i underskolen prøvet deres evner som pædagoger, hvilket ikke just altid faldt heldigt ud for disse halvvoxne knøse. Jens Iversen var 1874 initiativtager til oprettelse af lærerforeningen for de dansktalende distrikter i Tønder og Løgumkloster provstier. Blandt foreningens stiftende medlemmer var også sønnen Hans Chr. Iversen, på den tid lærer i Rabsted.

Hans Chr. Iversen³ fik en god opdragelse i det stærkt religiøst prægede hjem, hvor der blev sunget meget. Med glæde mindes han i sine erindringer barndomsårene i Abild, hvor han sammen med en søster var daglig gæst i præstegården. Pastor Jessen⁴ og hans familie var tysksindet, men kom godt ud af det med den dansksindede degnefamilie. Også i Bredebro fik Hans Chr. Iversen en god legekammerat med den jævnaldrende præstesøn Broder Ratenburg⁵. Han fik en god undervisning hos faderen, men bebrejder sig selv i sine erindringer for manglende flid. Han har sikkert fortsat undervisningen hjemme sammen med præparanderne hos faderen og blev derefter først hjælpe-lærer i Bylderup 1866–67 hos degn Anders Nissen⁶, senere underlærer 1867–69 hos faderen i Bredebro, hvor han fortsatte med at forberede sig til optagelses-

prøven på seminariet i Tønder. I første omgang 1868 klarede han ikke prøven, men året efter bestod han.

Efter veloverstået eksamen 1872 fik han først stilling som lærer i Nordborg, hvor den tidligere præst i Abild Georg Friedrich Jessen nu havde embede og var skoleinspektør. Her kom han fortrinsvis til at undervise i mellemklassen, men havde dog også to timer i første, d.v.s. øverste drengeklasse. Endvidere måtte han hver søndag gøre tjeneste i kirken som kantor og nu og da også spille orgel, når ungdomsvennen, degn og organist Johan Hinrich Sell⁷, der var en lidet dygtig organist, meldte forfald. Han havde forholdsvis lidt at bestille som lærer, nød de smukke naturomgivelser og spillede og sang sammen med nogle venner. Årslønnen på 750 mark var ikke tilstrækkelig til, at han kunne deltage i det nordborgske selskabsliv, men han var dog »for en forms skyld« medlem af både den tyske forening Harmonie og den danske Concordia og tog enkelte gange del i de baller, som foreningerne arrangerede om vinteren. Han fik også tid til yderligere at dygtiggøre sig. På egen hånd læste han ivrigt engelsk og botanik og havde egentlig i sinde at tage eksamen som mellemskolelærer, men beklagende meddeler han i sine erindringer, at dette gode forsæt gik i vasken. Sin værnepligt aftjente han sommeren 1872 i seks uger ved det 84. infanteriregiment i Flensborg, hvor han »blev upåklageligt« behandlet af befalingsmændene.

Da pastor Jessen var blevet forflyttet og forfremmet til provst i Als Sønderherred, og førstelærer Sell ligeledes søgte bort og blev degn og organist i Augustenborg, fandt Iversen også anledning til at søge bort, en beslutning, som han dog på sine gamle dage beklager. Det var andenlærerembedet i Rabsted, der fristede, ikke blot med en noget højere løn, men med en større bekendtskabskreds. Her i sognet havde hans fader 1839–45 været en afholdt lærer i Korup og hans onkel Christen Christensen⁸, der havde været gift med hans to fastre, havde her i mange år fra 1832–70 været degn og lærer. Onklen hørte til de udpræget dansksindede og var 1854 for sin trofaste indsats for danskheden blevet tildelt dannebrogsmændenes hæderstegn. Iversen blev en afholdt lærer i Rabsted, og hans pædagogiske evner blev gentagne gange rosede omtalt i aviserne. Dette sidste blev ikke uden betydning for ham, idet omtalen blev læst af hans velhavende farbroder, gårdejer og kniplingskræmmer Andreas Iversen i Løgumgårde⁹, som af glæde over de rosede ord forærede ham 300 mark til et klaver, og det var på den tid en ganske betydelig sum.

Men der var også andre, der var blevet kendt med hans arbejde. Han fik opfordring til at søge lærerstillingen i Solderup, Hostrup sogn, hvor han kunne få en årlig løn på 1200 mark, en stor løn for en ung ugift lærer. Han var herefter enelærer i Solderup fra 1877–84, og hans søster Marie¹⁰ flyttede foreløbig med som hans husbestyrerinde i den nyrestaureerede lærerbolig. Til

embedet hørte et lille landbrug, hvor der kunne holdes to køer. Også her faldt han godt til og øgede sine indtægter ved at give musikundervisning til forskellige velhavende gårdmænds døtre. Da han imidlertid 1883 havde forlovet sig med Ingeborg Helene Holt¹¹ fra en udpræget dansksindet gårdmandsfamilie i Åspe, Brede sogn og gerne ville giftes, slog embedets indtægter ikke til. Han begyndte derfor at se sig om efter en anden og mere givtig stilling, og han var nu så gammel i tjeneste, at han kunne komme i betragtning som degn og førstelærer. Fra 6.april 1884 betjente han derefter stillingen som degn og organist i Emmerlev sogn og førstelærer i Sønder Sejerslev.

Det danske lærerhjem i Sønder Sejerslev

Iversen var en dygtig organist, og det lykkedes ham snart at få det »ikke just videre berømte« orgel grundigt repareret, så at det »nu blev ulastelig, endogså ret behagelig at spille på«. Den lokale skoleforstander Christian Hansen Lausten¹² i Sønder Sejerslev havde forinden indflytningen sørget for at få den gamle, lavloftede og fugtige skole nødtørftigt restaureret, og her udfoldede der sig efter brylluppet den 28.april 1884 med en voksende børneflokk et lykkeligt familieliv. Degneboligen var imidlertid trods hovedreparationen langtfra god og blev årsag til megen sygdom både blandt voksne og børn. Iversen arbejdede derfor bl.a. under stor modstand fra den magtfulde skolepædagog, amtsforstander og senere rigsdagsmand Theodor Feddersen¹³, ejer af Søndergårde og Kogsbøl Ladegård, på at få en ny skole- og degnebolig opført, men først 1903 stod den nye skole færdig. En alvorlig skærmydsel havde han endvidere med sin ærkefjende, amtsforstanderen i anledning af noget juletræspynt. Fra julen 1886 havde Iversen nemlig indført den gode skik at holde juletræsfest i skolen, en begivenhed der fandt sted årligt indtil 1901. Men da amtsforstanderne den 5.december 1902¹⁴ havde fundet anledning til at skrive en skarp advarsel til Iversen, fordi det var rygtedes, at juletræet bl.a. blev pyntet med røde og hvide papirsroser, måtte skikken til beklagelse for børn og forældre opgives, da Iversen ikke ønskede amtsforstanderens indblanding i, hvorledes skolens juletræ skulle pyntes.

Det har uden tvivl været en vanskelig balancegang for ham som så mange andre sønderjyske lærerkolleger at begå sig over for de tyske skolemyndigheder. Hjemmet var rent dansktalende, ja hustruen Ingeborg Helene kunne næppe formulere en sætning på tysk, og hele hans omgangskreds i Emmerlev sogn, når bortses fra præsten, var dansk. Han deltog i sognebørnenes glæder og sorger. Til bryllupper, sølv- og guldbryllupper skrev han sange¹⁵, som regel med et stærkt kristeligt præg. Som noget, der siges ikke at være helt almindeligt

Degnefamilien Iversen, foto 1890. Fra venstre Lorenz, senere tandlæge i Tønder, hustruen Ingeborg Helene, f. Holt, Margrethe, senere gift med gårdejer og dannebrogsmænd Peter I. Iversen, Bønderby, Jens, senere rektor i Hamborg, Hans Chr. Iversen, Hanne, senere gift med gårdejer Adolf Sørensen, Vester Gammelby. Foto Chr. Schwennesen, Tønder. Historiske Samlinger.

og næppe kendes fra andre dele af landet, forfattede han også danskskrevne sange eller salmer ved dødsfald og begravelser i og uden for familien. Nu og da har de vel været skrevet på bestilling, og han har, selv om det ikke var nødvendigt for ham i et efter forholdene vel aflagt embede, måske kunnet tjene en ekstra skilling herved. Hans lille poetiske åre gav sig også udslag i digte og sange af mere alment indhold. Inden for familiens og venners kreds blev julesangen: »Alt stråler juletræet nu i sin fulde glans« sunget på melodien til »Nu titte til hinanden«. Sangen er trykt i Sønderjysk Månedsskrift 1958. Oprindeligt var sangen tænkt sunget på melodien til den svenske nationalsang: »Du gamle, du fria...« Det har jo nok været lidt mærkeligt at gå rundt omkring juletræet til denne melodi, og måske kan en af årsagerne til amtsforstanderens

vrede være afsyngelsen af sangen på denne melodi. Et andet digt: »Evhedstanker«, der vist også har været trykt, vidner om hans dybt religiøse indstilling.

Hans virke som lærer i Sønder Sejerslev og degn i Emmerlev sogn adskiller sig således ikke stort fra andre lærere, der var uddannet på Tønder seminariums danske afdeling, og som måtte klare den vanskelige balancegang over for de preussiske myndigheder. De nærmest foresatte, lokalskoleinspektøren, d.v.s. sognepræsten og kredsskoleinspektøren¹⁵ kunne Iversen i almindelighed så nogenlunde klare sig overfor, så meget desto mere, som den førstnævnte var temmelig fordrucken¹⁶ og lidet respekteret i menigheden. Efter kredsskoleinspektørens anvisning havde Iversen udarbejdet en skoleplan, som han kunne leve med, og da generalsuperintendent Kaftan den 13. september 1887 havde visiteret skolen, noterede han i sin dagbog: »Jeg høstede megen ros både for orgelspil og børnenes sang i kirken og mine børns præstationer i skolen«. Også ved hans afsked 1908 omtales hans gode færdighed som organist¹⁷. Han var i det hele taget musikalsk anlagt. Mange af egnens gårdmandsdøtre har fået klaverundervisning hos ham, og som sanglærer dirigerede han

Skolen i Sdr. Sejerslev, opført 1903. Personerne fra venstre datteren Margrethe, lærerinde Magdalene Gregersen Wiuf, hustruen Ingeborg Helene, sønnen Andreas, der faldt i 1. verdenskrig og Hans Chr. Iversen med sin uundværlige lange pipe, som også holdtes tændt i alle skoletimerne. Foto ca. 1905 A. Juul, Flensborg. Historiske Samlinger.

fra 1896 Højer sangforening. Selv komponerede han en del melodier, bl.a. en melodi til: »Længe nok har jeg bondepige været«, en melodi, som i hvert fald endnu i 1920'erne blev benyttet i de vestslesvigske sogne.

Iversen ville vel næppe have kastet sin kærlighed på denne sang, hvis ikke hans danske herkomst og indleven i dansk kultur havde været af betydning for ham, og det kan i denne forbindelse nævnes, at i hans bogskab stod danske digteres og forfatteres hovedværker i smukt indbundne rækker.

Han må, når bortses fra kontroverserne med amtsforstanderen og en proces angående degnelønnen, som han 1904 førte frem til overlandsretten i Kiel¹⁸ og vandt, siges at være kommet godt ud af det med den stedlige befolkning. Familien havde som nævnt en stor vennekreds blandt den helt overvejende danske befolkning og deltog i dens møder og arrangementer, så vidt stillingen som tysk lærer tillod det. Ved stiftelsen af Emmerlev sogns ringriderforening 1892 blev han foreningens første sekretær¹⁹. Hans ældste datter blev 1907 gift med en af sognets ansete, danske landmænd.

»Zweiströmigkeit«

Men alligevel blev han i national henseende en splittet natur, udpræget »zweiströmig« og man kan ikke undlade at tænke på hans svoger, viceskoleinspektør N.P.Olsens bemærkninger om de lærere, der udgik fra dansksindede hjem, og som for at undgå at blive sendt til Sydslesvig eller Holsten senere svigtede. Ordene kan måske netop være møntet på Iversen. Olsen skriver i sine erindringer: »Det er forståeligt, at mange i tidens løb faldt fra og – muligt på skrømt – gik over i fjendens lejr, og der skal ikke gås for skarpt i rette med dem; ...«^{19a}. Måske er det navnlig hensynet til børnenes, naturligvis specielt sønnernes fremtid, der har fået Iversen til at stå så usikker i national henseende, som tilfældet blev. Og denne usikkerhed satte ind på et tidspunkt, hvor danskheden stod svagest i Nordslesvig, og hvor han har næret ængstelse for at blive forflyttet sydpå, hvilket især for hans hustru måtte være særdeles ubehageligt. Dette kan måske ses som en slags undskyldning. Om hans »Zweiströmigkeit« mærkedes af hans nærmeste omgivelser i det daglige får stå hen, men i hans håndskrevne sange og lejlighedsdigte kan man finde et mindedigt i anledning af kejser Friedrich III's død 15.juni 1888 og endvidere et digt til kejserindens ære, endda skrevet til egen melodi. Også et digt om hertug Friedrich VIII ved hans ældstfødtes vugge kan nævnes. Disse sange kan måske have været brugt ved sammenkomster i lærerforeningen.

Den bærende idé for Iversen har været kærligheden til hjemstavnen og en dyb religiøs forankring, hvilket sidste især kommer til udtryk i hans lejligheds-

digting. Der kan dog næppe være tvivl om, at han trods de nævnte hyldestdigte omkring århundredskiftet ikke har været særlig velset af de preussiske myndigheder, som ønskede lærernes absolutte aktive medvirken i germaniseringsprocessen. Som nævnt havde han i overensstemmelse med kredsskoleinspektørens instruks udarbejdet en skoleplan, som givetvis i så vid udstrækning som muligt har tilgodeset den lokale befolknings interesser (jfr. juletræspyntningen), men skoleplanen har ikke været tilfredsstillende for den af de nordslesvigske lærere så forhadte geheimeråd Sass²⁰ fra regeringen i Slesvig. Under en inspektion i Sønder Sejerslev skole den 8. juni 1908 kom det til et voldsomt verbalt sammenstød mellem de to. Sass kritiserede planen, som Iversen forsvarede under henvisning til, at den var udarbejdet i overensstemmelse med kredsskoleinspektørens instruks. Han ville ikke finde sig i Sass' kritik og erklærede, at han herefter ikke kunne fortsætte som lærer, men ville søge sin afsked. Sass forsøgte ganske vist at glatte ud med en undskyldning, men Iversen ville ikke acceptere den. Han holdt fast ved sin beslutning om at ville søge sin afsked, og han skriver i sine optegnelser, at han ikke fulgte sin høje foresatte til dørs. Det har jo ikke været en helt almindelig inspektion for den gode geheimeråd, der ellers var vant til, at der blev bukket og skrabet for ham. Man kan jo også stille det spørgsmål, om episoden for Iversens vedkommende måske blot har været en kærkommen anledning til at komme ud af det preussiske skolevæsens spændetrøje?

Men hvorom alting er, han fik bevilget sin afsked pr. 1. oktober 1908, og begrundelsen for den 58-årige lærers pensionering var svagelighed. Pensionen som lærer og degn blev fastsat til 2158 mark årligt, en efter den tids forhold ganske anselig sum. Hertil kom, at han takket være en arv efter den tidligere omtalte velhavende farbror var en relativt velsitueret mand, som ved siden af sin lærervirksomhed havde drevet et mindre landbrug med fire køer og en hest. Landbruget havde han dog måttet opgive 1903, da en ny skole og degnebolig langt om længe var blevet opført. Han havde da måttet sælge jord og besætning og havde fået penge på rente til supplerings af lønnen. Han havde således uden de store økonomiske kvaler kunnet betale sine tre sønners skolegang og studier.

Efter afskeden flyttede Iversen til Møgeltønder, hvor han købte et hus på Møllevej. Når han søgte hertil, var en af årsagerne sikkert, at der her i forvejen boede to førtidspensionerede lærere, som også havde haft vanskeligt ved at omgås de preussiske skolemyndigheder, nemlig Jørgen Hansen Jensen²¹, tidligere førstelærer ved Toghale skole og Peder Jepsen²², sidst lærer i Bovrup. Endvidere var der i sognet to førstelærere, hvoraf Peter Eskildsen Jensen²³, Møgeltønder skole var udpræget dansk, medens Alfred Petersen²⁴ ved Toghale skole i hvert fald blev betragtet som moderat dansk, og det samme var tilfældet

med andenlæreren ved Møgeltønder skole, Mads Jensen Bergmann²⁵, senere førstelærer og degn i Kamptrup, Hygum sogn. Iversen kunne altså her hos kolleger finde en passende omgangskreds, og hvad der måske ikke var helt uvæsentligt, han fik også mulighed for fortsat at give undervisning i klaverspil. Helt uden betydning for valget af den nye bopæl har det næppe heller været, at der herfra var god jernbaneforbindelse til Tønder, hvor den yngste søn kunne reflektere realskolen. Men også hensynet til hustruen, der her fandt en passende omgangskreds, har sikkert spillet ind.

Tyskheden drager

Selv om han kom til et endnu mere end Emmerlev danskpræget sogn, og selv om han nu i tjenstlig henseende helt var befriet for hensyntagen til de preussiske myndigheder, er det på sin vis ikke let at forklare, hvorfor han nu mere og mere lod sig besnære af tyskheden. Hans forældre havde været danske, tre af hans søstre var med deres ægtefæller flyttet til kongeriget, hans ægtefælle var af en udpræget dansk familie og hans to døtre blev gift med danske

Hans Chr. Iversen og Ingeborg Helene, f. Holt, ca. 1910. Foto Chr. Schwennesen, Tønder. Historiske Samlinger.

gårdmænd, hvoraf den ene i hvert fald var lokal dansk tillidsmand. En rimelig forklaring kan næppe gives, men det er blevet sagt – og helt urigtigt er det vel næppe –, at hensynet til hans tre sønners karriere i en landsdel, som fortsat måtte forventes at være inkorporeret i Tyskland, har spillet afgørende ind. Omvendt har i hvert fald de to ældste, tysksindede som de blev under deres studier, nok været med til at påvirke ham. Underlig splittet må han have været. Da så pastor Johs. Schmidt, Vodder, søn af hans gamle seminarieforsøger, startede sin fredsforening, svigtede han for alvor sin slægts nationale tradition. Han evnede ikke eller ønskede i hvert fald ikke at gennemskue den Schmidt'ske dobbeltbundethed. Han lod sig lokke af foreningens program, som bl.a. skulle gå ud på at beskytte den nordslesvigske befolknings ejendommeligheder, fremfor alt holde modersmålet i ære, det tyske som det danske. Endvidere hed det i programmet, at al aktivitet på det politiske område skulle være udelukket fra foreningens virksomhed – skønne lokketoner, som blot på sin vis skulle bidrage til landsdelens fortyskning²⁶. Iversen blev sammen med lærerne Alfred Petersen og Bergmann, Møgeltønder aktive medlemmer af foreningen, og sammen med disse to og rådmænd Petersen²⁷ fra Tønder deltog han den 12. februar 1912 som delegeret i fredsforeningens møde, om formiddagen i Flensborg og om eftermiddagen i Tinglev. Endvidere deltog han den 7. marts 1912 i et af pastor Schmidt i Tønder afholdt »fredsmøde«. Dagbogsnotatet om dette sidste møde har Iversen mærkværdigvis nok skrevet på dansk, medens han ellers i almindelighed på denne tid skriver oplysninger om familiebegivenheder på tysk.

Da 1. verdenskrig så brød ud den 1. august 1914, i øvrigt lige efter, at han, hans hustru og yngste søn havde været på en længere rundrejse i Jylland for bl.a. at besøge den talrige der bosatte familie, ængstedes han jo nok efterhånden for sønnernes skæbne, men var til at begynde med også stolt over de tyske hæres fremmarch og sønnernes andel deri. I nogle digte, som offentliggjordes i Tondernsche Zeitung og Nordischer Kurier, hyldede han soldaterne og ikke nok med det: Kejseren hyldes 1915 ikke blot med et digt, men også med egen melodi dertil, en march, hvortil noderne dog ikke ses at være bevaret. Også i breve²⁸ til svogeren N.P. Olsen og søsteren i København gav han udtryk for overbevisningen om retfærdigheden i tysk sejr. England var, som han skriver den 23. december 1914, også forhadet i den dansksindede befolkning, og Rusland var barbarisk. Efterhånden som krigen skred frem, blev tonen dog noget mere afdæmpet, og ængstelsen for sønnerne og en svigersøn blev mere og mere fremherskende. Rent psykisk har angsten givetvis virket nedbrydende på ham helbredsmæssigt, og måske har han på det sidste som så mange andre mærket, i hvilken retning udviklingen gik. Han har nok taget sin egen vurdering af krigen og dens berettigelse op til fornyet overvejelse. Hvem ved?

Hans Chr. Iversen døde den 30. november 1916 og blev begravet den 6. december. Den ene søn, Jens var krigsfange i Rusland, den anden, Lorenz var ved vestfronten. Som det var meget almindeligt under krigen, blev den afdøde lige som andre, hvis sønner var borte, fotograferet på lit de parade som en sidste hilsen til dem, der ikke kunne være med til begravelsen. Foto i Historiske Samlinger.

Den 30. november 1916 døde han tidligt morgen af hjertestop i sin seng. Han fik ikke samme mulighed som kollegerne Alfred Petersen, Bergmann og for den

sags skyld også Claus Eskildsen, som han kendte fra familiesammenkomster i Tønder, efter det tyske nederlag igen at kunne slutte sig til slægtens nationale ståsted. Han oplevede ikke sin yngste søns død ved den franske front 1918, ej heller, at hans hustru i 1920 afgav sin stemme for Danmark, og heller ikke at hans ældste søn Jens, der som ung lærer i Bredebro havde modtaget den officielle belønning, remunerationen, for arbejdet med udbredelsen af tyskheden, nu også tog afstand fra denne, blev lærer i København og efter det nazistiske nederlag i 1945 blev rektor ved det hamborgske skolevæsen²⁹.

I sine sidste leveår begyndte Iversen at arbejde med sin slægts historie, et arbejde, der senere er videreført af sønnen Jens i det 156 sider store maskinskrevne manuskript: *Af Rugbjerg-Slægten Iversens Saga*, som findes i kopi på landsarkivet³⁰. Endvidere begyndte han at arbejde med sine egne erindringer, som dog i det væsentlige omfatter optegnelser vedrørende familien. De blev i første omgang skrevet i et hæfte i folioformat og senere, 1912, omhyggeligt renskrevet i en bog i fint skindbind, som nu opbevares hos efterkommere i Hamborg. Inden sin død nåede han at få skrevet til tiden omkring 1900, idet et kapitel »Minder fra krigen 1864« ikke er fuldført, men det er dog værd at bemærke, at preusserne her skildres som »fjenden«. Fra 1884 har optegnelserne mere dagbogsagtig karakter, hvilket altså indicerer, at han må have ført dagbog, som han derefter har ført uddrag fra over i sin nye bog. Disse optegnelser vedrører skole og præster i Emmerlev sogn, men først og fremmest begivenheder inden for familien. Indtil 1910 er disse optegnelser med enkelte undtagelser ført på dansk, men derefter overvejende på tysk.

Mine tre seminarieår i Tønder 1869–1872

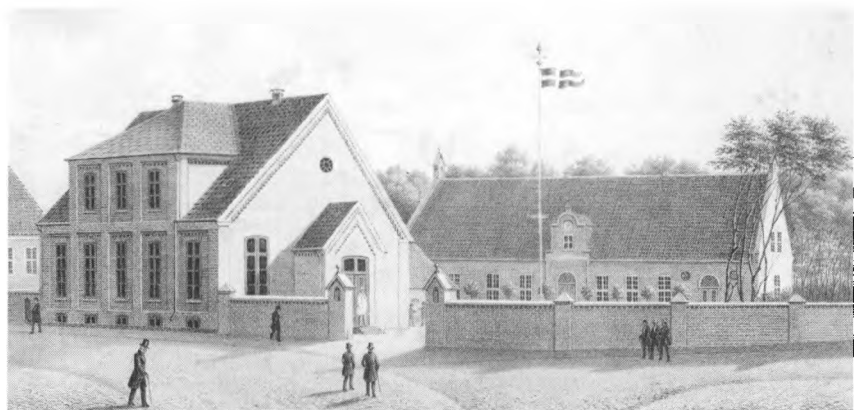
Du kære gamle musestad¹
 du var mig ej sympatisk ...
 »O, turde snart vi skilles ad!«
 Jeg bad tidt exemplarisk.

Jeg stillede mig allerede 1868 til optagelsesprøve i Tønder, tror også ganske vist, at jeg var tilstrækkelig forberedt, men på grund af det til den tid næsten til rådighed grænsende såkaldte fuchseri² der dengang fandt en meget ivrig forkæmper i seminarist Høgelund³, senere præparandforstander i Apenrade – befandt jeg mig under hele prøven i en feberagtig forvirring, der gjorde, at jeg hverken kunne sove eller spise eller drikke, så jeg med rette tør påstå, at alt dette var skyld i, at jeg denne gang dumpede.

Jeg mindes fra disse mine første skærsildsdage kun såre lidt. To ret originale

tildragelser fra hine dage har dog aldrig villet slippe mig af minde. Den ene af disse drejede sig om Jepsen⁴ i Branderup, senere i mange år lærer i Vollerup, som senere viste sig at være et godt hoved og menneske, men som indtil da kun var vant til at bevæge sig om sin moders kødgrøde og småmælet og undseelig, som han også var, ved flere end een lejlighed under prøven afgav en ret komisk rolle. Nu skulle han lige til at vise sit sangtalent. Sanglæreren, herr Johannsen⁵, selv en original, havde ved et vittigt smil om sin lærde mund spurgt den alt andet end smilende examinand, om han kunne synge, da denne med et meget forlegent udtryk i ansigtet og næsten grædende tone til stor moro for den hele forsamling stammende udbød: »Æ kan kun tre toner« og med sukkende tonefald sang den joniske treklang.

Nu den anden lille historie, som jeg heller aldrig har kunnet glemme. Hovedrollen i den spiller min senere særdeles gode ven og sidekammerat Chr. Kock⁶ fra Sebbelev på Als (i mange år degn og lærer i Rødding, som jeg pensioneret 1. oktober 1908). Han havde blandt mange små også den store fejl, at han ved hver eneste sand- og usandhed satte en såkaldt stortrumpf på. Nu havde vi lige med spændt opmærksomhed lyttet til seminariedirektorens (Schmidts)⁷ redegørelse for prøvens endelige resultat. Smil resp. forsagthed, alt efter det forskellige resultat for den enkelte stod endnu at læse i de enkeltes ansigter. Den sidste lærer havde endnu næppe forladt salen, da med et sæt og et overmåde stort bulder vor kære Cockseyi, som vi senere med stor forkærlighed kaldte ham og der lige som jeg var falden igennem – stod midt på et af bordene og i en alt andet end grædefærdig tone mere sang end sagde til stor morskab

Tønder seminarium o. 1860. I Iversens tid så anlægget dog noget anderledes ud. Bygningen bagtil var 1865 forhøjet med en etage. I 1905 blev en helt ny statelig seminariebygning taget i brug. Litografi tegnet af A. Ch. Petersen 1860. Udgivet af Em. Barentzen.

for det med spændt opmærksomhed lyttende publikum: »De gø fanmæ it nove, næste år ve den sam ti møre vi igjen. Du sollst dich fanmæ nicht verbløffen lassen«.

Som sagt, jeg faldt igennem og jeg lovede ved denne lejlighed, at skulle jeg engang blive seminarist, jeg da skulle gøre alt, hvad der stod i min magt for at få denne uskik⁸ afskaffet, hvad der også, især som formand for seminaristforeningen »Harmoni« lykkedes mig. Hvorfor jeg var en stor hader af fukseriet? Nærmest vel fordi jeg anså det for grunden til, at jeg ved første optagelsesprøve faldt igennem (egoisme), men især fordi jeg fra et moralsk standpunkt anså det for en udskjelte (socialisme). Dertil vil jeg rigtignok knytte den bemærkning, at en vis blyhed i disse mine første ungdomsdage udgjorde et særkende for min karakter. Endelig skal det også være sagt, at året 1868 vistnok i henseende til fukseri var et af de allerværste, idet der havde dannet sig to hinanden skarpt modsatte partier, der førte en hårdnakket kamp mod hverandre, i hvilke ikke blot munden brugtes, men også for at gøre epoke, stokke, navnlig de dengang så meget yndede »totschlägere«⁹. Vel kom det ikke nogen sinde til virkeligt håndgriber, men hvad man ikke vovede at byde hinandens rygge, det faldt som drønende brag ned på de stærktbyggede seminarborde. Som en af de vældigste helte i så henseende på fuchspartiets side kan som sagt nævnes præparandforstander in spe Høgelund i Apenrade, der ved første bekendtskab ikke gjorde det bedste indtryk på mig – en laps ville jeg kalde ham –. En af vore, specielt min, ivrigste forsvarer var Wind, Nr. Løgum¹⁰, den senere ved sin af regeringen påtænkte Strafversetzung (han havde ved et kirkeligt valg givet sin stemme for en dansksindet kirkeældste) bekendte degn i Handved.

Næste år, altså 1869, om påske stillede jeg mig atter til optagelsesprøve på Tønder Seminarium og denne gang med held.

Første år logerede jeg hos farver Hansen¹¹ i Søndergade, en søn af gamle degn emer. Hansen¹² i Sejerslev, gift med farver Kriegers enke, hos hvem vi fik en såvel god kost som pleje. Søren Krieger¹³, nu præparandforstander i Apenrade, der opholdt sig i hjemmet, forberedte sig dette år til optagelse på seminariet og bestod påske 1870. Jeg delte stue med Joh. Friedr. Demant¹⁴ fra Søvang, Højst sogn, der nu ejer sin plejemoders gård sammesteds og helt siden sin afgang fra seminariet har forvaltet elementarklassen i Højst, hvorhen han de mange år har måttet spadserer hver dag frem og tilbage. Han var et flittigt menneske, sparsom helt ud til fingerspidserne, der hverken dengang og næppe nogensinde senere i sit liv har givet en unyttig skilling ud, derfor også nu en af de rigeste mænd i Højst sogn. Han røg ikke – gik, i dette stykke lignede jeg ham Gud ske lov, ikke til værtshus, klædte sig tarveligt, allerhelst i vadmelklæder og var ved festlige lejligheder med nød og næppe at formå til at tage

Tønder seminarister 1874-77. Her gengivet efter original på Tønder Statsseminarium, jvfr. L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920 (1981) s. 89.

hvid krave på – men som sagt, han var en dygtig seminarist og et bravt menneske, som man ved nærmere bekendtskab måtte komme til at agte og elske, selv om hans kammerater på grund af de små unoder og særheder i hans optræden nu og da afnødte dem et lille ikke så slet ment smil. Mine øvrige klassekommilitoner vare:

Peder Andersen¹⁵ fra Abild, i mange henseender såvel på legeme som sjæl en original. Farveblind, som han var, havde han et ejendommeligt mat blik og ret kejtede manerer, men var et lyst hoved og et stykke af en digter. Til nogle af hans skæmteviser, der sædvanligvis, alt efter som lejlighed gaves, forfattedes på stående fod og som oftest havde til hensigt at drille vor latinske Ravn¹⁶, der uagtet han var godt lidt af kammeraterne, ofte skulle være offer for uskyldigt drilleri – har jeg ligeledes imprumtu på den store nodetavle sat melodier, der da gjort til bedste ved Ravns indtræden i klassen (han var gerne en af de sidste, der mødte) nok kunne have til følge, at han bestormede os med kul- og tørvestumper, så vi alle, så godt vi kunne, måtte søge dækning under bordene. Andersen var, sært nok, ikke videre godt lidt af kammeraterne

i almindelighed, og han var den eneste til min tid, som seminariets B-afdeling, – der havde sine lokaler foroven, – gav et såkaldt triumftog, der kun i sin sorteste modsætning svarede til sit navn. Et sådant bestod deri, at pågældende, uagtet al hans modstand, blev løftet op på ryggen på et par af de stærkeste blandt kammeraterne, der så satte sig i bevægelse gennem alle klasser, efterfulgt af de støjende seminarister, der da kappedes om at tildele exekventens bagkrop de tilbørlige prygl. Der blev sagt, at en ret indviklet elskovshistorie havde været årsagen til den ejendommelige spidsrod. Jeg kunne ganske godt lide Andersen og tog derfor ingen del i optøget, som jeg ingenlunde billigede. Andersen opgav forholdsvis tidligt den pædagogiske løbebane (inden vort 25-årige embedsjubilæum, som vi fejrede i Tønder) og blev landmand. En søn af ham studerer, såvidt jeg ved, teologi¹⁷.

Autzen¹⁸, der endnu tidligere forlod lærervejen (der sagdes, at han var gået denne vej for at slippe soldat med 6 uger) er ligeledes en velsitueret gårdmand.

Boysen¹⁹, der ejendommeligt nok, da han kom på seminariet allerede var gift og havde kostgængere, døde som lærer i Tirsland.

Have²⁰ var min højre og Jessen²¹, indtil han efter et års forløb på grund af sit ret udsvævende levnet blev forvist fra seminariet, min venstre sidemand, hvis plads så Chr. Kock fra Sebbelev på Als indtog. Lorenzen, Nørre Løgum²², der tilsidst var degn og lærer i Oksbøl på Als, tog sig ved et revolverskud selv af dage. Lorenzen, Bajstrup²³, med hvem Demant og jeg, især ved repeteringen, læste en hel del sammen, og som på grund af sin overordentlige store flid fik første karakter, var i mange år andenlærer i Højer og pensioneredes som jeg d. 1. oktober 1908.

Ravn – Ultangmølle, der nogle år før sin indtræden på seminariet havde frekventeret latinskolen i Haderslev og derfor af sine kammerater måtte døje en hel del ikke så slet mente satirer, som til eksempel »Latin hjælper et menneske meget i verden« (Holbergs komedier), hørte ikke til de flittige og indfandt sig ofte hos Demant og mig, for, når han, som så tit skete, ikke var fulgt med i undervisningen, at hente hjælp hos os. Da han var et godt gemyt og besad en del mutterwitz²⁴, var han just ikke uvelkommen hos os, og vi drev da i reglen en times tid hen med munter skæmt. Han døde kort efter sin dimission fra seminariet. Svane²⁵ var ikke godt lidt af sine kammerater og Velz²⁶, der ellers var et godt menneske, men holdt sig for meget til Svane, isolerede sig på denne måde fra os andre. Han døde for en del år siden. Den eneste af mine kammerater, der endnu er i embede, er Demant, Søvang. Alle de andre er enten døde eller pensionerede.

Lærerne i den såkaldte danske afdeling (B) var: Seminariedirektor Schmidt²⁷, der i mit tredje seminarieår blev præst og senere tillige provst i Svenstrup på Als. Han var ved lejligheder streng og tildels opfarende, men en meget dygtig

Niels Schmidt, 1826–1901, seminariets forstander 1864–71, derefter præst og provst på Als. Foto på Tønder Statsseminarium.

lærer og derfor også skattet og afholdt. I mit andet seminarieår nød vor klasse en fortrinlig religionsundervisning hos ham. En søn af ham er fredsforeningsformand²⁸.

Pastor Aye²⁹, hvis hele undervisning bestod i diktat, havde religion og pædagogik og var formedelst hans utilgivelige dovenskab en dårlig lærer og formedelst sin partiskhed ilde anset. Han var den eneste lærer til sin tid, der midt i en undervisningstime af vor klasse blev udpeben og virkelig måtte forlade klassen. Han kom i mit andet seminarieår til Medelby. En søn af ham, advokat Eye i Flensborg, blev for nogle år siden skudt i en duel.

Pastor Engel³⁰, Eyes efterfølger, var med hensyn til undervisningen ikke stort bedre, så at vi i religion og pædagogik med undtagelse af den tid, vi havde direktor Schmidt, har haft en under al kritik dårlig undervisning. Hans undervisningsmåde var ligeledes diktat og hans sætninger var i reglen så lange og lærde og opstyltede, at han vel næppe undertiden selv kunne hitte rede på dem. De theologiske kandidater, der hospiterede på seminariet samme år, forstod ham efter deres udsagte ofte ligesålidt som vi ikke-teologer. Mit hæfte fra den tid er desværre gået tabt for mig, ellers kunne det have været interessant at have givet et par eksempler på hans kraftsætninger. Han blev senere præst på Als og skal have været en ret dygtig prædikant.

Rickmers³¹, degnen fra Medelby, som vi havde i matematik, historie og geografi, var et hjertensgodt menneske og et mønster af en skolemester. Hans kundskaber rakte ikke særdeles vidt; han gav derfor ikke meget, men det han gav, gav han – praktisk som han var – i en form, så enhver kunne følge med. Han talte så dårligt dansk, at vi i førstningen måtte gøre os stærke for ikke at briste i latter. (»Kan De denne sætning på tavlen henkaste!«) Han henlevede sine sidste dage i Flensborg og blev en meget gammel mand.

Petersen³², uden al tvivl vor bedste lærer, senere kredsskoleinspektør i Apenrade, gav en fortrinlig undervisning i dansk sprog (Meiers grammatik) og litteratur, der endnu til den tid dreves som et hovedfag. Ved siden af sin dygtighed var han tillige en ædel karakter og derfor højagtet og elsket.

Johannsen³³, der var lærer i musik og gymnastik, i vakancen også tillige i fysik, kan ikke fornægtes dygtighed som sådan, men han var, vistnok begrundet i ægteskabelige og andre familiære misligheder, ofte ret brutal og havde til andre tider, uberegnelig som han var, passion til alt for meget at nedlade sig til seminaristerne og selv i undervisningstimerne at drive allotrier³⁴ og narrestreger med dem. Han var et stykke af en håndværker og ofte var han, når man traf ham på gaden – formedelst sin for en seminarielærer ofte kun lidet passende klædedragt – ikke til at skelne fra en murmester. Iøvrigt var han ikke ilde lidt af os, men på den tilbørlige ærbødighed mod ham fra vor side måtte det jo desværre under sådanne omstændigheder skorte.

Papa Wilms³⁵, som han i almindelighed kaldtes og som egentlig hørte Abt. A til, var vor lærer i botanik og zoologi, det eneste fag (med undtagelse af måske det allersidste år) som vi havde i det tyske sprog. Han havde på grund af sin barnlige, næsten til barnagtighed grænsende hjertensgodhed og sin ejendommelighed i aldrig at komme fremad i sin undervisning (hvorfor vi heller ikke lærte noget hos ham) meget svært ved at opretholde disciplinen, og følte han sig på grund heraf nu og da fornærmet, kunne han faktisk omtrent en hel undervisningstime igennem hulke og græde som et barn. Da han som sagt var et hjertensgodt menneske, vogtede vi os af yderste evne for at lade det komme så vidt; dog kunne det næppe ganske undgås.

Büsing³⁶ var vor lærer i havedyrkning. Skønt kun gartner var han slet ikke udygtig i at undervise, men på grund af vor ulyst til faget og vel også på grund deraf, at han selv ikke ret forstod at anspore os til at tage ordentlig hånd i arbejdet (han var næppe selv ivrig nok i havedyrkningen, men havde, som det blev sagt, mere lyst til at vove sin lykke i et temmeligt højt spil kort) fik vi lidet eller intet lært i havekultur; alligevel bragte jeg det ved min afgangseksamen – ganske uden egen værdighed og fortjeneste – til et »meget godt«.

Richter³⁷, senere seminariedirektor først i Tønder og dernæst i Augusten-

Carl Friedrich Richter, 1821–90, seminariets forstander 1871–78, derefter for Augustenborg kvindeseminarium. Her gengivet efter foto på Tønder Statsseminarium.

borg, var ganske vist en meget betydelig pædagog, men utilbørlig doven og gav derfor en højst tarvelig undervisning i tysk sprog, der indskrænkedes til et par timer om ugen og for det meste bestod i simpel diktat og oversættelse, hvilket kun lidt kunne bidrage til at udvide vort kendskab til det tyske sprog. Det sidste år havde vi dog ved siden heraf en del fag med tysk undervisnings-sprog som historie, geografi og naturfagene.

Krause³⁸, der ligesom sidstnævnte hørte Abt. A til, gav undervisning i skønskrivning. Han ville gerne spille den fine mand og havde en form i at bukke og skrabe. Dog var han som musiklærer for den tyske afdeling vistnok grundigere og dygtigere end vor Johannsen.

Provincialskolerråd var til den tid dr. Schneider³⁹, en legemlig kun lille, åndelig derimod betydelig mand. Generalsuperintendent var dr. Godt⁴⁰ og regerings- og skoleråd Matzen⁴¹, forhenværende præst i Bylderup. Alle tre sidstnævnte hørte med til vort eksaminationskollegium.

Lige før jeg skulle gå op til min første årseksamen (jeg boede da lige over for seminariet hos en gæstgiver Blickenberg) skete der for min hjemby Bredebro en tildragelse, som ej skal forbigås uden nogle få optegnelser. Ligesom jeg skulle begynde den første dags eksamensarbejder og om morgen tidligt var begivet mig på vej ud efter Abild forbi Schweizerhalle for til det anstrengende arbejde

at opfriske mig ved en spadseretur, traf jeg undervejs på Chr.Hansen fra Svanstrup, der skulle til kreaturmarked i Tønder og nu fortalte mig om den store brand, der natten forud havde hærget i Bredebro og lagt mange huse øde, deriblandt skolen, medens den efter nogen truen havde skånet mit kære hjem, degneboligen⁴².

En anden oplevelse fra samme år skal også værdiges et par ord. Efter sommerferien 1870 gav jeg på anbefaling af seminariedirektoren timer en tidlang i den danske privatskole i Tønder, der indtil da havde haft til bestyrer den bekendte dansksindede lærer Tørsleff⁴³. Denne havde, blev der sagt, på det for kort tid siden stedfundne, i politisk henseende ret bevægede dyrskue i Visby udbragt en skål for Danmark og måtte for ikke at falde i de samme gensdarmers hænder, som i august måned samme år på generalgouvernør Falkensteins anordning førte Krüger, Willemoes, Ley, Beck og pastor Schmidt, Visby til fangenskab i Königsberg. Der blev fra den modsatte side påstået, at Tørsleff ikke havde udbragt Danmarks, men damernes skål. Hvad de andre fem herrer bleve beskyldt for, mindes jeg ikke mere⁴⁴.

Under mit ophold i Tønder fejredes d. 23.februar 1871 mine kære forældres sølvbryllup, der dog kun indskrænkede sig til en festlighed for de nærmeste naboer og venner. På grund af at repetition til den forestående anden årseksamen havde begyndt, blev jeg i Tønder for ikke at forstyrres i mit vigtige arbejde. Såvidt jeg husker, har jeg ikke en eneste gang forlangt orlov fra seminariet.

Det første år logerede Joh.Fr.Demant fra Søvang og jeg, som før sagt, sammen hos farver Hansen ved Sønderporten. Samme Hansen ... var gift med farver Kriegers enke, altså stedfader til nuværende præparandforstander Krieger i Apenrade, der dette år i hjemmet forberedte sig til optagelse på seminariet.

I det andet seminarieår boede jeg ligeover for seminariet hos en privatier Blickenberg⁴⁵, der her boede til leje. I samme hus, men på forskellig stue, boede en seminarhospitant Chemnitz, en broder til digteren af Schleswig-Holstein-visen⁴⁶, der dette år forberedte sig til autodidakteksamen på seminariet og med hvem jeg nu og da fik mig et spil skat. Blickenberg flyttede senere til Vestergade til et hus til vest for rebslager Reinholdt⁴⁷, hvor jeg et halvt år boede sammen med Madsen-Borrig⁴⁸, jeg forneden, Madsen derimod foroven.

Det tredie år flyttede Demant og jeg atter sammen og boede da hos træhandler Andresen⁴⁹ i Vestergaden. I samme hus arbejdede dette år nuværende degn og førstelærer Riggelsen⁵⁰ i Højer som skriver hos herredsfoged Grünfeld⁵¹, der havde sit kontor foroven. Dog lærte vi to hinanden egentlig at kende, da han blev min eftermand som andenlærer i Rabsted og allermest da vi boede i S. Sejerslev, hvor vi jevnligt kom sammen med den kære Riggelsen'ske familie

Hans Chr. Iversen fremhæver, at seminaristerne i den danske afdeling i hans tid førte et meget sobert levned. Et indtryk af den burschikose stil, som ellers var på mode, giver dette billede af Tønderseminarister i Schweizerhalles have o. 1889. Den danske afdeling var da nogle år i forvejen flyttet til Haderslev. Der er ikke mangel på øltønder, ølkrus og lange piber. Her gengivet efter det originale foto på Tønder Statsseminarium.

i Højer. I alle tre pensionater havde jeg det i alle henseender upåklageligt – såvel folkene som kost og stue var til fuldkommen tilfredshed.

Opholdet på seminariet, hvor man med så mange bånd var knyttet sammen med lutter unge, livsglade mennesker, var i det hele taget ret behageligt, dog længtes man efter at blive færdig og rejse som fri mand ud i den vide verden med evt. en ret god karakter i lommen. Jeg havde ikke just svært ved at følge med i undervisningen, læste jævnlige ret flittigt og anstrengte mig især ved den forud for enhver årseksamen gående repetition, som vi gerne begyndte ¼ års

tid i forvejen. Jeg læste da sammen med Demant, Lorenzen-Bajstrup, somme tider desuden endnu med Lorenzen-N. Løgum og Kock. Vi foredrog da afvekslende for hinanden af det på vore egne stuer gennemgæede stof indtil henimod midnat og gjorde da ofte efter ret anstrengende arbejde i fællesskab en spadsere – resp. løbetur omkring byen langs det såkaldte borgerdige, hvorefter vi da nød en sød og velgørende søvn.

Den såkaldte danske afdeling gjaldt til min tid at være overordentlig solid og bortødslede ikke sin kostbare tid ved værtshusene; de eneste unyttige penge, om man så tør kalde det, jeg anvendte, var, når vi (de fornævnte og jeg) en sjælden gang imellem, efter ret anstrengende arbejde, tillod os den flothed at gå til konditor Hamerich⁵² for at nyde en æggesnaps eller et par kager. Seminaristerne i den tyske afdeling havde derimod ord for at være lidt udsvævende. Dog gaves der også i vor afdeling enkelte, der alt for gerne færdedes i danselokalerne og krostuerne. Også i vor klasse fandtes desværre en sådan, men også den eneste, min sidekammerat Jessen-Rinkenæs⁵³, der derfor også allerede det første år blev forvist fra seminariet. I øvrigt var samme Jessen, hvad vistnok er tilfældet med sådanne øjebliksmennesker, på grund af sin mutterwitz og sit gode sindelag afholdt af os alle. Den første og, såvidt jeg mindes, eneste ærlige rus Demant, Lorenzen-Bajstrup og jeg drak os under opholdet på seminariet, havde vi denne vor gode ven Jessen at takke for, der til sin fødselsdag på sin stue trakterede os med en bowle punch. Det morsomme ved den hele historie, der i grunden dog næppe var så ret morsom, var, at da vi i al huj og hast havde drukket en tre til fem glas af den søde vare, havde vi fået nok af herligheden og måtte, syge som vi nu var, da hjem på vore stuer for – ikke af nysgerrighed – at få kontrolleret, hvormeget vi af de våde varer havde drukket for meget. Demant kom for skade til at gøre det på vort stuegulv; jeg derimod havde klogeligen opgjort regnskabet i den fri natur.

Vi havde de tre år, jeg var på seminariet en forening »Harmonien«, der det sidste år blev lidt omdannet og nu hed Phønix⁵⁴. Det sidste år var jeg dens formand. Vore møder holdtes på Schweizerhalle. Hensigten med disse møder var underholdning med foredrag og flerstemmig sang.

Jeg har kun en eneste gang i den tid, jeg har været på seminariet været til dans, et seminaristbal på Schweizerhalle.

Efter hver optagelsesprøve fejrede vi en såkaldt fuchsschmaus, hvortil seminarielærerne var indbudne. Der gaves da komiske småstykker til bedste af seminaristerne. Af komikere ved sådanne lejligheder mindes jeg endnu især gamle Svane⁵⁵, en fætter til min klassekammerat, Lassen-Lund⁵⁶, Kock⁵⁷, lille Petersen (nu degn i Rabsted)⁵⁸.

Seminaristerne i Abt. B var ikke blot dansktalende, men også næsten uundtagelsesvis dansksindede. Dog var de fleste i så henseende så nogenlunde

moderate. Af de eksalterede kan især nævnes de senere redaktører Jessen (Flensborg Avis)⁵⁹ og Mathiesen (Dannevirke)⁶⁰, begge to to klasser bag os.

En gang i måneden plejede jeg i reglen at besøge mine kære i hjemmet og havde da også imellem kammerater med. Der kørtes da gerne den ene vej med dagvognen, en stor skrumlekasse, der hver dag gjorde turen frem og tilbage fra Tønder til Ribe; den ene vej toges sædvanlig til fods.

Jeg har senere ofte undret mig over, at vi på seminariet ikke i nogen måde hindredes i at nære danske sympatier, men snarere, især i sangundervisningen, styrkedes deri. Sange som »Vort modersmål er dejligt«, »Moders navn har en himmelslyd«, »Vort land, vort land, vort fosterland« hørte med til vort sangrepertoire på seminariet.

I mit andet seminarieår udbrød krigen mellem Tyskland og Frankrig, hvortil ikke så få af Abt. A meldte sig frivillig, derimod ingen af Abt. B. Imidlertid gik, så vidt jeg husker, undervisningen på seminariet sin rolige gang. De fra krigen lykkeligt tilbagevendende kammerater, af hvilken ingen faldt, skændtes krigsåret og fik ved afgangseksamen forholdsvis ypperlige karakterer, een, Iversen – Munkbrarup endog 1. karakter⁶¹.

Ved vor afgang fra seminariet fik Demant og jeg tildelt samme karakter, nemlig 2. karakter med rosværdig udmærkelse. Vor vært og værtinde ønskede os til lykke hertil ved en flaske portvin.

NOTER OG HENVISNINGER

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

Ravn = L.S.Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814–1920, 1978.

Sem-Stat = Tønder Seminarie-Stat ved Jens Lampe, Erik Larsen og Asger Nyholm, 1963.

Sem-Stat S = Lærerfortegnelsen i Sem-Stat.

INDLEDNING OG LEVNEDSKILDRING

1. Sem-Stat, s. 271ff findes en meget udførlig kildefortegnelse til seminariets historie. Her skal som de væsentligste kilder blot nævnes:

H. Eckert: Gründung und Entwicklung des königlichen evangelischen Schullehrer-Seminars in Tondern, 1888.

A. Siemonsen: 123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern, 1925.

Emil Albeck og Claus Eskildsen: Tønder Statsseminariums Historie. 1788–1938, 1938.

Morten Bredsdorff og Erling Brahm: Tønder Statsseminarium og Øvelsesskole, 1945.

L.S.Ravn: Tønder seminarium. Den danske afdeling 1864–1884, Sønderjysk Månedsskrift 1967, s. 73–90.

J.H.Schmidts erindringer fra seminarieårene findes i Årsskrift for gamle og nuværende Elever fra Tønder Statsseminarium 1946, s. 45–49.

Matthias Matthiesens erindringer findes i Flensborg Avis 1931 14/6; jfr. A. Svensson: Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis I, s. 27–32 og Jens Lampe i seminariets årsskrift 1961, s. 7–11.

- Niels Peter Olsen: Landsbydreng og lærer i Nordslesvig i tiden fra 1864 til sprogforordningen 1888, Sønderjyske Årbøger 1956, s. 105–189.
- Jens Andersen Jensens utrykte erindringer beror i Landsarkivet, Aabenraa.
2. Se Sønderjysk Månedsskrift 1958, s. 254ff og Ravn nr. 1195.
 3. De personalhistoriske oplysninger vedr. Iversen hidrører hovedsagelig fra den i det følgende omtalte utrykte erindringsbog, hvoraf kopi findes på landsarkivet, og hvorfra uddragene om seminarieopholdet i Tønder er taget.
 4. Georg Friedrich Jessen, 1811–83, præst i Abild 1841–64, i Nordborg 1864–73, i Ulkebøl 1873–83, 1874 provst over Als Sønder herreds provsti.
 5. Broder Andreas Ratenburg, 1850–1933, landmand i Borg, Brede sogn.
 6. Anders Nissen, 1823–92, var ligesom Jens Iversen dimitteret fra Skårup seminarium, Ravn nr. 2121.
 7. Ravn nr. 2735 og Sem-Stat nr. 1423. Sell var gift med en datter af provst Jessen.
 8. Christen Christensen, 1807–70, Ravn nr. 420 og Sem-Stat nr. 625.
 9. Andreas Iversen, 1813–90, død som rentier i Bredebro, stifter af det Iversen'ske legat i Breklum.
 10. Marie Cathrine Iversen, 1848–1906, gift 1880 med gårdejer Thies Steenholdt Rasmussen i Solderup, 1847–1920.
 11. Ingeborg Helene Holt, 1858–1959 var datter af gårdejer Lorenz Peter Holt og hustru Hanne Marie, f. Petersen i Åspe, Brede sogn.
 12. Christen Hansen Lausten, død 1911, 87 år gammel.
 13. Theodor Feddersen, 1839–1915, ejer af Søndergårde og Kogsbøl fra 1883, amtsforstander til ca. 1907.
 14. Skrivelsen er gengivet i Jens Iversen: Af Rugbjerg-Slægten Iversens saga, maskinskrevet manuskript på landsarkivet og i privateje i lidt forskellige udformninger. I landsarkivets eksemplar s. 132f, i andre eksemplarer s. 89.
 15. Hæfterne med disse sange er i privateje.
 - 15a. Chr. Aug. Burgdorf, d. 1896 var kredsskoleinspektør i Tønder amts distrikt II 1878–86 og 1888–96. Johannes Mosehus, var det 1886–88, derefter i Åbenrå 1888–1912. Burgdorf efterfulgtes af Aug. Friedr. Emil Krage. Der var dog ved embedsledighed nogle konstitueringer. Se L.S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1814–1920, s. 120ff. Oplysningerne her er dog ikke helt fuldstændige og korrekte, bl.a. skelner Ravn ikke mellem de forskellige distrikter i Tønder amt.
 16. Den fordrukne præst var Eduard Adolf Asmussen, 1836–1912, præst i Emmerlev sogn 1868–93. Ang. Asmussen se endv. Jon. Smiths utrykte erindringer.
 17. Konsistorium i Kiel, Nr. Tønder provsti, Emmerlev sogn.
 18. Tønder landrådsarkiv nr. 595.
 19. Vestkysten 20/6 1987.
 - 19a. Sønderjyske Årbøger 1956, s. 156. Jfr. i denne forbindelse også Ravn s. 513 og 527f.
 20. L. Sass, den slesvigske regerings tilsynsførende skoleråd 1888–1914. Se L.S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864–1920, 1981, s. 114. Af Sdr. Sejerslev skolekrønike fremgår iøvrigt, at Sass allerede ved en inspektion 1893 havde flere ting at kritisere, bl.a., at Iversen talte dårlig tysk.
 21. Ravn nr. 1319, Sem-Stat nr. 1503. Se endv. Peter I. Iversen: De gode gamle dage, s. 8 og 15.
 22. Ravn nr. 1362, Sem-Stat nr. 1444.
 23. Ravn nr. 1336, Sem-Stat nr. 1881.
 24. Ravn nr. 2265, Sem-Stat nr. 2356.
 25. Ravn nr. 179.
 26. G. Japsen: Den fejlslagne germanisering, s. 172–76.
 27. Skrædermester Peter Ingwer Petersen, 1857–1935, der var rådmand, Stadtrat 1897–1922. Se Tønder byarkiv: Sager til aktplan nr. 27 G 1 b.
 28. I privateje.
 29. Ravn nr. 1196, Sem-Stat nr. 2803. Angående lærernes vanskelige nationale balancegang kan iøvrigt bemærkes, at Iversens et par år yngre kollega Jens Andersen Jensen i Skærbæk, der af

Nic. Svendsen skildres som »kernedansk«, både var medlem af den tyske forening og krigerforeningen samt ydede et krigslån på 1000 mk. Iversen nøjedes dog med at være med i pastor Schmidts fredsförening.

30. Jfr. note 14; endvidere findes på landsarkivet en stor anetavle for Jens Iversens børn.

MINE TRE SEMINARIEÅR I TØNDER

1. En lokal poet har engang skrevet en sang »Musenstadt an der Wiedau«, se Sdj. Årb. 1956, s. 164. Sangen findes ikke i Commers-Buch der Seminaristen zu Tondern 1888 eller 1896.
2. Fuchseri. Fuchs er ræv. Fuchseri kan vel nærmest oversættes ved rusdåb. Ang. fænomenet se Sdj. Årb. 1956, s. 136f og H. Siemonsen: 123 Jahre deutsches Lehrerseminar in Tondern 1925, s. 95ff.
3. Peter Hansen Høgelund, dim. 1868, Sem-Stat nr. 1500, Ravn nr. 1158.
4. Andreas Ditlef Jepsen, dim. 1871, Sem-Stat 1605, Ravn nr. 1345.
5. Se note 33.
6. Christian Hansen Kock, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1641, Ravn nr. 1611.
7. Se note 27.
8. D.v.s. fuchseriet.
9. D.v.s. knippel med indlagt blyklump.
10. Hans Pedersen Wind, dim. 1870, Sem-Stat nr. 1585, Ravn nr. 3054b.
11. Andreas Hansen var søn af farver Nis Hansen og Hedvig Iversen. Han blev gift 10/10 1857 med Charlotte Caroline Wilhelmine Krieger, f. Kreutz, hvis første ægtefælle var porcelænshandler Georg Herman Krieger. Iversens oplysning altså ukorrekt.
12. Johannes Hansen, se Ravn nr. 968.
13. Philipp Heinrich Krieger, dim. 1873, Sem-Stat S. 48, Ravn nr. 1635.
14. Johan Frederik Demant, dim. 1872, Sem-Stat 1638, Ravn nr. 560. Joh. Fred. D.'s søn Johannes Karl Frederik D. blev gift med Hans Chr. Iversens niece Christine, født Rasmussen fra Solderup.
15. Peder Andersen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1635, Ravn nr. 39.
16. Hans Christensen Ravn, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1644.
17. Peter Andersen, 1882–1925, teol. cand. Kiel 1911, præst i Holbøl 1912–25.
18. Jeppe Autzen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1636.
19. Hans Theodor Ferdinand Boysen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1637, Ravn nr. 255.
20. Ferdinand Nissen Have, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1639, Ravn nr. 1062.
21. Formentlig Jes Jessen, søn af gårdmand i Rinkenæs Jes Johansen Jessen, født i Varnæs 1848.
22. Jørgen Nissen Lorenzen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1643, Ravn nr. 1805.
23. Iver Peter Lorenzen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1642, Ravn nr. 1800.
24. Naturligt, muntert vid.
25. Claus Jensen Svane, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1645, Ravn nr. 2821.
26. Jens Nielsen Weltz, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1646, Ravn nr. 3016.
27. Niels Schmidt, Sem-Stat S nr. 33, jfr. smst. s. 13.
28. Pastor Johs. Schmidt, Vodder, medlem af Folketinget 1920–39.
29. Jacob Friedrich Theodor Aye, Sem-Stat S nr. 41.
30. Jacob Chr. Bahne Engel, Sem-Stat S nr. 43.
31. Olde Hinrich Rickmers, Sem-Stat S nr. 35.
32. Johs. Peter Chr. Petersen, Sem-Stat S nr. 40.
33. Peter Jürgen Johannsen, Sem-Stat S nr. 42.
34. uvedkommende sysler, uorden, postyr.
35. Berend Diedrich Wilms, Sem-Stat S nr. 36.
36. Eggert Daniel Büsing, Sem-Stat S nr. 38.
37. Carl Friedrich Richter, Sem-Stat S nr. 39.
38. Adolph Krause, Sem-Stat S nr. 37.
39. Regierungs- u. Schulrat, dr.theol. K. F. Th. Schneider.

40. Bertel Petersen Godt, se bl.a. Asger Nyholm i Sdj. Årb. 1979, s. 30ff og 1967 s. 195ff.
41. Andreas Matzen, se O.F.Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten I, s. 50.
42. Angående branden se Vestslesvigs Tidende.
43. N.A. Tørsleff førte Hagerups danske privatskole i Østergade videre efter sidstnævntes død 1868. Skolen blev forbudt 1872 og Tørsleff rejste til Kongeriget, jfr. note 44.
44. Ang. dyrskuet i Visby og arrestationerne se: Nordslesvigernes Fangenskab i Året 1870 af C.A. Willemoes, genudgivet med indledning og noter af Peter Kr. Iversen, Forlaget Neffen.
45. Gæstgiver Andreas Hansen Blichenberg, nordøstkvarter nr. 81, flytter senere til sydvestkvarteret nr. 188.
46. Matthæus Friedrich Chemnitz, 1815-70.
47. Friedrich Chr. Reinholdt, nordvestkvarter nr. 3.
48. Jens Madsen, dim. 1873, Sem-Stat nr. 1676, Ravn nr. 1877.
49. Købmand Hans Peter Andresen, sydvestkvarter nr. 105-106.
50. Peter Riggelsen, dim. 1877, Sem-Stat nr. 1844, Ravn nr. 2545.
51. Carl Matthias Wilh. Andr. Grünfeld, 1840-83, jfr. Ludw. Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern, s. 220.
52. Georg Eduard Altmann Hamrich fik borgerskab som konditor 1855; Han ses ikke død i Tønder.
53. Se note 21.
54. Disse to foreninger ses iøvrigt ikke at være nævnt i litteraturen vedrørende seminarieret. De danske seminarister synes også en tid at have haft en forening »2. september stiftelse«.
55. Andreas Petersen Svane, dim. 1871, Sem-Stat nr. 1610, Ravn nr. 2820.
56. Peter Christian Lassen, dim. 1874, Sem-Stat nr. 1714, Ravn nr. 1717.
57. Se note 6.
58. Jacob Friedrich Petersen, dim. 1874, Sem-Stat nr. 1720, Ravn nr. 2342.
59. Jens Jessen, dim. 1874, Sem-Stat nr. 1712, Ravn nr. 1389; jfr. iøvrigt s. 61 og 83, note 1.
60. Mathies Cornelius Mathiesen, dim. 1874, Sem-Stat nr. 1717, Ravn nr. 1916.
61. Heinrich Lorenz Iversen, dim. 1872, Sem-Stat nr. 1619.

»Den stråtækte landsbyskole«

Minder fra Knud, Solderup og Rørkær

Af *Nina Langkilde*

I slutningen af 1950'erne blev de små én-, to- og tre-klassede landsbyskoler opslugt af det nye vidunder, centralskolerne. De små skoler levede kun videre i erindringen, ofte som »den stråtækte skole«. Bogstaveligt talt var forholdene små i de gamle skoler. Siden er udviklingen gået så hurtigt, at det er svært at forstå, at der kun ligger henved 30 år mellem landsbyskolerne og vore dages skolepaladser.

Nina Langkilde oplevede den gamle landsbyskoles sidste tid, først som »lærerspire« i Knud ved Haderslev, senere fra 1950 til december 1964 som enelærer i Solderup og Rørkær ved Tønder. I denne artikel tegner hun et levende billede af virkeligheden i »den stråtækte skole«.

Skoler og skolestuer

Forleden dag havde jeg ærinde på en af byens moderne skoler. Byggeriet er lavt, i ét plan. Gangene indenfor uendeligt lange, tæppebelagte; lokalerne store og lyse med muntre farver. Bordene forholdsvis nye og velholdte med laminerede lysegrå plader og åbne hylder nedenunder. Stolene formgivne for en sund siddestilling og med stålrørsben. Opslagstavler til tegninger, udklip og informationer. Der kunne mørkelægges de fleste steder til filmforevisning. Der kunne trækkes landkort ned fra loftet til brug i forskellige fag. Tilsyneladende manglede intet. Ikke engang atmosfæren af skole.

Da mit ærinde var udrettet, gik jeg den lange vej tilbage til hovedindgangen og passerede undervejs flere sideganges udmunding, kontorer, toiletter og nåede den smukke forhal med store grønne planter. Helt til loftet rakte de fra de anlagte jordbede, der var indrammet med brede tremmer af trykimprægnerede brædder. Videre gik jeg, ud gennem dobbeltdørene af svært glas og kom ud på et vældigt asfalteret areal med rader af lærernes biler, der skinnede i alle regnbuens farver. Bag skolens bygninger lød der festlig larm fra frikvarteret. Lige så broget i toner, som bilernes kulører.

Denne tilsyneladende sorgløse, frie larm var nøjagtig som det frikvarterspektakel, der har lydt i ørerne, lige fra mit syvende år til i dag. Herfra var tankespringet ikke langt til de forskellige skoler, jeg har frekventeret livet igennem.

Det begyndte en mørk, våd januarmorgen i 1923 i Frankrigsgades Skole i København. Efter nogle år her fulgte den noget aldrende og slidte byskole i Nykøbing Falster og derpå latinskolen sammesteds.

I 1935 var det slut med skole. Det næste blev uddannelse, og på en måde lignede den tids uddannelse særdeles den højere skoles undervisning. Efter et forsøg på Frøbelhøjskolen endte jeg i lærerstudiet, på Haderslev Statsseminarium, selv om jeg ville have forsvoret det. Man kan roligt forbigå seminariets lokaleforhold i tavshed. De kunne kun præstere ét »klasseværelse« af kvalitet. Biblioteket, hvor danskundervisningen foregik. Hvilket afstedkom, at dette kun kunne bruges om eftermiddagen, tit først efter kl. 15. Så meget større udfordring var der til lærerens personlige betydning, til undervisningens kvalitet. Og der var da enkelte, der kunne omdanne de kedsommelige, dårligt vedligeholdte rum til steder, det var værd at komme. Hvis ikke lærerne kunne, var der mange kammerater, der havde gode evner i den retning.

»Lærerspire« i Knud

I slutningen af 3. studieår fik vi 14 dages ophold på en landsbyskole. Det var første gang, vi skulle ud at prøve skolelivet uden for øvelsesskolens faste rammer. Man ønskede sig en eller anden skole i landsdelen. Seminariet formidlede forbindelsen, og fik man ja, drog man af, og betalte 40 kr. selv for logi og kost i de to uger. Seminariet betalte den anden halvdel. Meningen var, at vi den første uge skulle være iagttagende, holde os lidt i baggrunden, og den sidste uge selv overtage undervisningen helt på egen hånd. Der skulle skrives en pædagogisk, psykologisk rapport om et af børnene, og denne kunne få indflydelse på vores eksamenskarakter i praktisk skolegerning (dvs. undervisning). Min forlovede Arne og jeg havde ønsket os to naboskoler. Vi fik ja, og kom derud omkring 10. juni 1940. »Min« skole var den énklassede skole i Knud i Fjelstrup sogn. Bygningen var en lang længe med lærerbolig i den ene ende og skolestue i den anden. Legepladsen var tillige gårdsplads mellem hus og udhus, garage og køkkenhave. Skolestuens langvæg vendte mod syd og gavlen mod vest. Den var lavloftet, og havde gode dimensioner, og var fyldt med faste borde og bænkerækker i forskellig højde til de mange årganges børn. 1. kl. havde deres plads i dørrækken fra oven. Så fulgte 2. årgang bagved. 3., 4. og evt. 5. klasse sad i midterrækken og de to ældste havde privilegiet med at sidde ved vinduerne. De fem årgange mødte i sommertiden kl. 7 og gik hjem kl. 12, mens de to yngste kom kl. 13, og havde to eller tre timer. Onsdag og lørdag var alle børnene samlede de sidste timer inden kl. 12. En eftermiddag kom en syerske fra omegnen og havde håndarbejde med piger kl. 13–15. Hun imponerede mig ved at sidde i klassen begge timer på samme stol, tie helt stille og hjælpe pigerne, når de kom listende med sytøjet eller strikkestrømpen.

Hendes medbragte vækkeur stod på katederet og udmålte højt og lydt tiden i sovekammeragtige sekunder og minutter. Børnene var så stille og tidspunktet så varmt og døst, at jeg ikke fatter, man kunne holde sig vågen. Børnene havde dog været i skole fra kl. 7. Og sommeren 1940 havde vi fået pålagt sommertid af tyskerne.

Når vi to unge lærerspirer mødtes sidst på eftermiddagen var det første vi talte om, hvor langt tyskerne var trængt ind og ned i Frankrig. I Arnes skole i Anslet ca. 7 km. borte fulgte læreren med på et detaljeret Frankrigskort. Han flyttede knappenåle hver gang, han havde hørt tysk presse, mere og mere sejrstolt. Hos os var det ængstelsen, der var fremherskende, og vi unge sortsynede eller realistiske kunne kun grue over udviklingen. Men dagen var jo propfuld af arbejde og alt var splinternyt, lige fra levemåden, der var langt kraftigere – til undervisningsformerne i den ukendte skoleart. På landet var man meget længere borte fra verdensbegivenhederne. Folk havde ikke så mange bekymringer for vareforsyninger og politiske forviklinger. De var så nært forbundet med det daglige: jord og dyr, plantevækst og vejrlig. Det virkede afskærmende, og smittede hurtigt af på os, der foruden alt det, vi var optagne af, også var forelskede.

Skolestuen vendte, så vidt jeg husker, langsiden mod syd. Der var nogenlunde køligt, når vi kl. 7 samledes til morgensang, efter mælkeklokkens kalden. På det tidspunkt havde jeg indtaget en portion havregrød og en kop kaffe i det komfurovarmede køkken, hvor fluerne var meget nærgående og plagsomme. Første time var fortælletime, enten bibelhistorie eller danmarkshistorie. Lærer Hansen var en ypperlig fortæller, og selv når det var katekismus, der stod på programmet, kunne han gøre sagen til noget vedkommende, uden citatterperi. Børnene havde også lektier for hjemme i bibelhistorie og historie. I hvert fald de ældste årgange. For jeg husker min imponerethed over den appel, hvormed de afleverede stoffet, næsten ordret efter bogen og i en flyvende fart. Det virkede så pudsigt i forhold til den varme og rolige måde, læreren fortalte og spurgte på. Læseundervisningen var noget kaotisk. Det startede med, at alle børnene var ved at række sig af led for at få lov til at begynde at læse højt. Når én var udvalgt, gik det løs, og udviklede sig efterhånden til en slags fuga, eller kanon, der til slut lignede en kakafoni. Når den første læser var en linie eller så inde i teksten, begyndte den næste forfra, mens nr. 1 fortsatte hele lektien igennem, og sådan blev koret større og større, og stemmeføringen højere og højere; for det gjaldt om at kunne høre, hvad man selv sagde. Læreren gik rundt og lyttede her og der, rettede lidt et enkelt sted og hjalp. Sidenhen blev næste dags lektie gennemgået årgangsvis, mens de andre skrev staveord eller havde små selvstændige skriftlige øvelser efter et kortsystem. Alle var hele tiden travlt beskæftiget, til læreren betydede, at timen var forbi.

Børnenes koncentration var fortræffelig, og de kunne læse; men det var tilsyneladende forbeholdt de dygtigste at vide, hvad de egentlig havde læst og gengive lidt af indholdet. – Diktattimen var afpasset i længde efter arbejdet. Jeg lærte at diktere tre forskellige stykker i samme time, og også her måtte man rose børnenes samledthed om deres eget diktat. – Regnetimerne begyndte med taltræning og tabel for alle, og senere nåede en del at gennemgå et hovedregningsafsnit. De øvrige elever grifled løst i deres hæfter, række efter række af regnestykker. Kl. 10 var spisebrikvarter. Læreren og jeg fik serveret to spejlæg pro persona, og et fad smørrebrød, mælk og kaffe. Jeg lagde nogle kilo på i de to uger. Af og til var vi henne og kikke ud af vinduet til børnene på gårdspladsen. Det var sjældent, der var brug for mægling. De sidste timer var forbeholdt biologi, geografi og boldspil. Et par gange, når vejret var særlig dejligt, gik vi ud ad vejene mod stranden og samlede blomster og så på fugle. Vi lejrede os i grøftekanten, når noget materiale var samlet, og der blev fortalt om blomsternes navne og planternes opbygning på en naturlig og hyggelig facon. Man fornemmede lærerens egen glæde ved tingene og børnene. Man befandt sig godt i hinandens selskab, og det faktum, at børnene tog de uskadte blomster med hjem til skolen og satte dem i vand, fortalte en del om indstillingen til omgivelserne. Første uge var jeg medhjælper. Anden uge bad jeg om at måtte klare det selv. Læreren var ulykkelig over ikke at ane, hvordan han skulle få dagene til at gå. Jeg tror, han tog ud at fiske, sad ovre i udhuset og forsålede familiens sko, gik på havearbejde; men det passede ham bestemt ikke. En eftermiddag tog hele skolen på udflugt til Skamlingsbanken. Forældrene kom hen i skolegården i deres hestevogne. Vi blev fordelt og rullede under hurraråb ud gennem landsbyen. Selve køreturen var herlig. På Skamling gik vi først rundt og kiggede, så blev der lukket op for madpakkerne, og siden legede vi (mest jeg) med børnene, for hvem en sådan tur var en vældig oplevelse. I aftenkøligheden kørte vi hjemefter; en del af børnene faldt i søvn og fik brug for de tæpper, vi havde haft med til at sidde i græsset på. Snart skulle de ha' sommerferie, og på deres lille himmel var der ingen skyer. I stilheden var det umuligt at undgå at tænke på, hvad der foregik i andre af de af Tyskland besatte lande.

Det var et godt og nyttigt bekendtskab, jeg her havde fået lejlighed til at gøre. Som alle første-gangs-oplevelser kom den til at stå lyslevende for mig: Det lavloftede rum, de slidte borde og bænke, de ivrige børn, den rolige, venlige og bestemte lærer, som hvilede i sig selv og fik dagene til at glide jævnt og stabilt. Et menneske, der kunne fylde en skolestue med en atmosfære af tryghed og virksomhed på et overkommeligt plan.

Enelærer i Solderup

Efter endt eksamen 1941 gik jeg i gang med dagligdagen i folkeskolens byafdeling. De forskellige bygninger og lokaler, jeg kom til at arbejde i adskilte sig ikke væsentligt fra dem, jeg havde færdedes i som elev. Derfor er det kun rimeligt at springe frem til eftersommeren 1950, hvor jeg tog det store spring ud i det uviste: Jeg blev enelærer i en lidt afsides beliggende landsby.

Det blev til Solderup, ca. 12 km. øst for Tønder. En septembereftermiddag med sol og byger gik vi ind i det tomme skolehus. Boligen lugtede muldent; der var den sommer blevet indlagt elektricitet i landsbyen; så lys var der, men ellers ikke mange faciliteter. Men huset var rummeligt, og dagligstuen med fiisekakkelovnen, de franske vinduer og udsigt til en forsømt have med langhåret græs og fem bøgetræer i række imod vest, fyldte mig med lyst og iver. Her kunne blive aldeles dejligt i de stuer, tænke jeg. Huset råbte på beboere. Vi svarede med »Ja, nu kommer vi«. Som næsteneste søgte jeg embedet og fik det, og således gik det til, at jeg den 1. november med min cykel og en madpakke tog morgentoget østpå fra Tønder.

Det var lyst, en kold, frisk, klar novembermorgen med rim i græsset og rød himmel forude. Da toget ved den første landstation bremsede glidende op, stod jeg parat ved skydedøren, fik fat i min cykel og satte mig op. Det var fingerkoldt, men herligt. Da jeg kørte op mod Hostrup kirke, kom jeg lige tids nok til at høre solen blive ringet op. Klokkerens kone stod på kirkegården

Solderup skole set fra luften. Foto omkring 1953. Privateje.

neden for tårnet og trak i klokkerebet. Jeg drejede bort fra asfaltvejen ved kirken. »Solderup 3 km« stod der på skiltet. Jeg fik fart på. Ved indkørslen til landsbyen blev jeg modtaget af de høje elmetræer ved de to yderste gårde. Solen glødede gennem træerne for den anden ende af landsbygaden. Et lille samfund – en lille by. Uden for skolen hoppede jeg af og staldede min cykel ind ved siden af de fire børnecykler, der stod og faldt over hinanden i det dårlige stativ under halvtaget. Døren til tørveskuret, der var nabo, stod åben, og børne-wc'et stank. Affaldskummen af cement til venstre for skuret manglede dækslet, og det røg varmt op af den. Der blev wc-spandene tømt én gang ugentlig, og med optimisme søgte man at dække med asken fra skolestuens kakkelovn. Det nåedes lige til næste lørdag.

Døren til skoleforstuen stod på vid gab. Jeg så mig om: Ingen dørtrin, lappet, rødmalet cementgulv, ingen vaskekumme; nogle knager med enkelte klædningsstykker, en umalet vindueskarm. Ingen børn udenfor, men indefra en livlig snakken. Mit hjerte slog en lille kolbøtte, da jeg bankede på døren til klassen. – 15 børn var forsamlede om en gammel høj kakkelovn, hvis tromle rødmede svagt og varmede en halvkreds op ud i det lavloftede rum. 15 par ben i gummistøvler, træsko eller almindelige sko havde allerede sat deres spor på det sikkert nyvaskede gulv. – Tavshed. – Et par smil, – mest nysgerrig, mut sejghed. – »Goddag børn. Nå, her holder I til. Ja, I ved jo nok, hvem jeg er. Nu vil jeg gerne vide, hvad I hedder.« – Vi begyndte dagen med en af Kingos morgensange. Fire af børnene kunne læse og synge den sammen med mig. Resten gjorde hvad de kunne. Det lød blandet og musikalsk var det grueligt. »Jeg i mit kald og stand« – en lavloftet, mørkbejdset skolestue, lugt af våde støvler og stald, lidt varme, lidt mulden lugt fra bøgerne i biblioteksskabet, et hjemmelavet Palæstinakort (ganske fortrinligt forresten), et laset Danmarkskort, en ubrugelig symaskine, en revnet murtavle og en fritstående dito på trebenet stativ, en ubekvem katederstol, 15 børn i alderen 7–14 år, mange med »lange« næser, noget sjuskede i påklædningen for nogles vedkommende – »min Gud og Fader kan tilbørligt dyrke«.

I første frikvarter gik jeg ind i køkkenet bag den private forstue (et koldt og fugtigt rum forresten med en øde knagerække og et orangefarvet, ubestemmeligt tapet, der ikke ville klæbe rigtigt til i hjørnerne). Gulvet gængede let under ens trin. En udgangsdør mod nord med matte glasruder i den øverste halvdel. Den velsignede varme slog mig i møde, da jeg lukkede døren til køkkenet op. Netop så bragende hed, som man kunne ønske sig efter den frastødende temperatur i forstuen. Der var temmelig mørkt i det rummelige laboratorium. Komfuret stod selvfølgelig længst borte fra vinduet, og ingen lampe var opsat over det, så man måtte nok bruge håndlygte i vintertiden, når man skulle konstatere, om kærnemælksuppen nu også virkelig kogte.

Ovndøren stod åben og derudfra kom en god krydret lugt af vådt optændings-træ til næste dags opfyring. Det var mægtig pænt af konen, der sørgede for rengøring, at hun havde fyret for mig. Jeg lagde min madpakke fra mig på bordet og bestemte, at jeg næste dag ville lave mig en kop te til at muntre mig med. Da jeg efter anden time kom derud igen, smuttede en lille grå skabning som et lyn ind ad den åbne ovndør. »Nå, så her er da allerede beboere,« tænkte jeg højt – »hvad mon den lever af?« – Ja, den dag bjærgede den let føden. Den havde gjort et så synligt indhug i min mad, at jeg måtte opgive pakken og fouragere hos høkeren på hjørnet.

Den nye tid var kommet til Solderup sommeren før jeg kom. Efter mange stormende møder, hvor tiltaleformen mellem deltagerne havde bevæget sig fra »Gamle ven« og »Pjatrøv«, som nogle af de beherskede udtryk til kraftigere navne, havde man vedtaget at tilslutte sig elektricitetsnettet. Kun ét par meget aldersstegne folk havde pure nægtet at inklade sig på sligt moderne pjank, og vedblev med petroleumslamperne. Denne vinter var den første med »rigtigt« lys i skolen. Springet fra halvmørke timer med fortællefag til stofrøret i loftet var et helt generationsskift. Det grelle, lilla lys fra stangen under loftet var sandelig ikke smukt, men praktisk. Der var også indlagt vand i skolen. I køkken og bryggers var der en vandhane, og yderst mod øst, bag bryggerset var indrettet et badeværelse. D.v.s. der var et wc med træk og slip, navnlig træk, og en vandkumme, hvor der optimistisk var hane både til varmt og koldt vand. Betingelsen for at dette fungerede var, at vi selv ved hjælp af en affældig vrikkepumpe fyldte en stor galvaniseret vandbeholder, der stod på loftet. Før vi havde pumpet vandet op fra bryggerset, kunne det ikke løbe ud af hanerne. Zinkvidunderet var en for længst kasseret beholder fra præstegården, og den manglede låg. Lige til højre for den var brændslet placeret; koks i én bunke, dårligt skovtræ i en anden. Det første støvede stærkt, det sidstnævnte husede mange insekter, der lavede op eller udviklede sig ved at komme under tag. – Imidlertid, hvis vi daglig pumpede ca. 1000 slag med pumpen, havde vi faktisk rindende vand til dagligt forbrug. Den første måned tog jeg frem og tilbage med tog og cykel og følte mig kastet ind og ud i en fremmed, ukendt, lidt ængstende tilværelse. Når jeg kom hjem, var det kun bøgerne i tasken og den tomme madkasse, der beviste, at den eksisterede. Jo, og så de nye gardiner, der blev indkøbt og syet på min maskine.

Skolehuset var en smuk bygning i røde mursten med et godt nyt og tæt tegtag. Det vendte sin pæne facade mod syd til haven og vejen udenfor. En frontispice prydede midterpartiet. Inden for denne var indrettet et stort værelse med kakkellovn og rasende utætte vinduer. Der måtte sættes vandfade parat til opvridning af de klude, der blev lagt i karmene, når efterårsregnen slog ind gennem sprosser og fuger og drev ned ad karme og tapet. Trappen fra det

Nina Langkilde på katederet i Solderup skole 1951. Alle elever i skolens syv årgange finder let plads omkring klasselæreren. Det er striktrøjernes, de hvide kravers og de skotskternede kjolers tid. Foto i privateje.

store loft førte ned i skoleforstuen, og herfra kom man så ind i privaten gennem den tidligere omtalte entré. Tre gode stuer lå på rad mod syd, og disse fik alle deres varme fra flisekakkellovnen, der stod i væggen mellem de to største rum. Var den først varm, kunne vi med lethed klare i hvert fald de to rum med god varme.

Den 1. december kørte i snesjap og søle en stor flyttevogn fra vores andelshus i Tønder ud ad landevejen de 13 km. til skolen. Vognmand Jensen måtte gå det meste af vejen og lede det dobbelte forspand heste. Imens havde jeg forberedt ankomsten til det nye hjem. Fyret godt op og købt en hyggeligt udseende stor vandkedel til komfuret. Blå, naturligvis. Der skulle uden tvivl kaffe til efter den tur. Vores søn fejrede flytningen med en strygende halsbetændelse. Lægen havde tilladt os at køre ham ud i taxa med dyne, og straks efter ankomsten en penicillinindsprøjtning ved sygeplejersken. Katten skulle også køre i bil. Hvordan det skulle gå, var ikke godt at vide. Skolebørnene havde fået fri efter de første to timer. Fra kl. 11 var de fast stationeret på hjørnet i pløret ved høkerens butik. De havde forhørt sig om flyttelæssets ankomsttid. Af og til susede et par spejdere ud af byen for at se efter sensationen. De ventede flere timer; men deres humør slog godt til. De frøs. Så legede de

Udsigt fra katederet i Solderup skoles lille klasseværelse i 1951. Villighed og opvækthed lyser ud af de åbne ansigter. På væggen det lasede Danmarkskort og en oversigt over mål og vægt. Foto i privateje.

»Sortemand« for at holde varmen. Vi har aldrig følt os som så store personligheder, som da de fire, tunge heste stred sig om hjørnet i den bløde vej, dampende, under piskesmæld og tilråb og afleverede flyttevognen uden for indgangsdøren mod nord.

Vort beskedne bohave må have skuffet de kæmpeforventninger, læsset havde frembragt hos byens ungdom. Møbler revet ud af deres sammenhæng ser usigeligt fattige ud. Solblegede bagklædninger på ellers anselige lænestole, kommoder, med to eller tre ben, som til dagligt pynter i tilværelsen. Men Idas hvide dukkevogn oprejste familiens ære. Da den blev løftet ned af bagsmækken, gik der et suk gennem den lille skare. Alle pigers stille drøm! Og inden i den en stor karakterdukke med porcelænshoved, brune øjne, lange øjenvipper under det ægte pandehår, røde svungne læber og leddelte arme, hænder med fingre – nogle da. Ida skulle nok få legekammerater.

Skolearbejdet havde den første måned bestået i at finde ud af de enkelte børns standpunkter, ikke ved prøver, for det var helt ukendte ting, men ved at udstyre dem med forskellige læsebøger, som jeg lånte eller fik overladt fra øvelsesskolens udgåede lagre. Det var kun de ældste af eleverne, der virkelig kunne læse og forstå en tekst, men på grundlag af undervisningen for første

skoleår (lyd og stavemetoden) som jeg tog hele koret med ind i i begyndelsen af hver dansktime, lykkedes det efterhånden at få skred i udviklingen. Og da børnene fandt fidusen, var de ikke så længe om at komme på ret køl. Undervisningsmaterialer var der ingen af; men en tavle og et stykke kridt kan udrette meget. I regning var standpunktet langt mere normalt – når vi blot holdt os til de rene talstykker. I begyndelsen var jeg meget skuffet over fortællefagernes ringe udbytte. Børnene sad ganske vist altid stille, mens jeg fortalte; men deres ansigtsudtryk forandrede sig ikke en smule undervejs, selv på de mest spændende steder. Til alt held fortalte en af forældrene mig engang, at de ikke kunne få ro til at sove om aftenen, fordi deres dreng holdt dem vågen i sovekammeret med referat fra sagnhistorie og bibelhistorietimerne. Det trøstede mig.

Juletræsfest i forsamlingshuset

Et par dage ind i december blev jeg stillet over for et nyt krav. »Juletræsfest«. Som den stakkels bybo jeg var, forstod jeg først ingenting af den forblommede tale om at samle penge ind. Men venlige børn satte mig ind i forholdet, og jeg forstod, at jul uden juletræsfest i forsamlingshuset, arrangeret af læreren, var utænkelig. Vore egne børn forberedte sig på det ubegribelige, det nye: Juletræ med julemand og godteposer. Vi måtte have en kort dogmatisk samtale om julemanden, hans eksistens og berettigelse. – Og så gik det løs. – To af de ældste skolebørn gik fra hus til hus og samlede penge ind, og i skolen indøvede vi en eventyrkomedie med rollefordeling efter lodtrækning. De små lærte en dramatiseret sangleg, og alle blev klædt ud. Det var meget vigtigt! Første år måtte jeg fastsætte festen til mellem jul og nytår. Men de andre år blev den afviklet 22. december om aftenen.

Kl. 18.45. Lærerinden kommer, let stram, men smilende over i forsamlingshuset med de sidste sikkerhedsnåle til en forulykket dragt og endnu et par stager til bordene i salen. Folk er begyndt at ankomme. De står og pakker børn ud i den dårligt oplyste forstue. Fra salen høres mumlen, og lidt lunken varme og røg trækker ud, da døren går. Den lukker dårligt, den dør. Den slår sig stadigvæk. Det gir bundtræk. – Der hilses på fra bænk til bænk. Jeg prøver at huske småbørnenes navne og at rose det fine tøj og de nye sko. Mødrene vogter på mine ord og børnene på mine øjne. Hvem er mon mest ængstelig? Damen fra byen eller den tavse, benovede unge med det ubevægelige, renskurede ansigt og den struttende kjole? De bare arme og de kolde pusselanker i hvide strømper?

Det mørke træ i hjørnet ænses næppe. Det er ellers smukt, foræret os fra

præstegårdens plantage, pyntet med alt det tingeltangel, som lå i kassen på loftet fra de andre år. Det dufter dejligt nu i den begyndende varme. Man er optaget af andre ting. 7¼ opgiver man at vente længere. Skolebørnene kan ikke være stille længere bag scenen, de små i salen heller ikke. Vi synger »Velkommen igen, Guds engle små«, og der bydes velkommen. Jeg gør et forsøg på at sige et par ord om Kristi fødsel under stadige forstyrrelser fra indvandringen bag i salen. Så en salme, mens mange taler højlydt sammen. Tæppet går. Nu er det kun de mindste årgange, der forstyrrer. Men det til gavn. De små amatører fremfører det lærte helt pænt, men en del drukner i to-åringers råben-op og tre-åringers gentagne løben op til rampen i trods. Heldigvis mærker skuespillerne ingenting, og deres forældre fryder sig ubetinget. Instruktøren har ikke tid til at opdage noget somhelst, og hendes mand prøver at formå mødrene til de små at holde på deres afkom. Tæppefald og velvilligt bifald.

Store, svære, rødmossede Signe har kaffen parat. Folk har deres bagværk med i pressede glasskåle eller farvestrålende kagefade i tysk smag; men kagerne er alle sønderjyske. Der er mange slags. Fedtkager i hvidt og brunt, rugmelsknebkager, fedtebrød med kokos og glasur, mandelkranse, små tyndtskærne sirupskager med mandler i dejen, vanillekranse, kokoskranse, kys for både hvide og brune, finskbrød, jødekager. Og så er der æblekagen med flødeskum, måske marmorkage. Børnene hujer rundt en stund. – Nu må der leges, for ellers overlever vi ikke. Træet tændes, vi går rundt i flere kredse, slår hurtigt over i verdslige toner og så kommer – oh, store rædsel og fryd! Julemanden! Jeg havde da husket at spørge Asmus om lov til at låne hans kørepels, fundet masken på loftet og bedt Bernhard Sommer om at være regissør og julemand. De 40 poser, fyldt med godter (ved min hånd), repræsenterer indsamlingsresultatet. Over 100 kr. Brugt til slik! Gud give, man nu har fået fyldt dem helt ens; og blot man nu har tydet folks navne og børneantal på den næsten ulæselige liste, der blev leveret tilbage efter at have været ude i sne og slud. Tre poser har man i reserve. For sæt der mangler nogen, eller der kommer flere børn, end man har kunnet vente. Og sæt de nu bliver til overs. Det er lige så galt! For så er der for mange. Hvad gør man med dem? Slik kan ikke byttes, og de må frem for alt ikke havne i lærerbørnenes maver. Det er jo betroede midler!

Med ens sidste stemmekraft leger man »Tornerose«, »Enebærbusk« og »Haren sad i grøften«. Kl. 21.30 beder jeg skolenævnets formand om at slutte. – »Æ sæjer tak til jer oll –«. »Glade jul«. – Den synges i opbrudsstemning. Nogle fædre er gået ud at skaffe kørelighed eller varme motor op, eller ringe til vognmanden i Hostrup. De mindste sidder med fortinnede øjne og stivansigtede af slikkeri og sløver på mors skød. Skolebørnene synger rigtig

pænt med. – God nat – og glædelig jul! – Salen tømmes lidt efter lidt; den ligner en bule.

Jeg samler stagerne fra bordene og henter mine egne lyseholdere fra juletræet. Jeg orker ikke at se derover i morgen. Min mand er gået hjem i forvejen med vore børn. – »God nat, Signe og tak for dejlig kaffe. Ja, nu er der noget at gøre for dig her i morgen.«

Skolen fejrer guldbryllup

Denne samlede aktivitet, der omfattede både dansk- og tyskorienterede hjem, var ikke speciel for denne skole. Det samme fandt sted overalt omtrent på samme dag og tid i alle skoler eller forsamlingshuse. Det var blot for mig, det var nyt. Der blev meget at lære og opleve for os, der kom fra byen. De havde en smuk skik: Når der var guldbryllup i landsbyen, eller en høj, rund fødselsdag, kom skolebørnene hen til festhjemmet og sang morgensang for de gamle. Jeg ser endnu for mig, børnene. Efter at ha' hejset flaget i haven, gik de ind og vaskede hænder i de to vandfade, jeg havde fået kommunen til at bevilge. De stod på en vaskebænk, som sognerådsformanden selv havde snedkret til os. Imens havde jeg været i haven og plukke tulipaner, eller påskeliljer. Så gik vi i sluttet trop over skoletoften til vore naboer, hvor der var guldbryllup, hvert barn var udstyret med en blomst i hånden og havde fået besked på, at den skulle afleveres til bruden med et buk eller en nejen og et »Te løk mæ æ dav«! Så fulgte »Det er så yndigt« i blandet kor, og bagefter en bevæget tak under blanke tårer fra den til daglig noget strenge, gamle kone, der ofte fra sit køkken holdt udkik med, om hendes børnebørn led overlast i frikvartererne. Dernæst servering ved bukkebordet fra forsamlingshuset: Saftevand og boller. Senere kvad vi igen på opfordring en sang fra højskole-sangbogen, inden vi gav hånd til farvel og tak, og børnene myldrede ud på skolepladsen og tog sig et godt frikvarter, mens lærerinden fik sig en kop kaffe ekstra.

Om eftermiddagen var der efter gammel skik en ganske kort gudstjeneste for guldbrudeparret og familien i den smukt pyntede kirke. Jeg beklædte stillingen som distriktskirkesanger, og forestod ved denne lejlighed salmesangen. De to gamle folk sad foran alteret i de samme bryllupsstole, de havde siddet i for 50 år siden. Efter en kort tale var der altergang og så en afsluttende salme. Om aftenen var der middag for familie, hvor også lærerens var indbudt, og kl. 8 fyldtes salen med så at sige resten af byens beboere. Kaffebord og sang efter den blå sangbog, og så kom punchen ind i de afskyllede kaffekander, der blev stillet op, og dansen tog fat, så det gungrede. I to lænestole sad

brudeparret, og sandelig om ikke brudgommen dansede et par omgange med sin brud. Lidt senere bød jeg ham op til en rheinlænder, og vi tog en tur, salen rundt. Han tog mig med hen til sin plads og anbragte mig på sit skød. Han var en meget døv og skrøbelig mand at se til. Havde været i verdenskrigen og krigsfange hos russerne. Nu sad han med mig om livet, og gentog atter og atter »Åh, ja — åh ja«, mens han trykkede mig fast med sin arm. Det huede ikke bruden. Jeg blev et stort minde rigere, mens jeg prøvede på ikke at tynde for meget.

Aftenskole og diletant

Om vinteren var der selvfølgelig også aftenskole. Konerne fik hjælp til syning af kjoler og bukser til sig selv og børnene. En uddannet syerske underviste dem, og man prøvede på at opfylde de krav til almen håndarbejdsundervisning, der krævedes fra myndighederne for at få tilskud til foretagendet. Det kunne knibe her og der med at skaffe fremmøde i tilstrækkeligt omfang. Til det »finere« håndarbejdskursus en ugentlig eftermiddag, også kaldet »Køn syning«, måtte jeg melde mig for at kurset kunne afholdes. Vi var jo få, men hvor var det vigtigt, at det kunne blive til noget. Også her havde jeg meget at lære, ikke blot fagligt, men det var væsentligt for mig at møde konerne på lige fod, og de morede sig kosteligt over mine ringe evner i syning, og at se mig i elevens rolle. Jeg nåede ikke langt, men eftermiddagene var yderst fornøjelige. Kaffe-pause havde vi selvfølgelig, og så gik snakken endnu mere livligt sammen med lærerinden.

Fra skolen udgik på en måde også initiativet til diletantspillet, idet en af os var formand for den selskabelige forening, og man gik som en selvfølge ud fra, at vi kunne stå for indøvelse, kulisser, dragter. Vi øvede os rundt i hjemmene, og for os alle var det et ret stort arbejde, der gik forud for opførelsen ved fastelavstide i forsamlingshuset.

Hverdag i skolen

Dagligdagen i skolen var nu det vigtigste. Hver dag havde jeg et program for undervisningsforløbet, og hver dag skete der uforudsete ting undervejs, der mere eller mindre kuldastede mine planer. Så måtte man være smidig. Syv forskellige årgange under én hat! Jeg forsøgte at anvende det bedste, jeg havde oplevet i min tid som seminarieelev i landsbyskolen; men jeg havde ikke lærer Hansens rolige, urokkelige indstilling til forløbet. Desuden stillede jeg andre

krav til mange af fagenes udformning. Som helhed overholdt jeg timeplanen, men forlængede eller afkortede lektionerne efter behov. En fortælletime kunne kortes af efter stofmængden og interessen, mens f.eks. regnetimerne kunne trække ud, hvis børnene nu var så godt i gang. (Jeg har altid undret mig over dette fags tiltrækning og evne til motivation). Vi drev emneundervisning for de tre ældste årgange, således at vi behandlede et område i flere fag, f.eks. »Romerriget«. Jeg fortalte om guderne fra Oldtiden, sagn og myter. Vi gennemgik Italiens geografi, skrev diktater med indhold fra det historiske stof. De tegnede kort og udstyrede dem med navne, de tegnede billeder til de fortællinger de havde hørt, vi snakkede naturformer, landskaber og dyreliv. Al den slags var helt nyt for børnene, og så vidt jeg husker, gik arbejdet fra hånden med lyst. Materialer fik jeg fra tid til anden, navnlig til dansk og regning, men vore landkort var så forældede og lasede, at det kunne knibe at følge flodforløb uden at pegepinden hang fast her og der. De nuværende grænser var svære at fastholde på grund af kortets alder. Det bedste ved det hele var, at de fleste børn fik mod på at læse selv efterhånden, og bogudlånet fra biblioteksskabet steg. Vi var begyndt i de første måneder med at se billedbøger. Vore egne børns bøger kom ind i klassen, og de sidste ti minutter af dagen brugte jeg til at vise og forelæse en eller to billedbøger. Det var beregnet for de mindste; men interessen viste sig at være lige så stor hos de ældre børn. De samledes oppe foran katederet, de små forrest, de større bagved, de sidste sad på et bord. Så kunne alle se og høre. Heldigvis havde jeg læst teksterne så ofte, at jeg kunne dem udenad. Og det er væsentligt, særlig da mange var på vers. Det var en stor fryd at gøre børnene bekendt med de klassiske billedbøger. Senere læste jeg højt, og altid for et taknemligt publikum. Til biblioteksskabet fik jeg efterhånden indkøbt et par nyere børnebøger, og vi fik en fast lånedag. I hjemmene rundt om læstes der ikke mange bøger; men i vinterperioderne, når flere fædre var arbejdsløse, kunne bogskabet ikke klare efterspørgslen, og vi tyede til vore egne reoler. Det var også svært for mig at vide, hvad jeg skulle udlevere til de voksne. Oftest var det nemlig ikke dem selv, der kom. De sendte et barn af sted for at låne »en bog«. Havde man så truffet helt ved siden af, kom bogen hurtigt retur: Den var der ikke noget ved! Havde man været heldig at ramme smagen, ville de gerne have en af samme slags. Så vidste man bedre besked.

Nogle af de mest intime stunder var håndarbejdstimerne om eftermiddagen. Pigerne fra og med anden årgang mødte op længe før vi skulle begynde. De fleste kunne allerede hjemmefra lidt. Nogle få kunne strikke, nogle kunne sy dukketøj af stofrester, en enkelt kunne hækle; men jeg lagde nok lige lovlig megen vægt på, at de skulle udføre de forskellige teknikker på den »rigtige« måde. Det var nu god latin dengang, og børnene syntes stort set, det var i

orden at gøre som jeg sagde. Drengene misundte pigerne de timer, hvor tonen var langt mere tvangfri, end når vi sad og skulle koncentrere os om hver sin boglige opgave. Så fik de lov at være med, på den betingelse, at de virkelig ville lære noget, de kunne få brug for. De kom. Og hvor de sled! De lærte først at sy knapper i, dernæst at stoppe strømper. De var meget ihærdige med at lære at strikke. Det var til stor undren, at det gik så fint. I december måned lavede vi julegaver til deres forældre under udfoldelsen af stor hemmelighedsfuldhed. Så blev timetallet udvidet, og da vi også indøvede komedie og skulle have tid til morgenhygge med adventskrans og julesalmer, er det ikke mærkeligt, at den måned står i erindringen som årets travleste.

Gymnastik var et fag, jeg savnede meget. Ganske vist bevægede børnene sig langt mere, end de gør nu til dags. Mange havde en lang skolevej; var det dårligt vejr, eller hård vinter, kunne turen være drøj. Men én ting var sikker: At de, der kom længst borte fra, var de første i skoleforstuen, og aldrig kunne de drømme om at forsømme skolen på grund af snestorm. Så tørrede vi vanter og huer inde i varmen, og gummistøvlerne stod i køkkenet i komfurvarmen i timerne. Om sommeren spillede vi flittigt rundbold på den græsklædte skoleplads, og et forår lånte jeg en plint og en buk ovre i forsamlingshuset, og lod dem øve sig i at springe. Højdespring kunne vi også dyrke – alt i det små. Nogle vintre tror jeg, vi gennemførte ti minutters skolestuegymnastik hver dag. Jeg havde læst og set lidt af, hvordan skolebordet kunne udnyttes til smidighedsøvelser, og børnene syntes, det var helt sjovt at komme lidt op og røre lemmerne. Det gav varme i kroppen, og da kakkelovnen ikke var særlig effektiv, kunne det nok behøves på kolde dage. Navnlig var den sendrægtig om morgenen. Der skulle fyres op 1½ time, inden skolen begyndte, hvis vi skulle opnå 16 grader. Til sidst fik jeg den kasseret. En fagmand fra Tønder kom derud, og til min glæde erklærede han ovnen for totalt opslidt. Vi fik en kamin i stedet, og så var vanskelighederne forbi.

Så snart lejlighed gaves fejrede vi, hvad der var at feste for. Alle børnenes fødselsdage selvfølgelig, med fælles flaghejsning i haven og hurraråb og fødselsdagssang osv. Den dag den første stær tog bolig i skolestuens mur var også en festdag. Over vinduerne bag i klassen ud mod sydhaven fandtes der to huller i muren. Det så ud, som om der oprindeligt udefra var taget en mursten til plads for en bjælkes anbringelse. Bjælke var der ingen af, men et hul, ideelt til redbygning. Ja, der var to. Spurvene søgte tit ly der i vintertiden, og når stærene ankom, gik det ikke stille af. De smed grossingerne ud og begyndte at sætte bo. Det gav os anledning til mange sange om forår og stær og en ekstra historie. Hulningen var ind til skolestuen lukket med en almindelig træklovs. Den sluttede ikke tæt, og i de næste måneder dryssede der dagligt redemateriale ned på gulvet hos os. Så var der den dag, vi hørte de første pip

fra de nyudrugede unger. Ja, så var det lige før, flaget skulle op. Uden for de samme vinduer stod vores fem bøge. Den dag de første grene hængte deres skære silkeløv ud, var flagdag. Vi tog også af og til en lang tur ad de smalle markveje og over grøfter og hegn til en lille klat skov. Så havde vi madpakken med, og jeg tror, jeg forsøgte mig med lidt botaniseren. Børnene morede sig i hvert fald. Den tydeligste anskuelsesundervisning i biologi, vi fik, var, da jeg en morgen kom ind i skolestuen og opdagede et nyt, friskt muldvarpeskud, lige foran katederet!

Selvfølgelig var det ikke lutter fest og glade dage. Et lille samfund byder tit på beklagelige og besværlige oplevelser. Man kender hinanden allesammen, somme tider for godt. Sammenligningsmuligheder har man ikke mange af. Kritikken og mistænksomheden kan få for godt fat. I vanskelige perioder trøstede jeg mig med, at deres tidligere lærere altid blev omtalt så pænt. Sådan en størrelse ville også jeg blive engang.

Forskolen i Rørkær

Og det blev jeg. – En landsby i samme kommune, men tættere ved byen skulle skifte lærer. Jeg søgte og fik stillingen. Jeg vidste at »min« skole stod for nedlæggelse i løbet af kort tid. Sommeren 1956 flyttede vi til Rørkær skole.

Huset var i sig selv en seværdighed. Det var bygget i 1684 af bønderne i landsbyen til skole for deres børn. Man havde lånt nogle hundrede rigsdaler af provsten i kirkebyen Hostrup og var gået i gang. Sydvendt ligger skolen med sin høje rejsning af stråtag over den hvidkalkede længe. Langstrakt, hvilende i sig selv i en rummelig have, med roser, kaprifolier og vildvin om vinduer og indgangsdøren i midten af facaden. Krokus og påskeliljer om fødderne i forårstiden. Som luften mildnedes, bredte det gule flor sig mellem buskene og de spirende stauder. Beliggenheden i landsbyen var central, men ikke ubetinget heldig. Haven lå lavt og var meget fugtig, og genboens mødding og ensilagebeholdere kunne ofte betage os lysten til ophold derude. Det var som om eftermiddagskaffen fik afsmag. Men det var gode genboer!

Den østlige afdeling af huset var den ældste. Gavlen bulede ud i bryggerset. Bagved var der den gamle stald med plads til et par køer. Der stod vore cykler og redskaber. Svalerne byggede troligt rede over stalddøren år for år. Kom man fra bryggeret, var køkkenet det næste rum. Det vendte mod nord, havde terrazzogulv og var hundekoldt om vinteren med de gamle utætte vinduer. Men der var plads nok. Den store dagligstue vendte mod syd med fire fag smårudede vinduer og bjælkeloft, hvidmalet. De sidste to fag vinduer i østdelen af huset angav spisestuen. Så trådte man ud i forstuen med indgangsdøren.

Skolen i Rørkær er her fotograferet i 1910. Vestenden med de store vinduer i skolestuen skiller sig tydeligt ud fra den ældre østende, som rummede lærerboligen. Historiske Samlinger.

På den anden side forstuen begyndte vestenden af skolen. Den lå et trin højere, og var en senere tilbygning, da skolemyndighederne forlangte mere plads og flere m³ luft til børnene. Den rummede vort soveværelse og et kontor og så det vigtigste af det hele: skolestuen med forstue og tilbyggede toiletter. På smukkeste måde var de to dele af huset forenet via en buet kvist i tagetagen. Det var et hus med personlighed.

På loftet var der i kvisten indrettet et hyggeligt, lidt mørkt værelse. I den høje vestgavl fik vi lavet to små kamre med udsigt til skolepladsen og kastanjetræerne. På grund af værelsernes beliggenhed fjernt fra trappen ned i bryggerset fik vi installeret et knudereb i vinduessprosserne. Egentlig var jeg i alle årene lidt urolig ved at have børn og hushjælp liggende deroppe. Hver gang det blev nattetorden, blev de beordret nedenunder.

Det blev gode år i Rørkær. Skolen havde været en énklasset skole, som den i Solderup, men nogle år tidligere var den blevet til forskole, med tre årgange.

Nu kunne jeg samle mig om et mindre pensum og få tid til at udforme begynderundervisningen langt grundigere end før. Børnetallet var overskueligt.

Skolen i Rørkær fotograferet i 1921/22. Ved flagstangen enelærer Niels Juel Billum, som var den første danske lærer efter Genforeningen. Der var på dette tidspunkt 48 elever i skolen. Rørkær skole var bygget i 1684 med skolestue og bolig for skoleholderen samt stald til to køer og kålgård. I 1810 blev en mere højloftet skolestue med store vinduer tilbygget mod vest. Denne del af bygningen blev restaureret i 1856. Foto i privateje.

Det var let at holde sig orienteret om hvert enkelt barns standpunkt og vanskeligheder. Og som regel kunne man nå at gøre noget for de svagere.

Vi havde selvfølgelig en timeplan. Men lektionerne var af ulige længde. Var der skub i foretagendet, kunne der gå lidt længere tid, inden det blev frikvarter. Så blev frikvarteret også lidt længere, og den næste lektion lidt kortere. Fortællertimerne var gerne lidt kortere end regnetimerne. Vi kunne nå vort stof, og nåede et barn ikke at få lært læsekunsten det første år, havde det jo ingen nød. Det skulle blot nås inden for de tre år, og det lykkedes altid.

Vi fik efter gentagne ansøgninger en sandkasse på skolepladsen. Pigerne og drengene skiftedes til at bestemme derovre. Drengene lavede veje, tunneller og broer. De havde små biler med og kørte rundt med dem. Pigerne lavede små haver med pinderækværker. De kom med blomster hjemmefra og pyntede op. Det var af pladshensyn de skiftedes. Så blev det jo gammeldags og kedeligt. Men vi brugte den til den første geografiundervisning. En sommer byggede børnene huse på skolepladsen. Drengene kom med gamle mursten og fik en fader til at lave mørtel. De fandt et kasseret staldvindue, sådan et halvmåneformet jernvindue. Det fik de muret i væggen. Vi fandt en blikplade til tag. Pigerne tømrede et hus sammen af træpakkasser. Også her fik vi tag og vinduesåbning. Et par kasser til at sidde på. De malede, så det flød med rester

hjemme fra forældrenes redskabsrum. Der blev sågar hængt gardiner op. Så sad de og spiste deres mellemmad i husene. Da de ikke gad det mere, eller kom op at skændes om ejendomsret og brugsret blev vi omsider enige om at fjerne husene. Det gik lettest for pigerne!

Vi fik også tid til at spille komedie indimellem, vel nok ud fra dansktimerne. Selvfølgelig spillede vi rundbold i sommerhalvåret.

Det foregik ude på den grusbelagte skolelegeplads, som selvfølgelig ikke havde de rigtige mål, hverken i længden eller bredden. Det var en fordel for de mindste børn, men når vi mødtes med andre landsbyskoler til det årlige idrætsstævne, var det et stort minus. Var vejret fint, samledes der gerne en lille skare småsøskende langs rækværket udenfor. I forsommeren var det givet, at de fleste af de kommende første-års elever var faste tilskuere. Af og til blev de inviteret ind at være med. I øvrigt kunne jeg næsten forudsige, hvilke første-års børn, der ikke var skolemodne. Dem så jeg kun til julefesterne og den første skoledag. De kom aldrig hen for at kikke ind til os.

Jeg fik to gode kontakter udadtil. Den ene kom fra en kollega ved en landsbyskole længere mod vest. Hun underviste også de mindre årgange, og opfordrede mig til at vore børn i tredje årgang skulle besøge hinanden på skolen. En lørdag eftermiddag fyldte jeg bilen og kørte derud. Vi havde modtaget de mest fornøjelige invitationer en til hvert barn, fra en kammerat. Da vi svingede ind på deres skole, stod de små værtsfolk parat. De havde bagt boller sammen med lærerinden. De havde dækket borde og pyntet dem i klassen. Der var hjemmedekorerede servietter og hjemmelavede stager med lys i. Så fik vi alle chokolade, og efter at vi voksne havde sat en leg i gang, trak vi os lidt tilbage, så ungerne kunne lære hinanden at kende i fred. Det blev meget vellykket, og mine børn syntes det havde været en dejlig tur. Vi gjorde gengæld efter et passende tidsrum, og det viste sig, at nogle af børnene i mellemtiden havde skrevet breve til hinanden. Det var en stor dag, da vi var værtsfolk.

Den anden kontakt kom fra Vejle forskoleseminarium. Her sendte de hvert forår en klasse studerende på landsbyskoleophold. De fandt frem til min skole, lige pludselig, og jeg fik i nogle år to unge piger ad gangen i 14 dages praktik. For det første var det nogen gæve piger, der kom. Dygtige, venlige, med en fin indfølelse, parate til at lære og at virke, både selvstændigt og i samarbejde. De tilførte mig nye ideer om metoder og materialer, og samtidig virkede de bestyrkende. Børnene var glade for pigerne, og de havde godt af at mærke, at der var andre end lige deres lærer, der fordrede noget af dem. To af holdene boede også hos os, var på fuld kost og deltog i familiens liv. Samtidig gav det begge parter rig lejlighed til at drøfte undervisningsforløb og problemer uden for skoletiden. Jeg vedligeholdte forbindelsen med dem en tid lang.

Erindringen er også en slags virkelighed. De ting, jeg i dette afsnit har taget frem, er dem, jeg helst og bedst husker. Begribeligvis var der mørke dage med vanskeligheder for børnene og for mig. Der opstod misforståelser mellem hjem og skole. Sjældent var de værre end at et besøg i hjemmet kunne klare dem. Når vi sidst i juni holdt forældredag – en tidlig aften – mødte så godt som alle fædre og mødre op. Vi tog en dansktime, så vidt muligt som til daglig. Børnene læste en smule højt, evt. for nogle af de tilstedeværende enkeltvis. Efter et kort frikvarter, en smule hovedregning og en sang blev børnene underholdt i klassen og på legepladsen af ældre børn. De fik en lille traktering, mens forældrene nød kaffen inde i privaten, og skolenævnshovedmanden fremkom med den traditionelle tak for skoleåret. Det var hvert år lidt vemodigt at tage afsked med tredje-års-børnene, der nu skulle i centralskolen i Jejsing og fortsætte. I begyndelsen af det nye skoleår kom de af og til hen og stod og så langeligt ind på skolepladsen. Her havde de jo været de store. Nu var de blevet de små det nye sted. Men det varede såmænd ikke så længe, før de med overbærenhed så på deres gamle lærer i Rørkær. Jeg tror, de var af den overbevisning, at jeg ikke kunne eller vidste mere, end det, jeg havde lært dem de første tre år!

Om forfatteren:

Nina Langkilde, født 1916 i København, datter af sognepræst, senere stiftsprovst over Lolland-Falster stift Hans Nielsen Drejøe. Lærereksamen i Haderslev 1941. Gift 1942 med Harald *Arne* Langkilde, lærer/seminarielektor Tønder 1944–64, skolepsykolog Sønderjyllands amt 1964–85.

Landråd von Uslar

– en embedsmand i kamp med »rigsfjenderne«

Af *Jørgen Witte*

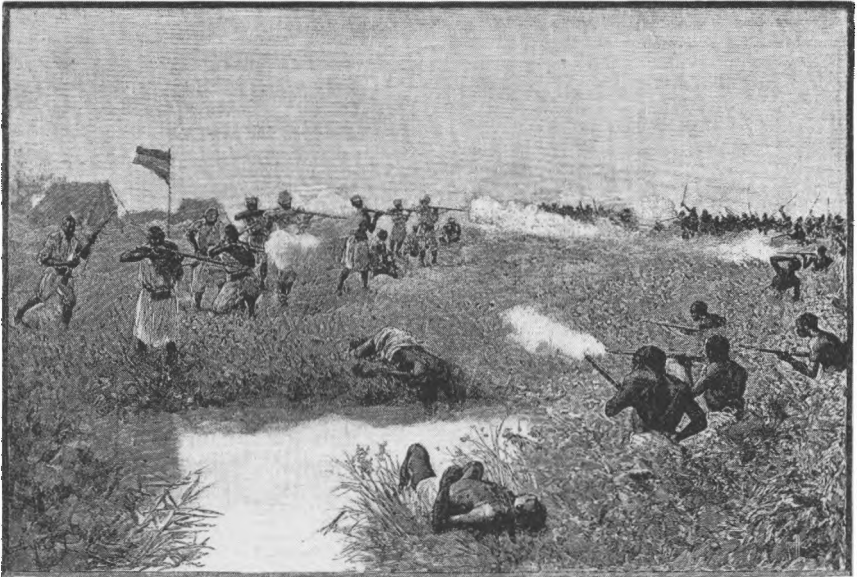
Rafael José Perfecto Antonio von Uslar (1853–1931) virkede som landråd i Aabenraa i årene fra 1895 til 1913. Han var en af tidens mest farverige og omstridte embedsmænd. Med alle midler bekæmpede han de farlige statsfjender – danskerne og socialdemokraterne. Han kom derved på kant med en del af sine foresatte – for den preussiske administration byggede på nøje udformede retsregler, som alle måtte følge.

Afhandlingen her fortæller om von Uslars embedsvirke. Blandt meget andet illustrerer von Uslars skæbne spændingen mellem det preussiske retssamfund og de spegede politiske hensyn i statens yderste provins mod nord.

Set med nutidige, danske øjne var landråderne, der 1867–1920 stod for ledelsen af den lokale preussiske forvaltning i Nordslesvig, nogle fremmede fugle. Mest fascinerende er måske Rafael José Perfecto Antonio von Uslar, der virkede som landråd i Aabenraa 1895–1913. Dette indtryk skyldes nok, at han var en preussisk junkertype, men af spansk-mexicansk afstamning, og at han gjorde sig bemærket ved på kejser Wilhelm II's opfordring at søge vand med ønskevist i Sydvestafrika 1906–08!¹ Så spændende disse eksotiske træk end forekommer, er det dog ikke dem, der er hovedsagen her, men hans juridiske fejder med statsfjenderne i hans landråds-kreds, altså de dansksindede og socialdemokraterne, for at fastslå, hvordan hans forhold til disse virkelig var.

Vurderingerne af landråd von Uslars virke

Der findes to forskellige opfattelser af von Uslar. H.P.Hanssen skrev 1901 i »Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie« om den dengang fungerende landråd, at von Uslar manglede den fagligt uddannede preussiske landråds forberedelse til embedet og fortrolighed med administrationen. Hans kundskaber var overfladiske, og han savnede ikke sjældent forståelse af, hvor grænserne for hans myndighed som landråd lå. Men hvad han savnede i faglig dannelse, søgte han at erstatte ved en fremtrædende iver i fortyskningens tjeneste. Under Köller-politikken vakte hans ensidige, stærkt farvede indberetninger om forholdene i Aabenraa kreds gentagne gange opmærksomhed, idet Köller flittigt lod dem citere i parlamenterne og i den officieuse presse for

Landråd von Uslars karriere rummer et lille pust fra det tyske kolonieventyr. I årene 1906–08 besøgte han det tyske protektorat Deutsch Südwestafrika, i dag Namibia. Nogle år før, i 1904, havde tyskernes udbygning af afrikanerne medført et heftigt oprør blandt det indfødte folk hereroerne, der blev næsten udryddet. Billedet viser kampe mellem tyske soldater og indfødte. (Daniel Brunn: Afrika, dets Opdagelse, Erobring og Kolonisation, Kbh. 1901, bd. II s. 224). Der lurede også andre farer end de krigeriske i det tørre land. En gang skal landråd von Uslar have været døden nær. I 1912 omtaler et brev til landråden fra en Eugen Michaelis episoden i en påtrængende og teatralisk tone: »... Kan De endnu huske hin dag, da motoren standsede mellem Richthofen og Rössing? Da vi to muttersalene i Namibs glødende sol slæbte os mod Rössing? Husker De endnu, herr landråd, da De sagde, at De ikke kunne mere, for Deres hjerte svigtede! Da tog jeg deres arm og næsten bar Dem majsommeligt videre, for et holdt i denne ørkenens helvedesbrand havde været det samme som døden. Og snart derpå måtte vi alligevel sætte os ned, for tørsten lammede vore tunger. Med hvilken glæde opdagede jeg da hos mig fundet af en appelsin, og jeg gav Dem gerne næsten hele frugten og beholdt for mig selv kun et lille stykke. Styrket tog De min arm, og idet vi gik langsomt videre, sagde De ordret til mig, ærede herr landråd: Herr M., det vil jeg aldrig glemme Dem, for jeg skylder Dem næsten mit liv ...« (Aab ldr. A spec 2. Wahl und Ernennung des Landrats ... hft. 5 1911–18).

at bevise, hvor resultatrig udvisningspolitikken var². von Uslars politiske modstander, H.P.Hanssen, fældede således en ret så hård dom over ham³.

I de følgende år kom H.P.Hanssen enkelte gange nærmere ind på von Uslar. Han afslørede i en af sine artikler om Köller-politikken, hvordan von Uslar i 1903 strengt fortroligt havde beordret sine underordnede politimyndigheder til at fortsætte en boykot af gæstgivere, der stillede lokaler til rådighed for valgmoder med den dansksindede rigsdagskandidat, fabrikant M.Andresen fra Aabenraa. Samtidig dermed havde von Uslar forsikret Andresen om, at det ikke var tilfældet. H.P.Hanssen konkluderede, at landråd von Uslars

fremgangsmåde var karakteristisk for Köller-politikken. Kun en voldspolitik, der foruden det retslige også savnede ethvert etisk grundlag, betjente sig af sådanne midler⁴. En senere tid ville nok have sagt, at det var lumpne metoder.

Den tyske historiker Kai Detlev Sievers har vurderet von Uslar anderledes. I bogen »Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897–1901« (1964) skrev han, at von Uslars embedsførelse var ret mådeholden. Selv om von Uslar under Köllerpolitikken billigede de skarpe forholdsregler imod den danske agitation, så rettede hans modvilje sig dog mindre mod det danske element som sådan end mod dets løsrivelsesbestræbelser⁵. Han var altså ikke imod de dansksindedes væremåde, men mod en dansk irredenta.

Sievers har givet en mere omfattende karakteristik af von Uslar i det nye Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon. Her nævnes, at von Uslar gentagne gange var stedfortræder for landråd von Bonin i Aabenraa kreds, og at han efter denne énstemmigt af Aabenraa kreds dag blev foreslået som ny landråd og udnævnt dertil, selv om han ikke var juridisk uddannet. von Uslar opfattes her som en velset og dygtig amatør. Om hans konflikter skriver Sievers, at von Uslar gentagne gange kom ind i det dansk-tyske modsætningsforhold på grund af sin kreds' politisk særlig udsatte placering. Mening er, at Aabenraa var centrum for de dansksindedes aktiviteter, og at han derfor uden egen skyld blev inddraget i den nationale konflikt. Ifølge Sievers var von Uslars embedsførelse som helhed meget modereret. Ganske vist stod han entydigt på statens side, men hans forholdsregler imod den danske agitation var uden hensynsløs skarphed, og hans embedsvirke var båret af et godt forhold til befolkningen⁶.

To andre historikere har beskæftiget sig med sider af von Uslars virke. Jernbanehistorikeren Birger Wilcke har fremhævet hans betydelige indsats for kredsbanerne, og han mener, at von Uslar var personlig vellidt af både danske og tyske, når man ser bort fra hans uheldige fremfærd i Köllerperioden⁷. Gottlieb Japsen har ikke direkte karakteriseret den farverige von Uslar, men har anført, at han ikke var så smidig og begavet som sin stedfortræder i perioden 1906–08, Dryander. Landråd von Uslar brød sig ikke om Den Tyske Forening eller om de Frisindede. Hans støtter i Aabenraa kreds var de konservative storbønder, af hvilke lederne fungerede som amtsforstandere (politiembedsmænd på landet) under ham. Dette landrådsparti led sit endelige nederlag 1906, da von Uslar var i Afrika. Den konstituerede landråd Dryander søgte at styrke tyskernes stilling ved et samarbejde med Den Tyske Forening i stedet for at modarbejde den⁸.

H.P.Hanssens og Sievers' opfattelser er ikke forenelige. Denne artikel vil i det store og hele give H.P.Hanssen ret i vurderingen. Rigsfjenderne var ikke kun de dansksindede, men også socialdemokraterne, og von Uslars konflikter

med dem foregik på det administrative, politimæssige og retlige plan. I det følgende vil der blive berettet om nogle af de mere markante sager, som von Uslar var part i. Indledningsvis vil vi dog se lidt nærmere på hans liv og karriere i tiden før udnævnelsen til landråd.

von Uslars liv og karriere til 1895

Landråd von Uslar var født den 18. april 1853 i Mexico, hvor faderen, Adolf von Uslar, var tysk generalkonsul. Moderen hed Vincenta de Jimeno og var mexicaner af spansk afstamning. Da Rafael var fem år, flyttede familien tilbage til Tyskland, først til Frankfurt am Main, og i 1860 til Hannover. Her gik han i underskolen og på »Lyzeum« til 1865. Familien von Uslar hørte til en udbredt adelig slægt i Mellemtyskland, og på denne tid overtog faderen riddergodset Borgania i Schlesien. Rafael fik en kort tid undervisning af en huslærer, men kom så på gymnasiet i Braunschweig, hvor faderen havde købt et hus. 1871–72 gik Rafael von Uslar til forelæsninger på Collegium Carolinum i matematik, naturvidenskaber, nationaløkonomi, fransk og engelsk. Dernæst var han elev på en domæne og gennemførte sin militærtjeneste som etårsfrivillig ved Oldenburgisches Dragoner Regiment Nr. 19 1873–74. Da faderen døde, overtog Rafael von Uslar som ældste søn driften af familiegodset, Haus Rethmar i provinsen Hannover⁹. von Uslars uddannelse kan derfor næppe karakteriseres som andet end en højere almenuddannelse med særligt kendskab til godsdrift.

Efter at have solgt faderens gods købte von Uslar i 1885 Buskmose i Rinkenæs sogn for 310.000 mark. Den var en af Nordslesvigs store gårde med et areal på 187 hektar, og von Uslar købte jord til, så den i 1904 omfattede 191 hektar og 80 hektar skov. På gården opførte han en standsmæssig villa i gotisk stil med to højloftede etager over en høj kælder og forsynet med et højt tårn i sydøsthjørnet. Indenfor var bygningen indrettet i en fantasifuld middelalderinspireret stil. Opførelsen fandt sted i 1880'erne, hvor landbrugets store afsætningskrise endnu ikke var afsluttet. von Uslars ledelse af ejendommen var ikke den bedste, og måske forbyggede han sig. Hans formueforhold forringedes i hvert fald. Da han købte ejendommen, stod der gæld i den for 175.000 mark, svarende til 56% af købssummen. Men da den preussiske domæneforvaltning i 1905 overtog ejendommen, formentlig for at redde ham fra økonomisk ruin, udgjorde gælden 335.000 mark, hvilket var 82% af salgsprisen på 410.000 mark. Den forøgede gældssætning var sket frem til 1895, hvor von Uslar blev landråd. I 1902 flyttede han i øvrigt ind i amtmandsboligen på Brundlund slot¹⁰.

Von Uslars imponante hovedbygning på Buskmose fotograferet ca. 1930. Spiret er senere fjernet efter en brand og erstattet af en kullet krone. Foto i Lokalhistorisk Arkiv for Gråsten by og egn.

Besiddelsen af Buskmose gav von Uslar status på egnen, og han påvirkede lokalområdet kraftigt i tysk retning. Omkring ham var der en tysktalende kerne, der bestod af en gartner, en kusk, en skovfoged, en amtstjener og seks arbejdere, allesammen sydfra, skrev H. V. Clausen i 1893 i en artikel om folkesproget i Sønderjylland¹¹.

Den 1. april 1889 gennemførtes den slesvig-holstenske kredsordning af 1888, som bl.a. lod den lokale politimyndighed i landdistrikterne overgå til lægmænd, de såkaldte amtsforstandere. Der indførtes en tredelt repræsentation af kredsens befolkning, opdelt efter deres skattebetaling, i den nye kreds dag. I Nordslesvig sikrede en omhyggelig beregning af census, at der blev tysk flertal i kreds dagen. Denne forelagde en liste over kandidater som amtsforstandere for overpræsidenten for provinsen Slesvig-Holsten, og der udvalgte naturligvis tysksindede, så vidt muligt fra godsejergruppen. De syv stemmeberettigede godsejere, der fandtes i Aabenraa kreds i slutningen af 1880'erne, blev alle amtsforstandere. Med den position von Uslar besad som godsejer, er det ikke overraskende, at han i 1889 udnævntes til amtsforstander for »Rinkenis Amtsbezirk«¹².

Amtsforstanderens vigtigste opgave var at udøve politimyndigheden i sit amtsdistrikt, hvis størrelse svarede omtrent til et par sogne. I denne funktion var han direkte underlagt landrådets tilsyn. von Uslar tog fat på opgaven

med kraft, og det var ikke noget lille administrativt bijob, for i begyndelsen af 1890'erne drejede det sig årligt om knap 1500 sager, der skulle bearbejdes eller videreekspederes til de lokale kommuneforstandere. Som amtsforstander var han formand for et fælleskommunalt organ for distriktet, så både administrativt og ledelsesmæssigt må han i disse år have fået nogen erfaring¹³.

von Uslar fik også kendskab til landrådets arbejdsområde gennem sit medlemskab af Aabenraa kredsday, hvor landråden var formand. Kredsdayen valgte ham som den ene af de to kredsdeputerede, der skulle fungere som landrådets stedfortrædere i tilfælde af, at denne var forhindret i mere end fjorten dage. For kortere tidsrum varetog kredssekretæren normalt funktionerne¹⁴. Det var dog Indenrigsministeriet i Berlin, der var øverste instans, og som afgjorde, hvem der skulle være stedfortræder i en længere periode. Der fandtes ingen forpligtelse til at bruge en kredsdeputeret, og almindeligvis udsendte Indenrigsministeriet og regeringspræsidenten i Slesvig en regeringsassessor. Dette forhold ændredes først 1901, hvor regeringspræsidenten meddelte, at man formentlig i længere tid ikke kunne stille assessorer til rådighed under landrådernes ferie, så under disse omstændigheder ville man ikke kunne undvære hjælpen fra de kredsdeputerede¹⁵!

Da landråden i Aabenraa, Joachim von Bonin, i 1892 søgte om fem ugers ferie til en badekur i Wiesbaden, foreslog han regeringspræsidenten, at en regeringsreferendar Könneke, der var under uddannelse til landrådstjeneste, undtagelsesvis skulle fungere i hans sted. Indenrigsministeren i Berlin kunne ikke godtage denne løsning, men ønskede i stedet den kredsdeputerede von Uslar. Åbenbart forstod Bonin godt dette vink, for de følgende gange foreslog han selv von Uslar som sin stedfortræder¹⁶.

I 1894 søgte Bonin bort fra Aabenraa, og von Uslar blev udset til at være hans efterfølger. Det er ikke muligt ud fra det lokale kildemateriale at se, hvem der stod bag denne afgørelse, men et brev fra regeringspræsidentens kontor til von Uslar antyder, hvad der er foregået. Det nævnes heri, at det var med baggrund i en henstilling fra Indenrigsministeriet, at man ønskede, at Aabenraa kredsday kom med et forslag til genbesættelse af landrådsstillingen. Regeringspræsidenten opfordrede von Uslar til at lade forhandlingen om genbesættelsen af stillingen foregå under ledelse af den anden kredsdeputerede¹⁷. von Uslar havde således både i spørgsmålet om en stedfortræder for landråden og ved selve ansættelsen som landråd sine støtter i Berlin med indflydelse på Indenrigsministeriet. I Aabenraa anbefalede så den sikre kerne af tysksindede i kredsudvalget over for kredsdayen, at man skulle foreslå von Uslar, og det skete enstemmigt¹⁸.

Det var usædvanligt, at en ikke-jurist og ikke-administrativt uddannet person blev udnævnt til landråd. En person, der var berettiget til at indtræde i

den højere forvaltnings eller retsvæsenets tjeneste, kunne blive landråd, men kredsforordningen for Slesvig-Holsten af 1888 nævnte også en anden mulighed. En person, der i mindst et år havde boet i kredsen eller haft jordbesiddelse der, og som *enten* havde været referendar ved en domstol eller ved en forvaltningsmyndighed i mindst fire år, *eller* forestået et såkaldt 'selvforvaltningsembede' i samme periode, var ligeledes egnet som kandidat til et landrådsembede. Amtsforslanderposten var et sådant selvforvaltningsembede. Fra Nordslesvig kendes vist kun ét andet eksempel på en ikke-fagligt uddannet landråd, nemlig von Uslars kollega i Sønderborg, von Tschirschnitz, der var militært uddannet og konstitueret landråd i flere år, før han blev udnævnt¹⁹.

von Uslars første år som landråd 1895–98

Den preussiske landråd indtog en overmåde central placering i det administrative system. Han stod direkte under regeringspræsidenten og med stadig kontakt til denne, og hans embede omfattede alle de grene af den lokale administration, der ikke var overdraget særlige embedsmænd. I sin egenskab af statsligt forvaltningsorgan havde han opsynet med landkommunerne, militærudskrivningsvæsen, skattevæsen m.m., og han skulle overvåge den samlede politiforvaltning i kredsen. Han havde ligeledes en selvstændig politifunktion med hensyn til chausseer, jagtforhold, tyendeforhold, smitsomme sygdomme m.m. Ved siden af de statslige opgaver havde landråden også kommunale. Han var født formand for kredsagen og kredsudvalget, der bestod af seks mænd valgt af kredsagen. Det forvaltede de kredskommunale anliggender, bl.a. vedrørende valg af kommuneforstandere, vejvæsenet, fattigvæsenet, spiritusbevillinger osv.²⁰.

De nordslesvigske landråder havde indflydelse på mange områder, og det var naturligt for dem, at der ikke var tale om en neutral administration, men at den preussiske stats indflydelse skulle befæstes derigennem. Selv om der var gået en menneskealder siden Danmark havde afstået området, fandtes der dog stadig et nationalt røre, som den preussiske administration imidlertid tilskrev nogle forholdsvis få agitatorer. Landråden måtte holde øje med og undertrykke »rigsfjender« som den danske bevægelse, socialdemokrater og anarkister. De nordslesvigske landråder var sikkert ret enige om dette mål, men der var væsentlige forskelle i den måde, de udførte opgaven på²¹.

Det gjaldt i hvert fald von Bonin og von Uslar. Den førstnævnte skrev: »... Enhver handling, selv om den er nok så uvæsentlig, må betragtes ud fra det synspunkt, om den fremmer tyskheden, og indrette den derefter, – at tale og skrive om dette må imidlertid så vidt muligt undgås. Denne arbejdsmåde er

unægtelig møjsommeligt og kan ikke opvise iøjnefaldende resultater«²². Der kan således ikke være tvivl om von Bonins indstilling, men alligevel gav den dansksindede N.H.Callesen ham i 1901 den karakteristiske, at han var en nobel personlighed, fornem i væsen og tænkemåde²³. Denne vurdering står i klar modsætning til, hvad H.P.Hanssen udtrykte om von Uslar.

Forklaringen på den negative holdning til von Uslar kunne ligge deri, at den hårde konfrontationsperiode under overpræsident Mathias von Köller fandt sted under hans embedsperiode som landråd. I et års tid efter at von Köller i 1897 havde overtaget ledelsen af provinsen Slesvig-Holsten fortsatte den hidtidige politiske linje, men derefter kom den kendte Köller-politik. Denne politik havde to sider, dels et helt system af velovervejede antidanske chikaner, hvor man gik helt til lovens grænse og endda derudover, og dels i finansielle bevillinger til fremme af tyskheden i Nordslesvig. Köller-politikens første og alment kendte side bestod af en slags terror imod de dansksindede, der blev ramt af myndighedernes udvisninger af deres sagesløse kongerigske tyende, ved angreb på deres forældreret o.m.m.. von Uslar selv gjorde sig berygtet ved en politianordning af 24.juli 1899 om, at ingen måtte antage skolepligtige børn i tjeneste uden politiets tilladelse. Formålet med denne »Tjenestedrengkrig«, som den kaldtes fra dansksindet side, var at gøre det umuligt for dansksindede bønder at fæste hyrdedrenge. Overforvaltningsretten endte dog med at omstøde von Uslars anordning. Bestanddelene i hele Köllerpolitikken var blevet planlagt på en konference, som de nordslesvigske landråder under forsæde af overpræsidenten havde holdt i Gråsten den 29. september 1898. von Köller styrede provinsen indtil august 1901, hvorefter der under efterfølgeren Kurt von Wilmowski kom en mere lempelig praktisering af den hidtidige »faste hånds politik«²⁴.

Det fremgår dog af landrådsarkivet, at von Uslar allerede før von Köllers tiltræden ønskede en hårdere linje over for de dansksindede. Fra sine underordnede fik han indberetninger om demonstrationer eller nålestik fra dansk side. Lige som i von Bonins tid skete der bl.a. »attentater« imod flagstænger og -snore ved skolerne i tiden omkring kejserens fødselsdag den 27. januar og ved Sedan-festen den 1. september. De dansksindede brugte Dannebrog til at markere deres holdning, og de demonstrerede også deres solidaritet med Danmark ved at sende besøgsdelegationer til dette naboland eller ved at modtage besøg derfra.

Fra 1895 synes von Uslar at være gået i offensiven. Han havde således af aviserne set, at borgmester Tødsen i Flensborg havde forbudt de handlendes fremlæggelse af bøger med Dannebrog og tilsvarende emblemer. Landråden bad om at få anordningen og sendte den til politimesteren i Aabenraa, hvorefter denne greb ind over for boghandler Sørensens Vej kort over Sønderjyl-

*Landråd von Uslar fotograferet omkring 1900.
Historiske Samlinger.*

land. I en anden sag af denne art havde høker Jørgensen i Tombøl udstillet porcelænsservice dekoreret med Dannebrog i sin forretning, så det kunne ses af de forbipasserende. Høkeren var ved amtsretten i Aabenraa blevet dømt for »grober Unfug«, men blev frikendt ved landsretten i Flensborg. I stedet for at acceptere rettens afgørelse søgte von Uslar at bevirke en opstramning af retsgrundlaget. Det var en karakteristisk reaktion fra hans side, som det også vil ses af de senere sager. Til regeringspræsidenten skrev han, at »... følgen vil nu være, at alle de dansksindede købmænds butikker bliver udsmykket med Dannebrog ... jeg må overlade det til Deres Højærværdigheds velvillige skøn, om det ville være at anbefale at ændre den pågældende politiforordning, så det bliver forbudt offentligt at udstille Dannebrog...«. Det skal tilføjes, at det af domsudskriften med rimelig sikkerhed fremgår, at høkeren faktisk var endt ganske uskyldig i denne situation, og at landråden overreagerede. Omtrent på samme tid i slutningen af 1895 sendte von Uslar et eksemplar af Illustreret Børneblad for Nordslesvig til regeringen i Slesvig med anmodning om, at der måtte blive rejst sag mod udgiveren Mathias Andresen i Aabenraa. Landråden havde dog fejlvurderet situationen, for regeringen meddelte ham, at artiklen ikke gav anledning til at skride ind²⁵.

I 1896 begyndte von Uslar at interessere sig mere for de danske foreninger. Han bad således sit landrådskontor anlægge et særligt akthæfte for hver enkelt dansk forening²⁶. Samme år skete det, at amtsforstander Andresen i Hovslund hørte, at der ville blive dannet en sangforening, hvorfor han spurgte von Uslar, om den skulle overvåges i henhold til foreningsloven af 1850. Dens

restriktive bestemmelser gik bl.a. ud på, at forsamlinger, der ville drøfte offentlige anliggender, i forvejen skulle anmeldes til politiet, som så ville overvåge forsamlingen. Kvinder måtte ikke deltage i foreninger, der havde til formål at diskutere politiske spørgsmål. Landråden spurgte straks, om foreningen ville blive grundlagt af førere for det danske parti, og om dansksindede blev medlemmer. Derpå svarede han amtsforstanderen, »... da foreningen særlig vil komme til at bestå af medlemmer fra det danske protestparti, så er dermed allerede givet grund til den antagelse, at den er grundlagt for at bevare danske sympatier ved at dyrke den danske sang, sådan som det gerne er blevet anbefalet af [Gustav] Johannsen, og dermed en »politisk forening«. Love og medlemslister må straks indleveres. Sker dette af sig selv, så meget desto bedre. Det vil så være tvivlsomt, om kvinder kan gives adgang ...«. En forholdsvis harmløs sangforening skulle altså rammes ved en noget tvivlsom analogislutning. Foreningen blev dog ikke til noget²⁷.

I det små viser disse eksempler, at von Uslar allerede før Köller-perioden aktivt gik ind for at undertrykke »rigsfjenderne« med administrative midler. Efter konferencen i Gråsten den 29. september 1898 med overpræsident von Köller og de nordslesvigske landrådskolleger om de skærpede forholdsregler over for de dansksindede gav von Uslar i sine næste kvartalsindberetninger til regeringen i Slesvig udtryk for, at denne politik virkede. Han skrev bl.a. »... ved de skærpede forholdsregler imod det danske protestparti er stemningen hos dets medlemmer for tiden meget trykket, selv om protestbladet Hejmdal ikke er ophørt med sine hetzartikler. De skærpede forholdsregler har indtil nu ført til det gode, at foredragsforeningernes forsamlinger hidtil er ophørt.«²⁸ Der er ingen tvivl om, at det var en politik, som han kunne gå ind for.

von Uslar kunne sikkert finde paralleller imellem behandlingen af Socialdemokratiet og de dansksindede. Partiets virksomhed var ganske legal fra 1890, men opfattedes stadig af myndighederne som samfundsfarlig. Indenrigsministeren i Berlin havde i 1890 meddelt alle lokale myndigheder, at det i den nye situation var nødvendigt at imødegå de socialdemokratiske »udskejelser« med bestemthed. Til dette formål måtte politimyndighederne gøre brug af alle til rådighed stående midler under omhyggelig overholdelse af lovens rammer, men indenfor denne til grænsen af det tilladelige. De socialdemokratiske forsamlinger skulle nøje overvåges for at finde frem til strafbare udtalelser, og eventuelt kunne de opløses. Politiet skulle nøje overvåge, at de socialdemokratiske organisationer ikke trådte i organisatorisk forbindelse med hinanden. Deres tryksager skulle omhyggeligt gennemgås, så forbudte skrifter kunne beslaglægges hurtigt og effektivt, og endelig skulle udviste personer, der mest var erhvervsmæssige agitatorer, overvåges, når de vendte tilbage til deres tidligere bopæl²⁹.

Behandlingen af klager over forvaltningen

Selv om den preussiske landråd indtog en meget magtfuld stilling i det administrative system, var der dog mulighed for, at en preussisk statsborger, også en »rigsfjende«, kunne få ret over for ham. Det kunne ske igennem et udviklet forvaltningsretligt system, der ikke kendes fra dansk ret, og som kort skal omtales her, fordi det var inden for dette, at en del af von Uslars juridiske fejder kom til at udspille sig.

Borgeren kunne angribe en forvaltningsakt, f.eks. en politianordning rettet imod ham selv, på to forskellige måder. For det første var der mulighed for den administrative besværing (»Beschwerde«), hvor sagen indbragtes for den overordnede myndighed, altså fra landråd til regeringen, videre til overpræsidenten og endelig fagministeren i Berlin. Hvis klageren ikke udtrykkelig ønskede en anden fremgangsmåde, behandlede sagen som en besværing, hvorved alle sagens sider kunne behandles, altså både om myndighedens beslutning havde været retmæssig, nødvendig og rimelig.

Den anden mulighed var at indbringe en klage (»Klage«) til selvforvaltningsdomstolene. Denne vej gik fra kredsudvalget med mulighed for indankning til distriktsudvalget (»Bezirksausschuss«) i Slesvig og til Overforvaltningsretten i Berlin som øverste instans. I kredsudvalget havde landråden forsædet, og distriktsudvalget var nedsat af regeringen. En egentlig uafhængighed fandtes snarere i Overforvaltningsretten, hvis vigtigste opgave var at sørge for, at lovene blev opfattet ensartet i alle preussiske provinser. En undersøgelse af denne domstols kendelser i sagerne vedrørende de dansksindede er blevet foretaget af en tysk retshistoriker Lothar Blatt, der bekræfter, at den søgte at optræde strengt juridisk og objektivt, uagtet at heller ikke dens dommere brød sig om »den danske agitation«.

I en klagesag var det centrale en påstand om, at myndighedens afgørelse havde været retsstridig, men i øvrigt kunne en sag godt begynde med en besværing og fortsætte med en klage. Dette kaldtes en forvaltningsretstrætte (»Verwaltungsstreitverfahren«), og adskillige af von Uslars sager var netop af denne slags³⁰.

Under von Köller og tiden derefter

Kontrol med kommuneforstandernes tyskshed

Kommuneforstanderne på landet var underordnet landråden og fungerede både som organ for statsforvaltningen og for kommunen. Ganske vist var de valgt af kommuneforsamlingen eller kommunerådet, men valget skulle stadfæstes af landråden. Da de preussiske kommuner (»Gemeinden«) gennem-

gående var meget små, var de statslige pligter nok den funktion, der tog størstedelen af kommuneforstanderens tid.

Kommuneforstanderen skulle være preussisk statsborger og skulle aflægge ed til den preussiske konge. Han udøvede et honorært statsembede³¹, og von Uslar anså det derfor for en alvorlig sag, hvis kommuneforstanderen ikke var helt igennem tysk og nationalpolitisk pålidelig. Hvis de overordnede var utilfredse med kommuneforstanderen, kunne der rejses en disciplinærsag imod ham ved kredsudvalget med anvendelse af loven fra 1852 om ikke-retlige embedsmænds tjenesteforseelser, særlig dens § 2. Ifølge denne kunne embedsmanden også straffes, hvis han ved sin adfærd uden for embedet havde vist sig uværdig til den tillid og agtelse, som stillingen krævede³².

Under landråd von Bonin var der i Aabenraa kreds i 1890 blevet gennemført to disciplinærsager mod kommuneforstandere. I det ene tilfælde blev kommuneforstanderen afskediget for ringeagtende bemærkninger, han offentligt havde fremsat om sit embede. Den anden sag var ret tvivlsom, og her fik kommuneforstanderen kun en irettesættelse for en nationalpolitisk klodset handle måde i forbindelse med et rigsdagsvalg³³.

I følge den tyske historiker Sievers skulle von Uslars forvaltningspraksis have været ret storsindet, da der i Aabenraa kreds fungerede ikke mindre end 25 dansksindede kommuneforstandere og personregisterførere. Han citeres for at have skrevet, at det under de lokale forhold for tiden ikke kunne undgås, at også dansksindede fik overdraget kommuneforstanderopgaver, hvis disse personer forholdt sig roligt og pligttopfyldende. I hvert fald ville en aktion på én gang mod alle dansksindede kommuneforstandere vække en opsigt, som burde undgås³⁴. Denne udtalelse kan dog ikke tages som udtryk for specielt von Uslars mening, for den blev skrevet af regeringsassessor dr. Ziller, mens han var stedfortræder for landråden under dennes ferie fra den 19. august 1897 til den 23. marts 1898³⁵.

Baggrunden for dr. Zillers udtalelse var følgende. Ved årsskiftet 1897/98 var det rygte nået frem til regeringspræsident Zimmermann, at der i Nordslesvig fandtes kommuneforstandere og personregisterførere, der ikke blot var kendt for at være dansksindede, men som ligefrem åbent agiterede for danske foreninger. Kommuneforstander Petersen og personregisterfører Eskildsen fra Nybøl kommune, Aabenraa kreds, nævntes som de eneste ved navn. De skulle efter sigende ved kredsudvalget kort forinden have afgivet deres stemme til fordel for en dansk kandidat. Regeringspræsidenten afkrævede nu de nordslesvigske landråder en udtalelse om forholdene i deres kredse.

Dr. Ziller kunne meddele, at der blandt kommuneforstanderne i Aabenraa kreds var yderligere fire (i Rise, Raved, Hjølderup og Bjølderup kommuner), der tidligere havde været medlem af Vælgerforeningen eller en dansk foredrags-

Ernst Matthias von Köller, overpræsident i Slesvig-Holsten 1897 1901. Historiske Samlinger.

forening, samt 20 kommuneforstandere, der kun betegnedes som dansksindede. Da der var 87 kommuneforstandere i kredsens, var det ikke nogen stor andel. Dr.Ziller agtede at afsætte Petersen, og denne nedlagde også sit hverd den 12.marts 1898 uden komplikationer. Over for de fire andre kommuneforstandere ville dr.Ziller derimod gå moderat frem og nøjes med at pålægge dem at holde sig væk fra danske foreninger. Selv om regeringspræsidenten pressede på for at få tysksindede afløsere for de fire, holdt dr.Ziller igen, – sikkert også fordi der var praktiske vanskeligheder i disse kommuner med at finde nogen blandt de fåtallige tysksindede, der ville påtage sig hvervet.

Denne vanskelighed måtte også von Uslar bøje sig for, da han vendte tilbage i marts 1898 og fortsatte sagen. Alligevel kan der spores en gradsforskel i dr.Zillers og von Uslars holdning. Efter meddelelse fra den lokale amtsforstander i Bjolderup havde dr.Ziller skrevet til regeringspræsidenten og overbevist ham om, at det ikke foreløbig var muligt at skaffe en tysksindet afløser for kommuneforstander Fries i Bjolderup. von Uslar indberettede derimod allerede en måneds tid senere, at han havde skaffet en. Det drejede sig om den eneste mulige, en gæstgiver der var tilflyttet året før, og som i en kort tid havde demonstreret et tysk sindelag. Kommunerådet ville i øvrigt ikke have den tysksindede, men Fries. Da von Uslar og kredsudvalget nægtede at stadfæste valget af denne, måtte man dog bide i det sure æble og vælge den tysksindede som kommuneforstander. von Uslars fremtrædende iver i fortyskningens tjeneste synes klar nok¹⁶.

Når tysksindede kommuneforstandere viste nogen forståelse for dansk sprog og kultur, reagerede von Uslar kraftigt, som det fremgår af to tilfælde, hvor kommuneforstanderes børn gik i skole i kongeriget for at lære dansk. Landrådets holdning var, at dette var forræderi imod den tyske sag og uantageligt. Det hører dog med til baggrunden for reaktionen, at det var en torn i øjet på de nordslesvigske landråder og von Köller, at danskheden i Nordslesvig fandt styrke ved ungdommens skolebesøg i kongeriget, og i Sønderborg kreds søgte landråd von Tschirschnitz i december 1898 ligefrem at terrorisere forældrene til at hjemtage børnene³⁷.

Overvagtimester Conrad skrev den 15. maj 1898 i en indberetning til von Uslar, at den *tidligere* kommuneforstander i Kværs, gårdejer Hinrichsen, der var tysksindet, havde sendt sin ældste datter af første ægteskab på en husholdningsskole i Danmark. Landråden anmodede gennem vagtmesteren Hinrichsen om ved lejlighed at komme til en samtale på Brundlund slot. Det skete to måneder senere, men samtalens indhold er desværre ikke oplyst. Dermed synes sagen at være sluttet³⁸.

Værre var det, da en kommuneforstander i funktion to år senere begik samme »forseelse«. Rygtet gik i november 1900 i Egvad, at kommuneforstander Andreas Hansen i Øbening havde en søn, der gik på højskole i Danmark. Den meget tysksindede amtsforstander J. Hinrichsen lod gendarmen undersøge denne »utrolige sag«, som han kaldte den i indberetningen til von Uslar. Til forhørsprotokollen erklærede Hansen, at hans 16-årige søn Mathias ganske rigtigt i en måned havde gået på efterskolen i Holsted en mil nord for grænsen. Han gik der for at lære det danske sprog, og efter Hansens mening drejede det sig ikke om en af de politiserende såkaldte højskoler. Sagen havde intet (national-)politisk indhold, og det var hans hensigt næste år at sende sønnen på den tyske landbrugsskole i Aabenraa.

Amtsforstander Hinrichsen mente derimod, at der var tale om et så voldsomt tillidsbrud, at der måtte en disciplinærsag til. Han troede ikke på Hansens forklaringer, men mente, at denne var blevet forledt af sine dansksindede naboer. Uanset hvad skolen kaldte sig, så var også den et arnested for dansk politik.

von Uslar skrev derpå til kommuneforstander Hansen, om han frivilligt ville nedlægge sit hverv, da der ellers ville blive indledt disciplinærsag for at fjerne ham fra posten. Men det ville Hansen ikke, for han var sig ikke bevidst at have begået en tjenesteforseelse. Derpå indledte von Uslar den 20. december 1900 sagen på grundlag af § 2 i disciplinærloven.

En undersøgelseskommission afhørte nu Hansen, og han gentog ved denne lejlighed, at Mathias gik på skolen for at lære sit modersmål, det danske sprog, ordentligt, og at han af en lærer fra skolen havde fået at vide, at der

ikke i politisk henseende skete påvirkning af de unge mennesker. Det var som privatperson, at han havde sendt sønnen til Holsted, og han var i øvrigt tysksindet. Både før og efter sit valg til kommuneforstander havde han altid stemt tysk. Han var ikke medlem af nogen dansk forening, men tværtimod af Den Tyske Forenings lokalafdeling i Hellevad, omend han af uforklarlige årsager ikke havde betalt kontingent de senere år.

Et par tysksindede kommuneforstanderkolleger og et par gårdejere, der også blev afhørt, sagde derimod, at Hansens handling skyldtes påvirkning fra dansksindede naboer og det forhold, at de danske foreninger gav økonomisk støtte til et sådant skoleophold. Efter deres mening kunne han ikke forblive i embedet.

Anklageskriftet var udformet af von Uslars nære medarbejder, kancelliråd Scholz, og i dette blev udover sagen med efterskolen også inddraget et andet, to år gammelt, forhold, der var kommet frem under afhøringen, nemlig at Hansen havde deltaget i en forsamling hos gårdmand Jes Petersen, hvor den danske agitator, vandelæreren Caspar Jensen havde deltaget. Konklusionen i anklageskriftet var som venteligt, at Hansen beklædte et autoritativt tillidsembede, og at man måtte kunne forvente af ham, der havde aflagt troskabsed til kongen af Preussen, at han havde afholdt sig fra at anbringe sin søn på en tysk fjendtlig anstalt. Hansen havde gjort sig uværdig til sine foresattes tillid og måtte fjernes fra kommuneforstander-embedet.

Sagen skulle behandles i kredsudvalgets møde den 10. februar 1901, men måtte udsættes, fordi Hansen fik lungebetændelse. Da han var rask, blev mødet fastsat til den 16. april kl. 10 på Brundlund slot. Alle var mødt, bortset fra den anklagede.

Under von Uslars ledelse blev sagen alligevel gennemført. Scholz sagde bl.a., at en kommuneforstander havde et vigtigt æreembede, og de foresatte myndigheder måtte kunne have ubetinget tillid til ham. Hansen havde ikke levet op til tilliden, da han lod sig trække over på det danske parti og havde sendt sin søn på højskole i Danmark. Disse skoler var almindelig kendt som arnesteder for hadet mod al tyskhed, og eleverne plejede bagefter »at stille op i rækken af stedlige agitatorer«. Myndighederne kunne ikke have tillid til Hansen, og Scholz krævede ham afsat. Kredsudvalget fulgte helt dette synspunkt i sin dom.

Først skulle dommen forkyndes for Hansen i et nyt møde, og derpå blev han suspenderet fra embedet. Han benyttede sig af sin ret til at klage til Overforvaltningsretten i Berlin over sagens behandling, men indsendte sin klage for sent, hvilket von Uslar ikke undlod at påpege. Klagefristerne skulle overholdes, og Overforvaltningsretten afviste at behandle sagen. I stedet tilbagesendtes den til kredsudvalget i Aabenraa for at blive afgjort endeligt dér

ved en forvaltningskendelse. Her afvistes den formelt, fordi klagefristen var overskredet. Som taber af sagen skulle Hansen betale omkostningerne. Det klagede han over, men igen for sent. Den 28. august 1902 måtte han bide i det sure æble og betale pengene. Da havde han allerede været afsat fra kommuneforstanderposten i over et år³⁹.

Sagen viser, at von Uslar og hans ligesindede i kredsudvalget var enige om at modvirke selv beskedne afvigelser fra den tyske linje. Mere interessant viser den også, at en uøvet person, der selv prøvede at føre sin sag, kom til kort over for von Uslar. Regeringspræsidenten påpegede dog over for ham, at han havde begået en mindre, formel fejl vedrørende fastsættelsen af omkostningerne. Det havde dog ingen betydning for sagens udfald. Vanskeligere fik von Uslar det, som vi skal se nedenfor, i sine konflikter med sine egentlige modstandere, de dansksindede og socialdemokraterne.

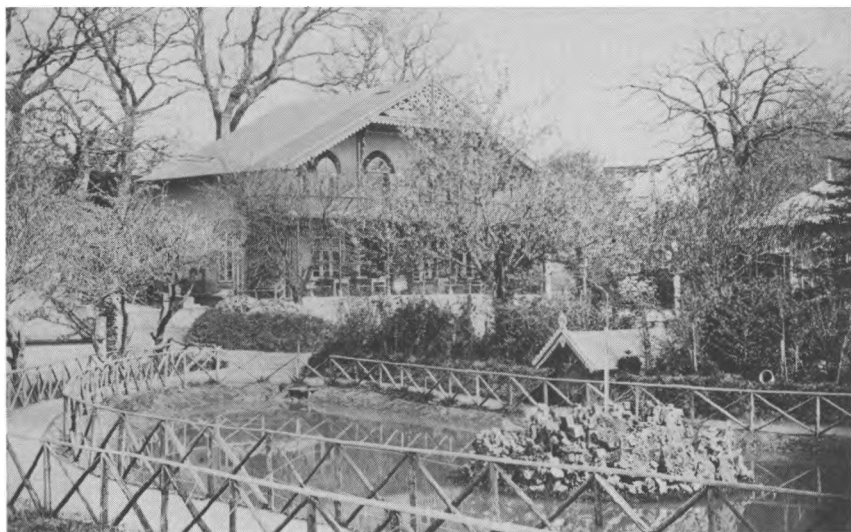
Konflikter med de dansksindede:

Folkehjems spiritusbevilling

I den nordlige del af Aabenraa lå forlystelsesstedet »Schweizerhalle« på en stor grund med restaurant, keglebane og dansepavillon. I 1901 købte »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig« (Sprogforeningen) ejendommen, fordi man manglede faste mødelokaler, plads til boglager, læseværelse m.m. Myndighederne lagde jo i disse år hindringer i vejen for de dansksindedes møder⁴⁰.

Den danske bevægelse havde dermed fået et centralt tilholdssted i Aabenraa, hvad der bestemt ikke vakte begejstring hos von Uslar. Da han læste om salget i avisen, blev han vred på politiet, som han mente burde have vidst, at noget sådant var i gære. Da køberen »Folkehjem« var et aktieselskab under dannelse, troede von Uslar dog, at han kunne nå at hindre salget, hvilket han indberettede til regeringspræsidenten. von Uslar mente, at en bemærkning i en forordning fra 1799 gav ham ret i, at jordsalget til en selvejende institution (»die tote Hand«) skulle godkendes af landråden. Så snart aktieselskabet var blevet dannet, ville han derfor gøre indsigelse imod salget, og han ville nægte tilladelse dertil. Regeringspræsidenten svarede ham dog kort, at den nævnte forordning var blevet ophævet ved § 89 i udførelsesloven til den nye tyske borgerlige lovbog, der var trådt i kraft den 1. januar 1900. Det burde von Uslar nok snarere have været opmærksom på⁴¹.

Sprogforeningen omdøbte »Schweizerhalle« til »Folkehjem«, men der skulle stadig drives restauration på stedet. På dette punkt havde von Uslar gode muligheder for at hæmme sine modstanderes aktiviteter. Det var nemlig kredsudvalget med landråden som formand, der udstedte koncessioner til drift af gæstgiveri, beværtninger o.l., omend det skete efter indhentede udtalelser fra

Restaurant »Schweitz« ved Aabenraa bys nordlige udkant var omgivet af et smukt haveanlæg med damme, spadserestier og små Schweitzerhuse. Sprogforeningen købte ejendommen i 1900 og omdannede den til det danske forsamlingssted Folkehjem. I 1910 blev den mod nord udvidet med en stor forsamlings-sal. På det gamle Schweitz's plads ligger i dag Det sønderjyske Landsbibliotek. Foto J. H. Dorr i Historiske Samlinger.

politimester og magistrat i Aabenraa. Der plejede dog at være overensstemmelse mellem de to sidstnævnte organer, sikkert fordi borgmester Rickmers i magistraten fremførte de samme synspunkter, som han havde som politimester. Hvis kredsudvalget afviste ansøgningen, kunne ansøgeren begære en mundtlig forhandling for udvalget i en forvaltningsretstrætte. Kredsudvalgets afgørelse kunne indankes for distriktsudvalget i Slesvig, der i disse sager havde den endelige afgørelse. Næringslovens § 33 bestemte, at afslaget skulle være begrundet i en mistanke om, at ansøgeren ville misbruge koncessionen f.eks. til fylderi, at lokalerne ikke var tilstrækkelige, eller at der ikke fandtes tilstrækkeligt behov for et sådant udskænkingssted. Om der fandtes et behov afgjorde kredsudvalget imidlertid ganske efter eget skøn⁴².

Det fremgår af forskellige koncessionssager i kredsudvalgets arkiv, at politimester Rickmers og magistraten i Aabenraa lige som kredsudvalget havde den grundopfattelse, at der var alt for let adgang til at drikke alkohol i byen. I 1900 var der til en hjemmehørende befolkning på omkring 6.000 personer 32 gæstgiverier, 28 beværtninger og 32 småhandlere med spiritussalg. Skulle forbruget begrænses, måtte det ske gennem koncessionerne, mente myndighederne. Man måtte ikke kun afvise nye ansøgninger om koncession, men også

tilfælde, hvor en eksisterende bevilling ønskedes fortsat efter arv eller andet ejerskifte, med mindre at gode stald- eller logiforhold talte for en fortsættelse af driften. Der gennemførtes en begrænsning af bevillingerne, som det fremgår af, at der i 1892 var gennemsnitlig 58 beboere for hvert udskænkings- og salgssted, mens der i 1914 var 95⁴³.

Det ville således også under ikke-nationalpolitisk prægede forhold være vanskeligt at opnå en koncession til »Svejts« (Schweizerhalle), som stedet kaldtes på dansk, før det omdøbtes til »Folkehjem«. Sprogforeningen havde ansat agent Asmus Jensen som vicevært, og da han i foråret 1901 søgte om ret til at drive gæstgiveri, fik han afslag. von Uslar havde som overordnet politimyndighed henvist politimester Rickmers til at afvise ansøgningen med den begrundelse, at der ikke fandtes noget behov. Både politi og magistrat afviste ansøgningen, da de blev spurgt, og den 16. april 1901 afslog kredsudvalget Jensens ansøgning⁴⁴.

Det var dog kun begyndelsen på sagen. Den 13. august 1901 vendte Asmus Jensen tilbage med en ansøgning om koncession til udskænkning af alkoholfrie drikke. Han skrev, at mange damer i årevis havde været vant til at komme der og nyde en forfriskning. Han ville derfor gerne kunne servere kaffe, te, chokolade, seltersvand, sodavand og limonade. Denne ansøgning afslog kredsudvalget også. Asmus Jensen bad derpå om en mundtlig forhandling i kredsudvalget som en forvaltningsretstrætte, og med sig havde han den skarpsindige journalist Nikolaj Andersen, der netop var blevet ansat som hjælpesekretær ved Sprogforeningen. I mødet bad Nikolaj Andersen om, at ansøgningens ordlyd »alkoholfrie drikke« måtte blive ændret til »ikke-spirituøse drikke«. Muligvis hentydede han dermed til, at § 114 i loven om forvaltningsmyndighedernes kompetencefordeling talte om tilladelse til udskænkning af brændevin, vin, øl eller andre spirituøse drikke. Med ordvalget antydedes måske, at kredsudvalgets retsgrundlag for at nægte koncessionen var spinkelt. Ved drøftelsen af en eventuel koncession til udskænkning af alkoholfrie drikke måtte spørgsmålet om behovet ikke inddrages ifølge et preussisk ministerialreskript fra 1861, og kredsudvalget ville åbenbart ikke anfægte Jensens personlige kvalifikationer eller lokalernes kvalitet. Nikolaj Andersen sagde også, at kredsudvalgene i Haderslev og Sønderborg havde godkendt tilsvarende ansøgninger. Og så fik Asmus Jensen sin koncession⁴⁵.

Omtrent halvandet år efter overtog Nikolaj Andersen og hans hustru selv forpagtningen af Folkehjems restaurant. Han fik uden vanskelighed den samme tilladelse til udskænkning af ikke-spirituøse drikke⁴⁶.

Politiet holdt øje med, om Nikolaj Andersen overholdt koncessionens bestemmelser. Da det viste sig, at han serverede såkaldt »Good-Templar« øl (afholdsøl) med under 2% alkohol, blev han ved amtsretten idømt en bøde

på 10 mark eller en dags hæfte. Politimester Rickmers gjorde ham ved samme lejlighed opmærksom på, at spirituøse drikke var alle drikke med alkohol uanset procenten, og at han havde forbud mod at sælge sådanne.

Hvis publikum skulle komme på Folkehjem, var udskænkning af kaffe, te, limonade o.l. ikke tilstrækkeligt. Der måtte også kunne drikkes øl og vin, og derfor søgte Nikolaj Andersen den 16. oktober 1903, kort efter episoden med bøden, om koncession til at udskænke disse varer. Han nævnte selv hændelsen og gav den dårlige undskyldning, at han havde serveret dette afholdsøl, fordi han var gået ud fra den i hvert fald moralsk (!) berettigede slutning, at udtrykket »ikke-spirituøst« svarede til »ikke-berusende«. Nu havde han fået forbud mod selv det tyndeste øl og måtte derfor søge en bevilling. Det afgørende spørgsmål var, om der fandtes et behov. Nikolaj Andersen hævdede i ansøgningen, at der ikke fandtes nogen fare for misbrug, da det kun var det socialt bedrestillede og dannede publikum, der kom på Folkehjem. Han havde bespist selskaber på mere end 200 personer, og den overvejende del af gæsterne ville ikke nøjes med at drikke seltersvand, kaffe eller mælk. Efter politiets forbud var det flere gange sket, at gæster fra de sydlige egne var gået bort fra deres bestilte mad, når de hørte, at der end ikke kunne serveres det lette brunøl til maden! Efter Nikolaj Andersens mening måtte et behov efter næringsloven være det, som et stort antal gæster ønskede.

Efter anmodning fra von Uslar benægtede politiet, at der skulle være noget behov for denne koncession. Det samme gjorde magistraten, og kredsudvalget afviste da ansøgningen den 19. december 1903. Nikolaj Andersen ønskede derpå en mundtlig forhandling for kredsudvalget som en forvaltningsretstrætte, men blev igen afvist. Efter kredsudvalgets vurdering skulle behovet ikke bedømmes ud fra en privatøkonomisk opfattelse, men ud fra ordens- og moralpolitiets standpunkt. I dommens præmisser henvistes til det store antal udskækningssteder i byen, og at der i nærheden af Folkehjem fandtes hotel Danmark og desuden gæstgiverierne Sanssouci og Fernsicht, der ligeledes havde have.

Kredsudvalgets afgørelse var forvaltningsmæssigt ganske regulær, og det underliggende nationale aspekt havde indtil dette tidspunkt ikke været nævnt. Men det kom frem, da Nikolaj Andersen den 20. april 1904 indankede kredsudvalgets dom til distriktsudvalget i Slesvig. Han skrev til dette, at Folkehjem i de seneste år på grund af sin centrale beliggenhed i Aabenraa var blevet valgt som forsamlingssted for de større foreninger, der dækkede hele Nordslslevig. Derved skabtes et behov, idet intet andet gæstgiveri, hotel eller etablisement i Aabenraa og omegn kunne stille sine lokaler til rådighed for dem, hvad politi og magistrat måtte indrømme, skrev Andersen.

Antydningen af, at der lå national chikane bag kredsudvalgets afgørelser,

Gustav Rickmers, borgmester i Aabenraa 1898–1916. Her gengivet efter Åbenrå bys historie bd. III, 1974.

bestyrkedes af bilagene til skrivelsen, for der var støtteerklæringer fra den dansksindede rigsdagsmand Jens Jessen, landdagsmændene H.P.Hanssen og Julius Nielsen, kredsdaysrepræsentanter osv. Derudover var der vedlagt en støtteudtalelse fra dansksindede borgere og en anden fra 15 erklæret tysksindede borgere i Aabenraa.

von UsLAR bad politimester Rickmers om at forfatte en moderklæring til distriktsudvalget. Heri erkendte politimesteren, at Folkehjem var samlingsstedet for de agitatoriske danske foreninger. Han forklarede det således, at der i de almindelige gæstgiverier kun sjældent eller ikke skelnedes mellem enkeltpersoner af dansk eller tysk sindelag, men de agitatoriske foreninger behandledes anderledes. De fleste værter ville ikke have med dem at gøre, fordi de mente, at foreningernes skadelige formål fremmede utilfredsheden, og fordi de frygtede, at deres næring ville skades ved tabet af de daglige gæster. Således bortforklarede Rickmers myndighedernes kendte pres på gæstgiverierne, det såkaldte »Saalabtreiberei«. Efter hans mening var der ikke noget særligt behov for, at disse foreninger skulle beværges i pauserne.

Rickmers forklarede, at de personer, der havde underskrevet bilagene næsten alle var medlemmer af disse foreninger. Han prøvede også at bagatellisere den tyske støtteerklæring ved at hævde, at sådanne underskrifter blev givet af venlighed eller forretningsinteresse, og at folk ikke bedømte behovet, men blot

mente, at et gæstgiveri til ikke ville kunne skade. Rickmers tillagde derfor ikke støtteerklæringerne nogen betydning og benægtede atter behovet for en koncession.

Ved den mundtlige forhandling i distriktsudvalget den 22. juni 1904 var Nikolaj Andersen repræsenteret ved advokat Crespel fra Flensborg, men trods denne sagkyndige bistand gik dommen Andersen imod. Man skulle nu mene, at slaget var tabt efter denne klageafgørelse ved den højeste instans. På grund af uforsigtighed eller manglende konsekvens i kredsudvalgets afgørelser i den følgende tid blev det dog ikke tilfældet⁴⁷

Et halvt år senere indsendte Nikolaj Andersen en ny ansøgning om koncession til kredsudvalget, men denne gang kun til en begrænset ret til at udskænke øl med højst 2%, som »Good Templar« øl, brunøl, dobbeltøl o.l. Han fremsøgte i sin ansøgning bl.a., at borgmester Rickmers havde sagt til ham, at den tidligere afvisning ikke var sket ud fra politiske motiver, hvad der også ville have været ulovligt. Det havde kun været for at begrænse udskænkningen af alkohol, og Nikolaj Andersen hævdede nu, at det var af samme grund, at han kun søgte om en begrænset tilladelse til svagt øl. Han kom også med en bemærkning om, at ejerne af Fernsicht og Bellevue i mellemtiden havde fået koncession til spirituøse drikke. Behovet herfor måtte altså være steget betydeligt, konkluderede han ironisk. Derfor kunne man vel ikke betvivle, at der fandtes et behov for udskænkning af de langt mindre mængder alkohol, der var i »Good Templar« øl.

Landråd von Uslar var dermed tydeligt sat i klemme. I første omgang svarede han Nikolaj Andersen, at den nye ansøgning ville indebære gæstgiveri med alkoholholdige drikke. Da distriktsudvalget havde truffet den endelige afgørelse i den sag, så betvivlede von Uslar, at ønsket kunne efterkommes. Han henstillede til Nikolaj Andersen, at han trak ansøgningen tilbage.

Men Andersen var ikke villig til at give op, og der var heller ikke grund til at gøre det, for Overforvaltningsretten havde i en kendelse 1879 fastslået, at en fornyet ansøgning om koncession ikke kunne afvises, blot fordi en tilsvarende ansøgning fra samme ansøger tidligere var blevet afslået. Men i dette tilfælde gik Nikolaj Andersen i et svar til landråden ind på forskellen i de to ansøgninger. Han kunne ikke indse, at det tidligere afslag vedrørende alkoholholdige drikke i almindelighed skulle være involveret, når det kun drejede sig om en begrænset del af det tidligere ønskede. Eller betød det måske, at han faktisk ville få tilladelse til fuldt gæstgiveri, hvis han fik tilladelse til udskænkning af øl med højst 2% alkohol? Det ville den logiske Nikolaj Andersen meget betvivle. Og når der blev anerkendt et behov ved at give bevilling til andre steder, så kunne han ikke se, hvorfor behovet for let øl til indtagelse sammen med mad på forhånd skulle afvises.

Sprogmanden, matematikeren og forfatteren Nikolaj Andersen var Sprogforeningens sekretær og bibliotekar fra 1900 til sin død 1919. Foto Clausen i Historiske Samlinger.

Magistraten i Aabenraa og politimester Rickmers afviste dog den nye ansøgning, og det samme gjorde kredsudvalget. Efter denne afgørelse bad Nikolaj Andersen sagen behandlet som forvaltningsretstrætte, hvilket skete i kredsudvalgets møde den 2. november 1905. Han gentog ved denne lejlighed, at han *kun* havde søgt om tilladelse til alkoholfattigt øl, og at det ville være helt i lovens ånd med en sådan koncession, for ellers ville gæsterne blot indtage stærkere drikke andetsteds. Med henvisning til Fernsicht og Bellevue anmodede han om, at han tilnærmelsesvis blev målt med samme målestok som besidderne af disse to etablissementer.

Kredsudvalgets overvejelser kendes ikke, men åbenbart fik Andersens krav om ligebehandling og muligheden af, at han ville indanke sagen for distriktsudvalget, kredsudvalget til at ændre sin beslutning. Det ville utvivlsomt have være vanskeligt for von Uslar og Rickmers denne gang over for distriktsudvalget at argumentere for, at der var sket en objektiv behandling af denne ansøgning. Dertil kom det heller ikke, for kredsudvalget besluttede, at Nikolaj Andersen skulle have koncession til udskænkning af øl med højst 2% alkohol⁴⁸.

I nogen tid klarede Nikolaj Andersen sig med denne ret til udskænkning af let øl. Men i 1909 søgte han om ret til at måtte udskænke almindeligt øl, vin

og likør. Landråd von Uslar henviste, som han plejede, politiet til at benægte, at der eksisterede noget behov, og bad på kredsudvalgets vegne om magistratens og politiets udtalelser. Denne gang fik han det overraskende svar, at magistraten og politiet gik ind for en koncession til øl og vin! Det samme gjorde kredsudvalget i sit møde den 7. oktober 1909.

Der er ikke nogen argumentation i svarene fra magistraten og politimesteren eller i kredsudvalgets akter. Derfor kan det kun blive et gæt, hvorfor Nikolaj Andersen uden sværdslag fik størstedelen af sin ansøgning bevilget imod von Uslars ønske. Måske skal det ses i sammenhæng med, at von Uslar under sit ophold i Sydvestafrika 1906–08 havde mistet sin hidtidige politiske indflydelse i kredsen. Hans stedfortræder, Dryander, havde anlagt en anden, mere fleksibel politisk linje⁴⁹. Det var den sidste kamp om en koncession til Folkehjem. Selv om det tog lang tid, fik Nikolaj Andersen dog lidt efter lidt sin koncession til de dansksindedes samlingssted, og imod von Uslars vilje. Det var egentlig overraskende godt klaret, når man erindrer, at landråd von Uslar og kredsudvalget med hensyn til behovet havde et ganske selvstændigt skøn.

St. Jørgens frimenighedskirke

I midten af 1890'erne konstaterede myndighederne, at den grundtvigske bevægelse havde spredt sig til Aabenraa. Der blev i 1895 dannet et »Udvalg for kristelig Virksomhed i Nordslesvig«, der fra tid til anden også holdt gudstjenester i Aabenraa. De fandt sted på hotel Phønix, så på Colosseum og derefter på hotel Danmark i Nørreport, indtil også hotelværtten dér i juni 1900 efter pres fra myndighederne nægtede at lade danske møder afholde i sine lokaler. Derpå foregik de på Folkehjem⁵⁰.

Landråd von Uslar mente om grundtvigianerne, at det var fanatiske danskere, som der både i statskirkelig og nationalpolitisk interesse måtte sættes en stopper for. Deres aktiviteter var afgjort mest politisk bestemt til fordel for den danske agitation, eller kort sagt, mere politik end religion⁵¹. Da Udvalget for kristelig Virksomhed var dannet, forlangte han, at der skete en bedre politimæssig overvågning. Der blev ansat en politisergent i Aabenraa, C.C.Matzen, der kunne sønderjysk, hvad politimester Vreden ikke kunne. von Uslar syntes, at Vreden var for moderat, og han var heller ikke tilfreds med efterfølgeren, Rickmers. I anden sammenhæng klagede von Uslar i 1900 til regeringspræsidenten over, at Rickmers manglede initiativ og desværre oftest måtte holdes til politimæssig indskriden af ham selv⁵². Selv om von Uslar holdt dem til ilden, så kom der dog ikke meget ud af overvågningen. Et eksempel på landrådets nidkærhed var, at han forlangte en nøje undersøgelse af, om der ikke havde opholdt sig for mange personer i Folkehjems lokaler ved en gudstjeneste, hvis man gik ud fra forskrifterne i bygge Lovgivingen⁵³.

En langvarig strid om bygning af frimenighedskirker i Bovlund og Haderslev var den 11. maj 1900 endt med, at Overforvaltningsretten havde ophævet de administrative myndigheders forbud. Da der var en nær forbindelse til frimenigheden i Aabenraa, syntes det naturligt, at tanken om at bygge en kirke også skulle dukke op dér. von Uslar bad omkring denne tid politiet om øjeblikkelig indberetning, hvis det skulle blive kendt at man byggede en kirke eller indrettede særlige rum varigt til dette formål. Da han hørte Overforvaltningsrettens dom, beklagede han afgørelsen⁵⁴.

I foråret 1902 havde menigheden besluttet at bygge en kirke på et område ved siden af Folkehjem, og Sprogforeningen ville gratis afgive et grundstykke. Ud fra enkelte avisnotitser og oplysninger fra politiet kunne von Uslar følge forberedelserne til byggeriet, men måtte ellers blot vente. Den 13. november 1902 affattede hovedmændene i frimenighedens byggeudvalg, kaptajn C. C. Fischer, tobaksfabrikant M. Andresen og landdagsmand H. P. Hanssen ansøgningen om tilladelse til at bygge en kirke. Den kom på von Uslars bord i stedet for på politimesterens, men skulle derfra til prøvelse hos kredsbyggespektør Jablonowski i Haderslev. Det var nok von Uslar selv, der i irritation påtegnede ansøgningen: »Weshalb?« – hvorfor? Tegningen, beskrivelse og situationsplan for kirken blev sendt til landråden 5. december 1902, og her fik de lov til at ligge de næste to måneder. Men von Uslar skrev straks til sine overordnede, regeringspræsidenten og overpræsidenten, for at forhindre projektet⁵⁵.

Da Overforvaltningsretten efter en grundig behandling af spørgsmålet om bygning af frimenighedskirken havde fastslået, at der intet lovmæssigt grundlag fandtes for at forbyde det, ville von Uslar fortsætte kampen med andre lovbestemmelser, nemlig vedrørende udvisninger af optanter og med bygningslovgivningen. von Uslar havde tidligere ved en gennemgang af embedets optionsager fundet ud af, at Fischers papirer ikke var ganske i orden. Han ønskede at få Fischer udvist, men overpræsident Wilmowski, der i 1901 havde afløst von Köller, ønskede tilbageholdenhed og ville ikke presse Fischer ind i en martyrrolle. Nu argumenterede von Uslar over for sine overordnede for, at man umuligt kunne ignorere Fischers underskrift på ansøgningen, hvor denne »danske undersåt« (dvs. optant) havde underskrevet ved siden af de to danske hovedagitatorer M. Andresen og H. P. Hanssen, og give ham tilladelse til en bygning, der skulle bruges til agitation imod tyskheden. Byggeselskabet var udgået fra de danske foreninger, og Sprogforeningen havde vel leveret en stor del af pengene til bygningen. Det ville blive et forsamlingshus for grundtvigianerne, som helt sikkert dannede et dansk oppositionsparti, skrev von Uslar. Til overpræsidenten tilføjede han, at Fischer var lederen og den driftigste agitator for iværksættelsen af byggeriet⁵⁶.

Skt. Jørgens kirke nord for Aabenraa blev opført 1903-04 med N. Jacobsen som arkitekt. På dette foto fra 1910 knejser kirken på Kirkebakken uden omgivende bebyggelse. Historiske Samlinger.

Regeringspræsidentens svar den 20. januar 1903 var afdæmpet, hvilket skal ses i sammenhæng med, at regeringerne i Berlin og København i disse år prøvede at få et venskabeligere forhold mellem de to stater. Med henvisning til Overforvaltningsrettens kendelse afviste regeringspræsidenten over for von Uslar, at man kunne nægte bygningen af kirker for ikke-landskirkelige foreninger. Der kunne heller ikke udledes nogen grund dertil af den omstændighed, at Fischer havde underskrevet ansøgningen, og at forvaltningen anså ham for udlænding. Tilladelsen til at bygge ville kun kunne afslås, hvis den blev retfærdiggjort ved andre grunde i den offentlige byggeret⁵⁷.

von Uslar gav dog ikke op, selv om han ikke havde fået medhold hos sine overordnede. Da han endelig i februar 1903 sendte tegningerne til prøvelse hos kredsbyggeinspektør Jablonowski, skete det åbenbart med en anmodning om at standse sagen ud fra bestemmelserne om forsamlingshuse. Jablonowski mente ikke, at det var et forsamlingshus, men fandt i øvrigt, at der også var taget hensyn til bestemmelserne for et sådant, for så vidt de kunne komme på tale her. Han påpegede, at prøvelsen af projektet hørte til det lokale politis opgaver (dvs. ikke til von Uslars). Hvis politiet ønskede, at han vurderede projektet, kunne det henvende sig direkte til ham. Det var en tilrettevisning af landråden i forvaltningsmæssig henseende.

Kredsbyggeinspektøren sendte sin vurdering til regeringspræsidenten, der over for von Uslar gentog, at man ikke kunne nægte byggetilladelsen, uanset

om byggeriet blev anset for en kirke eller et forsamlingshus. Dermed havde von Uslar tabt kampen imod byggeriet. Kort efter bad politiet Jablonowski om at gennemgå byggeplanerne, hvilket kun førte til krav om nogle små ændringer⁵⁸.

Ganske vist kunne landråden ikke længere standse byggeriet, der blev færdigt i marts 1904, men han formåede stadig at forsinke det noget i efteråret 1903 ved at true arbejderne med udvisning. I et fortroligt brev til politimester Rickmers personligt bad han denne om mundtligt at true seks tømrere og murere, der var danske statsborgere, med udvisning, hvis de ikke straks søgte arbejde andetsteds. Hemmelighedskræmmeriet skyldtes, at von Uslar ikke havde ret til egenhændigt at true med udvisning. Arbejderne reagerede på truslen og forlod byggeriet. Men fremgangsmåden virkede ikke over for et par arbejdere, som bygmesteren så satte til arbejdet. Nu blev von Uslar nødt til at sikre sig regeringspræsidentens støtte til sagen. Den fik han ganske vist, men samtidig tildelte regeringspræsidenten ham en »næse« for egenmægtigt at have svunget udvisningsvåbnet over de første arbejdere. Regeringspræsidenten forbeholdt sig retten til udvisning, efter at landråden havde undersøgt retsgrundlaget. De arbejdere, som det i anden omgang drejede sig om, foretrak at arbejde andetsteds, da de (med regeringspræsidentens godkendelse) blev truet med udvisning. Arbejderne gav over for politiet udtryk for deres utilfredshed, da de gik, og de sagde, at de ville klage til landråden! De vidste ikke, at det var ham, der stod bag⁵⁹.

Kampen mod frimenighedskirken i Aabenraa viser klart, hvordan von Uslar også efter overpræsident von Köllers afgang ivrigt og på eget initiativ bekæmpede det danske parti på et område, hvor der næppe kunne være tale om noget statsfjendtligt forhold. Kunne den lige juridiske vej ikke benyttes, så anvendte han anden lovgivning og udvisning for at nå sit mål.

Konflikter med socialdemokraterne:

»Gewerkschaftskartell« og foreningslovgivningen

Arbejderbevægelsen i Aabenraa opstod i begyndelsen af 1870'erne og tidligere end andetsteds i Nordslesvig. En socialdemokratisk forening blev dannet i 1872, men standsedes efter et par års forløb af myndighederne. I 1878 gennemførtes en socialistlov, der frem til 1890 fratog socialdemokraterne i hele Tyskland de politiske rettigheder bortset fra retten til at stemme eller at blive valgt.

Da arbejderbevægelsen i Aabenraa igen lovligt kunne organisere sig, var det ikke en politisk forening, men fagforeninger, der etableredes. Igennem 1890'erne dannedes flere fagforeninger eller afdelinger af de landsdækkende forbund, og endelig i juli 1900 oprettedes et »Gewerkschaftskartell«, svarende til en Arbejdernes Fællesorganisation, der havde til opgave at fremme fagfor-

eningernes fælles interesser. Der var fem medlemsorganisationer fra starten, nemlig bogtrykkernes, murernes, tømrernes, snedkernes og arbejdsmændenes foreninger. Fællesorganisationens første formand faktor Elsner meddelte den 13. juli 1900 politiet, at to delegerede fra hver af foreningerne ville holde møde den første torsdag i hver måned kl. 20.30 om aftenen i Luppis svendeherberge i Slotsgade. Det var næsten nabo til landråd von Uslar på Brundlund slot⁶⁰.

Landråden brød sig ikke om den socialdemokratiske arbejderbevægelses aktiviteter, og denne modvilje delte han sikkert med de fleste preussiske embedsmænd. von Uslar havde gode muligheder for at være orienteret om, hvad der foregik i Fællesorganisationen ligesom i alle andre foreninger og forsamlinger i Aabenraa kreds. I henhold til den preussiske forsamlings- og foreningslov af 11. marts 1850 havde politiet ret til at overvære alle forsamlinger, i hvilke der blev drøftet offentlige anliggender, og resultatet af overvågningen tilflød jævnlige landråden⁶¹.

Igennem det første halve år fulgte politiet, hvordan Fællesorganisationen var aktiv bl.a. med at søge oprettet et arbejdsanvisningssted for de rejsende og med at arrangere, at de fagligt organiserede arbejdere kun købte hos bagere og købmænd, der ville levere varerne til en lavere pris. Det var dog ikke disse emner, men en forholdsvis lille sag, en ansøgning om at måtte afholde en fagforeningsfest, som udløste sammenstødet med landråd von Uslar og politimester Rickmers.

Allerede før ansøgningen blev indsendt, havde landråden haft et samråd med politimesteren og aftalt med ham, at tilladelsen ikke skulle gives. En fest (»Kränzchen«) ville medføre, at kvinder deltog deri, og det ville være i strid med forsamlings- og foreningslovens bestemmelser. Loven gik i korthed ud på, at alle forsamlinger, i hvilke der blev drøftet offentlige anliggender, skulle anmeldes til politiet et døgn før, de blev afholdt. Både begrebet »forsamling« og »offentlige anliggender« blev opfattet meget bredt. Politiet havde ret til at overvære en sådan forsamling eller møde og kunne f.eks. opløse den, hvis der behandlede forslag, der indeholdt en opfordring til strafbare handlinger. Reglerne for forsamlinger, der drøftede offentlige anliggender, gjaldt også for foreninger, men de var tillige underlagt nogle særlige bestemmelser. Der skelnedes mellem foreninger, som tilsigtede at indvirke på offentlige anliggender, og foreninger, som havde til formål at drøfte politiske emner i forsamlinger. Bestyrelsen for foreninger af den førstnævnte art var forpligtet til senest tre dage efter foreningens stiftelse at indlevere dens love og medlemslister til politiet. Ændringer i lovene eller i medlemsskaren, også ved død (!) skulle under strafansvar meldes til politiet senest tre dage efter de var sket. Endnu strammere bestemmelser gjaldt for foreninger af den sidstnævnte art, de politiske foreninger, idet der til det allerede nævnte kom, at de hverken måtte

optage kvinder, elever eller lærlinge som medlemmer, eller lade dem deltage i foreningens møder⁶².

Da Fællesorganisationens formand den 8. november 1900 ansøgte politiet om tilladelse til at afholde festen, fik han afslag. Ved en henvendelse til von UsLAR lød svaret, at landråden ikke var i stand til at ændre politiets afgørelse. Til sidst henvendte Fællesorganisationen sig da til regeringspræsidenten, der gav politiet ret. Selv om Fællesorganisationen ikke ville betegne sig selv som en politisk forening, så fremgik det af dens egne og medlemsorganisationernes protokoller, at der faktisk blev drøftet politiske forhold. Regeringspræsidenten mente derfor ikke, at det var tilladeligt, at foreningen arrangerede et møde med kvindelig deltagelse. Så det blev ikke til noget med den fest.

Ved sin stiftelse havde Fællesorganisationen afleveret sine statutter til politiet, men ikke nogen medlemsfortegnelse. Sagen med festen havde vist, at også de øverste myndigheder opfattede Fællesorganisationen og fagforeningerne som politiske foreninger, og derfor pressede politimesteren på for at få opfyldt foreningslovens bestemmelse om aflevering af medlemslister og love. På Fællesorganisationens møde den 25. november 1900 var man enig om at afvise dette krav, da man ikke var en politisk forening, lige som fagforeningerne ikke var det. Fik myndighederne ret, ville deres indflydelse på organisationerne vokse. I et senere møde sagde murer Ewald, at en murer Riesgaard, der var dansk undersåt, havde fået forbud mod at være medlem af murerens bestyrelse og mod at deltage i politiske forsamlinger. Det var således et væsentligt spørgsmål, hvordan Fællesorganisationen skulle defineres i forhold til foreningsloven⁶³.

Da fagforeningerne, med undtagelse af tømmerne, og Fællesorganisationen nægtede at efterkomme politiets krav, gav politiet formændene bøder. Elsner bad imidlertid om en retlig afgørelse af sin bøde på 3 mark eller 1 dags hæfte, hvilket ville sige, at en domsmandsret (»Schöffengericht«) ved Amtsretten i Aabenraa skulle behandle den som en straffesag af mindre betydning. Det skete den 16. januar 1901, og dommen lød til politimester Rickmers' forbløffelse på frifindelse. Han havde som offentlig anklager taget for let på bevisførelsen for, at det var en forening, der indvirkede på offentlige anliggender, og derfor tabt sagen.

Endnu samme dag skrev Rickmers til von UsLAR, at han ville appellere sagen til straffekammeret ved Landsretten i Flensborg. Han fremførte over for landråden, at politiet opfattede Fællesorganisationen og fagforeningerne som politiske foreninger, men i den foreliggende sag drejede det sig om pligten til at aflevere foreningslove og medlemslister. Dertil var ikke kun de politiske, men alle foreninger forpligtet, som indvirkede på offentlige anliggender. Politimesteren henviste til referaterne om Fællesorganisationens planer, der dokumenterede indvirken på offentlige forhold. von UsLAR mente dog ikke, at man

skulle være så forsigtig, fremgår det af hans kommentar. I slutningen af appellen ville han henvise til en Overforvaltningsretsdom af 3.marts 1899 om en fest, der skulle have været arrangeret af en tekstilarbejderfagforening. Ved denne dom havde retten også tillagt foreningens karakter betydning ved bedømmelsen⁶⁴. von Uslar syntes ikke, at det var passende at overlade Landsretten afgørelsen af, om Fællesorganisationen m.m. var politiske foreninger. Landråden ville altså hellere gå lige på og hårdt.

I politiets indlæg over for Landsretten blev der ført omhyggeligt bevis for, at Fællesorganisationens aktiviteter måtte opfattes som indvirken på offentlige anliggender. Det bestred Elsner i sit indlæg, og derudover skrev han, at der ikke var tale om en forening i lovens forstand. Medlemmerne af Fællesorganisationen var ikke fysiske personer, men juridiske personer, de enkelte fagforeninger. Denne påstand skulle senere føre Fællesorganisationens sag til sejr.

Landsretten gav dog politiet ret. Elsners indvending blev afvist med følgende bemærkning. Fællesorganisationen var som sammenslutning af fagforeninger også en sammenslutning af disses bestyrelsesmedlemmer hhvs. medlemmer til et fælles formål. Politiets eksempler viste, at formålet var at indvirke på offentlige anliggender. Derfor var Fællesorganisationen forpligtet til at aflevere love og medlemslister. På grund af sin hidtidige uplettede vandel fik Elsner dog kun en bøde på 15 mark eller 3 dages hæfte, som var lovens mindstestraf.

På et møde i Fællesorganisationen den 3.marts 1901 var der bred enighed om at anke dommen til Kammerretten i Berlin, der i visse tilfælde fungerede som overlandsret for de tidligere hertugdømmer. Det kunne blive dyrt, så man forpligtede sig til i givet fald at betale 150 mark til dækning af omkostningerne. I referatet fra mødet nævnes, at man havde løfte om hjælp fra Fællesorganisationen i Berlin⁶⁵. Bag den sidste bemærkning lå sikkert, at man vidste, at Fællesorganisationen i hovedstaden kort forinden havde ført en identisk sag til tops ved Overforvaltningsretten og vundet den⁶⁶.

Da Kammerretten afsagde dom i ankesagen den 20.maj 1901, blev Elsner frikendt. Kammerretten fremhævede, at den netop mht. en fællesorganisation i en tidligere dom af 16.november 1899 havde fastslået, at den var en sammenslutning af juridiske personer, og ikke en forening. Medlemmerne af en forening i foreningslovens betydning var fysiske personer. Denne opfattelse havde Overforvaltningsretten tilsluttet sig ved to domme, senest den 12.februar 1901 i de berlinske arbejderes sag. Dette var det afgørende, og det var derefter uvæsentligt, at Fællesorganisationen kunne konstateres at indvirke på offentlige anliggender.

Den nye formand for Fællesorganisationen i Aabenraa, Hermel, omtalte sejren på et repræsentantmøde den 7.juni 1901, og hvordan man nu ikke længere behøvede at være ængstelig for myndighederne. Selv om man i conse-

kvens af dommen ikke længere behøvede at anmelde Fællesorganisationens møder til politiet, så var det ham ligegyldigt. Egentlig så han helst, at møderne også i fremtiden blev overvåget, så myndighederne ikke troede, at der blev brygget noget sammen i deres forsamlinger! Politirapporten med arbejdernes spydige bemærkninger på dette møde nåede også frem til von Uslar⁶⁷.

Det forekommer bemærkelsesværdigt, at Rickmers og hans overordnede i politisager, von Uslar, lod det komme til en sag ved Kammerretten. Kammerrettens tidligere dom i 1899 vedrørende et identisk forhold var netop blevet udgivet på tryk, og det var vel ikke venteligt, at retten ville ændre mening uden videre. Måske kan man konkludere, at von Uslar med en større grad af juridisk kendskab, særlig til Kammerrettens årbog, nok kunne have undgået nederlaget⁶⁸.

Bevillingen til Luppis herberg

Luppis svendeherberg i Slotsgade var et vigtigt samlingssted for fagbevægelsen og socialdemokraterne omkring århundredskiftet. Det havde vel eksisteret i 80-90 år og var fra omkring 1870 blevet drevet af muremester og gæstgiver Johann W.E. Luppi. Her overnattede de vandrende svende, drak og diskuterede formentlig også politik. De høje embedsmænd på det nærliggende Brundlund slot var ikke tilfreds med forholdene, og under von Uslar lykkedes det at få herberget lukket.

Allerede landråd von Bonin havde opfordret politimester Vreden til at udøve den skarpest mulige kontrol med herberget og at hindre, at de arbejdssky og brændevinsforfaldne personer tog længere ophold på stedet. Der havde gennem længere tid været problemer med den politimæssige kontrol af de vandrende svende, der overnattede hos Luppi og i »Herberge zur Heimat«. Efter von Bonins mening skulle de to herberger ikke behandles ens af politiet, tværtimod skulle det kristelige Zur Heimat behandles mildt, da dets beståen var et af de bedst forebyggende midler imod »socialdemokratiets fordærvelige vranglære«⁶⁹.

Da Johann Luppi efter en alvorlig sygdom døde den 23. december 1897, begyndte myndighederne nok at overveje at afvikle herberget. I første omgang fik Luppis enke dog tilladelse til sammen med sønnen Robert at drive det videre, og efter politiets opfattelse gjorde de det mere ordentligt end før. Den unge Luppi søgte endda i 1901 en tilladelse til, at de rejsende svende kunne overnatte længere hos ham, men det afviste politiet dog⁷⁰.

Den 30. januar 1902 døde også enken Helene Luppi, og så begyndte der at ske noget. En fagfælle til snedker Robert Luppi, Hans Christian Erichsen fra Flensborg, søgte en uge efter om den fulde koncession til svendeherberget og lovede at forbedre forholdene ved at placere gæstestuen bagtil, hvis han fik

Luppis herberg, Slotsgade 40, fotograferet kort før nedrivningen i 1972. Historiske Samlinger.

bevillingen. Magistraten afviste ansøgningen, da der ikke var noget behov ud over Zur Heimat, og kredsudvalget afviste ligeledes ansøgningen p.g.a. manglende behov i h.t. Næringsloven.

Erichsen begærede nu en mundtlig forhandling for kredsudvalget i en forvaltningsretstrætte, og som bilag til sin anmodning vedlagde han en petition, der havde cirkuleret i begyndelsen af februar, og som var underskrevet af et omfattende antal arbejdere og håndværkere, ikke mindst snedkere. Heri hed det, at de havde erfaret, at myndighederne uvist af hvilken grund ikke ville tillade en bevilling til »Centralherberget« (dvs. Luppis herberg). Ganske vist behøvede det ikke koncession, hvis der ikke var udskænkning, som angivet i Næringsloven, men det kunne ikke betale sig at drive så billigt et sted, hvis ejeren ikke havde ret til salg af alkoholiske drikke. Det hævdedes i petitionen, at strømmen af svende fra nord mod syd og omvendt især om vinteren var så betydelig, at Zur Heimat ikke engang kunne huse halvdelen. Uden Luppis herberg ville resten komme til at overnatte under åben himmel eller i detentionen. Man ville kunne undgå en stigning i hændelige brande og tyverier, hvis de farende svende ikke skulle dele skæbne med de omstrefjende tiggere, men fortsat kunne have deres herberg.

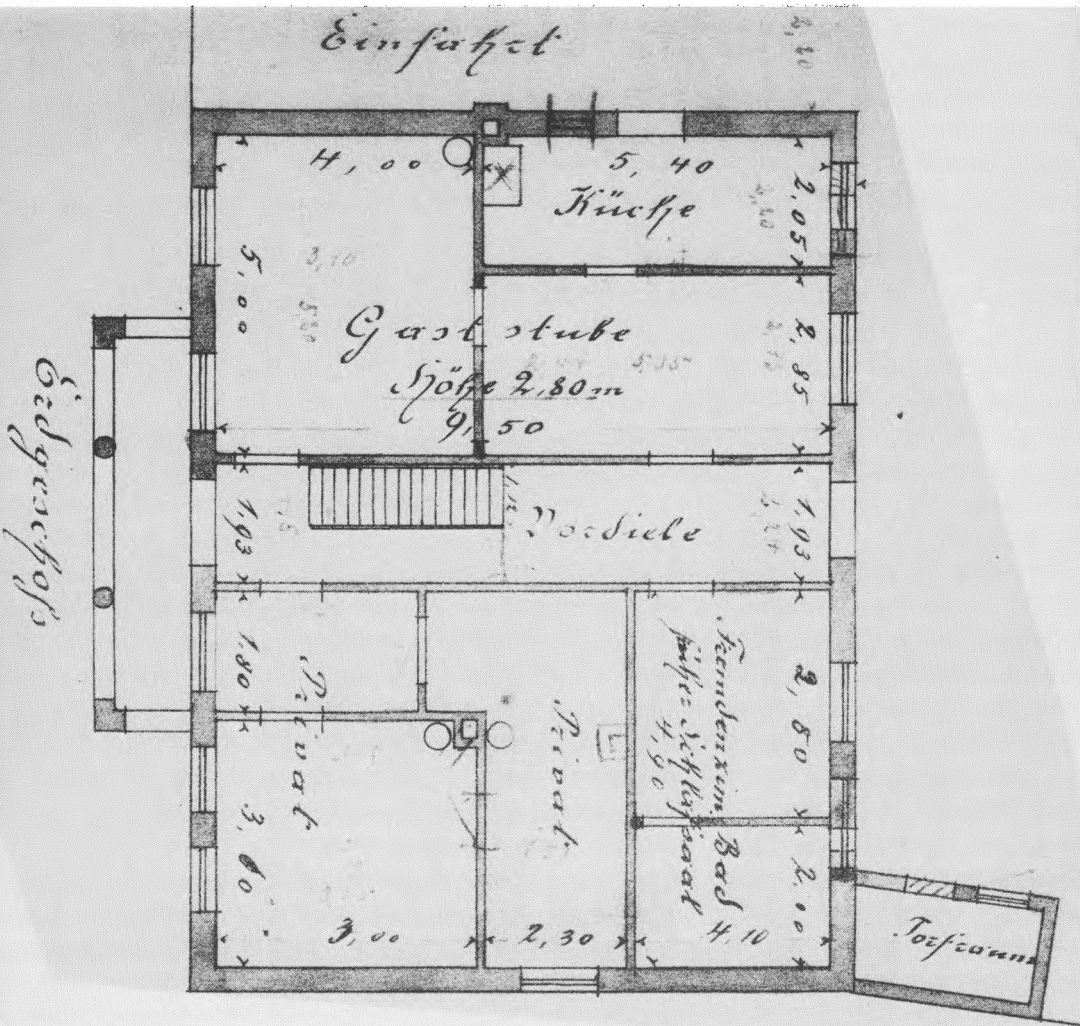
Den 22.april 1902 mødte Erichsen sammen med sin bisidder, sekretær

Kirchberg fra Flensborg, for kredsudvalget. De omtalte, at det i svendeherberget både var billigt, og svendene dér havde en bedre moralsk holdning. Erichsen selv var en agtværdig person, der havde været soldat, og som lavsmæssig svend havde han i over tre år arbejdet hos samme mester. Lokalerne i Slotsgade så ganske vist slette ud, men han agtede at modernisere dem. Året før havde der overnattet mere end 2000 svende, og man troede ikke, at Zur Heimat kunne tage alle vandrende svende. Politimester Rickmers svarede, at tallene netop viste, at magistratens og politiets opfattelse var rigtig, for i Zur Heimat kunne der optages 20 svende ad gangen. »Herbergsvater« Sommer sørgede for orden og tugt, så det måtte afgjort afvises, at der var behov for Luppis herberg. Kredsudvalget besluttede ikke overraskende at afvise Erichsens klage med henvisning til, at der ikke var behov for en fortsættelse af Luppis herberg.

Erichsen fortsatte kampen ved at indanke dommen for distriktsudvalget i Slesvig. Udover de tidligere argumenter fremførte han, at det efter hans mening var et brud på næringslovgivningen, når et yngre foretagende som Zur Heimat blev fremmet på bekostning af et gammelt som Luppis. Det var indgreb i håndværkernes velfærdsindretninger, hvis de blev frataget herberget, der var deres eget valgte hjem. Anken ledsagedes af petitionen, som ifølge Erichsen var underskrevet af flere hundrede borgere. Politiets moderklæring fastholdt derimod, at Zur Heimat var stort nok til at huse alle de rejsende svende. Luppis herberg blev nedsættende omtalt og det kristelige rosende. Fagforeningernes behov for forsamlingslokaler mente Rickmers kunne dækkes af bevertninger, som fandtes i stort antal i byen. Det viste ifølge politiet ikke noget behov, når ansøgningen var støttet af 181 svende, ikke flere hundrede borgere som anført af Erichsen. Desuden havde et herberg Zur Heimat i mange andre byer afløst et andet herberg, f.eks. i Sønderborg, Tønder, Plön, Ratzeburg og Løgumkloster.

Nu greb landråd von Uslar direkte ind for at sikre udfaldet af sagen. Han pålagde den 12. juni 1902 politiet i h.t. udførelsesforordningen angående Næringsloven at fremskaffe tegninger og beskrivelser af de rum, som skulle anvendes til svendeherberget i Slotsgade. Han spurgte senere, om de fremsendte tegninger virkelig svarede til virkeligheden. Åbenbart ville von Uslar via bygningslovgivningen sikre sig imod, at herberget alligevel skulle blive godkendt ved den højere instans. Rickmers svarede, at målene på næsten alle rum ikke svarede til virkeligheden. Efter byggeopsynsmand Flindts mening var bygningen i øvrigt så brøstfældig, at den næppe tålte større ændringer.

Selve sagen kunne landråden også påvirke. Den 8. august 1902 skrev von Uslar på eget initiativ til regeringspræsidenten, der var formand for distriktsudvalget, hvor den endelige afgørelse skulle træffes. Han oplyste, at Erichsen

En af Hans Christian Erichsens tegninger af svendeherberget. På tegningen har myndighederne korrigeret målene. (Aab. kr. Verwaltungsstreitsache des Tischlers Hans Christian Erichsen, ... wegen Versagung der Erlaubnis der Herbergswirtschaft in Apenrade 1902 (lb. nr. 156)).

havde appelleret sagen, og at den ville blive fremsendt om få dage. Og han bad regeringspræsidenten om velvilligt at virke for, at Erichsen ikke fik bevillingen. Herberget var nemlig en socialdemokratisk restauration, hvor der blev bedrevet meget politik. Desuden var lokalerne ganske utilstrækkelige. Bygningen selv lå nærmest for enden af en meget benyttet gade, men som ikke godt

kunne passeres om vinteren, især af damerne, fordi der tit tumlede fordrukkent pak af enhver slags omkring!

På den baggrund kan det ikke undre, at distriktsudvalgets dom bekræftede, at Erichsens begrundelser på ingen måde var egnede til at påvise behovet for et herbergsgæstgiveri⁷¹.

Efter enken Luppis død havde sønnen Robert haft en midlertidig tilladelse til at drive restauration og herberg frem til 1904, hvor hans søskende blev myndige. Da arvesagen sluttede 1903, tilfaldt herberget ham, og han søgte naturligvis om bevilling til også at måtte drive det. Ikke overraskende blev ansøgningen afvist af magistraten i Aabenraa. Den 9. juli 1903 mødte Robert Luppi selv op hos landråd von Uslar med tegninger til en nybygning af herberget under armen. Det satte skub i landråden, der endnu samme dag meddelte politiet, at i h.t. kompetencelovens § 114 om høring af lokalpolitiet i gæstgiverbevillingssager skulle der gøres indsigelse imod bevillingen. Landråden fik det ønskede svar, og i begyndelsen af september 1903 afviste kredsudvalget også ansøgningen.

Robert Luppi ville have afslaget behandlet ved en forvaltningsretstrætte i kredsudvalget, og da von Uslar åbenbart ikke var ganske sikker på sagens udfald, bad han politiet om at udtale sig om herbergsværelserne svarede til dets krav. Der kunne eventuelt indsendes en betænkning om, at herberget ikke kunne få bevillingen på grund af de mangelfulde værelser. Politimester Rickmers besvarede denne henstilling ved at vedlægge en udtalelse af lederen af det konkurrerende Zur Heimat, hvori denne priste sit eget foretagende, der både havde moderne faciliteter med elektricitet, og wc'er, og hvor han var villig til at stille sin forsamlingsaal til rådighed for fagforeningerne. Rickmers konkluderede, at der efter ombygningen var 62 pladser i Zur Heimat og derfor ikke behov for Luppis herberg, men det var anbefalelsesværdigt at vente 2-3 uger med lukningen, til Zur Heimat var helt færdigt med moderniseringen. Det tilsluttede von Uslar sig.

Den aabenraaske fagbevægelse foretrak bestemt Luppis herberg. Den 13. september 1903 holdt Fællesorganisationen møde for at drøfte lokaleproblemet. Argumenterne gik nu som før på, at fagforeningerne havde pligt til at sikre deres rejsende kolleger logi, og at Zur Heimat ikke kunne klare det, hvorimod personen Luppi ikke var afgørende i denne sag. Man besluttede at lade de enkelte fagforeninger indsende en petition til Aabenraa kredsudvalg om at give herberget en bevilling. von Uslar og kredsudvalget modtog arbejdernes petition, men lagde den i øvrigt blot til side.

Lige så lidt virkning havde Luppis forvaltningsretstrætte i kredsudvalget. Den blev forelagt af advokat Liedke fra Flensborg i mødet den 20. oktober 1903. Behovet for dette herberg blev endnu engang afvist. Endnu samme dag

opfordrede politiet Robert Luppi til at lukke herberget ved ugens slutning. von Uslar havde dermed nået målet, at lukke svendeherberget, men det egentlige endemål, at begrænse den socialdemokratiske aktivitet, lykkedes dog ikke med denne aktion. Socialdemokraterne fortsatte nogen tid med at samles i den bagved liggende bygning og ellers på Folkehjem⁷².

Kampen imod sygekassebestyrelsen

Det var ikke kun i de første år efter århundredskiftet, at von Uslar bekæmpede socialdemokraterne. I det følgende er tiden rykket frem til 1910, halvandet år efter at han var kommet hjem fra sit lange ophold i det tørre Sydvestafrika. Det begyndte med, at den lokale sygekasse (»Ortskrankenkasse«) i Aabenraa ansatte cigarhandler og kolportør Nis Toft, der var en kendt socialdemokrat, som regnskabsfører fra den 1. april 1910. Valget var åbenbart sket på den måde, at to af bestyrelsesmedlemmerne var trådt udenfor, fordi de selv havde søgt stillingen, og af de resterende fire medlemmer havde tre stemt for Toft og en imod.

De aabenraaske arbejdsgivere havde tilsyneladende ikke kunnet få deres synspunkter ført igennem ved valget af regnskabsfører, og de var grumme utilfredse med, at det skulle være Nis Toft. Den aabenraaske arbejdsgiverforenings formand, senator Voetmann, klagede derfor den 26. marts 1910 til landråd von Uslar, der var sygekassens tilsynsmyndighed, for at få ham til at skride ind. Voetmann mente, at valgmåden og regnskabsførerens kaution var kritisabel. Det var en tilsløret sigtelse mod Tofts økonomiske forhold, idet han bad om, at sygekassens regnskaber måtte blive revideret efter en måned, for så ville arbejdsgivernes betænelighed sikkert vise sig berettiget!⁷³

I stedet for at tage den konkrete beskyldning imod valgmåden og kautionen op, valgte von Uslar at angribe Nis Toft som påstået ikke-preussisk statsborger. Baggrunden herfor var, at han siden 1902 havde forsøgt at få stemplet Nis Toft som søn af en optant, dvs. en slesviger der i 1867 havde frasagt sig preussisk statsborgerskab. Nis Toft havde stædigt benægtet at det forholdt sig sådan, og myndighederne havde svært ved at bevise det. Efter den dansk-tyske optanttraktat 1907 var det sikkert von Uslar, der forhindrede at Tofts preussiske statsborgerskab blev officielt anerkendt. Den 26. november 1910, da landrådets fejde med sygekassebestyrelsen netop var endt, skrev han til regeringspræsidenten om Toft: »... en ivrig leder af det lokale socialdemokratiske parti og en meget aktiv agitator. Han er også kraftigt dansksindet. ... Anerkendelsen af hans påståede preussiske statsborgerskab er ud fra den politiske interesse absolut uønsket.«⁷⁴

Efter senator Voetmanns henvendelse skrev von Uslar til sygekassens bestyrelse, at Toft ikke var tysk statsborger. Han påstod, at sygekassens ansatte

Sygekassens regnskabsfører, cigarhandler og kolportør Nis Toft er fotograferet foran sin forretning i Søndergade 21 sammen med hustru og sønner. Den yngste, Jørgen, sidder i vognen. Billedet er fra ca. 1906. Historiske Samlinger.

(»Beamte«) var en slags offentlige, betroede personer, som måtte være tyske statsborgere. Han begrundede det med, at ifølge sygekasseloven kunne straffede personer ikke beklæde sygekasseembeder, og tilsynet (dvs. landråden) kunne kræve dem fjernet. Uden at det udtrykkelig stod i loven (!) måtte de statsretslige krav om indfødsret ligeledes gælde. Valget af Toft var derfor ikke gyldigt, og landråden anmodede bestyrelsen om at vælge en ny regnskabsfører.

Landrådets indgriben var klart politisk motiveret. Han sendte en kopi af sin skrivelse til arbejdsgiverne til orientering. Heri tilføjede han, at landråden ikke havde retten til at konfirmere valgene i sygekassen, men kun kunne kræve de lovmæssige forskrifter overholdt. Derfor måtte arbejdsgiverne selv være mere aktive i sygekassen for at hindre lignende hændelser i fremtiden. Efter valget 1911 konstaterede han dog, at sygekassen næsten helt var i socialdemokraternes hænder.

Bestyrelsen var dog ikke til sinds at give efter for landrådets krav. Formanden, sadelmager Rosenvold svarede, at man ikke ville afskedige Toft, for kravet om afskedigelse kunne ikke støttes på nogensomhelst bestemmelser. I Rosenvolds formulering »at afskedige« lå der allerede en afvisning af, at det skulle have været et ugyldigt valg. Selv hvis Toft ikke var tysk statsborger, så var der dog ikke grund til at afskedige ham. Landråden tog fejl, når han antog, at posten som regnskabsfører var et offentligt embede. Landråden

kunne som sygekassetilsyn nok afsætte den *valgte* bestyrelse, men regnskabsføreren hørte ikke til den, for han var *ansat* af og ansvarlig over for bestyrelsen. Bestyrelsen var på sin side den udadvendte, offentligretlige repræsentation af sygekassen.

Det fremgår af von Uslars koncepter, at han vidste, at han nu vovede sig ind i et farligt område. Den 13. april 1910 truede han bestyrelsen med en bøde på 100 mark, hvis den ikke i løbet af to uger fratog Toft hvervet og valgte en anden regnskabsfører. Ellers ville von Uslar gennemføre det uden om bestyrelsen, hvis hans krav ikke blev efterkommet. Det skulle ske nu, for det kunne tage måneder, hvis sygekassen brugte sin ret til at føre en forvaltningsretstrætte til distriktsudvalget.

Bestyrelsen ville dog ikke bøje sig og indgav en klage som forvaltningsretstrætte. Men over for landråden udtrykte den i en forholdsvis ydmyg tone, at man ikke uden betydelig skade for sygekassen kunne fratage Toft arbejdet, for han havde tre måneders opsigelse. Rosenvold bad derfor von Uslar om at afvente udfaldet af forvaltningsretstrætten. Det var von Uslar ikke villig til, for et betalings spørgsmål kunne ikke være nogen hindring. Den 7. maj truede han med en ny bøde på 100 mark, eventuelt fulgt af yderligere en bøde i denne størrelse, hvis der ikke blev valgt en ny regnskabsfører. Samtidig pålagde han regnskabsføreren for Aabenraa kredskasse (dvs. den preussiske amtstue), König, at overtage sygekassens regnskabsbøger, der befandt sig i Tofts hjem. Og ville bestyrelsen ikke samarbejde med König, skulle han, von Uslar, nok overtage dens opgaver.

Så gav bestyrelsen sig, – delvist. König fik overdraget regnskabsføringen, og man betalte ham samme løn som Toft, men man ville ikke afskedige denne. I øvrigt begyndte bestyrelsen en ny forvaltningsretstrætte over den pålagte bøde og truslen om yderligere bøder.

På dette tidspunkt burde von Uslar have indset, at han var på vej til at lide et nederlag. Regeringspræsident Ukert havde nemlig tilsendt ham sygekassens første klage til udtalelse med den kommentar, at hvis oplysningerne deri var rigtige, skulle von Uslars anordning mod sygekassen straks trækkes tilbage. Tilsynsmyndigheden havde ikke kompetence til at skride ind over for forretningsføreren og ansætte en anden. Bestyrelsesmedlemmer kunne fratages deres hverv, men det var der ikke tale om her. Regnskabsføreren stilling hvilede på en ansættelsesaftale.

Disse synspunkter svarede til sygekassebestyrelsens, hvad der burde have vejet tungt i landrådets vurdering, for regeringspræsidenten var formand for distriktsudvalget, der skulle dømme i sagen. von Uslar havde ikke ringe tanker om sig selv, for han mente, at fremstillingen var forkert og sendte sin medarbejder, regeringsassessor dr. Coester til Slesvig for at forklare sit

synspunkt over for regeringspræsidenten. I følge von Uslars notat fik dr. Coester regeringspræsidentens tilslutning til, at anordningen ikke skulle trækkes tilbage. Det skulle senere vise sig, at sådan havde regeringspræsidenten ikke forstået samtalen.

Regeringspræsident Ukert havde også ønsket von Uslars kommentar til de to klager fra sygekassebestyrelsen. Landråden svarede med en henvisning til, at Toft var en statsløs optantsøn. Derfor ønskede han, at regeringspræsidenten afviste klagen med henvisning til en afgørelse ved Overforvaltningsretten. Med hensyn til sit krav om ny forretningsfører hævdede von Uslar, at der kunne anvendes »... enhver gældende retssætning, om udtalt eller udtalt«. Udover de strafferetlige forhold kunne der også være statsretlige forhold, der gjorde en person uegnet til at beklæde et offentligt embede. »... Ret fundet ved udledning kan meget vel være gældende ret, også selv om det ikke udtrykkelig står i nogen lov.« (»Solches auf dem Wege der Ableitung gefundene Recht kann sehr wohl geltendes Recht sein, auch wenn es in keinem Gesetz expressis verbis steht«).

På denne redegørelse svarede regeringspræsidenten, at han anså von Uslars begrundelser for helt forfejlede, og at ophævelsen af dennes anordninger sikkert var forstående, men han ville ikke hindre landråden i at få en afgørelse ved en forvaltningsretstrætte ved distriktsudvalget. Efter von Uslars mening var sygekassens skarpe klager udformet af det socialdemokratiske arbejdersekretariat i Kiel, og vist er det, at de virker professionelle i formen sammenlignet med sadelmager Rosenvolds indlæg. Det kan næppe bevises, at klagerne er udformede i Kiel, men landrådets henvisning dertil viser, at han opfattede denne strid som en kamp mod socialdemokraterne.

Sygekassen og landråden sendte nu deres skriftlige indlæg til distriktsudvalget med gentagelser af deres kendte argumenter. Den 19. september 1910 afsagde distriktsudvalget under forsæde af regeringspræsident Ukert sin dom, og den gik klart landråden imod. Hans anordninger af 13. april og 7. maj 1910 blev ophævede, og som taber skulle han naturligvis betale sagsomkostningerne. Distriktsudvalget fulgte sygekassens påstande med undtagelse af et enkelt forhold, nemlig at tilsynsmyndigheden også havde ret til at afsætte regnskabsføreren, hvis der var grund til det. Der skulle i sygekasselovgivningen være anført, hvad der kunne begrunde afsættelsen, og dér stod intet om statsborgerskab. Distriktsudvalget tilføjede endda, at selv bestyrelsesmedlemmer i en sygekasse ikke behøvede at være tyske statsborgere.

von Uslar var naturligvis ikke tilfreds med dette resultat, men han mente dog, at hans opfattelse kun var blevet forkastet af distriktsudvalget, men ikke modbevist! Før han besluttede sig til at anke dommen til Overforvaltningsretten i Berlin, ville han dog forhøre sig i »Verband der deutschen gemeinnützigen

und unparteiischen Rechtsauskunftsstellen«, om der andetsteds havde været en tilsvarende retssag, og om man mente, at sagen kunne vindes ved at blive anket. Dette »Verband« var en sammenslutning, som von Uslar kort forinden havde ladet Aabenraa kredsudvalg blive medlem af, og hvis formål det var at yde gratis retshjælp til de mindrebemidlede befolkningsskasser, særlig på det socialpolitiske område⁷⁵. Svaret var nej. Man havde set efter i Reichsversicherungsamts bibliotek, men hverken i lovkommentarer eller i domme fandtes støtte til von Uslars synspunkt. Den sociale lovgivning på dette område skelnede ikke mellem tyskere og udlændinge, og man kunne derfor ikke dele landrådets opfattelse. Først nu opgav von Uslar at anke sagen, men han beholdt sikkert troen på, at han havde ret.

Efterspillet: v. Uslars nederlag

Det efterspil, som fulgte efter von Uslars nederlag ved distriktsudvalget, varede næsten til hans afgang som landråd, og det gav anledning til nogle sagkyndige vurderinger af hans dømmekraft.

Den 12. oktober 1910 gav dr. Coester på landrådets vegne sygekassen dens bøger og pengekasse tilbage. Sygekassen havde kun båret omkostningerne ved den midlertidige forvaltning under König med forbehold af regres, altså at blive holdt skadesløs for udgifterne. Nu kom netop den økonomiske side af sagen i centrum. Fra tre sider var der krav til von Uslar om penge. Distriktsudvalget ville have nogle få mark i portoudlæg. Sygekassen krævede derimod 673,50 mark til dækning af løn til den midlertidige forretningsfører König, til avisbekendtgørelser, spildtid for tre bestyrelsesmedlemmer samt porto. Endelig var der König selv, der havde måttet ansætte et bud for at indsamle de ugentlige bidrag til sygekassen, hvorved han kun havde fået det ringe beløb af 43 mark ud af at forvalte sygekassens regnskaber i fem måneder. Han mente, at indsatsen havde været i hvert fald 350 mark værd og bad derfor von Uslar om at måtte få differencen. Alt i alt var der krav på 983 mark til landråden.

von Uslar sendte regningen til regeringspræsidenten med anmodning om at statskassen ville betale, da han havde udstedt sine anordninger som organ for landspolitimyndigheden. Regeringspræsidenten henviste sagen til distriktsudvalget, der dog kun ville se bort fra sit eget krav og senere også var villig til at dække sygekassens portoudgifter på 6,80 mark. Mere ville man ikke betale.

König ses ikke at have gjort mere for at gennemføre sit krav om en ekstrabetaling på 307 mark. Det havde nok også været ret svært. Sygekassen havde derimod indhentet et responsum på, om den skulle fortsætte sagen mod landråden. Det blev sygekassen tilrådet at gøre⁷⁶. Sygekassen anlagde nu civilret søgsmål ved Landsretten i Flensborg for at få de mange hundrede mark hjem.

Sygekassens advokater Christians og Leonhardi krævede statskassen dømt til at betale 666 mark samt renter, fordi landråden ved forsømmelig embedsførelse havde pådraget sygekassen denne udgift. På modpartens side havde regeringspræsidenten pålagt statens advokat Scheel at fastholde, at von Uslar kun havde befundet sig i en undskyldelig retsvildfarelse («Rechtsirrtum»), idet han nøje havde gennemgået sagen, før han havde udstedt sine anordninger. Denne opfattelse fremsatte regeringspræsident Ukert dog snarere af hensyn til pengene end ud fra nogen dyb overbevisning. Når der ikke var tale om forsømmelighed, bortfaldt statens pligt til at hæfte for udgifterne, mente han. Med denne indfaldsvinkel kom processen også til at belyse, hvad betydende preussiske jurister mente om landråd von Uslars administrative formåen i denne sag.

Efter ønske fra regeringen i Slesvig blev processen ved Landsretten standset den 16. november 1911 og indbragt for Overforvaltningsretten, der skulle afgøre spørgsmålet, om det var forsømmelighed eller en undskyldelig retsvildfarelse. Næsten et år senere afsagde Overforvaltningsretten sin dom.

Regeringens advokat henviste i sit indlæg til Overforvaltningsretten til en tidligere dom ved denne ret, hvor der var skelnet mellem en grundig, men fejlagtig retsoverbevisning og en forsømmelig embedsførelse. Landrådets udførlige begrundelse for sin anordning af 13. april 1910 viste, at han havde gennemgået sagen grundigt. I modsætning hertil hævdede sygekassens advokater, at von Uslars anordninger ikke kun var objektivt urigtige, men også beroede på forsømmelighed. I kraft af sin stilling burde han vide, at lovens udtrykkelige begrænsninger ikke kunne tilsidesættes ved en udvidende fortolkning, som han havde gjort.

Overforvaltningsretten fik også forelagt et responsum fra Landsretten i Flensborg til Justitsministeren. Heri hed det bl.a., at det måtte komme landråden til skade, at han havde overskredet sine embedsbeføjelser. Sygekasselovens § 42 anførte nemlig udtømmende, hvornår tilsynsmyndigheden kunne fratage bestyrelsesmedlemmer eller en forretningsfører embedet, og formuleringen kunne ikke misforstås. Overlandsretten i Kiel var ligeledes blevet hørt, og den mente, at von Uslars udlægning af sagen ikke kunne være sket uden forsømmelighed fra hans side som embedsmand.

I sin dom den 17. september 1912 slog Overforvaltningsretten fast, at sygekassens omkostninger burde dækkes af myndighederne, uanset om der måtte foreligge en undskyldelig retsvildfarelse. Men det mente retten ikke var tilfældet, og man formulerede følgende krasse kritik af von Uslar: »... I det foreliggende tilfælde kan det ikke anerkendes, at landråden ved en pligtmæssig overvejelse skulle komme til den opfattelse, at tysk statsborgerskab («Reichsangehörigkeit») skulle være den lovlige forudsætning for ansættelsen som regnskabsfører for den lokale sygekasse... Altså har landråden ikke anvendt

den overvejelse, som man måtte forvente af ham som højere forvaltningsemedsmand ved anvendelsen og udlægningen af lovene. Da hans embedshandling også er objektivt utilladelig og ikke finder støtte i §45 i Sygeforsikringsloven, har han overskredet sine embedsmæssige beføjelser...«.

Statskassen måtte nu betale regningen for von Uslars sygekassefejde, og den blev opgjort til 892,72 mark. Det vakte bestemt ikke begejstring hos landrådets foresatte. Af et brev fra indenrigsministeren i Berlin til regeringspræsidenten i Slesvig fremgår, at man udmærket var klar over, hvorfor von Uslar havde handlet på den måde i foråret 1910. Man havde også forståelse for, at von Uslar i overdreven iver ud fra politiske motiver havde brugt tvangsanordninger. Men indenrigsministeren påpegede, at von Uslar to gange havde ønsket at fortsætte sagen, uagtet at regeringspræsident Ukert havde gjort ham opmærksom på, at hans begrundelser var forfejlede osv. Man kunne ikke frikende von Uslar for skyld i de væsentligt øgede omkostninger, og efter kontakt med den preussiske finansminister mente indenrigsministeren, at staten havde krav på hel eller delvis tilbagebetaling fra landråden.

von Uslar havde meget lidt lyst til at betale. Han svarede den 12.juni 1913 regeringspræsidenten, at han ikke var i stand til at betale. Det var sikkert rigtigt, at han havde en meget dårlig økonomi⁷⁷. Om han betalte noget af regningen her i de sidste måneder, før han gik af som landråd, fremgår ikke og er heller ikke væsentligt. Men det var typisk for ham, at han til det sidste prøvede at vise, at han alligevel havde ret. Regeringspræsidenten havde nævnt, hvad dr.Coester i 1910 havde sagt på von Uslars vegne. Heroverfor indhentede von Uslar nu en fyldig redegørelse fra dr.Coester, der blev videresendt til regeringspræsidenten. Og von Uslar prøvede også at retfærdiggøre sine handlinger på anden måde, nemlig ved at henvise til den seneste ændring af sygekasselovgivningen, hvorefter kun tyskere havde ret til at beklæde hverv i sygekasserne. Denne lovændring havde været under forberedelse, og han så deri en anerkendelse af den bestående ret. Underforstået var, at så havde han alligevel haft ret. Men regeringspræsidenten svarede ganske kort, at den ny bestemmelse gjaldt bestyrelsesshverv, ikke ansatte, – som von Uslar mente!

Fejden med bestyrelsen for sygekassen i Aabenraa for at ramme socialdemokraterne viser måske mest detaljeret, hvordan von Uslar var som landråd i en problematisk situation. Hans kendskab til sygekasselovgivningen m.m. var overfladisk, men han prøvede at klare sig igennem med urimelige analogislutninger. Han evnede til det sidste ikke at skelne mellem begreberne »valgte repræsentanter« og »ansatte«, og trods flere henstillinger fra sin overordnede, regeringspræsidenten, fulgte han stædigt sin egen kurs.

Konklusion og afslutning

Det er ikke let at give en vurdering af en embedsmands personlighed. I denne fremstilling af von Uslar er det sket på grundlag af nogle politiske konflikter, hvor kanterne af hans personlighed er trådt klarere frem. Der er ingen tvivl om, at han netop tillagde det politiske indhold af sin stilling en meget afgørende betydning. Han pointerede 1910 over for politimester Rickmers: »... Da jeg som repræsentant for den kongelige regering her på stedet *må* være rettidig orienteret om alle vigtigere tildragelser, *særlig i politisk henseende*, for eventuelt endnu rettidigt at kunne give anvisninger, henviser jeg hermed endnu engang udtrykkelig politiforvaltningen, til i fremtiden straks at melde mig *alle* påtænkte foranstaltninger af politisk art og ved tildeling af tilladelser ... på forhånd at indhente mit samtykke.«⁷⁸ Fremhævningerne er von Uslars egne.

I begyndelsen af artiklen skitseredes to forskellige syn på von Uslar. Sievers mente, at landråden var en dygtig og velset amatør, der viste en modereret embedsførelse, uden hensynsløs skarphed og båret af et godt forhold til befolkningen. H.P.Hanssen gav derimod allerede i samtiden udtryk for, at landråden havde overfladiske kundskaber, og i stedet arbejdede med en fremtrædende iver og med uetiske midler. Sagerne mod de dansksindede og socialdemokraterne drejer sig om nogle mindre kendte forhold end »tjenestedreng-ekrig«, »Saalabtreiberei« og udvisninger, men de peger tydeligt på H.P.Hanssens vurdering som den rigtige.

I løbet af sin landrådstid deltog von Uslar i landrådskonferencer med fagligt indhold og et kort statsvidenskabeligt efteruddannelseskursus⁷⁹. Han fik også medarbejdere tildelt, så der ved siden af ham fungerede en kredssekretær, en assessor og en assistent. Alligevel viser sagerne flere gange mangel på elementært kendskab til lovene, f.eks. til indførelse af den ny borgerlige lovbog, bygningspolitiordningen, sygekasselovgivningen, eller til Kammerrettens seneste domme. For at nå det politiske mål anvendte han gerne andre love end de relevante. Det var en metode, som de fremtrædende jurister i Overforvaltningsretten ikke lod sig forlede til at anvende⁸⁰. Åbenbart mente von Uslar, at man kunne slutte analogt mellem forskellige juridiske bestemmelser uden at sikre sig at forudsætningerne herfor var til stede. En landråd med en juridisk uddannelse ville nok have været mere varsom med at bevæge sig ud i dette farlige område. At von Uslars evne til at skelne mellem begreber ikke var meget udviklet, synes at fremgå af, at han til det sidste ikke forstod forskellen mellem ansatte og bestyrelsesmedlemmer i en sygekasse. En domstol betegnede hans fremstilling i netop denne sag som forsømmelig, hvorimod Overforvaltningsretten skrev, at der ikke var anvendt den overvejelse, som man måtte forvente af en embedsmand ved fortolkningen af love. I den konkrete sag lå domstolens vurdering ikke langt fra H.P.Hanssens.

von Uslar var i de politiske sager fyldt med iver og energi. Og var retsgrundlaget for en aktion ikke til stede, så pegede han allerede før von Köllers tid over for sine overordnede på at få ændret grundlaget. I tiden efter von Köller lagde de højere embedsmænd i Slesvig efterhånden en mere moderat linje, men von Uslar fortsatte endnu 1910 med iver den skarpe linje. Over for den underordnede politimyndighed i Aabenraa, politimester Rickmers fremsatte landråden flere gange skarpe henstillinger om en mere aktiv indsats både over for dansksindede og socialdemokrater⁸¹.

I de gengivne politiske sager er der også træk, som vidner om det H.P.Hanssen kaldte en voldspolitik uden etisk grundlag. Det gælder, når man ser landråden på den ene side foretage hemmelige aktioner mod Fællesorganisationen, og på den anden side lade neutral og uden indflydelse, når arbejderne henvendte sig til ham. For en moderne betragtning virker det på samme måde, når man ser landråden pålægge politimesteren at give afslag, samtidig med at han beder denne om at give den lovpligtige sagkyndige erklæring, før der blev tildelt koncession til gæstgiveri e.l.

Det er nok tvivlsomt om den administrative virksomhed havde von Uslars egentlige interesse. Han brugte også en del af sin tid på militære øvelser og avancerede efterhånden til ritmester. Nogen tid brugte han på møder i »Landwirtschaftskammer« og på rejser for at søge efter vand. I sig havde han nok en uro, som medførte, at han måtte ud og opleve noget det ene og det andet sted. I 1897 fik han gennem admiral Knorr kontakt med kejser Wilhelm II og derved den allerhøjeste forståelse for sin trang til at lære de tyske kolonier at kende og udvide sine almindelige kundskaber. Det blev til en orlov med Hs. Majestæts skib »Nixe« til Kamerun i knap 8 måneder fra 7. august 1897 til 23. marts 1898. von Uslar meddelte selv regeringspræsident Zimmermann, at det forholdt sig således og bad om at måtte beholde sin løn⁸². Det er svært at forestille sig, at denne »uddannelsesrejse« med løn og arrangeret uden om de sædvanlige kanaler har vakt begejstring hos von Uslars foresatte i Slesvig⁸³.

Efter at han var kommet hjem igen, havde han i de følgende år mange små fravær, og i 1905 førte det til en henstilling fra regeringspræsident von Koszierowski om at holde inde. Med udgangen af juli 1905 havde von Uslar været fraværende fra tjenesten i 73 dage, hvortil nu kom en orlov i 28 dage og en militærøvelse i oktober. Den sidste måtte falde bort, mente regeringspræsidenten.

Få måneder efter fik regeringspræsidenten meddelelse fra indenrigsminister von Bethmann Holweg om, at han foreløbig for et år havde stillet landråden til rådighed for udenrigsministeriet til anvendelse i kolonierne. Fraværet varede fra udgangen af januar 1906 til oktober 1908, altså i mere end 2½ år, hvor von Uslar var i det tørre Tysk Sydvestafrika og efter sigende fandt vand.

Von Uslars kejserlige beskytter Wilhelm II. Dette billede af den ordenssmykkede kejser blev benyttet til udsmykning i utallige skoler. Gravure i Aabenraa kredsudvalgsarkiv B 11.

Inden han genoptog landrådsfunktionen, var han i øvrigt hos sin kejser for at aflægge beretning om forholdene derude⁸⁴.

I 1908 fik han også tid til at søge efter petroleum i nærheden af Hannover. Den håbefulde landråd benyttede hertil en ønskekvist af en ganske speciel, hemmelig kobberlegering. Men resultatet var nok beskedent. Ministeriet lod

senere indhente erklæringer fra videnskabsmænd, der pure afviste muligheden af, at man kunne finde olie på denne måde^{84a}.

I 1911 var landråden indlagt i tre måneder på sygehuset til operation af nyrerne. I efteråret 1912 meddelte han regeringspræsidenten, at hoffet telegrafisk havde bedt ham indfinde sig i Berlin for at tale om fremskaffelse af vand på øen Korfu. Derefter var han på en længere udenlandsrejse. Året efter holdt han en lang ferie i USA, hvor han bl.a. var i New York⁸⁵.

Det er ikke utænkeligt, at von Uslars overordnede i Slesvig var noget trætte af hans ustadighed og hans direkte kontakter til hoffet for at fremme sin egen sag. Han var efterhånden blevet temmelig kålhøgen over for sine overordnede, og det førte til hans afgang i 1913.

Ved sin hjemkomst den 24. juli 1913 fra New York mødte der ham en sag vedrørende forflytningen af kredssekretær Ebelt til Eckernförde, hvor han ikke var enig i regeringspræsident Ukerts dispositioner. Det skrev han til overpræsident von Bülow, der var Ukerts foresatte. Ukerts kommentarer til von Uslars skrivelse var meget skarpe. Han bemærkede, at bortset fra visse politiske vanskeligheder var der ganske enkle forhold i Aabenraa kreds. Alligevel havde von Uslar fået tildelt en assessor og kredsassistent udover kredssekretæren. Det skyldtes, at landrådets ydeevne var meget begrænset, og at der gentagne gange var blevet klaget over ham. Desværre led von Uslar samtidig af en selvforøgelse («Selbstüberhebung»), for hvilken han før eller siden måtte irttesættes. Han tålte åbenbart slet ikke, at de foresatte myndigheder bedømte forholdene anderledes end han selv. Forflytningen af kredssekretæren var sket af den enkle grund, at han led føleligt under von Uslars nervøse væremåde. Hvis von Uslars henvendelse til overpræsidenten overhovedet var tilladelig ud fra kompetencefordelingen, så ville regeringspræsidenten henstille, at landrådets indstilling til sagen blev afvist.

von Uslar søgte nu sin afsked fra statstjenesten og fik den bevilget med pension. Afgående landråder plejede at modtage en orden, men regeringspræsidenten mente, at det burde man se bort fra i dette tilfælde. Overpræsidenten forstod grundene til regeringspræsidentens indstilling, men måtte dog alligevel mene, at von Uslar skulle have en orden. Til indenrigsministeren skrev overpræsident von Bülow, at grundene ikke var offentligt kendt i befolkningen, hvor man ville synes, at landrådets afgang uden en orden var påfaldende. Fra dansk side ville det blive kædet sammen med det dårlige udfald af det sidste landdagsvalg, hvilket ikke var ønskeligt. von Bülow pegede specielt på et par ordener, som let kunne opnås, da von Uslar hidtil særligt var blevet værdsat af kejseren og dennes bror⁸⁶. En sådan fik landråden da.

Således gik det til, at von Uslar egentlig havde de dansksindede at takke for sin orden, da han afgik som landråd den 1. november 1913! Det foregik i

Landråd von Uslar er her fotograferet i 1909 sammen med Aabenraa kredsudvalget på trappen til amtshuset i Aabenraa. Landråden præger billedet, i bedste godsejerstil med hund i snor. På billedet genkender man flere af personerne fra artiklen her. Borgmester Rickmers, Aabenraa ses som nr. 1 fra venstre i næstnederste række. Forretningsfører König ses med bowlerhat øverst midt for venstre dør. På væggen pranger embedsskiltene for landrådskontoret, kredsudvalget og kredssparekassen. Foto i Historiske Samlinger.

stilhed⁸⁷. Han rejste til Canada, hvor han var, da Første Verdenskrig brød ud. Her blev han kortvarigt interneret, men vendte allerede i julen 1914 hjem til Tyskland. I krigsårene forvaltede han en kort tid landrådsmedlemmerne Lennep i Westfalen og Westpriegnitz i Mark Brandenburg. Efter krigen levede han i Detmold, hvor han døde den 31. maj 1931⁸⁸.

NOTER OG HENVISNINGER

De anførte arkivalier findes, hvor ikke andet er angivet, i landsarkivet i Aabenraa.

Forkortelser:

LASH	Landesarchiv Schleswig-Holstein, Gottorp Slot i Slesvig
SJy Aarb	Sønderjyske Årbøger
Aab By	Aabenraa Byarkiv
Aab kr	Aabenraa kredsudvalgsarkiv
Aab ldr	Aabenraa landrådsarkiv

1. Han holdt foredrag om vandsøgningen i Kiel 1909, se Aab kr von Uslar und Club der Landwirte 1909.
2. Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie. Red. af Franz v. Jessen (1901) s. 615f.
3. H.P.Hanssen omtalte ham også i »Et Tilbageblik« bd. IV s. 118f.
4. H.P.Hanssen-Nørremølle: Köllerpolitikken, Sjø Aarb 1905 s. 243ff.
5. Kai Detlev Sievers: Die Köllerpolitik und ihr Echo in der deutschen Presse 1897–1901. Quellen und Forschungen Bd. 47 (1964) s. 56f.
6. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon Bd. I (1970) s. 274f.
7. Birger Wilcke: Æ kringelbahn. Aabenraa Amts Jernbaner. (1982) s. 12 og 14.
8. G. Japsen: Den fejlslagne germanisering (1983) s. 91ff, 106, 156.
9. Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon Bd. I (1970) s. 274f.
10. Trap Danmark 5. udg. bd X,3 s. 979; Gråsten amtsretsarkiv grundbog Rinkenæs bd V bl 133; H.P.Hanssen: Köllerpolitikken, i Sjø Aarb 1907 s. 318; sm.: Et Tilbageblik bd. IV s. 119; Poul Andersen: Buskmose, en gård og dens ejere gennem 500 år. Årsskrift 1980 for Historisk Forening for Gråsten by og egn s. 5 24.
11. H.V.Clausen: Folkesproget i Sønderjylland. I Sjø Aarb 1893 s. 91.
12. G. Japsen: Amtsforsanderinstitutionen i Nordslesvig. I Festskrift til Johan Hvidtfeldt (1978) s. 189 207; se også Aab kr. Nachweisungen der zum Amte eines Amtsvorstehers geeigneten Personen ... 1894–1920.
13. Rinkenæs amtsforstander. A gen. 4: Allgemeine Geschäftsführung; A spec. 7: Verwaltungsberichte; A gen. 1: Amtsausschuss.
14. von Bitter: Handbuch der preussischen Verwaltung. Bd. I s. 989.
15. Aab ldr. A spec. 2: Wahl und Ernennung, skr. 7/5 1901.
16. Aab ldr. A spec. 2: skr. 13/10 1892, 25/10 1892, 5/8 1893.
17. Aab ldr. A spec. 2: skr. 26/11 1894, 30/11 1894, 15/12 1894; Kreisblatt 25/6 94, 17/11 1894.
18. Aab ldr. A spec. 2: skr. 15/12 1894; Kreisblatt des Kreises Apenrade. Meddelelse 339/1894.
19. von Bitter: Handbuch der preussischen Verwaltung. Bd. II s. 20ff; Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie s. 517, 615.
20. von Bitter: Handbuch der preussischen Verwaltung Bd. I s. 994.
21. M.Mackeprang: Nordslesvig 1864–1909 (1910) s. 226.
22. G. Japsen: Den fejlslagne germanisering s. 34 om von Bonins holdning til Den tyske Forening.
23. Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie. s. 560.

24. G. Japsen: Den fejlslagne germanisering, s. 60ff., 82.; M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909. s. 225ff; H.P.Hanssens artikler i Sjø Aarb om Köllerpolitikken, specielt 1905 s. 225-232.
25. Aab ldr G spec. 2: Politische Agitationen und Demonstrationen und Überwachung derselben 1893-1900. specielt skr. 28/8 1895, 22/11 1895, 18/10 1895.
26. Aab ldr. A spec. 1'. Die allgemeine Geschäftsführung des Kgl. Landraths Amts (Inventarium) 1868-1899, skr. 26/11 1896.
27. Aab ldr G spec. 2: specielt skr. 25/11 1896.
28. Aab ldr. D spec. 15: Zeitungsberichte 27/12 1898, 29/3 1899.
29. Rinkenæs amtsforstander. G gen. 3: Socialdemokratie, Streiks. cirk.skr. 18/7 1890.
30. Oversættelserne af de tyske juridiske udtryk er taget fra H.P.Hanssens fremstilling i Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie. s. 520f., hvor der også er givet en mere udførlig fremstilling af fremgangsmåden ved forvaltningstvistigheder.; Lothar Blatt: Die rechtliche Behandlung der dänischen Minderheit in Schleswig-Holstein von 1866 bis 1914 (1980). Bogen er anmeldt af Frants Thygesen i Sjø Årb 1982 s. 221-226; se også von Bitter: Handbuch der preussischen Verwaltung Bd. II s. 235.
31. von Bitter: Handbuch der Preussichen Verwaltung. Bd. I s. 642ff.; Carl Vigelius: Der Preussische Gemeindevorsteher, Amts- und Gutsvorsteher. (Leipzig 1908, 10. Aufl.) s. 26 og passim.
32. Gesetz betr. die Dienstvergehen der nicht richterlichen Beamten, die Versetzung derselben auf eine andere Stelle oder in den Ruhestand. Illing: Handbuch für Preussische Verwaltungsbeamte, im Dienste des Staates, der Kommunalverbände, der Korporationen und für Geschäftsleute (1898, 7. Aufl. bearbeitet von Georg Kautz) s. 242ff.
33. Aab kr. Disciplinar-Untersuchung gegen den Gemeindevorsteher Chr. Jørgensen in Jolderup 1889; smtds. Disciplinar-Untersuchung gegen den Gemeindevorsteher Brodersen in Todsbüll 1890; sidstnævnte sag er refereret i Bjolderup sogns historie. Red. af Hans Vald. Gregersen og Peter Kr. Iversen (1951-56). Bd. II s. 241f.
34. Sievers, 1964 s. 56f.
35. Kreis-Blatt des Kreises Apenrade. Meddelelse nr. 280/1897, 76/1898.
36. Aab kr. Dänisch gesinnte Gemeindebeamte 1898-1917, spec. skr. 7/2 1898; Aab kr. betr. Gemeinde Nübel 1892-1919 (lb. nr. 20j) spec. skr. 12/3 1898; Aab kr. betr. die Gemeinde Bolderup 1892 1919 (lb. nr. 20c) spec. skr. fra 1/8 1898-29/10 1898.
37. M. Mackeprang: Nordslesvig 1864-1909, s. 230; Sievers, 1964 s. 69 og 90ff.
38. Aab ldr. G spec 2: skr. 15/5, 28/7 1898.
39. Aab kr. Disciplinar-Untersuchung gegen den Gemeindevorsteher Hansen in Oebening 1900-1902 (lb. nr. 253); sagen er kort refereret i Lothar Blatt anf. arb. s. 87.
40. Anders Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år (1980) s. 67.
41. Aab kr. Schweizerhalle 1900-03. (lb. nr. 6).
42. F.Stier-Somlo: Verwaltungsgesetze für Preussen (1914 2. Ausg) bd. I s. 226, bd. II s. 1547; H.C.Staack: Das Polizeiwesen. Unter besonderer Berücksichtigung der Provinz Schleswig-Holstein (1898) s. 426ff; Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie s. 521.
43. Aab kr. Übersichten über die Koncessionen zum Gast- und Schankwirtschaftsbetriebe und zum Kleinhandel mit Spirituosens 1882-1920; sst. Verwaltungsstreitsachen. specielt fig.: Witve Anna Diedrichsen 1903-04 (lb. nr. 154), Lorenz Friedrich Hansen 1902-03 (lb. nr. 166), Thomas Hansen 1901-02 (lb. nr. 169), Mathias Matthiesen 1902 (lb. nr. 202), og Ludwig Nielsen 1907 (lb. nr. 210) giver indtryk af bevillingspolitikken.
44. Aab By 1864-1920. II-20-1 c: Koncessioner, Nicolai Andersen, Folkehjem.
45. Aab kr. Verwaltungsstreitsache des Pächters A. Jensen ... wegen Versagung der Erlaubnis zum Ausschank von alkoholfreien Getränken 1901 (lb. nr. 179); Emil Müller: Die Gast- und Schankwirtschafts-Polizei in Preussen (1909) s. 59f.
46. Aab kr. Schweizerhalle. 1900-03 (lb. nr. 6).
47. Aab kr. Verwaltungsstreitsache des Literaten N. Andersen ... wegen Versagung der Erlaubnis zum Ausschank von Bier und Wein im Etablissement »Folkehjem« 1903-04 (lb. nr. 131); Emil Müller: Die Gast- und Schankwirtschafts-Polizei in Preussen s. 48ff.

48. Aab kr. Verwaltungsstreitsache des Literaten N. Andersen ... wegen Versagung der Erlaubnis zum Ausschank von Bieren mit höchstens 2% Alkoholgehalt in dem Etablissement Folkehjem 1905 (lb. nr. 132); Emil Müller: Die Gast- und Schankwirtschafts-Polizei in Preussen s. 58, 51.
49. Aab By 1864–1920. II-20-1 c; G. Japsen: Den fejlslagne germanisering s. 106f., 156.
50. Hele dette afsnit er mere detaljeret fremstillet i Jørgen Witte: Da frimenighedskirken i Aabenraa blev bygget. I Haderslev Stiftsbog 1976 s. 56–70; Aab By 1864–1920 II-9-13: Kirchlichen Verein für Apenrade und Umgegend.
51. LASH Abt 320 Apenrade 124: Vorgänge in der Protestpartei auf kirchlichem Gebiet.
52. Aab ldr H spec. 6: Anstellung eines ersten zweiten und dritten Polizeidieners in Apenrade 1895–1905; Aab By 1864–1920: I-2-7 b Wahl und Anstellung des 1. Polizeiergeanten Matzen; LASH Abt 309 nr. 12562: Die Versammlungen und Vereine des Kreises Apenrade.
53. Aab ldr. G. spec. 8: Kirchlichen Verein für Apenrade und Umgegend.
54. Aab ldr. G spec. 8; LASH Abt. 320 Apenrade nr. 124; Lothar Blatt anf. arb. 1914 s. 44ff.
55. Aab By 1864–1920 II-9-34: die Freigemeindekirche.
56. LASH Abt 320 Apenrade nr. 31: Freigemeindekirche zu Apenrade; LASH Abt 320 Apenrade nr. 57: Kapitän C.C.Fischer und seine Ausweisung und Anton Heinrich Fischer.
57. G.Japsen: Den fejlslagne germanisering s. 82f; LASH Abt 320 Apenrade nr. 31.
58. Bau-Polizei-Ordnung für die Städte der Provinz Schleswig-Holstein, bilag til Amtsblatt 1875 efter s. 230; Graf Hue de Grais: Handbuch der Verfassung und Verwaltung in Preussen und dem Deutschen Reiche (1895, 10. Aufl.) s. 338, 340; LASH Abt 320 Apenrade nr. 31; Aabenraa frimenigheds arkiv: Sager vedr. bygningen af frimenighedskirken 1903.
59. LASH Abt 320 Apenrade nr. 31.
60. Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost (1938) s. 13f., 25ff.; Aab By 1864–1920 II-9-18: Das Gewerkschaftskartell.
61. Illing: Handbuch für Preussische Verwaltungsbeamte, im Dienste des Staates, der Kommunalverbände, der Korporationen und für Geschäftsleute (1898, 7. Aufl. bearbeitet von Georg Kautz) s. 824ff. spec. lovns §4.
62. Som foregående note; Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaal s. 542ff., hvor H.P.Hansen redegør for, hvordan forsamlings- og foreningsretten fortolkedes i Nordslesvig; Graf Hue de Grais anf. arb. s. 312f. har en mere positiv fremstilling af forenings- og forsamlingsretten i Preussen.
63. Gewerkschaftskartells arkiv, Aabenraa: Forhandlingsprotokol 1901 13.
64. Entscheidungen des Königlich Preussischen Oberverwaltungsgerichts Bd. 35 (1900) note s. 440f.
65. Gewerkschaftskartells arkiv, Aabenraa: Forhandlingsprotokol 1901–13; Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie s. 522.
66. Entscheidungen des Königlich Preussischen Oberverwaltungsgerichts (1902) s. 426ff.
67. Sagens forløb ses af: Aab by 1864–1920 II-9-18; Gewerkschaftskartells arkiv, Aabenraa: Forhandlingsprotokol 1901–13.
68. Jahrbuch für Entscheidungen des Kammergerichts in Sachen der nichtstreitigen Gerichtsbarkeit und in Strafsachen. Udg. af R. Johow (1900) Bd. 19 s. 295f.
69. Aab by 1864–1920 II-21-2: Die Herberge zur Heimat in Apenrade, spc. skr. 22/2 1894; generelt om herbergerne Zur Heimat, se von Bitter: Handbuch der preussischen Verwaltung Bd. I s. 811.
70. Aab by 1864–1920 II-21-6: Wirtschaftsbetrieb des Herbergswirts Johann Luppi 1883–1906.
71. Aab kr. Verwaltungsstreitsache des Tischlers Hans Christian Erichsen ... wegen Versagung der Erlaubnis der Herbergswirtschaft in Apenrade 1902.
72. Aab kr. Verwaltungsstreitsache des Tischlers Robert Heinrich Luppi ... wegen Versagung der Erlaubnis zum Betriebe der Herbergswirtschaft in Apenrade 1903; Aab by 1864–1920 II-21-6.
73. Hele fremstillingen bygger på Aab ldr R spec 29: Wahl des Zigarrenhändlers Nis Toft ...; Lothar Blatt anf. arb. s. 88f. opfatter det fejlagtigt som en konflikt med de dansksindede.
74. LASH Abt 320 Apenrade nr. 18: Dänischer Staatsangehöriger Toft aus Apenrade.
75. Aab kr. Verband der deutschen gemeinnützigen und unparteiischen Rechtsauskunftsstellen 1910–17.

76. Aabenraa bys sygekasses arkiv: Protokoll-Buch 1910–22, særlig møde 12/5 1911.
77. Se historien om landrådets bil i H.P.Hanssen: Et Tilbageblik IV 1912–1914 (1934) s. 121.
78. LASH Abt 320 Apenrade nr. 24 hft 2, skr. af 6/7 1910.
79. Aab ldr. A spec 2 hft 4 1902–10.
80. Lothar Blatt anf. arb. s. 99.
81. Se også eksempler i LASH Abt 320 Apenrade nr. 61: Bürgermeister Rickmers und Schreck.
82. LASH Abt 320 Apenrade nr. 72: Dänenpolitik, Niederlassungen, Ausweisungen.
83. Formålet var ikke at finde vand i det tropiske Kamerun, som anført af Sievers i Schleswig-Holsteinisches Biographisches Lexikon Bd. 1 s. 275.
- 84a. Merseburg. Inn. Min. Abt. IA, et sted inden for sekt. 20–34. Venligst oplyst af fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversen.
84. Aab ldr A spec 2, hft 4 1902–10.
85. Aab ldr A spec 2 ... hft 5 1911–18.
86. LASH Abt 301 nr 222 i Aab ldr. A spec 3 Anstellung des Kreis-Secretairs 1879–1915, skr. 1/8 1913 giver overpræsidentens svar til von Uslar, at han støttede regeringspræsidenten.
87. H.P.Hanssen: Et Tilbageblik IV 1912–1914 (1934) s. 123.
88. Sievers, 1964 s. 43.

Fra stavnsbåndets tid på Schackenberg

»Den onde grevinde« og hendes bønder 1711–1725*

Af Peter Kr. Iversen

Grevskabet Schackenberg i Vestslesvig var en såkaldt »kongerigsk enklave«. Her herskede kongerigsk lovgivning, som på mange måder var forskellig fra den slesvigske.

Begivenhederne i denne artikel udspiller sig i årene fra 1711 til 1725. I disse år var der heftig strid om, hvorvidt bønderne skulle tjene som landsoldater efter den kongerigske lovgivning fra 1701. Især fortælles om de langvarige afgiftsstridigheder 1718–25 mellem bønderne og det højgrevelige herskab. De mange dramatiske optrin giver et indtryk af bøndernes forhold til herskabet og til statsmagten og dens krav om militærtjeneste. Beretningen om de ofte heftige uoverensstemmelser mellem bønder og herskab belyser bondebefolkningens økonomiske og retslige stilling i datidens samfund. »Den onde grevendes« bønder var i disse stavnsbåndstider ingenlunde en umælende, kuet eller fattig almue.

Indledning

Lagiebegrebet

I en afhandling i Sønderjyske Årbøger 1942 med titlen »Herremand og Bonde i Vestslesvig i 1660'erne og 1670'erne« har jeg redegjort for den overenskomst, som bønderne i Møgeltønder birk, d.v.s. de senere schackenburgske bønder i Møgeltønder og Daler sogne, i 1661 sluttede med feltherre Hans Schack om at hyre det daværende Møgeltønderhus' hovedgårdsjord, den såkaldte Slotmark for 1000 rigsdaler årligt. I denne kontrakt var der endvidere bestemmelser om landgildens betaling i rede penge og om betaling af frihedspenge som afløsning for »pligt, ægter og hovarbejde« med 10 rigsdaler af hver gård og 2 rigsdaler af hvert husmandssted, kåd. Der er i afhandlingen dernæst berettet om nogle stridigheder mellem Hans Schack og bønderne om forståelsen af kontrakten og herskabets forsøg på at genindføre avlingshoveriet m.v.

* Nærværende afhandling er en frugt af min oprindelige plan om i bogform at skildre Schackenburgs historie i tiden 1660–1760. Til indsamling af materiale hertil har jeg modtaget understøttelse fra Den Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, hvorfor jeg takker på det hjerteligste. Af helbredsmæssige grunde har jeg imidlertid måttet opgive planen, og i stedet er det indsamlede materiale publiceret brudstykkewis her og andetsteds i Sønderjyske Årbøger, Sønderjysk Månedsskrift, Medicinalhistorisk Årbog m.v. jfr. fortegnelsen over litteratur s. 226f.

Disse stridigheder, som nåede frem til Højesteret, var ikke afsluttet ved feltherrens død den 27. februar 1676, men selv om bøndernes anfører, Anders Nissen, Kannikhus, blev »landsforvist« ved højesteretsdommen og mistede sin fæstegård, vandt bønderne dog reelt en sejr, idet de slap for at få avlingshove-riet genindført, ligesom de fik medhold i, at landgildeydelseerne skulle afregnes efter Møgeltønder-mål, hvilket var en fordel for dem, da Møgeltønder-tønden var noget mindre end Åbo-tønden, som herskabet havde krævet landgilden betalt efter. Dønningerne efter stridighederne og højesteretsdommen varede endnu et stykke tid, men der synes i den følgende snes år ikke at være kommet til alvorlige sammenstød mellem herskab og bønder.

Ved feltherrens død i februar 1676 havde kongen endnu ikke underskrevet erektionspatentet på grevskabet Schackenborg, men enken Anna Blome, som opholdt sig i København, arbejdede energisk på at få sagen bragt i orden, og til trods for, at der manglede 300 tønder hartkorn i de 2500 tønder, som ellers krævedes ved et grevskabs oprettelse, lykkedes det for hende at få erektionsbrevet udstedt den 23. juni 1676.

Den ro, som var indtrådt efter processerne i 1670'erne, skulle imidlertid ikke vare længe. I forbindelse med indførelsen af Christian V's matrikel 1688 udarbejdedes en ny jordebog for grevskabet, og samtidig fik fæsterne nye kvitteringsbøger, hvori afgifterne: landgilde, landleje og frihedspenge blev angivet i rigsdaler specie, og ydermere indførtes også i fæstebrevene, at afgifterne skulle ydes i specie. Da speciendaleren var mere værd end den gængse mønt, kurantdaleren, var det dermed fra herskabets side fastslået sort på hvidt, at fæsterne, når de ikke havde speciemønt til deres rådighed, skulle betale en kursdifference, såfremt betalingen fandt sted i kurant- eller kronemønt. Denne kursdifference kaldes opgæld, lage eller lagie, og dette tillæg skulle blive anledning til en langvarig strid mellem bønder og herskab. Det er denne strid, der skal berettes om nedenfor, og den fik naturligt nok navnet »lagieprocessen«.

For at forstå, hvad striden egentlig drejede sig om, må der forudskikkes et par bemærkninger om møntforholdene. I begyndelsen af 1700-årene var rigsdalerens værdi og dermed lagien, forskellen til den faste specienværdi, noget svingende. Der blev slået stadig ringere mønt, hvilket med andre ord vil sige,

Grevskabet Schackenborg omfattede jorder spredt i Ribe, Haderslev og Tønder amter i Møgeltønder, Ballum og Lustrup birker, dvs. hovedparten af sognene Møgeltønder, Daler, Emmerlev og Ballum samt spredte ejendomme i Højer, Abild, Brede, Hjerpsted, Randerup, Skast, Mjolden, Døstrup, Skærbæk, Roager, Vodder, Brøns, Rejsby, Hviding, Vester Vedsted, Seem, Spandet, Højrup, Toftlund, Gram, Fole, Rødding og Hjerting. Hovedparten af grevskabet lå indenfor det her viste udsnit af Th. Gliemanns kort over Ribe amts søndre del fra 1827.

at der var en voksende inflation. For de schackenborgske bønder betød det, at de ville få en betydelig inflationsgevinst, såfremt de fremover kunne nøjes med at betale den i 1661-kontrakten anførte rigsdalersum i kurant uden tillæg af lagie, medens herskabet omvendt ville lide et føleligt tab. Det var derfor også – når bortses fra juridiske fortolkninger af 1661-kontrakten – rimeligt, at herskabet opkrævede lagie, men der kan nok sættes et spørgsmålstegn ved dens størrelse. Så længe den holdtes inden for rimelige grænser, synes bønderne at have accepteret den, men da den efterhånden blev opkrævet med større beløb end der ellers var normalt, begyndte modstanden, og bønderne hægtede sig fast på 1661-kontraktens ordlyd, som ikke angav møntsorten. Allerede 1703–06 gjorde bønderne forsøg på at slippe for lagien, men herskabet beordrede delefogderne til ved birkefogdernes hjælp og ved tvangsforanstaltninger at få lagierestancerne betalt. Også 1713 og 1714 var der uenighed om lagien på Schackenborg. Efter at bønderne havde nægtet at betale, blev der den 29. november 1714 på Møgeltønder birketing læst en grevelig ordre om, at bønderne skulle levere deres landgilde in natura eller i specie efter 1661-kontrakten. Spørgsmålet om lagiebetalingen har således ligget og ulmet i adskillige år, men det blev først for alvor aktuelt 1718 og 1719, efter at lagien på Schackenborg var blevet ansat til og opkrævet med ca. 20%.

Uroen omkring betalingen af lagien blev imidlertid kædet sammen med befolkningens uvilje mod udskrivning til landmilitisen, som 1701 blev pålagt de kongerigske bønder. I 1718 blev disse forhold for alvor kilde til uro. En ugift bondekarl fra Østerby, Hans Hansen var som sagfører for en ung mand af en af Vestslesvigs mest betydende slægter begyndt en proces mod den lokale kommandant for overgreb ved en session på Schackenborg, og samtidig pønsede bønderne både i Ballum og Møgeltønder birker på helt at standse betalingen af den forhadte lagie. I denne sag var Hans Hansen også bøndernes ordfører. Hvorledes kunne herskabet få denne udvikling standset, for bringes til ophør skulle den, da der stod store økonomiske interesser på spil? Man søgte at lamme bønderne i deres videre fremfærd ved at få Hans Hansen – endskønt han da var en mand på 42 år indrulleret som landsoldat. Hans nægtelse af at aflægge eden som sådan og nægtelsen af betalingen af lagien medførte to sideløbende sager, den ene for en militærsession i Ribe og Krigskancelliet, den anden for en nedsat kongelig kommission og Højesteret, men de to sager er indfiltreret i hinanden, og der vil derfor i den følgende skildring være adskillige krydshenvisninger. Først skal dog to sager fra Daler sogn om den mislykkede indførelse af konfirmationen og om kirketiendens størrelse og opkrævning ganske kort omtales, idet de ofte nævnes i lagieprocessens akter og også var med til at fremme overinspektøren på grevskabet, Eberhardt Frostbergs forbitrelse mod Hans Hansen og hans broder Anders.

Lensgreve Hans Schack, 1676–1719. Efter uddannelse på det ridderlige akademi i København fulgte han en for højadelen ret almindelig løbebane. Allerede 1697 blev han stiftsbefalingsmand over Ribe stift og amtmand over Riberhus amt. Han var i en årrække efter 1702 i fransk krigstjeneste og mistede venstre arm 1704 i slaget ved H \ddot{o} chstedt. Efter hjemkomsten blev han 1712 geheimeråd i Konseillet og 1719 pr \ddot{a} ces for Kammerkollegiet og assessor i Højesteret. Trods de mange offentlige hverv og bestillinger fik han dog, is \ddot{a} r efter moderens, lensgrevinde Sophie Dorotheas d \ddot{o} d 1707, tid til at deltage i grevskabets administration. Foto Frederiksborgmuseet efter original p \ddot{a} Ribe r \ddot{a} dhus.

Herskab og overinspekt \ddot{o} rer

Forinden m \ddot{a} ogs \ddot{a} b \ddot{o} ndernes modpart, herskabet og overinspekt \ddot{o} rerne, pr \ddot{a} senteres. Feltherre Hans Schacks s \ddot{o} n *Otto Didrik Schack* var d \ddot{o} d allerede 1. juli 1683, kun 31 \ddot{a} r gammel. I testamentet blev hans hustru i 2. \ddot{a} gteskab, *Sophie Dorothea*, f \ddot{o} dt *Marschalk* indsat som formynder for b \ddot{o} rnene og til administrator af grevskabet. Hun synes at have taget sig disse hverv alvorligt. Lige indtil sin d \ddot{o} d 1707 deltog hun under s \ddot{o} nnens, lensgreve Hans Schacks lange udenlandsophold i administrationen af grevskabet og tog adskillige initiativer, bl.a. anl \ddot{e} g af Slotsgade og parken p \ddot{a} den anden side vejen, syd for slottet.

Lensgreve *Hans Schack*, som var født i Ribe 1676, havde, da han 1696 blev myndig, overtaget styret af grevskabet, men under hans uddannelse og lange fravær i fransk krigstjeneste fra 1701 fortsatte moderen, grevinde Sophia Dorothea Schack til sin død med at deltage i administrationen, og allerede i hendes tid i begyndelsen af århundredet begyndte som nævnt stridighederne så småt at udvikle sig. Hans Schack var endnu 1708 i fransk krigstjeneste, hvor han blev oberst og brigadier, og hvor han i øvrigt i slaget ved Høchstedt 1704 mistede sin venstre arm. Han har dog været hjemme nu og da, men sine embeder som amtmand i Riberhus amt og som stiftsbefalingsmand i Ribe stift har han selv kun i ringe grad kunnet beskæftige sig med. Og det samme var tilfældet med godsadministrationen, hvor han dog nu og da har givet resolutioner vedrørende schackenborgske forhold. Hans fravær har medført, at overinspektør *Eberhardt Frostberg* (som tiltrådte i 1703), har haft afgørelsen i mange sager. Han var sit herskabs loyale og tro tjener i medgang som i modgang, men hans råd var måske ikke altid lige heldige. Han kan til tider nok siges at have været lidt for emsig, og hans sidste år, før han døde 1723, formørkedes ved de store processer og stridigheder med undersåtterne om lagiebetalingen og militærtjenesten.

Først fra omkring 1712, da greven blev geheimeråd i konseillet, mærkes hans nærværelse mere i godsadministrationen. Hans uddannelse og opdragelse som officer i Frankrig i kong Ludvig XIV's enevoldsånd kunne ikke undgå at sætte sit præg herpå. Der skulle være orden i sagerne, og han krævede lydighed og disciplin af sine undersåtter. Ville de ikke makke ret, således som han opfattede retten, måtte de føle, og hans lydige redskab overinspektør Frostberg kom til at dele denne opfattelse. Feltherren, grevens farfar, havde fået overladt Møgeltønderhus med tilladelse til at gøre sig godset så nyttigt som muligt, og denne retningslinje fulgte sønnesønnen. Godsregnskaberne fra denne periode er desværre ikke bevaret, men det er dog muligt at se, at grevskabets økonomi ikke just har været strålende, og at det derfor har været magtpåliggende for herskab og dets betjente at få de størst mulige indtægter ud af undersåtterne. Der kunne ikke gives ved dørene i spørgsmålet om ydelse af lagien eller ved reduktion af andre ydelser.

Næsten endnu mere myndigt handlede hans ægtefælle i 2. ægteskab *Anna Sophie, født Rantzau*, som han ægtede 1711 efter hans første hustru alt for tidlige død året i forvejen. Grevinde Anna Sophie Schack er et kapitel for sig. Hun var ung, intelligent, vidende, myndig og på samme tid charmerende i sin optræden i de københavnske adelige kredse. Efter ægtefællens død 1719 styrede hun som administrator for stedsønnen, den umyndige greve *Otto Didrik* godserne med fast hånd. Emilie Andersen, den fortrinlige kender af greveslægten, skriver om hende, at hun var et barn af det 18. århundrede, den oplyste

Sophie Dorothea grevinde Schack, født von Marschalck, 1656–1707, blev enke allerede i 1683, da Otto Didrik Schack døde kun 31 år gammel. Som formynder for børnene styrede hun grevskabet indtil sin død i 1707. Maleri af Jacob Coning. Foto Pacht og Crone på Frederiksborgmuseet efter original på Schackenborg.

enevældes og merkantilismens tid – stor i fortrin, stor i mangler. Hun var i besiddelse af en udpræget sans for det nyttige og økonomisk givende og tænkte ikke så meget på friheden, hverken i det store eller det små. Senere blev hun en varm beundrer af kong Frederik den Store af Preussen. Men den kendte formulering fra den oplyste enevældes tid: Alt for folket, intet ved folket kan i den her skildrede periode ikke rigtig overføres på hende. Man får det indtryk, at hun efter ægtefællens død nærmest har følt sig i en desperat situation, hvor det for enhver pris gjaldt om at hævde greveslægtens rettigheder, uanset om man derved kunne komme til at træde undersåtternes rettigheder for nær. Det kom sig ikke så nøje med de midler, der blev anvendt i stridighederne med bønderne. Ifølge den schackske familietradition kaldes hun »den onde grevinde«, og denne betegnelse hidrører vel ikke blot fra de voldsomme opgør med bønderne i Møgeltønder birk, men også eller måske snarere fra hendes administration af det sjællandske gods Giesegård. Hendes forhold over for den unge, alt for tidligt døde »svigerdatter« Anna Ernestine Schack har ikke

Lensgrevinde Anna Sophie Schack, f. Rantzau, 1689–1760, lensgreve Hans Schacks hustru i 2. ægteskab. Hun styrede ikke blot grevskabet, men også Gram og sine sjællandske godser med stor myndighed. Inden for den schack'ske familietradition benævnes hun »den onde grevinde«, vel navnlig på grund af hendes lidet menneskelige optræden over for »stedsvigerdatteren«, den unge livsglade lensgrevinde Anna Ernestine Schack, f. Gabel, 1714–48. Også i sit forhold til undersåtterne på hendes udstrakte godser var og forblev hun »den onde grevinde«. Kopi af A. Nansen 1786. Foto Pacht og Crone på Frederiksborg-museet efter original på Schackenborg.

bidraget til at bedre hendes rygte i den schackske efterslægt. For Anna Sophie Schack gjaldt det om at sikre de udstrakte besiddelser for efterslægten, og dertil måtte man i tidens ånd anvende midler, som for en senere periode kan synes nok så hårdhændede.

Brødrene Hans og Anders Hansen og deres andel i landmodesag og tiendesag
Lad os atter vende tilbage til de to brødre *Hans og Anders Hansen* fra Østerby. De var født henholdsvis 1676 og 1682 som sønner af fæstegårdmand i Østerby Hans Nielsen, der må være død ca. 1695. De må på baggrund af den belæsthed og skrivefærdighed, som de senere så grundigt dokumenterede, have fået en god skolegang, som degnen i Daler formentlig ikke alene kan have haft ansvaret for. Moderen Boel eller Bodil beholdt fæstet ved ægtefællens død, og de to brødre har derefter i fællesskab drevet den ca. 9 tønder hartkorn store schackenborgske fæstegård for hende. Hun synes at have været en selvbevidst

og stærk kvinde, som ikke blot har støttet sønnerne i deres mange processer, men også til en vis grad har været initiativtager, hvilket blandt andet fremgår af en udtalelse af Daler-præsten Andreas Wedel. Hvor de to brødre har fået deres lovkyndighed fra, vides ikke. Anders, der var militssoldat omkring 1708, oplyser, at han ikke havde fået anden uddannelse end ved landbrug og militsen, men han må ligesom broderen i hvert fald også ved selvstudium have dygtiggjort sig. De blev begge flittigt benyttet af de andre beboere i birket, både som deres penneførere og som deres sagførere ved birketinget. Hvem der har været mest aktiv på dette område, kan næppe afgøres. De synes i det hele og store at have suppleret hinanden bravt.

I den første større sag, modstanden mod sognepræsten Andreas Wedels forsøg på indførelse af konfirmationen og forskellige nye kirkelige afgifter i Daler 1707, var det først og fremmest Anders, der optrådte som sine sognefællers ordfører. Sagen førtes frem for Ribe stifts landemode og endte her med et ydmygende nederlag for præsten. Den anden sag, hvori de to brødre optrådte i fællesskab, drejede sig om det kornmål, der skulle anvendes ved opkrævningen af kirketienden. Her havde herskabet og dets overinspektør under henvisning til nye mål, der var fastlagt i den kongelige forordning 1687, krævet kirketienden i Daler sogn forhøjet med ca. 20%. Denne forhøjelse skulle bl.a. anvendes til opførelse af et nyt pulpitur i kirken. Men bønderne fik med Anders og Hans Hansen som deres sagførere i en lang række processer, der flere gange var oppe at vende i Højesteret, og som strakte sig over tidsrummet 1711–17, herskabet og den af dette indsatte kirkeværge, defefoged Niels Brink og overinspektør Frostberg dømt til at anerkende, at bøndernes kornmål var det rigtige. Højesteret dømte et par gange birkedommeren, herskabet og overinspektøren til at betale store bøder, der gik til Vor Frelser kirke på Christianshavn. Også de meget betydelige sagsomkostninger måtte de domfældte betale.

Disse sager var blevet meget dygtig ført af de to brødre og udfaldet af dem bidrog i høj grad til at fremme og uddybe det gensidige had mellem herskabet og dets undersåtter, som latent var til stede under de i de følgende år verserende store processer.

Landmilitsen

Ved kongelig forordning af 22. februar 1701 indførtes i kongeriget en landmilitsordning, som altså også gjaldt for de vestslesvigske enklaver. Selv om det ikke var godsejerne, der fik retten til at udskrive mandskabet, var i hvert fald herskabet på Schackenborg ikke uden indflydelse på, hvem der skulle springe

soldat, og dette var med til at skabe modsætningsforholdet mellem dette og bønderne, især i Møgeltønder birk. Af bøndergodset skulle der ifølge forordningen udskrives en mand af hvert lægd på 20 tønder hartkorn, hvilket med andre ord vil sige, at der i Møgeltønder og Daler sogne skulle udskrives en mand af hver to til tre gårde. Det var ugifte bønder- og husmandssønner, som blev udtaget til militsen for en 6-årig periode, men når en bondesøn havde fæstet en gård, kunne han fritages for soldatertjenesten, mod at der blev stillet en anden fra hans lægd.

Der krævedes til landmilitsen kun eksercits et par timer hver eller hveranden søndag, nogle dages kompagni- og bataljonsøvelser og en gang årligt om efteråret en lidt længere varende regimentsøvelse, som for det schackenborgske mandskabs vedkommende fandt sted i Nørrejylland, ofte omkring Jelling. For Møgeltønder birks vedkommende fandt søndagsøvelserne sted i nærheden af Daler kirke. I og for sig var disse øvelser altså ikke særligt tidkrævende, men var ikke desto mindre forhadte af mandskabet på grund af den ilde behandling, det blev udsat for af rå underofficerer. Forordningen blev bekendtgjort på de tre schackenborgske birketing i marts måned 1701, men trods adskillige efterfølgende formaninger og advarsler mod at unddrage sig værnepligten, flygtede de unge mænd i stribevis for at undgå tjenesten. De fleste af dem stak af til søs for at gå i fremmed tjeneste, bl.a. i Holland, enkelte dog kun over på de sydlige hertugelige marskområder. Nogle af de mere velhavende søgte at slippe for militsen ved at leje andre til at springe soldat for sig, hvilket sessionsmyndighederne ikke altid var lige tilfredse med, da disse lejede folk ofte ikke var velegnede soldater.

Rømningen af de unge mænd i de vestslesvigske enklaveegne var overordentlig stor, og dette til trods for at både de bortrømte sønner og deres fædre idømtes store bøder. Fædrene kunne endda miste fæstet på deres gårde, som de på drastisk vis blev bortvist fra ved, at ilden på deres ildsteder blev slukket og ved, at yderdørene blev tilspigret. Men selv med sådan voldsom fremfærd lykkedes det hverken for overinspektør Eberhardt Frostberg eller defefoged Paul Pletz at fremskaffe det fornødne mandskab. Heller ikke den unge grev Hans Schacks personlige indgriben synes at have hjulpet. Han beordrede det unge mandskab til at give møde i Ribe 3. pinsedag 1703, hvortil han selv ville ankomme hen under aften. Han ville selv være til stede, i fald der skulle ske noget. Han kunne ikke give nogen form for pardon, før sessionen var afsluttet og indrulleringen af de udskrevne unge var gennemført. En fuldstændig lydighed måtte oprettes. Han fandt ganske vist ingen fornøjelse herved, men nødvendigheden krævede det. Med hensyn til dem, der var fritagne for udskrivning, men som for en sikkerheds skyld efter publiceringen af bekendtgørelsen om udskrivningen var rejst bort og ikke senere var vendt tilbage, tilkendegav

greven over for sin overinspektør, at han skulle indhente rømningsdom ved de respektive birketing for: »at om de derefter nogensteds skulle antræffes, at de da kunne pågribes og til Bremerholm oversendes«, d.v.s. til afstraffelse ved fæstningsarbejde i København. Helt så galt gik det nu ikke, idet nogle af de flygtede sønner vendte tilbage og meldte sig til militærtjenesten, hvorefter deres fædre slap for at rømme gårdene mod at betale enten hel eller halv ny indfæstning. Det ville jo i øvrigt nok have voldt en del besvær at skaffe kvalificerede fæstere til de gårde, hvor de gamle fæstere var blevet sat ud.

Den lette adgang til at fjerne sig enten til søs eller ned i de slesvigske marskegne og vel også ønsket om at få kvalificeret mandskab til flåden var baggrunden for en kongelig bevilling af 15. januar 1704, hvorefter Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne indtil videre blev fritaget for udskrivning til landmilitsen, en skrivelse, som bøndernes ordfører Hans Hansen i de senere processer bestandig refererer til. Dette »indtil videre« viste sig at være noget elastisk, for udskrivningen til landmilitsen fortsatte – også efter at der den 27. september 1709 var udstedt en forordning, som fritog de samme tre sogne for udskrivning til lands. Denne forordning blev derfor fulgt op af et patent af 22. februar 1710, hvorefter bortrømte blev benådet, såfremt de vendte tilbage og lod sig indtegne til søtjenesten. Det gentoges, at de tilbagevendte ville blive forskånet for udskrivning til landmilitsen, medens de, der ikke vendte hjem, ville blive straffet som rømningsmænd. På trods af disse bestemmelser blev der i Møgeltønder birk ikke desto mindre stadig udskrevet soldater til landmilitsen, jævnsides med at der også blev udtaget mandskab til flåden. Først på et betydeligt senere tidspunkt, i 1730'erne, synes de omstridte sogne definitivt at være henlagt til matrosudskrivningen til flåden. Til langt op i 1720'erne var der i hvert fald adskillige stridigheder om udskrivningen til militsen.

Edsaflæggelsen på Schackenborg 1711 og Christian Pedersen Beyer-sagen

To sager, der til en vis grad bliver sammenkædet, bidrager til at belyse den uvilje, som man nærrede mod at blive militssoldat. Den 3. marts 1711 var de unge karle i Møgeltønder birk blevet indkaldt til at give møde på Schackenborg for at blive indrulleret i landmilitsen og aflægge den dermed forbundne ed. Blandt dem var *Christian Pedersen Beyer*. Han var født på Kannikhus, Møgeltønder sogn den 29. august 1695 som søn af gårdmand Peder Christensen Beyer og havde nære forbindelser til den indflydelsesrige og velhavende Beyer-slægt på Skastgård. Den lokale militschef, kaptajn Didrik Viereck og hans næstkommanderende løjtnant Lorentz tvang her med prygl og anden hårdhændet behandling de unge til at aflægge eden som militssoldat til trods for de tidligere omtalte kongelige bevillinger af 1704 og 1709. Og selv om han kun var 16 år, måtte Chr. Pedersen Beyer ligesom de andre unge aflægge eden,

Schackenborg. De genstridige bønderkarle blev indsat i fangehullet, som lå i den østlige ende af nordfløjen. Historiske Samlinger.

hvilket kom til at ske under ret så dramatiske omstændigheder. Den ene efter den anden blev taget under behandling af de to officerer, som med magt havde løftet armene og fingrene i vejret på de unge karle og drenge, for at de kunne aflægge eden. De havde længe kæmpet imod og havde svaret: »ikke til lands, men til vands«. De, som man ikke havde kunnet tvinge til at sværge, var blevet kastet i tyvehullet, det »karker, som er på Schackenborg«. Om Chr. Pedersen Beyers behandling berettes, at løjtnant Lorentz havde slået ham med en pisk og stødt ham op i næsen dermed. De to officerer var gået rundt i kammeret og havde pryglet de unge, »og som de kom til Chr. Pedersen Beyer, som en umyndig dreng da var, da sagde hans fader Peder Beyer, han havde ikke våren til Guds bord, da sloge de hannem med hug og slag, så at han skreg jammerskrig, indtil han måtte til at sværge for landsoldat«. En Jes Johansen, som havde været med de unge på Schackenborg for at vejlede og støtte dem i deres edsvægring, var fulgt efter dem, da de blev ført til tyvehullet og havde råbt ind ad døren til dem: »Drenge sværger ikke«. Herefter var han af de to officerer blevet jaget ud af porten med kårde og stok. Ikke desto mindre var han dog kommet tilbage, havde banket på vinduerne og havde igen råbt, at de ikke måtte sværge. Kaptajn Viereck havde bl.a. også slået

Laurids Truelsens søn Niels og havde sagt, »at selv om han kunne få så meget guld for ham, som han vejede, skulle han alligevel være soldat«.

Chr.Pedersen Beyer ville imidlertid ikke være militssoldat, men tog i stedet tjeneste i den danske flåde. Dog dermed var sagen ikke sluttet for hans vedkommende, idet han efter hjemsendelsen derfra af kaptajn Viereck 1718 blev krævet til at gøre tjeneste ved hans kompagni. Sessionskommissionen i Ribe indstillede derefter til kongen, at Chr.Pedersen Beyer skulle tilsiges at søge eksercerpladsen og fortsætte dér, indtil han ved kongelig ordre blev fritaget. Den kongelige resolution herpå faldt den 20.juli 1718, og der blev ikke givet pardon. Han skulle være soldat, og resolutionen fastslog endvidere mere generelt, at når fremtidig en udskreven soldat undveg fra tjenesten, skulle hans navn straks slås op på galgen, og han skulle gøres arveløs.

Men forinden denne resolution forelå, havde Chr.Pedersen Beyer med Hans Hansen som sagfører på Møgeltønder birketing krævet vidneafhøring og udstedelse af et tingsvidne om begivenhederne på Schackenborg 1711. Disse vidneafhøringer fandt sted den 29.juni 1718, og de to stævningsmænd, der havde forkyndt indkaldelsen for kaptajn Viereck i Tønder, kunne ved tingets begyndelse oplyse, at de ved forkyndelsen var blevet truet med hug og slag, og at den ene af dem var blevet stødt to gange i brystet. Kaptajnen havde beordret ham til at rømme fra døren, ellers ville han blive pryglet. »Han ville traktere os således, som vi aldrig havde været trakteret, siden vi kom af vores moders liv«, oplyste de. Endvidere havde han pyntet sit ordvalg med bl.a. følgende smukke sproglomster: »at han sked både i birkefogden såvel som i hans stævning ikke én, men to eller tre gange« og bad dem sige birkefogden dette. Kaptajn Viereck gav altså ikke møde på birketinget, men lod dog en protest fremsende gennem en birkefoged Chr.Thomsen ukendt person – en protest, som dog blev afvist.

Chr.Pedersen Beyer fik udvirket det fornødne tingsvidne om de voldsomme begivenheder 1711, et dokument som han ville bruge ved indbringelsen af sagen ved højere instanser, for at han, som han siger, kunne få fred i sit eget hus for kaptajn Viereck. Det har nok derefter været meningen, at Hans Hansen skulle have ført sagen videre, men det kom til at gå ganske anderledes, thi kort efter blev den mest opsigtsvækkende militssag indledt mod ham selv. Om Chr.Pedersen Beyers sag kan oplyses, at han efter faderen havde overtaget den 9 tønder hartkorn store fæstegård, og da der ved hans indkaldelse til militsen ville være fare for, at gården blev øde, var herskabet også interesseret i, at han blev fritaget for soldatertjenesten. Efter en indstilling fra sessionskommissionen den 8.marts 1719 blev denne fritagelse derefter bevilget.

Hans Hansen og landmilitisen

Hans Hansen, der i øvrigt ofte kalder og underskriver sig Hans Hansen Kiergaard, dog ikke at forveksles med en anden Hans Hansen Kiergård i Østerby, slap ikke så billigt som Chr. Pedersen Beyer. Han havde lige som han også ladet sig indrullere som matros i flåden og havde her forrettet tjeneste som matros i månedstjeneste (d.v.s. med en opsigelsesfrist på en måned) i orlogsflåden i otte år og fem måneder. Da han 1718 havde stillet en anden matros for sig, var han blevet frigivet fra tjeneste med den tilføjelse i marinens afskedsattest: »thi ville vedkommende civile og militære betjente ej alene lade ham fri og ubehindret passere, men endog i fornøden tilfælde al mulig assistance bevise«. Denne assistance blev dog af en noget tvivlsom karakter. En smule tvivlende må man nok stå over for spørgsmålet, om Hans Hansen selv har tjent regulært som matros i hele den anførte periode, idet sognepræsten i Daler Andreas Wedel, som var hans familie alt andet end venligt stemt, attesterer, at han i årene 1711–18 ifølge kirkebogen havde stået fadder 8 gange og været til alters 23 gange. Selv om præsten konkluderer, at Hans Hansen ikke har været uden for sognet 1711–18, kunne han dog, når man ser på hans altergangsbesøg, i nogle år godt have været borte 3–4 måneder i sommerhalvåret. Fadder kunne han jo godt have været uden selv at have været til stede i kirken. Men selv om han havde været hjemme i sognet hele tiden 1711–18, kunne han vel som den relativt velhavende bondesøn, han var, have stillet en anden for sig til matrostjenesten, men herom mere i det følgende. Foreløbig skal blot konstateres, at landmilitisen ikke ville tage hans matrostjeneste for gode varer.

Ligesom for Chr. Pedersen Beyer udviklede sagen vedrørende Hans Hansens militærtjeneste sig i løbet af foråret og sommeren 1718. Til trods for, at han nu var langt over 35 år og dermed ude over den normale udskrivningsalder, blev også han nu afkrævet ed som landmilitissoldat. Indkaldelsen til denne skete ved brev af 26. juli fra overinspektør Frostberg af følgende ordlyd: »Kære Hans Hansen. Som hans højgrevelige excellence har befalet mig at sige Eder, at I i morgen middag ved 1 slet skal møde her på Schackenborg, så vil jeg hermed forstændige Eder sligt, hvorefter I haver Eder at rette.« Med det i tankerne, hvad der sker senere, er det ganske interessant at bemærke overinspektørens »Kære Hans Hansen« og den i øvrigt høflige og venlige tone i brevet. Hans Hansen gav møde på Schackenborg, men greven var taget til Tønder, og han fik besked om straks at gå hjem igen. På tilbagevejen fra slottet blev han imidlertid anholdt af en af kaptajn Vierecks underofficerer, sergent Ernst Friedrich von Køller og et par af hans soldater. Anholdelsen var brutal, idet en af soldaterne tog ham i håret, en anden i armen. Han blev derefter ført til Peder Hansens kro i Møgeltønder, hvor kaptajnen opholdt sig, og hvor han fik besked på, at han skulle føres til Ribe, hvor han skulle

være under arrest, indtil han aflagde soldatereden – dette til trods for, at han erklærede sig villig til at give møde, hvad enten det var til sessionen eller nogen anden lovlig rettergang. Han kunne ikke forestille sig, at herskabet skulle kunne bevise ham noget ulovligt. Dette gjorde dog ikke indtryk på kaptajn Viereck, og efter nogen tids ophold i kroens pisel blev han ført bort af soldaterne. Imidlertid da de var kommet, »seks markskel« bort på Sølsted hede på Tønder amtsgrund, blev han med magt befriet af slægt og venner. Det var broderen Anders Hansen, Niels Kiergaard, Hans Boesen og Anders Terp, som havde lagt sig i baghold. Anders Hansen satte den ene af soldaterne en fork eller høtyv for brystet, medens hans fæller angreb de andre soldater med store stager og stænger. Der kom yderligere fem unavngivne til hjælp, ligeledes bevæbnede med stager og stokke. For at undgå videre ulykke og fare, »som af disse oprørske mennesker kunne påføres«, opgav og forlod soldaterne deres fange, men måtte dog, som stiftamtmand H.E.Calnein og krigskommissær H.Folsach senere udtrykte sig, påhøre et og andet usømmeligt ord, som blev brugt, såvel mod grevens ordre som imod sessionen og kaptajn Viereck.

Landmilitisen må have været meget trængende for mandskab, siden man kunne bruge ikke blot en 42-årig mand som Hans Hansen til soldat, men også i nødsfald mere eller mindre invaliderede karle. Grevskabet blev på grund af rømning næsten blottet for unge mænd, hvilket naturligvis gik ud over økonomien. For lensgreven var det en særdeles ubehagelig situation, som han tilsyneladende ikke havde den store indflydelse på. Det var landmilitisen, der handlede uden om ham, og han har nødtvungent måttet finde sig i dens fremfærd over for det vrangvillige mandskab. Dette fremgår ret klart af et brev af 27. august 1718 til kongen, hvori han giver udtryk for, at han føler sig krænket i sine grevelige privilegier af en utidig indblanding fra sessionskommissionens side og hvori han redegør for de særlige forhold i kystegnene. Sølimitbestemmelserne for Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne var sidst blevet bekræftet 27. september 1709. De unge mænd i disse sogne var gode søfolk og derfor mere velegnede til at tjene i flåden end i militsen, og hvis man nu ville ophæve sølimitordningen, måtte det befrygtes, at alle til søs bekvemme søfolk ville rømme, hvilket ville være en ulykke for grevskabet. Navnlig var lensgreven fortørnet over, at stiftamtmand Calnein og de andre sessionsherrer ville belægge hans bønder med militær eksekution, d.v.s. tvangsindkvartering. På denne henvendelse fik greven imidlertid først svar fra generalkommissariatet den 20. marts 1719, og det gik ud på, at den pålagte eksekution midlertidigt var ophævet, indtil der kunne tilvejebringes en kongelig befrielse. Men forinden var der dog sket en videre udvikling i Hans Hansensagen.

Birketingsdommen 30. november 1718

Hans Hansen var blevet anholdt og befriet igen på voldelig vis. Fra begge sider blev sagen fulgt op. Stiftamtmand Calnein og krigskommissær Folsach lod den 26. august sergent von Køller og hans soldater afhøre om episoden på Sølsted hede, og der blev derefter den 3. oktober 1718 udstedt en kongelig befaling til stiftamtmanden om, at Hans Hansen og medskyldige skulle stilles for retten og tilbørlig afstraffes. Allerede den 6. oktober nåede ordren til Schackenborg om, at de fire bønder og andre, som havde været involveret i »mishandlingen«, d.v.s. befrielsen af Hans Hansen, skulle arresteres, indtil der af dem var blevet taget tilstrækkelig tilfredselse.

Imidlertid havde Hans Hansen heller ikke ligget på den lade side, idet han havde indstævnet sergent von Køller og de øvrige medvirkende soldater ved hans pågribelse for birketinget i Møgeltønder. Her krævede han soldaterne dømt, idet han henviste til forordninger af 1704 og 1709, som fritog Ballum, Emmerlev og Møgeltønder sogne og andre dér på egnen for indrullering i landmilitserne. Endvidere henviste han til forordningen af 1701, som forbød indrullering af soldater, som var ældre end 35 år. Man havde villet have ham som soldat, skønt han var 7 år ældre end forordningen tillod. Han anmodede derfor om, at birkedommeren ville frikende ham som landmilitssoldat, og at soldaterne blev dømt til at betale fulde voldsbøder – den ene af dem endda yderligere for at have grebet ham i håret. Endelig krævede han også sagsomkostningerne betalt af dem.

Dommen faldt den 30. november 1718, og i den fastslog birkedommer Chr. Thomsen, at loven om militsernes indretning skulle overholdes såvel af officerer som af bønder. Hans Hansen var 7 år for gammel til at være soldat, og sergent von Køller og hans soldater havde ikke for retten fremvist nogen ordre, ifølge hvilken de kunne have haft adgang til slig voldsom fremfærd.

Hver især af soldaterne idømtes derfor fulde voldsbøder, som var 40 lod sølv, og den ene for hårgreb yderligere en bøde på »trende 6 lod sølv«. Også sagsomkostningerne på 4 rigsdaler skulle de betale.

Østerby-bøndernes arrestation

Begivenhederne krydser imidlertid hinanden. Forud for birketingsdommen var der 3. oktober 1718 udvirket en kongelig resolution, ifølge hvilken de fire bønder, som havde befriet Hans Hansen, deriblandt broderen Anders, skulle anholdes og straffes. Stiftamtmand Calnein forestillede derefter den 19. november over for kongen, at de fire bønder og så mange, som blev fundet skyldige i mishandlingen af soldaterne, skulle arbejde i jern med skubkarren i Fredericia 3–4 uger. Han håbede, at kongen ville bifalde forestillingen, »thi dersom de (bønderne) ikke med hård straf bliver anset, skal de være lige

hastige til fremdeles at forhærde deres gemytter til opsætsighed og ondskab.« En reaktion på denne henvendelse er overkrigssekretær, kammerherre C. von Gabels skrivelse af 6. december 1718 til grev Schack, hvori denne fik ordre til at lade de fire bønder og øvrige medimplicerede omgående arrestere og holde dem arresteret, indtil de var dømt for deres formastelige optræden. Dette var altså en kongelig ordre, og den lod greven den 10. december gå videre til sin overinspektør. Han meddeler ham, at han har udfærdiget en rekvisition til den kommanderende officer i Tønder på et dragonkommando på 25 mand anført af en overordnet officer, som kunne anvendes til eksekutionen. Han skriver: »Min mening er heller, at vedkommende vorder henbragt til Rendsborg som til Fredericia, og vil jeg recommandere ham, at han søger efter alle og enhver implicerede bønder, at de vorder medtagen på det, at ingen kunne eskapere, såfremt han ej vil være ansvarlig derfor i alle måder.«

Det var jo en klar ordre, og det varede kun nogle dage, før Frostberg fik arrangeret aktionen mod Østerby-mændene. Den 16. december var tre af de fire mænd, som havde været med til at befri Hans Hansen, tilsagt til hovarbejde på Schackenberg med heste og vogne, og det voldte således ikke det store besvær at få dem arresteret. Anderledes forholdt det sig med Hans Hansen,

Daler kirke. Landmilitiets schackenburgske kompagni under det riberhusiske regiment holdt sine øvelser ved Daler kirke, hvor våbnene opbevaredes. Til venstre i billedet den gamle degneskole. Foto Johs. Timm, Tønder o. 1890. Daler præstearkiv H 1. Kirkekronike, s. 27.

som opholdt sig hjemme i Østerby. Frostberg tog derfor sammen med de 25 dragoner derover for at anholde ham, Anders Lauridsen og Mathias Pedersen, og denne anholdelse fandt sted under brutale omstændigheder. Det ser ud til, at nogle kvinder søgte at skjule eller hjælpe mændene, i hvert fald blev Anders Lauridsens og Mathias Pedersens hustruer også anholdt. Hans Hansen og de to kvinder blev ført bundne først til Jørgen Niensens hus og dernæst til Mathias Pedersens. Anders Lauridsens hustru Else var gravid, og en grædende nabokone tryglede Frostberg om, at hun måtte blive løsladt, da Else stod, som om hun ville besvime. Hun stod bundet mellem to dragoner, og da hendes lille barn, som sad på en tjenestepiges arm, skreg efter hende, havde en af dragonerne truet efter pigen med kården, så at hun havde måttet trække sig tilbage. De to kvinder blev imidlertid løsladt, medens Hans Hansen, bundet til en hest, måtte løbe tværs over markerne gennem dynd og pløre til Schackenborg. Et af vidnerne til begivenhederne, Simon Klint af Østerby, forklarede senere, at han som befaren sømand havde været vidt omkring i fremmede lande og riger, men han havde aldrig set, at en misdæder var blevet behandlet, som Hans Hansen blev det.

Hans Hansen og de bønder, der havde befriet ham, nemlig broderen Anders, Niels Hansen Kiergaard, Hans Boesen og Anders Lauritzen Terp, blev ført til Rendsborg, hvor de på egen bekostning og i jern måtte udføre tvangsarbejde ved fæstningsanlægget – arbejde i skubkarren, som det hed i tidens sprog – og dette var alt andet end behageligt. De sendte derfor den 20. april 1719 et bønsskrift til Frostberg, hvor de i ydmyge vendinger bad denne om at lægge et godt ord ind for sig hos herskabet. Grev Schack fik da også udvirket en kongelig ordre om deres løsladelse, en ordre som han den 24. juni lod gå videre til Frostberg, der derefter den 1. juli afhentede fangerne. Forinden havde fædrene og andre familiemedlemmer til dem måttet afgive en slags kaution, for at de fremover ikke ville »gå i rette eller trætte« med herskabet.

Selv har Hans Hansen forklaret, at løsladelsen først skete, efter at de havde underskrevet en såkaldt revers, en afbigt, og dette var sket i overværelse af fire soldater med ladte geværer. For Hans Hansens vedkommende var det sket under trussel om, at stadsmajoren straks ville lade ham henrette uden for byen, såfremt han nægtede at underskrive. Ved underskriften lovede Hans Hansen efterdags ikke at være med i eller samtykke i sligt oprør og heller ikke deltage i anden »uhørsommelighed og opsætsighed« mod kongen eller greven. Hermed havde han fraskrevet sig retten til at beskæftige sig med lagiesagen og andre sager vedrørende forholdet mellem herskab og undersætter, og man havde hermed også fået ham til at indrømme – ganske vist under tvang –, at det ikke blot var en sag mellem ham og hans fæller mod herskabet, men i lige så høj grad mellem dem og kongen.

Rendsborg by og fæstning. Det var her Schackenborg-bønderne måtte udføre tvangsarbejde ved fæstningsanlægget. Frederik V's Atlas o. 1750. Her gengivet efter Klose og Martius: Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Bildband. 1962.

Straks efter arrestationerne den 16. december 1718 søgte beboerne i Østerby, også de tønderseke undersåtter, at hjælpe fangerne. Man tilbød kaution for dem, så at de kunne være på fri fod under en retssag, men greven afviste dette på en ret brutal måde. Tre mænd, Hans Frederiksen Møller, Lyt Jørgensen og Rasmus Sørensen opsøgte lillejuleaftensdag greven i Løgumkloster for at

aflevere kautionserklæringen, men greven må endnu just ikke være kommet i julestemning, for han lod de tre anholde af den løgklosterske fodsvend og indsætte i »kammeret«, hvor de sad til den følgende dag kl. 12. Da kom der en officer med fire ryttere, som skulle føre dem løbende ved hestene til Tønder. De fik dog af rytterne lov til for egen regning at leje en vogn, hvor fodsvenden imidlertid lænkede dem sammen. I Tønder løste den schackenborgske fodsvend dem af jernet. Rasmus Sørensen blev dog straks sluttet i et andet jern, og han måtte derefter på egen bekostning forblive i arresten i Tønder til 3. maj 1719. Hans frigivelse fandt først sted, efter at flere var gået i forbøn for ham hos grevinden, og efter at han under tvang havde underskrevet en revers. Lyt Jørgensen, som var tønderisk undersåt, havde også siddet i arrest i det tønderiske porthus, og før sin løsladelse den 30. april måtte han ligeledes underskrive en lydighedserklæring. Hvordan det forholdt sig med den tredje af arrestanterne fra Løgumkloster, Hans Frederiksen Møller, vides ikke. Måske er han i kraft af sin sociale position blevet løsladt hurtigt.

Hans Hansen på ny for sessionen

Hans Hansens mellemværende med landmilitisen var imidlertid ikke slut med løsladelsen fra slaveriet i Rendsborg den 1. juli 1719. Han synes til at begynde med at have holdt sig i ro. Han har endda besøgt overinspektør Frostberg og betalt den resterende lagie for moderens gård for årene 1719 og 1720, medens de øvrige bolsmænd i Møgeltønder og Daler sogne ikke betalte deres restancer. Han holdt sig dog ikke mere i ro, end at han bragte bøndernes klageskrift af 15. januar 1720 til København og afleverede det i Danske Kancelli. Den 3. februar 1721 krævede krigskommissær H. Folsach imidlertid, på trods af birketingets dom af 1718 (se s. 174), at han nu skulle fremstilles for at aflægge eden. Det blev han den 20. maj 1721, men han nægtede stadig. Ifølge kaptajn Viereck satte han sig »i højeste måde derimod, så at man intet ved ham enten med det gode eller onde kunne udrette«. Efter den mislykkede edsaflæggelse blev han så den 26. maj af overinspektør Frostberg ført til stiftamtmand Calnein i Ribe, men også overfor ham nægtede han at aflægge eden og blev derefter af Frostberg efterladt i den militære vagt. Sagen ansås nu for at være så alvorlig, at man fra Krigskancelliet udbad sig forholdsordre om, hvorledes man skulle gribe sagen an. I en resolution af 7. juni beordredes Hans Hansen derefter pådømt enten ved sessionen eller regimentet efter krigsartiklerne, d.v.s. den militære strafferet. I dommen kunne et forslag fra krigskommissær Folsach om, at han skulle udføre tvangsarbejde på livstid så blive indføjet.

Broderen Anders havde imidlertid fået opklaret, at Hans Hansen sad arresteret i hovedvagten i Ribe på egen bekostning, og i et brev af 13. juni kunne han meddele Folsach, at broderen nu var villig til at aflægge eden på den

betingelse, at han kunne komme til at gøre tjeneste i Vierecks kompagni på eksercerpladsen i Daler sogn, »så at han sin gamle moder ved stedet avlingen at drive kunne forhjælpe«. På denne henvendelse svarede krigskommissæren imidlertid afvisende. Skulle formålet med Anders Hansens henvendelse have været at besmykke broderens formastelige vægning af edsaflæggelsen, så var dette ikke vel gennemtænkt, thi broderen kunne lige så lidt som andre undersætter i slige tilfælde foreskrive konditioner og vilkår. Han måtte aflægge eden efter forordningens formular, og når han bekvemmede sig hertil, kunne han meddele dette til stiftamtmanden. Oven i afvisningen gav Folsach Anders Hansen en alvorlig røffel for henvendelsen, som var en formastelse, hvorved han kun påførte sig selv fortræd, »og derfor råder Eder velment, at I dette frafalder og lader Eders broder som andre Hans Majestæts landsoldater aflægge ed, da han og kan vente at vederfares, hvad billigt og tilladeligt er«.

Denne landmilitissag kørte nu sideløbende med den i det følgende omtalte lagiesag. Denne var i begyndelsen af 1720 af bønderne i Møgeltønder birk indbragt for kongen, som efter nogen tøven og på grevinde Anna Sophie Schacks anmodning nedsatte en kommissionsdomstol, som skulle påbegynde undersøgelserne på Schackenborg den 9.juni 1721. Det var derfor grevinden mere end belejligt, og hun har sikkert, som hævdet af bønderne, haft en finger med i spillet, at bøndernes talsmand, Hans Hansen, på dette tidspunkt var fange i Ribe. Imidlertid holdt Anders Hansen og de øvrige bønder standhaftigt fast ved, at forhandlingerne og undersøgelserne for kommissionen ikke kunne føres uden Hans Hansens nærværelse, da de havde antaget ham som deres befuldmægtigede til at føre sagen og som sådan var i besiddelse af deres dokumenter. De fik derfor via de to kommissærer det grevelige herskab bevæget til at ansøge den militære øvrighed om hans midlertidige løsladelse mod kaution. Løsladelsen bevilgedes, og den 26.juni 1721 kunne Hans Hansen derefter optræde som bøndernes ordfører i kommissionsundersøgelserne. Men hans optræden som sådan kom dog kun til at vare ganske kort, idet han som senere omtalt under voldsomt pres den 27.juni indgik forlig. Om det ved underhåndsaftale er indgået i forliget, at han skulle forblive på fri fod, får stå hen. Foreløbig var han det dog – men kun i en stakket frist. Man opretholdt kravet om, at han skulle aflægge eden, men han nægtede at give møde ved en session i Ribe den 21. april 1722. Schackenborg-bønderne nægtede overhovedet at give møde ved denne session og lade sig repræsentere til soldatertjeneste. Nogle flygtede til Holland og andre til andre fremmede lande, og de tre sessionsherrer Calnein, Folsach og v. Lottig forordnede derfor, at grevskabets undersætter skulle forsamles, for at de indbyrdes kunne afgøre, hvem af deres tjenestekarle eller sønner der skulle være soldat, og man synes her at have imødekommet et krav fra bønderne om, at disse selv enten ved tærningskast

eller på anden lovlig måde kunne afgøre, hvem der skulle være soldat. Såfremt man ikke kunne ordne sig på denne måde, skulle overinspektør Frostberg med kaptajn Vierecks hjælp sørge for, at udskrivningen og edsaflægningen blev gennemført. Dette skulle om fornødent ske ved eksekution, og de modvillige skulle straffes.

I løbet af sommeren 1722 blev birketingets behandling af og dom i sagen mod sergent von Køller og hans soldater vedrørende arrestationen af Hans Hansen 1718 taget op til prøvelse. Man var tilsyneladende først nu på højere sted blevet klar over eksistensen af denne dom. Generalfiskal F. Schmidt havde haft den til undersøgelse, og sagen blev nu ført frem for Højesteret til forkastelse. Birketingsdommen blev herefter ved kgl. resolution af 14. september 1722 erklæret for nul og intet. De tre ved birkeretten dømte soldater havde ikke gjort andet end hvad sessionen havde befalet dem. De fik oprejsning og slap for at betale de store bøder, som birketinget havde idømt dem.

Dermed var man klar til, at Hans Hansen igen kunne indkaldes til session i Ribe, og han fik da ordre til at give møde der den 27. oktober 1722 sammen med broderen Anders.

De skulle medtage, hvad de måtte have af papirer til belysning af sagen. Instruksen for sessionen gik ud på, at den skulle »examinere, kende og dømme på Hans Hansen ... hans beviste mishandling og formastelige fremfærd.«

Da sessionen derefter lidt senere på dagen begyndte, optrådte birkedommer Thomas Ebbesen, der også var grevindens advokat mod bønderne i lagieprocessen, som anklager, og han tog straks hårdt fat. Han opregnede Hans Hansens generalieblad, de forbrydelser, han havde været involveret i og de

*allersigens værdi lovlig og tydig, og sin fligt for vider
af sinig skulle stor, da at just forbrude alle mine
pædler, og derfor indtænke alle anden manifestant vras
at være indbegiven. Rensborg d. 1. Juli 1719.*

*Hans Hansen
Bingard*

Bonden Hans Hansen kunne formulere sig, ofte bedre end nogen præst eller anden skriftklog. Hosstående hans egenhændige navnetræk på afbikten af 1. juli 1719 ved løsladelsen fra Rensborg. Han lovede her at være sit herskab horig og lydlig.

straffe, som var overgået ham og de andre. Særlig vægt lagde han på hans afbigt af 1. juli 1719 ved hans løsladelse fra Rendsborg. Hvis han ikke overholdt betingelserne for frigivelsen, skulle han have sin formue forbrudt og »derforuden al anden fortjent straf at være undergivet«. Ebbesen sagde i anklagen, at Hans Hansen ved sin modvillighed og opsætsighed havde været et slet eksempel for andre, og at han alene var skyld i, at bøndersønnerne var modvillige over for militærtjenesten. Han anså det endvidere for en alvorlig sag, at Hans Hansen havde »tilsneget« sig et pas (jfr. side 172), som tilskrev ham flere års matrostjeneste, end han havde udført. Han måtte anses som modvillig over for kongelige befalinger og love, og derfor burde han andre til afsky idømmes fængsel og strafarbejde på livstid.

Derefter blev Hans Hansen formanet af sessionsherrerne og spurgt, om han ikke fortrød sin adfærd, så at den straf, som han efter fortjeneste ville blive idømt, kunne indstilles til formildelse hos kongen. Herpå svarede han benægtende, og på spørgsmålet om, »hvad han da havde på sin side, der hannem således kunne forstokke«, gav han en udførlig redegørelse for sin anholdelse og befrielse den 27. juli 1718 og fremlagde tingsvidnet og dommen mod sergent von Køller og hans soldater fra Møgeltønder birketing, uanset at denne dom nu var annulleret af kongen. Han fastholdt, at han ikke havde set den grevelige ordre om arrestationen, og at han derfor havde gjort sig fri fra de soldater »under hvis hånd han da var«. Sessionsherrerne ville dog ikke godkende denne forklaring.

Hans Hansen atter i fæstningsarbejde

Sessionen fortsatte den følgende dag, den 28. oktober 1722, og det meddeltes her, at dommen ville blive afsagt den 18. november. Imidlertid var sessionsherrene ikke længe om at fælde dommen over den genstridige bonde, idet de allerede samme dag bestemte, at han på livstid skulle udføre fæstningsarbejde på Bremerholm i København. I præmisserne til dommen anføres bl.a., at han havde ophidset og givet de andre schackenborgske mandskaber et så ondt og skadeligt eksempel, at en del var borttrømt til fremmede lande, og at andre simpelthen var udeblevet fra sessionerne. Denne dom blev approberet af kongen den 2. november 1722, dog med den ændring, at fæstningsarbejdet på Bremerholm ændredes til fæstningsarbejde i Rendsborg.

Hans Hansen glemmes ikke af dem derhjemme

I knap tre uger sad Hans Hansen efter dommen arresteret i Ribe og blev derefter af en underofficer og to soldater ført til Rendsborg, hvor han fra den 18. november måtte udføre det forhadte og opslidende arbejde i skubkarren. Han var dog ikke glemt af dem derhjemme. Broderen Anders og svogeren

Thomas Pedersen af Møgeltønder, rejste til København og fik her ved hjælp af højesteretsprokurator Hans Ursin udfærdiget et bønsskrift, som dateret den 2. april 1723 blev afleveret i Krigskancelliet. De henviste heri til et kongeligt protektionsbrev af 12. juni 1722, ifølge hvilket de ikke blot måtte føre deres vidner for lagie-kommissionen, men at de også til denne sags endelige udfald skulle være fri for alle trusler og arrestationer, som enten herskabet eller andre ville påføre dem. Ikke desto mindre havde deres modstandere ved angivelser over for kongen foranlediget, at Hans Hansen på sessionen i Ribe uskyldigt var blevet dømt som rebel imod sit herskab og kongelige befalinger til anbringelse i skubkarren i Rendsborg på livstid. Der siges i bønsskriftet udtrykkeligt, at grevinden havde sørget for at få Hans Hansen indkaldt til sessionen og dømt. »Det er grevindens ugunst, som fornemmeligen har drevet Hans Hansen udi trældom, eftersom han har været den, der har drevet de sager imod vort herskab, hvilke vi ved Eders Majestæts Højesterets retfærdige domme har vundet mod hendes salig herre, for derved at mistrøste os andre udi de endnu under proces svævende sager imod hende«. Man opregnede derefter begivenhedsforløbet siden december 1718, og det blev understreget, at Hans Hansen på sessionen i Ribe hverken fik forundt tid eller lejlighed til at svare for sig. Ellers ville han have fået ført til protokols, hvad der tjente til hans undskyldning, nemlig at han var 47 år gammel og således tjenstudygtig i henhold til landmilitforordningen af 1701, og at han på 14. år var en »enrouleret matros«. Han ville endvidere have kunnet henvise til det kongelige frihedsbrev af 1704 og forordningen af 1709, hvorved »de Møgeltønders sogne med flere udi Ribe stift« var fritaget for landmiliten. Det hedder videre i bønsskriftet, at mange af indbyggerne på grund af frygt for indrullering havde begivet sig til fremmede steder uden for rigerne, men at de var blevet tilbagekaldt med løfte om benådning. Ikke desto mindre var de ved deres tilbagekomst blevet indkaldt til Schackenborg for dér at aflægge ed som landsoldat til major Viereck og hans medhjælpere. Her var de »med øvrigheds tilladelse på skrækelige måder blevet mishandlet«.

På dette brev noterede overkrigssekretær C.C. Gabel den 13. april 1723, at kongen ønskede en erklæring om sagen fra krigsråd H. Folsach. Denne erklæring, hvori begivenhedsforløbet og sessionsdommen af 28. oktober 1722 blev refereret og kommenteret, blev afgivet den 18. maj 1723. Folsach henviste til, at Hans Hansens dom var approberet af kongen den 2. november 1722. I øvrigt anførte Folsach, at Hans Hansens alder og attest fra marinen ikke medførte fritagelse fra landmilittjenesten, da det var sessionen, som skulle afgøre, om han var tjenestedygtig og om han skulle indrulleres. Han og de to meddeputerede sessionsherrer fastholdt deres afgørelse og angreb Anders Hansen og Thomas Pedersen for usandfærdige beskyldninger. Disse to klagere

var ledige og løse knægte, som ikke havde hus eller gård i fæste, »men gør profession og håndværk af til al ondskab og opsætsighed at opvige, sammenknytte og forbinde alle omliggende sognes gamle og unge mandskaber, som af disses grillische [d.v.s. lunefulde] åbenbaringer og indbildte forsikringer lader sig forlede både derudi at samtykke og et tilskud over det andet til anførernes subsistance at gøre«. Folsach redegør derefter for, hvorledes major Vierecks kompagni under det riberhusiske regiment, som også kaldes det schackenborgske kompagni, ved landmilitsens oprettelse præsenterede sig som et af de bedste ved regimentet, men i 1718 var et af de sletteste. På trods af mundtlige og skriftlige advarsler var der i årene 1718–22 ved rekrutteringerne kun leveret én sikker mand, medens de andre leverede var taget blandt springere og løsgængere, som den ene dag har svoret for hvervepenge, de har fået udbetalt, for derpå den næste dag at desertere, så at de fleste læg står endnu vakante. Herefter følger beskyldningerne mod Hans Hansen. Han er anstifteren. Efter at han 1711 blev udtaget til soldat, bortgik han uden pas og lod sig indrullere som matros. Som den »underfundige skalk« han er, ordnede han det således, at en anden i hans navn var matros. Når han derefter blev søgt, svarede han, at han var matros og blot var hjemme på orlov, samt at han straks skulle af sted til flåden igen. Såvel præstens tidligere omtalte attest som tingbogen afslørede, at han har været hjemme og »prokureret« hele den tid, som hans pas fra marinen melder om. Efter at han 1718 atter var blevet forlangt til tjeneste ved landmilitsen, havde han og hans fæller øvet intrigerisk og voldelig modstand. Han havde for andre skrevet og opsat protestskrivelser mod sessionen og forvoldt, at af nogle snese var ikke en eneste blevet soldat. Folsach konkluderede, at hans fjernelse ville bidrage til at skaffe ro, medens hans tilstedeværelse hjemme ville bidrage til fortsat uro.

Med hensyn til Anders Hansens og Thomas Pedersens klage mod grevinden oplyste Folsach, at sessionen intet havde haft med denne sag at gøre. Den måtte overlades til hendes ansvar og besvarelse, men han tilføjede dog, at det ved Højesteret, som lagie-sagen nu skulle indankes for, ville vise sig, at »deres klage består mere af en del uden grund og føje opsmurte lamentable beskyldninger end nogen veritabel årsag«. Han indstillede derfor, at Anders Hansen og Thomas Pedersen blev straffet for deres angreb på de sessionsdeputerede. »Afbigt er ikke tjenlig at påstå, thi så snart den var gjort, blev den af dem tillagt det navn at være dem aftvunget«.

Hans Hansens endelige dom

På grundlag af denne erklæring udarbejdedes der i Krigskancelliet på tysk en forestilling til kongen, dateret den 21.juni 1723. Heri blev sagen refereret ganske kort og med en del misforståelser. Anders Hansen og Thomas Pedersen

omtales som to karle, som har angrebet sessionsherrerne på ære og redelighed, og at de derfor, indtil de havde bevist deres beskyldninger, billigvis efter kongelig ordre burde sættes i arrest. Med en anden håndskrift, men ligeledes på tysk, er der tilføjet, at de er nogle rigtige rebeller, som hele tiden opvigler de andre, og at de hverken vil være soldater eller matroser. De har nu således løbet rundt i seks år. Det ville være bedst at tage dem som ophavsmænd ved hovedet og anbringe dem en tid på Bremerholm.

Det må imidlertid have forekommet kongen eller måske overkrigssekretær Gabel, at der har været noget uldent ved sagen, således som den var forestillet, thi den kongelige resolution kom til at lyde på, at generalkommissariatet skulle foretage en grundig undersøgelse af sagen, og når det så viste sig, at de to klagere havde uret, skulle de efter Gabels indstilling anbringes – ikke på Bremerholm – men i Citadellet, hvilket åbenbart var en noget mildere form for straf. Resultatet af denne undersøgelse afspejles i en kongelig resolution af 19. juni 1723, hvori bestemtes, at Hans Hansen blev benådet til 9 års strafarbejde i Rendsborg og derefter var befriet for yderligere tiltale. Videre hed det, at skønt Anders Hansen og Thomas Pedersen burde straffes for deres ubeviselige klageskrifter, så slap de imidlertid for straf denne gang, idet de dog skulle irettesættes af generalkommissariatet og af dette meddeles, at de straks skulle begive sig hjem, såfremt de ville undgå arrestation.

Hans Hansen kom dog ikke til at arbejde i slaveriet i Rendsborg alle ni år. Man havde ham stadig i erindring hjemme i birket. Et sted omtales, at man ved en prinsesses hjælp søgte at få ham frigivet, og hen på efteråret 1725, efter næsten tre års ophold i Rendsborg, kunne han efter en kongelig resolution af 6. oktober vende tilbage til sit hjem og sin gamle moder i Østerby. Han måtte dog forinden underskrive en erklæring, hvori han igen måtte gøre afbigt for sin forvovne halsstarrighed, for grove mishandlinger og oprør. Han måtte love fremtidig at være en lydige undersåt, som hverken med råd eller dåd, hemmelig eller åbenbar, ville være med til at stifte oprør eller ulydighed. I modsat fald ville han blive straffet på liv, ære og gods. Reversen blev oplæst for ham i Rendsborg, og det blev attesteret, at dokumentet var underskrevet frivilligt. Erklæringen blev senere oplæst på Møgeltønder birketing den 7. november 1725 og blev indført i sin fulde ordlyd i tingbogen. Og ikke nok med det. Reversen blev også oplæst fra prædikestolen i Daler kirke, så at alle kunne vide, på hvilke betingelser Hans Hansen var løsladt, og hvilken straf han ville pådrage sig, såfremt han ikke overholdt betingelserne. Krigskommissær Folsach indskærpede herudover også grevskabets inspektør og andre embedsmænd at føre tilsyn med, at Hans Hansen opførte sig »eds- og pligtmæssigt« og hvis ikke, at de da ville drage omsorg for, at han ikke unddrog sig straffen på ære, liv og gods.

Udskrivning af mandskab i Møgeltønder birk 1723-24

Det er foran gentagne gange omtalt, hvorledes de landmilitære myndigheder beklagede sig over det værnepligtige mandskabs rømning, og man kan også forstå irritationen over vanskelighederne ved at skaffe mandskab til det schackenborgske kompagni under det riberhusiske regiment. De modstridende bestemmelser om aftjening af værnepligten ved den forhadte landmilitis eller som matroser under sømilitisen bidrog i høj grad til, at det unge mandskab foretrak at rømme til udlandet og det i en sådan grad, at sognene næsten blev tømt for karle i den værnepligtige alder. Af en opbevaret lægdsrulle for årene omkring 1723-24 fremgår, at fra Møgeltønder sogn havde 21 værnepligtige taget ophold i Holland, en i Frankrig, en i Ostindien, seks i hertugdømmerne og to på ubekendt sted. Som matroser var indrulleret 7, 4 var vanføre eller så svagelige, at de ikke kunne tjene som soldat, en var proforma indrulleret og kun en eneste var regulært indrulleret i landmilitisen. I Daler sogn var forholdet noget lignende: 19 var rømmet til Holland, en til hertugdømmerne, en til ubekendt opholdssted og en til kongeriget, medens seks var matroser i den danske flåde, og overhovedet ingen var indrulleret i landmilitisen. I den schackenborgske del af Emmerlev sogn var 25 rejst til Holland, en til Frankrig, tre til ubekendt opholdssted og en var vanfør. Ikke færre end 13 var gået som matroser til den danske flåde. Det var en håbløs kamp for myndighederne, selv om der nu og da blev foranstaltet direkte klapjagt på unge karle. Natten mellem 30. og 31. oktober 1724 forvoldte en underofficer fra major Vierecks kompagni sammen med nogle menige stort postyr i Møgeltønder sogn, hvor de nogle steder på deres jagt efter karlene trængte ind i husene gennem vinduerne eller opbrød dørene og jog folk ud af sengene. Soldaterne, som forinden havde drukket sig mod til, synes imidlertid kun at have fået fat på en 40-årig mand, som man afkrævede 7 rigsdaler, før man igen slap ham fri. Af sergenten fik han desuden mod en erkendtlighed på 3 rigsdaler løfte om et pas, så at han frit kunne passere, hvor han ville. En dreng med stiv arm fik ligeledes, da han var uegnet som soldat, lov til at gå hjem, dog først efter at soldaterne som pant for ½ rigsdaler havde beholdt hans kjole. En tredie blev med stokkeslag truet til at hjælpe soldaterne med at angive, hvor formodede værnepligtige opholdt sig. I denne sag var det imidlertid herskabets fuldmægtig Niels Jensen Camstrup, som stod som anklager ved birketinget mod soldaterne og forsvarer for karlene. Der blæste nu fra herskabets side en blidere vind over for det værnepligtige mandskab, som man var interesseret i at beholde i grevskabet.

Den store afgiftsstrid 1719–1725

Bønderne kaster handsken

Lensgreve Hans Schack må i 1718 have opholdt sig meget i de vestslesvigske egne, idet han i april 1718 var blevet udnævnt til formand for en digekommission, som var nedsat til at undersøge stormflodsskader i marskegnene. Både i Ballum og Møgeltønder birker havde man lidt tab ved stormfloder på denne tid, og undersåtterne havde svært ved at betale deres afgifter. Det faldt derfor naturligt for dem at søge at få nogen lettelse i disse ved at tage spørgsmålet om lagiens, opgældens betaling op til ny vurdering. Men så længe greven var på stedet, og også efter at han den 2. januar 1719 var blevet udnævnt til præses i Rentekammeret og deputeret for finanserne, hvilket svarer til en senere tids finansminister, dristede bønderne sig dog ikke til for alvor at rejse sagen. Overinspektør Eberhardt Frostberg og grevinde Anna Sophie Schack, som i grevens fravær havde fået overdraget tilsynet med godsadministrationen, var efter Hans Hansens og fire andre Østerby-bønders anbringelse som straffefanger i Rendsborg herrer over situationen. Men efter Hans Hansens og hans lidelsesfællers frigivelse den 1. juli 1719 og efter grevens tidlige død den 22. september 1719 ændredes bøndernes muligheder for at forfølge sagen om lagiens betaling.

Såvel i Ballum som i Møgeltønder birker nægtede bønderne at betale lagien for årene 1719 og 1720, men medens Møgeltønder birks beboere under Hans og Anders Hansens ledelse førte sagen frem til den bitre ende, indgik undersåtterne i Ballum sogn den 21. december 1720 forlig med enkegrevinden. Forinden havde den dog været indbragt for kongen, og sognet havde været belagt med eksekution, som nok kunne bidrage til at gøre bønderne føjelige. I forliget, der er formet som en afbigt fra bøndernes side, fik de eftergivet 100 rigsdaler af den hyre på 500 rigsdaler specie, som de årligt skulle betale for de fire såkaldte marskgårde. Denne eftergivelse blev begrundet med skade forvoldt ved stormflod. Endvidere skulle lagien for 1720 nedsættes til 4% af landgilden, frihedspengene og hyrepengene. Til gengæld forpligtede bønderne sig til at betale samtlige restancer for 1719 incl. lagie, og sluttelig afgav de den erklæring, at de ikke havde været berettiget til at gøre nogen indvending mod de krævede afgifter indbefattet lagien. De ville efterdags forholde sig som lydige og tro undersåtter og betale deres afgifter i specie eller med lagie. Dette forlig blev underskrevet af samtlige ballumske bønder. På lignende måde sluttes der forlig med undersåtterne i Emmerlev distrikt, og begge steder ansattes lagien til 2 skilling pr. rigsdaler kurant.

Så let gik det ikke at få skabt en ordening med undersåtterne i Møgeltønder birk. Her benyttede gårdmændene i Møgeltønder sogn lejligheden ved grev

Hans Schacks død 1719 til at opsigse kontrakten af 1661. Det skete ved en skrivelse af 6. december 1719 til enkegrevinden. Fra formens side er den et underdanigt og ydmygt bønsskrift, men i realiteten kastede bønderne grevinden deres handske. Deres begrundelse for opsigelsen af 1661-kontrakten var, at deres afgifter var blevet pålagt en så stor opgæld eller lagie, »som tilforn os aldrig så højt er blevet pålagt og i så måder os umuligt at kan betale eller udstå«. De kunne ikke betale, fordi de 1719 havde været plaget af stor misvækst, både på hø og korn, ligesom udbyttet af græsningen af kreaturer og heste havde været ganske ringe, »så vi deraf slet intet til penges udgift kunne sælge«. De anmodede om reduktion af den store lagie og henviste til, at der i 1661-kontrakten intet var nævnt om specie eller opgæld. Kunne de ikke få denne lindring, ville de blive nødt til at opsigse forpagtningen af Slotmarken.

Bønderne havde ret i, at der i kontrakten ikke var anført, i hvilken møntsort afgifterne skulle betales, medens herskabet gik ud fra som givet, at værdierne var anført i speciemønt, og at bønderne derfor måtte betale den som følge af inflationen voksende kursdifference, opgælden eller lagien mellem den værdifaste speciemønt og den i værdi faldende kurantomt. Hele den store proces, som udviklede sig på grundlag af disse uoverensstemmelser, har i de schackenborgske akter fået betegnelsen »lagieprocessen«.

Den kom til at vare i flere år, og ind i den hvirvledes andre stridsspørgsmål. Den forannævnte skrivelse af 6. december 1719 var kun underskrevet af gårdmændene i Møgeltønder sogn, men to dage senere klagede samtlige bønder i birket, som omfattede Møgeltønder og Daler sogne og nogle få ejendomme i Abild sogn over, at lagien var tilskrevet restancerne. Alle opsagde nu 1661-kontrakten, såfremt grevinden ikke ville overholde og bekræfte den. De stillede krav må imidlertid hurtigt være blevet pure afvist af den handlekraftige grevinde, for allerede den 15. januar 1720 havde bønderne i birket fået opsat en klageskrivelse, som med alles underskrifter den 26. januar af deres befaldmægtigede ordfører, Hans Hansen blev indleveret til Danske Kancelli. Man klagede over de store byrder, som tid efter anden blev pålagt dem til deres ruin og fordærvelse. De var netop i disse dage under trussel om eksekution blevet beordret til at betale en lagie på 29. sk. danske på hver rigsdaler, ligesom de var udsat for mange forurettelser som f.eks. forøgelse af ægter og arbejde, betaling af skriverpenge og forhøjelse af indfæstningen. Under henvisning til 1661-kontrakten, som var vedlagt klageskrivelsen i afskrift, hævdede bønderne, at de hverken var forpligtede til at betale lagie eller skriverpenge. Man havde, sagde de, beffittet sig på at efterleve kontrakten, men havde ikke mødt samme vilje hos modparten. Man bønfuldt derfor kongen om, at han ville drage omsorg for, at grevinden ville efterleve kontrakten, eller at de fik lov til

at opsig den og i stedet blive pålignet skyld og landgilde efter jordebogens indhold.

Den første undersøgelseskommission nedsættes

Kongen, Frederik IV, og hans embedsmænd synes ikke at have forhastet sig. Sagen blev den 15.marts sendt til høring hos overinspektør Frostberg, som allerede den 22.samme måned kunne sende en længere redegørelse til kancelliet, og han har derefter måske underhånden søgt at få sagen bragt i lave. I hvert fald gik der næsten et helt år, før der igen kom rigtig gang i den. Der havde ganske vist været nogle trusler fra herskabet om betalingen af restancerne, sidst en tilsigelse om betaling inden den 1.december 1720, men heroverfor havde bønderne under henvisning til 1661-kontrakten tilbudt at betale afgiften in natura. Dette havde grevinden dog ikke været interesseret i, og nu var det hendes tur til at klage til kongen. Hun anmodede juleaftensdag 1720 om, at der måtte blive udnævnt to kommissærer, nemlig baron Schack Brockdorf og oberst Holsten til Langesø til at undersøge sagen og dømme i den, så at grevskabets herlighed kunne blive konserveret, bevaret og således at bønderne efterdags kunne blive »tilholden at præstere, hvad de bør samt og for deres modvillige opsætsighed andre til eksempel og selv til velfortjent straf vorde tilrettesat og anset«. Og først da, den 13.januar 1721, nedsætter kongen en kommission til undersøgelse af forholdene på Schackenborg. Til medlemmer af kommissionen udpegedes den af grevinden foreslåede oberst Godske Detlef von Holsten til Langesø og Finstrup, det senere Holstenshus, og landsdommer i Nørrejylland Thøger Reenberg til Ristrup. Grevindens forslag om at udpege Schack Brockdorf blev altså ikke imødekommet. Til de to kommissærer, som – det skulle vise sig – helt tog herskabets parti, skrev Frederik IV i kommissoriet, at eftersom bønderne i Møgeltønder birk understod sig at tilbageholde en del af deres skyldige afgifter, som de og deres forfædre nu snart i 60 år havde betalt, og nu, da kursen på specier steg, vægrede sig ved at betale deres landgilde, frihedspenge og anden afgift, som de hidtil har betalt i specier, in natura eller med opgæld i anden mønt end kurant, så beordredes de to mænd til at undersøge denne sag og efter nøje overvejelse at kende og dømme, således at grevskabet med sin ret og rettighed kunne blive konserveret, og således at bønderne blev pålagt at præstere, hvad de burde, samt at de for deres modvillige opsætsighed måtte blive tilbørlig irettesat og straffet. Man kan ikke just sige at de to kommissærer hermed fik pålagt at optræde uvildigt i sagen. Men det siges dog i kommissoriet, at såfremt bønderne måtte ønske det, kunne de få udnævnt to kommissærer på deres side. Ønskede de ikke dette, skulle kommissærerne imidlertid straks påbegynde sagens behandling. Det indskærpedes i øvrigt, at alle breve og bevisligheder skulle fremlægges for

dem, og da det forudsås, at sagen ville ende for Højesteret, forlangtes at intet måtte holdes tilbage, og at intet dokument ville kunne blive antaget for Højesteret, med mindre det var indlemmet i kommissionsakterne.

Bøndernes anklager

Kommissoriet blev oplæst for en stor del af Møgeltønder-bønderne i deres mødehus den 12. februar 1721, og disse meddelte her, at de ikke ønskede at udpege to medlemmer af kommissionen. De to kommissærer v. Holsten og Thøger Reenberg indstævnedes derefter den 30. april 1721 bønderne til at give møde på Schackenberg den 9. juni, men hvad der ikke er uinteressant, stævningen blev først forkyndt for bønderne i Møgeltønder og Daler sogne den 30. maj, altså kun godt en uge før forhørene skulle begynde. Der blev da også protesteret mod stævningens sene forkyndelse, og der kan da heller ikke herske nogen tvivl om, at der fra herskabets side har været en ganske bestemt bagtanke hermed. I stævningen opregnedes bøndernes forsyndelser og herskabets straffekrav. Bønderne skulle for deres formastelige egenrådighed ikke alene kunne frakendes deres fæste, men de skulle også kunne idømmes anden straf, ligesom de naturligvis skulle have tilhold om efterdags at præstere deres skyldighed som forhen og at betale de med sagen forbundne omkostninger.

Ved forhandlingerne på Schackenberg den 9. juli 1721 var Anders Hansen af Østerby og Peter Nielsen af Gerup bøndernes talsmænd, da Hans Hansen jo sad arresteret i Ribe. De afleverede en skriftlig protest underskrevet af samtlige birkemænd over stævningens sene forkyndelse, og vel ud fra forvisningen om, at angreb er det bedste forsvar, gik man direkte i lag med at opregne en række alvorlige overgreb, som i de senere år var begået af herskabet. De indledte med at sige, at såfremt de kunne betragtes som værende på fri fod – og dermed siges jo i virkeligheden, at de følte sig fremstillet som arrestanter – formodede de ikke blot ufejlbarligen at kunne bevise, at de hverken var forpligtede til at give specie eller opgæld, men at de i deres meget elendige, ufredelige og jammerlige tilstand højlig var forårsaget til at lade grevinden, hendes befuldmægtigede overinspektør, Eberhardt Frostberg og kaptajn Viereck indstævne for den kgl. kommission, for at de kunne blive tiltalt for deres mange ulovligheder og voldsomme gerninger, som de år efter år havde forøvet mod dem og deres pårørende. Men Gud bedre det – fortsætter de – de lever i en sådan tilstand, at det for dem er lige så langt fra, som det er højt til himlen, at føre en proces mod dem for at få truffet en lovlig afgørelse, eftersom de alle lever som fredløse folk. Den, som på deres vegne ville forstå sig i at føre en sådan sag, ville sætte sig i den største livsfare, så at han hverken kunne vide sig sikker på veje eller stier, langt mindre i sit eget hus studere sine dokumenter. Dette havde Hans Hansen og mange andre med ham i birket

måttet sande. Hans Hansen havde således fået betroet deres dokumenter, men den 26. maj 1721 var han af Frostberg og Viereck uden lov og dom blevet ført til hovedvagten i Ribe, hvor han nu sad arresteret. Man måtte altså kunne forstå, hvor umuligt det var for dem at være fredløse og fanger og samtidig at skulle gå i retten. De satte sig derfor imod, at der blev tilstedt rettergang mod dem, før Hans Hansen, deres befuldmægtigede ordfører, blev sat på fri fod. De var villige til at stille kaution, og idet de henviste til Danske Lovs 1. bogs 19. kapitel 1. artikel, ville de have garanti for, at de og deres sagførere kunne komme sikre til og fra tinge, ligesom der måtte sikres dem ret til at kunne svare for sig. De bad om kommissærernes kendelse herom straks, og de anmodede om, at deres lange indlæg måtte blive oplæst, påskrevet og »i akten til doms vorde indført«. Det var en lang protestskrivelse, som på grund af dens snørklede, til tider noget ubehjælpssomme sprog kan være lidt vanskelig at forstå, men grevindens sagfører Thomas Ebbesen, der var birkedommer i Koldinghus distrikt, og som også var anklager mod Hans Hansen ved sessionen i Ribe, havde dog opfattet, at der blev rettet alvorlige beskyldninger mod herskabet. Han gik straks målbevidst til værks, idet han bad kommissærerne om tilladelse til at afhøre bønderne hver for sig, så at man kunne få klarhed over, hvem der var skyldig eller uskyldig i de alvorlige anklager.

I de videre forhandlinger trak Ebbesen derefter forhistorien op vedrørende de forgæves forsøg på at få Hans Hansen indrullet som landsoldat, og hans arrestation og anbringelse som straffefange i Rendsborg sammen med de fire andre bønder fra Østerby. De var blevet løsladt den 1. juli 1719, efter at specielt Hans Hansen havde måttet underskrive en afbigt og et løfte om, at han ikke mere ville beskæftige sig med lagiesagen og andre sager vedrørende grevskabet. Ebbesen holdt på, at Hans Hansens fornyede fjernelse og arrestation intet havde med kommissionsundersøgelserne at gøre, men udelukkende var en landmilitssag, og han tilbageviste pure beskyldningerne om at have fjernet dokumenterne. Anders Hansen, som nu optrådte som bøndernes talsmand i lagiesagen, opretholdt dog kravet om broderens løsladelse, så længe sagen varede, medens Ebbesen på sin side gentog afvisningen heraf. Over for Anders Hansen svarede han kraftigt igen. Anders havde ligesom broderen inden sin løsladelse fra slaveriet i Rendsborg den 1. juli 1719 måttet underskrive et højtideligt dokument, hvori han havde lovet ikke »at give nogen anledning med råd, dåd eller gerning eller i nogen tænkelig måde«. Hertil kunne Anders Hansen svare, at han ligesom broderen havde underskrevet under tvang.

Bønderne afhøres

Ebbesen begærede nu alle underskriverne af klagen mod herskabet afhørt hver for sig om, hvilken vold og uret de havde været udsat for, og dette blev tilladt

af de to kommissærer, men til en begyndelse overværede dog alle afhøringen.

Den første af underskriverne, Boe Pedersen, indrømmede, at han ingen vold eller uret havde lidt, men derefter kom der en afbrydelse i afhøringen, idet en af de tilstedeværende, Anders Christensen fra Daler, der var mødt som befuldmægtiget for sin svigerfader Jep Nielsen, ville lægge dem, der blev afhørt, ordene i munden. Han anmodede endvidere om, at Anders Hansen måtte optræde som befuldmægtiget for dem og svare på deres vegne. Den næste, der blev afhørt, var Niels Lauritsen, men han nøjedes med at henvise til den fuldmagt, han havde givet Anders Hansen. Herefter så Ebbesen sig nødsaget til at anmode kommissæerne om, at bønderne én for én blev kaldt ind til afhøring uden de øvriges tilstedeværelse. Dette blev accepteret, idet kommissæerne dog ville have, at Anders Hansen som bøndernes befuldmægtigede skulle overvære afhøringerne. Denne var imidlertid ikke meget villig hertil, eftersom der ikke var givet ham fuldkommen forsikring fra herskabet eller dets fuldmægtig om, at han kunne være sikker på liv og gods, og han nægtede derfor at følge kommissærernes forslag. Han begrundede det med, at man ikke havde kunnet få hans broder Hans Hansen sat på fri fod, og før dette skete, kunne han ikke have noget ved retten at bestille.

Herefter besluttede kommissæerne, at Hans Hansen skulle løslades, da han var bøndernes befuldmægtigede, men Ebbesen protesterede. Kommissæerne havde ingen beføjelse til at løslade ham, men herskabet ville dog gå med til, at der blev indsendt en ansøgning til den militære øvrighed om hans midlertidige løsladelse mod kaution. Anders Hansen gik derefter med til, at han indtil broderens løsladelse ville optræde som bøndernes befuldmægtigede. En lille opmuntring og sejr til bønderne.

Derefter begyndte afhøringerne af dem enkeltvis i overværelse af Anders Hansen, og besvarelserne på spørgsmålene var ret så intetsigende. Jens Pedersen af Toghale svarede på det første spørgsmål om, hvorfor der blev klaget over herskabet, med at henvise til det skriftlige dokument, hvis indhold han fastholdt. På det andet spørgsmål om, hvorfor de havde angivet at leve som fredløse, svarede han, at han ikke følte sig truet, og på det tredje spørgsmål om, hvorfor ingen af anmelderne kunne føle sig sikre på deres liv, svarede han ligeledes, at han ikke følte sig truet. Som et andet eksempel på, hvad man fik ud af afhøringen, skal Møgeltønder-bonden Hans Jepsens udsagn gengives. Han, hvis navn var underskrevet på dokumentet med to bogstaver, blev spurgt, om han kendte indholdet af den skrivelse, som Anders Hansen havde afgivet på samtlige bønders vegne og herpå svarede han, at han som en stakkels bonde ikke forstod skrивelsen, men eftersom deres befuldmægtigede havde indgivet skrивelsen måtte han forsvare den. Han blev endvidere spurgt, om han havde været udsat for overlast af herskabets betjente, men kunne herpå

kun svare, at han ikke havde fået hug eller slag. Han kunne ikke erindre, hvem der havde bedt ham underskrive, lige så lidt som han kunne huske, hvornår dette skete. Men det var sket i grandehuset hos Lydik Hansen.

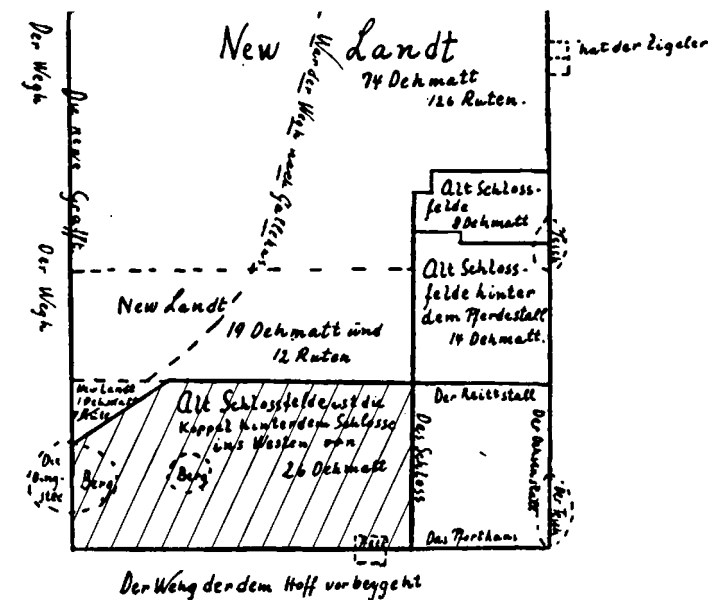
Afhøringerne bærer tydeligt præg af, at man senere frygtede repressalier fra herskabet, og Anders Hansen stoppede dem da også, idet han anmodede om, at birketingsdommen af 30. november 1718 om militærets overgreb mod Hans Hansen (se side 174) måtte blive oplæst.

Efter denne afbrydelse med oplæsningen af dommen fortsatte den lidt konfuse behandling af sagen. Kommissærerne kaldte Lydik Hansen ind til afhøring, men han havde personlig ingen klage at fremsætte over herskabet og mindedes ikke, hvad han havde skrevet under på. Han mødte i øvrigt på sin moders vegne.

Igen fik Anders Hansen afhøringen standset ved at fremlægge et indlæg, dateret den 8. juni 1721, altså den foregående dag. Det var stilet til kommissærerne og gav en udførlig redegørelse for sagen, som den tog sig ud set fra bøndernes side. Fremstillingen i instruksen til kommissærerne og i stævningen af 30. april 1721 kritiseredes. Endvidere fremlagde Anders Hansen også bøndernes klageskrift til kongen af 15. januar 1720 og 1661-kontrakten og fortsatte derefter med angreb på grevinden, Frostberg og Viereck. Han gentog, at han og bønderne følte sig truet på liv, lemmer og næring. Med henvisning til 1661-kontrakten fremførte han den påstand, at herskabet ikke i ringeste måde havde haft krav på lagie eller skriverpenge, men dog år efter år under trussel om eksekution havde afkrævet disse penge. Efter trussel om anvendelse af tvang havde bønderne derefter forsamlet sig lille juleaftensdag 1720 og var mødt op på Schackenborg, hvor de oplæste og afleverede en af samtlige bønder underskrevet protestskrivelse, som var dateret den 18. december. Heri tilkendegav de, at de ikke ville betale opgælden, og at herskabet enten måtte opsigte 1661-kontrakten eller overholde den. Overinspektør Frostberg var dog endnu ikke rigtig kommet i julestemning, idet han lod samtlige fremmødte bønder arrestere. Han lod »låsen hænge for porten« og derefter var de enkeltvis blevet indkaldt til forhør. Han ville have oplyst, hvem der havde forfattet og skrevet protesten af 18. december, og det skete »med en skrækelig hyden [d.v.s. hujen] og truen os at ruinere, at vi skulle vride vore hænder derved, hvilket en del skulle ske ved gårdenes indfæstning, at de ligesom skulle sættes på auktion, så at ingen af os skulle formå at indfæste dem, endskønt vi efter Deres Kgl. Majestæts allernådigste vilje og forordninger formener vore egne børn at være de nærmeste arvinger til at fæste dem«.

Anders Hansen fortsatte derefter med skarpe anklager mod herskabet: »Og som hendes højgrevelige nåde i foremeldte stævning beskylder os for formastelig egenrådighed og som de, der tager sig selv til rette, så formener

vi tværtimod, at alt sligt just og lige træffer det højgrevelige herskab selv i alle måder, idet at de uden opsigelse, lov eller dom ligesom bemægtiger sig selv marken [d.v.s. Slotmarken], som vi af dennem haver i hyre, så det er ikke i længere tid, end som de fleste af os noksom kan erindre, at de udi det bedste agerland haver fra marken borttaget vel en 30 demat, hvilket ikke behøver noget vidnesbyrd, eftersom det står nu indelukket for hver mands øjne og en del deraf bebygget med huse og gårde«. Anders Hansen tænkte her på Slotsgade. Han fortsatte sine angreb med at beskyldte herskabet for at beslå Slotmarken med så mange får og kreaturer, som det selv behagede og at det alligevel fordristede sig til at kræve fuld hyre deraf, samt at det på trods af Danske Lovs 3. bogs 1. kapitel 6. artikel tog skriverpenge af alle. Endvidere besværede herskabet dem med mange ægter og meget arbejde, langt ud over, hvad der var fastlagt i 1661-kontrakten, som de på deres side mener at have overholdt.

Mit dem Dorf

NB Alt die Aekern des neuengegebenen Schlössplatzes schiessen Ost und West, ausser der kleine Kiehl nach der Dingstett her von 1 Demmatt und 8 Ruten, und dann oben bey Gallehus der Kiehl von 5 Demmatt und 30 Ruten, dann gehen solche Tüder und nondere

Overinspektør Nic. Tych har ca. 1672 lavet en skitse over Slotmarken vest og nord for slottet og omfattende dels den gamle Slotmark og dels den nyindgravede jord, som var taget fra et par nedlagte bondegårde. Den gamle 26 demat store Slotmark (skraveret) vest for slottet blev i slutningen af 1600-tallet taget fra birkets bønder og anvendt til anlæg af den nye Slotsgade. Tegningen er efter et utydeligt rids rekonstrueret af Peter Kr. Iversen. Gengivet efter Sønderjyske Arbejder 1942.

De var berettigede til »så længe bemeldte kontrakt os ikke lovlig bliver opsagt at nyde og bruge alt Møgeltønderhus' hovland og uforkrænket udi alle måder, ja endog for de mange skadelige vandfloders indfald, vi må tage imod, burde vi for hver demat to rigsdaler at godtgøres, da vi dog aldrig nyder en skilling, men langt mere tværtimod til ødelæggelse endnu tiltales for opgæld. Har nu nogen af os imod al sådan forurettelse med Vor Frelser Christo vidnet sandhed, så har de og efter hans eksempel måttet heran, nemlig voldelig bleven angrebet ...«. Sammenligningen med Kristus tør jo nok siges at være ret så krads, men man var ikke bange for de store ord. Anders Hansen fortsatte med at sige, at på denne måde havde Frostberg og Viereck gennem mange år ladet dem behandle på en skrækkelig måde uden lov og dom. Dette kunne ses af det tingsvidne, som Hans Hansen den 29. juni 1718 havde fået udstedt på birketinget om Chr. Pedersen Beyers og andre unges behandling af Viereck og hans løjtnant på Schackenborg i marts 1711. Tingsvidnet blev oplæst og vedlagt akterne. Derefter vendte han sig på ny mod Frostberg, som han gav ansvaret for de voldsomme begivenheder i Østerby den 16. december 1718 ved arrestationen af broderen m.fl. og for arrestationen og behandlingen af de mænd, som lille juleaftensdag 1718 havde bragt klageskriftet til grev Schack i Løgumkloster. Havde Frostberg været utilfreds med birketingets afgørelse, kunne han jo blot have appelleret til Højesteret.

Som yderligere anklage mod Frostberg gentog Anders Hansen nu omstændighederne ved broderens sidste arrestation. Han, der var bøndernes befuldmægtigede, var allerede nogle dage før stævningens forkyndelse den 30. maj 1721 blevet arresteret og ført til Ribe, og Anders Hansen tillod sig i den anledning at erklære, at selv om det havde været sædvane at forulempe dem med vold og magt uden lov og dom, så ville han dog hævde, at ingen skik eller sædvane var tilstrækkelig til at ophæve lovens bogstav. Det var langt henne på dagen, da Anders Hansen var færdig med gennemgangen af det lange anklageskrift, der var underskrevet af samtlige birkemænd.

Næste dag, den 10. juni, fortsatte forhandlingerne med, at Anders Hansen nærmere omtalte de to tilfælde, hvor han selv havde lidt overlast fra overinspektørens side. Den ene gang, i 1713, havde han fået en »blodig næse«, da han som lavværge for moderen var indkaldt til Schackenborg. Da han var kommet inden for døren, var han blevet overfaldet af Frostberg med hug og slag, »omendskønt den velsalig greve af Schack selv sagde: Lad ham komme hidind«. I Frostbergs fremstilling af episoden hedder det, at Anders Hansen var trængt ind ad døren med magt, »og blev med hånden tilbagestødt at blive ude«, hvorved hans næse var blevet stødt. Den anden gang var i 1708, da han var blevet kastet i tyvehullet, fordi han i Daler kirke skulle have fornærmet provst Malte Junghans.

Ebbesen begyndte nu igen afhøringen af bønderne enkeltvis, men disse afhøringer bragte i det hele og store ikke noget nyt frem, idet de åbenbart var enige i ikke at udtale sig om, hvem der havde udfærdiget klageskrifterne. Af et af indlæggene, Hans Kerstensens, skal dog gengives følgende: »Dog var han for nogle år siden, som mons. Frostberg beretter at være for 10 år siden, opkaldet at yde hovtørv, og da han stod foran mademoisellens dør og lagde den [nemlig tørv] af, kom oberinspektøren Frostberg opløben med en økse i sin hånd og huggede hans haver eller lærringer [d.v.s. sidefjælene i vognkassen] i stykker, først på den ene og herefter på den anden side, mere vidste han ikke«. Angående dette sidste optrin forklarede Frostberg, at de omtalte sidefjæl var 2½ kvarter [d.v.s. ca. 40 cm] høje og 10 kvarter [d.v.s. ca. 1,57 m] lange. Der kunne på en sådan vogn læsses ca. 150 tørv, medens der normalt på egnen regnedes med 300–350 tørv pr. læs. Når bønderne skulle levere hovtørv, lånte de disse vognfjæl af Hans Kerstensen og for at komme »sligt underslæb« til livs havde han slået fjælene itu. Han tilbød dog nu at ville give Hans Kerstensen nogle nye i stedet, og dette kan vel tyde på, at hans samvittighed ikke har haft det alt for godt.

Ebbesen fik ikke meget ud af afhøringerne den 10. juni. Bønderne holdt sammen og dækkede over deres talsmænd. Om Hans Hansen sagde en af dem, at han »var for dem ligesom en høne, der blev taget fra sine kyllinger«.

Da Ebbesen fortsatte afhøringerne den 11. juni, forsøgte han med et nyt afhøringsskema, som omfattede 7 spørgsmål, hvoraf de to er særlig interessante, nemlig det første, der gik ud på, om den adspurgte kunne læse eller skrive og det syvende, om han ville falde sit herskab til fode og bede om forladelse. På det første af disse spørgsmål svarede 21 ja til, at de kunne læse og skrive, medens syv, hvoriblandt et par gamle på over 80 år svarede nej. Et par gange havde drenge skrevet under for deres fædre. Det syvende spørgsmål synes man ikke at have været særlig ivrig efter at svare på.

Blandt underskriverne var herredsskriver i Højer Niels Brinck, som tidligere i 16 år havde været defefoged på Schackenborg, og som i kirketiendesagen fra Daler på herskabets vegne havde været bøndernes modpart, men nu stillede sig helt på deres side. Som den sidste blev Anders Hansen afhørt. Han forklarede, at han havde forfattet et udkast til klagen, og at andre i mødehuset var fremkommet med ændringsforslag, som var blevet indarbejdet i hans forslag. Det blev endvidere oplyst, at bønderne havde indbetalt penge til Anders Hansen, dels til dækning af omkostningerne ved sagens førelse og dels som kaution for broderens løsladelse. Dernæst spurgtes Anders Hansen om hvad han for sit eget vedkommende havde at klage over, om han ville oplyse, hvem der havde forulempet ham, og hvori forulempelserne bestod. Herpå svarede han, at han for nogle år siden sammen med broderen på Daler

sognemænds vegne havde ført proces mod herskabet angående kirketienden. Da processen var gået herskabet imod ved Højesteret, var de to kommet i unåde. Heri måtte grunden søges til, at broderen nu sad arresteret i Ribe, og til at han ikke kunne optræde som birkemændenes talsmand for kommissionen.

Ebbesen fik nu ordet for at besvare bøndernes indlæg af 8.juni, der var fremlagt og dokumenteret den 9. og følgende dage. Han mente at kunne påvise, at bønderne reelt havde betalt i specie eller med opgæld lige indtil 1719. Også de forskellige småredsler var betalt i de foregående år. Med hensyn til beretningen om bøndernes arrestation den 23.december 1720 udtalte han, at beskyldningerne var grove, formastelige og usandfærdige. Man havde da blot villet undersøge, om bønderne med det gode kunne bevæges til at præstere deres skyldighed. Det var heller ikke rigtigt, at herskabet havde berøvet bønderne en del af udbyttet af Slotmarken, og de var ikke blevet uretmæssigt bebyrdet med ægter og arbejde.

Endelig behandlede han igen spørgsmålet om lagien og anførte her, at bønderne jo selv havde krævet opgæld af jord på Slotmarken, som de havde fremlæjet. Sluttelig erindrede han om, at grevinden havde tilbudt selv at overtage driften af Slotmarken mod, at bønderne ydede avlingshoveri, men tilbudet var blevet afvist med den begrundelse, at de ikke ville levere den fordrede gødning. Endvidere havde grevinden tilbudt dem, at de kunne betale landgilden in natura. Til sidst krævede Ebbesen, at høsten af Slotmarken det kommende år skulle indbærges til ladegården, for at herskabet, i fald avlingshovet blev genindført, kunne være sikker på gødningen. Bønderne måtte dog opfodre deres egne kreaturer med høsten, men disse måtte altså så opstaldes på ladegården.

Herefter forlangte Anders Hansen nogle dages udsættelse af forhandlingerne, hvilket bevilgedes, og næste møde blev berammet til den 16.juni 1721. Denne dag var kun den ene af kommissionsdommerne, nemlig landsdommer Thøger Reenberg til stede, idet oberst von Holsten var forhindret. Det blev oplyst, at Hans Hansen endnu ikke var løsladt fra arresten i Ribe, og der blev afsagt kendelse vedrørende gødningsspørgsmålet, som faldt ud til herskabets fordel. Bønderne måtte altså indbringe høsten til ladegården og anbringe deres heste og kreaturer dér, så at herskabet kunne være sikker på gødningen. Denne ordning skulle dog kun gælde det første år, og man må vel formode, at herskabet derefter selv har villet anskaffe besætning og drive Slotmarken som i tidligere tider ved hoveri. Anders Hansen var ivrig efter at få sagen afsluttet ved en endelig dom, medens Reenberg under henvisning til kommissoriet mindede om, at alle breve og bevisligheder, som kunne være af betydning for sagens oplysning skulle fremlægges, idet det ikke kunne tillades, at dokumenter, som ikke var blevet fremlagt eller indlemmet i akterne, kunne blive

fremlagt i Højesteret. Anders Hansen bad dog alligevel om, at sagen fremskyndedes, men foreløbig blev forhandlingerne udsat til den 26.juni, for at man kunne få Hans Hansen midlertidigt løsladt af arresten, så at han kunne føre resten af bøndernes sag for kommissionen.

Ved mødet den 26.juni var begge kommissionsdommere igen til stede, og Hans Hansen var ved herskabets mellemkomst og med bøndernes kaution blevet løsladt uden at have aflagt militseden og for så lang tid, at han kunne føre sagen for kommissionen til ende. Han forklarede til at begynde med, under hvilke omstændigheder, han var blevet tvunget til at underskrive afbikten af 1.juli 1719, hvorved han var blevet befriet for slavearbejdet i Rendsborg.

På Ebbesens forlangende måtte bønderne nu fremlægge deres kvitteringsbøger, og det kom herved for en dag, at de var indrettet til betaling i rigsdaler specie. Hans Hansen, som nok havde sine tvivl med hensyn til berettigelsen af bøndernes totale afvisning af betalingen af lagien, tilbød derfor forlig på betingelse af, at man slap med at betale 4 skilling af hver rigsdaler, men tilbudet blev afvist af Ebbesen. Hans Hansen argumenterede derefter mod Ebbesens påstand om, at intet af Slotmarken var blevet frataget bønderne. Alle kunne dog med egne øjne se, at en del af marken var blevet unddraget bønderne.

Forhandlingerne blev fortsat næste dag, den 27.juni 1721. Her gav Hans Hansen den oplysning, at det var ham, som havde bragt klageskriftet af 15.januar 1720 til København og indleveret det i Danske Kancelli. Man drøftede igen Slotmarken. Parken og landet mellem denne og kirken var ganske vist gået fra, men til gengæld var Røj mark blevet lagt til, hvorved »hovmarken er formeret til 12 indtægter«. Også den ulyksalige gødning blev drøftet igen. Hans Hansen førte en del vidner, der var så gamle, at de kunne huske kontraktens oprettelse. De erklærede alle, at rugsæden var blevet indhøstet til ladegården og fortæret af fjenden, samt at bønderne ingen gødning havde fået fra herskabet 1661. Hans Hansen fremførte endvidere, at bønderne var blevet besværet med et stigende antal ægter, både med herskabets og deres egne vogne, og at de undertiden havde været hjemmefra 4 eller 5 dage. Selv om kontrakten ikke forpligtede dem til mere end en ægt årligt på 6-7 mil, havde de dog måttet forrette så mange, som de blev tilsagt til.

Grevindens sagfører har ordet

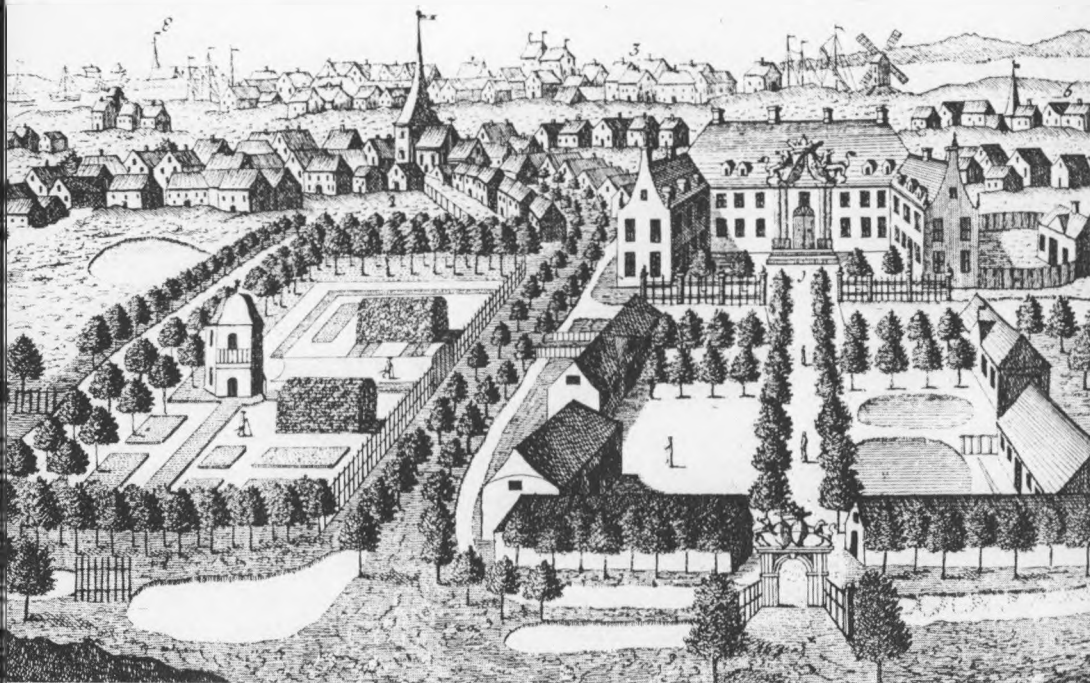
Kommissionsforhandlingerne er noget flimrende og uoverskuelige. Bedst som man tror, at nu er dette eller hint emne forhandlet færdig, tages det frem på ny af den ene eller anden af parterne. Ebbesen synes nu at begynde en slags psykologisk krigsførelse, idet han fremlagde den gamle birketingsdom af 1674 mod Anders Nissen, hvor han og en række andre bønder var blevet fradømt

deres fæste for lignende beskyldninger, som i denne sag var blevet fremført af Hans og Anders Hansen. Endvidere kunne Ebbesen oplyse, at et par af underskriverne fra 1720 var faldet fra og havde anmodet om, at sagen for deres vedkommende måtte hæves. Han fremlagde endvidere en skrivelse af 20. august 1720, hvori birkefoged Chr. Thomsen og den grevelige forpagter Redlef Carstensen, Vesteranflod, lovede at betale afgifterne med opgæld. Begge var afhængige af herskabet og begge havde store gårde Ved Åen, og man kan tydeligt fornemme, at der var blevet lagt pres på dem fra herskabets side.

Ebbesen ridsede herefter sagens forhistorie op og redegjorde for årsagen til bøndernes klage. Ballum birk og Emmerlev distrikt havde været med til i første omgang at nægte betalingen af lagien, men havde indgået forlig. Han beretter: »Og at højbemeldte fru grevinde i alt har båret nådig omsorg for grevskabets og dets undersåtters konservation, må jeg [altså Ebbesen] i det øvrige på følgende måde demonstrere. Det er, som forhen anført findes, tilstrækkelig bevist, at undersåtterne er skyldige at yde deres landgilde, friheds- og hyrepenge enten in specie eller med lage efter kursen at betale; og anno 1719 da den nu højsalige greve udi oktober måned ved døden afgik, var kursen opsteget fra 25 til 29 procent. Inspektøren måtte udi oppebørslen lade sig kursen være efterrettelig, hvoraf fulgte, at bønderne begyndte at forundre sig over så høj lages betaling, så at de samtlige på afslag betalte 12 procent. Hendes højgrevelige nåde kunne i sådanne højbedrøvelige tid, da hun med den salige herres jordefærd og i andre måder var trouleret [d.v.s. besværet], ikke efterse denne sags beskaffenhed. Men så snart hun året derefter derom blev underrettet, lod hun grevskabets undersåtter se, at hun i henseende til den skade, de af vandfloden og påfulgte misvækst lidt haver, ville sørge for deres opkomst og konservation; gav så straks Ballum birk 100 rdlr. moderation og deklarerede samtlige grevskabets bønder, at når de betalte den resterende lage for året 1719, så ville fru grevinden for året 1720, dog uden konsekvens [d.v.s. uden at skabe præcedens] moderere samme til 4 procent«.

Angående Slotsgade og parken, som tidligere havde været en del af Slotmarken og som nu var et af de omstridte spørgsmål, oplyste birkedommer Andreas Terp og delefoged Detlef Henriksen, begge Ballum birk, at de var godt kendt med lokaliteterne, eftersom de havde tjent og boet på grevskabet i over 30 år. Parken syd for vejen, som var anlagt ca. 1696, og agrene derfra ind mod kirkegården, havde tidligere været brugt af godsinspektørerne. På den nordre side af vejen vest for slottet fandtes der allerede før deres tid en række huse med tilhørende kålhaver, og det var herskabets plan at udbygge gaden, som blev kaldt »Slottensgade«.

Ebbesen opfordrede de to kommissærer selv at tage parken og gaden i øjesyn. De ville da klart kunne se, at de anførte påstande om fratagelse af

Schackenborg. Udsnit af stik i E. Pontoppidan. Den danske Atlas ... bd. V, 1769. Man genkender den trefløjede hovedbygning, i hvis nordfløj det i artiklen nogle gange omtalte fangehul fandtes. De store ladegårdsbygninger i forgrunden til højre er opført i 1760'erne og 1770'erne. Man ser, at der har været en østlig indkørsel til slotsanlægget. Til venstre i forgrunden ses den af grevinde Sophia Dorothea Schack, f. v. Marschalk anlagte park på jord taget fra Slotmarken og øverst i midten Slotsgade, som på processernes tid kun var bebygget på nordsiden, og som også tidligere havde udgjort en del af den af birkets bønder lejede Slotmark.

jord var sammendigtede af »redselsføreren« og hans tilhængere, eftersom haven og det øvrige »fortov« var beplantet med mange store træer. I Slotsgade fandtes i øvrigt huse, som var over 60 år gamle. Der har vel nok været en eller anden øde grund, som bønderne har brugt, men deraf fulgte vel ikke, at de havde haft nogen rettighed dertil. Bønderne kunne nyde slottets avlsmarker og engjord ubeskåret »og har deraf mere end fuldkommen fornøjelse for afgiften«.

Ebbesen samlede sluttelig anklagen mod bønderne i otte punkter, nemlig: 1) De skulle betale deres afgifter som hidtil, altså med lagie; 2) de havde forbrudt deres fæste ved tilbageholdelse af lagien; 3) deres klageskrift med de kraftige udtryk mod herskabet skulle offentligt brændes; 4) Anders Hansen, som havde opsat to af skrivelserne, skulle straffes med Bremerholms jern på livstid; 5) Hans Hansen skulle rømme kongens riger og lande; 6) de to brødre Anders og Hans Hansen skulle have deres boslod forbrudt. De og deres medvidere kunne for fremtiden ikke fæste eller besidde nogen stavn under Schackenborg; 7) de bønder, der havde afgivet forklaring om, at de var vidende

om, hvad de havde skrevet under på, skulle dømmes til i begrænset omfang at køre skubkarren og skulle fremtidig ikke kunne være sandemænd eller indtage noget embede; 8) bønderne skulle betale sagsomkostningerne med 500 rdlr. Tiden var ikke småtskåren med hensyn til udmåling af strenge straffe, men Ebbesen har ved sine straffekrav dog taget munden lovlig fuld.

Pludseligt forlig

Det tidspunkt nærmede sig, hvor de to kommissionsherrer skulle afsige dommen. Men da indgik Hans Hansen overraskende på egne og bøndernes vegne forlig med herskabet. Det gik ud på, at tiltalen mod bønderne blev frafaldet mod, at de ligesom Ballum-bønderne gjorde afbigt og ligesom dem gik ind på at betale deres afgifter med opgæld samt at yde småredslerne. Ebbesen modtog forligstilbudet på grevindens vegne og lovede endog, at han på Hans Hansens indstændige bøn ville forsøge at få ham befriet for indrulleringen i landmilitzen. Hans Hansen var åbenbart gjort mør, og den 27. juni 1721 kunne kommissærerne så standse sagen. I dens »afsked«, kendelse hedder det bl.a., at bønderne synes at have forset sig af uvidenhed. Deres afbigt skulle indføres i tingbogen og skulle efterkommerne til advarsel hvert år oplæses på tinget. Omkostningerne ved processen skulle betales til grevinden af bønderne med 1 mark lybsk pr. tønde hartkorn.

Dermed var sagen standset i første omgang, og man kan jo selv gøre sig sine tanker om, hvilket pres Hans og Anders Hansen har været udsat for natten mellem den 26. og 27. juni, uden at dette har efterladt sig spor i kommissærernes forhandlingsprotokol eller andre arkivalier. Sagen var imidlertid kun henlagt for en tid. Det skulle ikke vare længe, inden bønderne lod høre fra sig igen.

Kommissionsdomstolen nedsættes på ny

Bønderne i birket accepterede nemlig ikke det indgåede forlig. De nægtede fortsat at betale den krævede opgæld eller lagie, men erklærede sig villig til at betale 6 skilling af hver rigsdaler for årene 1720 og 1721, dog på den udtrykkelige betingelse, at de fremtidig ikke ville betale mere. Efter en kort forgæves forhandling med grevinden herom blev bønderne derefter under eksekutions- tvang indkaldt til at give møde på Schackenborg den 10. december 1721 for at betale deres afgifter og restancer. Man kom imidlertid ikke, og restancerne blev ikke betalt. I stedet sendte bønderne et brev til grevinden, hvori de meddelte, at de ikke kunne betale den høje lagie, »men nødes til imod vores vilje at søge Gud og Hans Kgl. Maj'ts højhed og rettighed om bistand«. De havde derefter været forsamlet og havde ved tærningskast afgjort, hvem der skulle rejse til København for dér at forelægge sagen for kongen. Loddet var

(meget heldigt) faldet på Anders Hansen af Østerby, Anders Christensen af Daler og Thomas Pedersen af Møgeltønder. Disse tre mænd fik så en fuldmagt, dateret den 23. december 1721, til at føre deres sag, »så vidt Hans Kgl. Maj'ts lov og jordebøger og kontrakten tilholder«. De fik forsikring om erstatning for »al skade og omkostning, hvad navn det end måtte have, både for de tre mænd selv, men også for deres hustruer og børn med pårørende med hus og hjem, gods og formue«. For en sikkerheds skyld blev fuldmagten udstedt i to eksemplarer, det ene til de tre, det andet til deres familier. De tre blev bemyndiget til at antage en advokat, og man erklærede sig villig til at betale alle omkostninger ligesom der blev kautioneret med alles ejendom, »håb og gods«.

De tre mænd drog altså til København i begyndelsen af det nye år og tog kontakt med højesteretsprokurator Hans Ursin, som hjalp med at udarbejde et klageskrift til kongen, dateret den 20. marts 1722. I denne skrivelse henviste man til den tidligere kommission, hvor Hans Hansen af frygt for fængsling og nogle andre også af frygt sent på aftenen havde indgået et forlig på samtliges vegne, hvad de imidlertid ikke havde haft fuldmagt til. Man følte sig forurettet og ønskede derfor at rejse sagen på ny. Man havde i den anledning forgæves forsøgt at få en afskrift af den omfangsrige kommissionsakt hos kommissionens skriver, delefoged på Trøjborg Lorents Rautenstein, og man havde endda betalt ham 5 rigsdaler for at få afskriften, men trods gentagne rykkere, sidst den 13. februar 1722, havde man ikke kunnet få den. Rautenstein undskyldte sig med – og sikkert med rette –, at dom og dokumenter opbevarede på Gram. Derfor bad man nu om en kongelig ordre om at få en afskrift, således at en appel ikke blev forhalet eller forhindret. Endvidere bad de tre, der var rejst til København for at klage, om, at hverken de eller deres medtjenere måtte blive overladt til herskabets unåde, og at de ikke ville blive belagt med arrest, eksekution eller anden hårdhændethed, så længe sagen stod på.

Resultatet af denne henvendelse blev en kongelig befaling af 12. juni 1722, hvorefter kommissærerne skulle genoptage sagen uden hensyn til det indgåede forlig. I befalingen blev henvist til, at Hans Hansen »ved idelig tvang og hård medfart« havde underskrevet forliget på samtlige bønders vegne. Han skulle have været deres ordfører og havde derfor været i besiddelse af deres dokumenter, men var ikke desto mindre blevet ført som arrestant til Ribe, så at ingen i hans sted havde kunnet føre bøndernes sag. Bønderne skulle kunne føre vidner, under hvilken jurisdiktion disse end måtte høre og uden hindring fra herskabet eller andre med nogen slags trussel eller arrest.

Anders Hansen og Thomas Pedersen krævede derefter de på herskabets side implicerede personer indstævnet, og det første møde i den fornyede kommission fandt sted på Schackenborg den 5. oktober 1722. I stævningen er der

opregnet en halv snes klagepunkter over herskabet, de samme, men lidt mere nuanceret end før.

Hovedparten af bønderne var indstævnet som vidner, medens grevinde Anna Sophie Schack var stævnet med lavværge for at kunne svare på bøndernes krav om refusion af for meget betalte afgifter og om at erstatte den forvoldte uret og skade ved eksekutioner, arrester og anden hård medfart samt endelig at betale procesomkostningerne. Endvidere var overinspektør Frostberg og herskabets sagfører Thomas Ebbesen indstævnet – sidstnævnte »for hans gjorte utilbørlige og nærgående irettesættelse at tilsvare«.

De to kommissærer, landsdommer Thøger Reenberg og oberst Godske Detlef Holsten, tog så igen fat på undersøgelserne. Forhandlingerne blev indført i en ny, diger protokol og fylder ikke mindre end 729 sider. Bønderne havde som nævnt i København kontaktet højesteretsprokurator Hans Ursin, der havde lovet at føre sagen for dem. Som hans fuldmægtig mødte da på Schackenborg Christian Broholm, som selv 1729 fik bestalling som højesteretsprokurator, altså en dygtig jurist. Han indledte med at lægge op til forlig, idet bønderne »både inclinerer til fred og enighed og derforuden er villige og redebonde til at udvise al hørsommelig pligt« efter gældende lov og ret. De havde hverken vilje eller evne til at føre proces mod så højt et herskab, og han foreslog derfor, at dette uden proces gik ind på følgende forlig: At bønderne måtte svare deres afgifter efter jordebogen in natura efter loven eller også, at de holdt sig til 1661-kontrakten uden betaling af lagie og »for resten ikke af nogen tvang graveres [bebyrdes] og holdes til andet at erlægge, i hvad navn det skal have, uden hvad samme kontrakt indeholder«. Derefter ville bønderne lade alle andre krav, hvori de mente sig forurettet, skrive i glemmebogen.

Thomas Ebbesen var også herskabets advokat denne gang. Til at begynde med søgte han at fastslå, at det ikke kunne være alle undersåtterne i Møgeltønder birk, som var med i denne fornyede klage. Derefter ville han besvare Broholms forligsforslag, men forinden ville han dog gerne sige, at dersom de stridige bønder ville afgive erklæring om, at de efterdags ville betale afgifter og restancer efter den jordebog, som blev udarbejdet ved grevskabets oprettelse, ligesom de øvrige bønder under grevskabet havde gjort det og i overensstemmelse med deres fæstebreve og kvitteringsbøger, så havde grevinden aldrig villet føre processen mod dem, og hun ville gerne lade den falde, således som hun tid efter anden havde givet dem tilbud om. Broholm drog den slutning af Ebbesens indlæg, at grevinden ikke var indstillet på forlig.

Ebbesen forlangte nu, at bønderne enkeltvis skulle træde frem for kommissionen og afgive erklæring om, at de støttede anklagen, idet han ikke ville nøjes med forevisning af fuldmagter, især da Anders Hansen og Thomas

Pedersen var »nogle løse personer, som intet har at hæfte ved«. De to kommissærer gav ham for så vidt ret, som de holdt på, at alle de klagende skulle møde personligt for kommissionen om eftermiddagen kl. tre eller næste morgen kl. otte. Efter noget tovtværkeri mellem de to advokater begyndte kommissionen derefter at undersøge de tilstedeværende bønders stilling til sagen. Redlef Carstensen, Vesteranflod erklærede som den først tilspurgte, at han intet havde med sagen at gøre. Hertil bemærkede Broholm, at han var indstævnet som vidne, og at det derfor var ham kært, at han ikke var interessant i sagen. Birkeskriver Andreas Ulrik erklærede ligeledes, at han ikke havde med sagen at gøre, medens 12 andre tilstedeværende, de fleste fra Møgeltønder, afgav erklæring om, at de havde underskrevet forliget den 27. juni 1721 af frygt, og de anerkendte, at de var med i den nu på ny rejste sag. Det var nu blevet aften den første forhandlingsdag, og Broholm anmodede derfor om udsættelse til næste morgen kl. otte. Han ville da møde med den underskrevne fuldmagt.

Den 6. oktober 1722 om morgenen mødte Broholm så med bøndernes fuldmagt af 12. januar 1722 til Anders Hansen, Thomas Pedersen og Anders Christensen. Det var 16 fra Møgeltønder, 11 fra Bønderby og 26 fra Daler sogn, som vedkendte sig deres underskrift, men der var også andre, der ikke havde underskrevet fuldmagten, og som nu trådte frem og erklærede, at de tilsluttede sig de øvrige. Interessant er det, at Hans Hansen, som på dette tidspunkt var blevet stævnet til sessionen i Ribe den 27. oktober, også havde givet møde. Han forholdt sig imidlertid passivt under forhandlingerne, idet han dog »allerunderdanigst formodede sig nu at være på fri fod efter Hans Kgl. Maj's allernådigste befaling af 12. juni sidst og derfor både på egne og broders såvel som Niels Hansens vegne opsiger og fragår alle de forskrivelser, som af dem er sket udi Rendsborg i slaveriet udi jernet eller de er sket udi arrest i Ribe eller nogen anden steds, dennem lovlig her for kommissionen opsiger, eftersom de er sket af frygt for værre.«

Der kom nu en pause i møderne. I mellemtiden opkrævede Frostberg efter grevindens ordre lagie af afgifterne med 8 sk. lybsk pr. rigsdaler. Den største part af bønderne i Møgeltønder birk betalte dog ikke, hvorimod kådnerne gjorde det. Frostberg meddelte derfor den 5. december 1722 til grevinden, at han ikke kunne komme længere med opkrævningen, før grevinden havde givet ordre til, at der skulle stilles ryttere til hans rådighed for at han kunne gennemføre eksekution hos restanterne. Hvis ikke måtte han have besked på, om der kunne ske udsættelse med betalingen til kommissionens afgørelse forelå. Grevindens svar på denne henvendelse kendes ikke.

Bønderne er deres egne sagførere

Endelig den 26. februar 1723 blev forhandlingerne genoptaget, trods det, at

bøndernes sagfører, højesteretsprokurator Hans Ursin ikke var nået frem fra København. Anders Hansen og Thomas Pedersen måtte optræde som ordførere, og det var naturligvis en svækkelse af bøndernes stilling, at de ikke havde en erfaren jurist til at tale og føre deres sag. Som noget af det første klagede de over, at Hans Hansen på trods af den kongelige resolution af 12.juni 1722 ikke kunne give møde som vidne. Som tidligere omtalt havde han efter at have fået sin dom ved sessionen i Ribe den 28.oktober 1722 fra den 28.november måttet arbejde i skubkarren i Rendsborg.

Anders Hansen og Thomas Pedersen fremlagde, så godt som de nu kunne, skriftligt bøndernes syn på lagiespørgsmålet – i det store og hele som refereret under den første kommission, men dog lidt udførligere og nok lidt klarere trukket op. En ganske særlig vægt blev lagt på 1661-kontrakten som det fornemste og snart eneste dokument, hvoraf sagen afhang, og denne meldte intet om betaling i specie eller med lagie, men kun om betaling i rigsdaler, som er det samme som 96 skilling dansk kurant, »og lad være, at nogle bønder for føjeligheds skyld i forrige tider kan have betalt afgiften in specie, da specierigsdaler i de tider for dem var lige så lette at bringe til veje som kurantmønt, så er det ikke noget, som kan forbinde efterkommerne.« Man kunne ikke påbyrdes andet end gangbar kurantmønt. Kun i nogle få fæstebrev, som var udstedt efter processens påbegyndelse, var betalingen anført i specie, og ligeledes fremførte bøndernes talsmænd, at i de kvitteringsbøger, som var anlagt 1688, var der ikke blevet kvitteret for specie eller lagie før processens påbegyndelse. Også fra dette tidspunkt var der imod kontrakten blevet kvitteret for skriverpenge.

Ebbesen ville måske kunne anføre, at lagie blev præsteret andre steder i Holsten, men det vedkom ikke bønderne og deres kontrakt. Man havde dog som forlig tilbudt at betale en lagie på 4 skilling lybsk, men dette tilbud var blevet afvist. Endvidere redegjorde de to ordførere i deres indlæg for, at herskabet selv havde ophævet 1661-kontrakten, hvilket man sluttede ud fra, at den var blevet misligholdt ved, at skriverpengene var indført i kvitteringsbøgerne. De ville også have kunnet bevise yderligere, såfremt det ikke var blevet nægtet dem at føre vidner. De drog derfor den slutning, at kommissærernes dom enten måtte gå ud på, at såfremt kontrakten skulle være rettesnor, skulle de betale med rigsdaler kurant og hvis ikke, at de så svarede afgifterne efter jordebogen og Hans Kgl. Majestæts lov. Man krævede også refusion af lagie, skriverpenge og ægter m.v., som uretmæssigt var blevet opkrævet af herskabet. Dette skulle også afholde sagsomkostningerne, ligesom bønderne burde »nyde reparation hos fuldmægtigen Thomas Ebbesen for hans alt for nærgående irettesættelse«. – Ja, man havde et godt øje til Ebbesen, som jo også var anklager mod Hans Hansen ved sessionen i Ribe.

Efter at der var fremlagt forskellige attester, bl.a. bøndernes fuldmagt til Anders Hansen og Thomas Pedersen, opregnede disse fire punkter om herskabets fremfærd. Som første punkt fremdroges behandlingen af Hans Hansen, som nu var i Rendsborg, »hvor han endnu daglig efter hver mands tale uskyldig lever i slaveriet, dog endskønt vi intet andet ved med hannem end det, som er ærligt, kristeligt og ret«. Som andet punkt anførtes den formindskelse af Slotmarken, som var sket ved anlæggelse af parken og inddragelsen af jorden omkring Slotsgade.

Som tredje punkt blev nævnt, at nogle oprindelige fæstegårde, nemlig gårde-
ne Ved Åen, var blevet gjort til hyregårde – de andre til besvær. Og endelig blev som fjerde klagepunkt anført, at nogle gårde i birket var blevet belagt med ryttere. Derefter blev endnu nogle af de gammelkendte klagepunkter gentaget. Sluttelig henstillede Ebbesen til kommissærerne at undersøge, hvor mange af birkets bønder endnu betragtede sig som deltagere i sagen, og dermed sluttede forhandlinger for denne dag. Det er imidlertid ganske interessant at bemærke, hvor forskelligt lagien beregnedes ved opkrævningen på Schackenborg. 1719 afkrævedes den med $8\frac{1}{2}$ sk. lybsk pr. rigsdaler, 1720 med 2 sk. lybsk og 1721 med 8 sk. lybsk. Dette er med til at belyse, hvor forvirret pengepolitikken var i disse år og med til at forklare bøndernes modstand mod betalingen af lagien.

Kommissionen begyndte det næste møde den følgende dag, lørdag den 27. februar kl. otte om morgenen. Set på baggrund af de mange dokumenters fremlæggelse og vidneafhøringer, som alle omstændeligt blev ført til protokols, har man så sandelig ikke dovnnet tiden væk i disse bevægede dage på Schackenborg. Bønderne var efter Ebbesens ønske med en nats varsel blevet indkaldt for at forklare, om de stadig var deltagere i sagen, efter at højesteretsprokuratoren var udeblevet og Anders Hansen og Thomas Pedersen var blevet deres befuldmægtigede. De gav dog ikke møde, idet de to erklærede, at de ville fremlægge alt, hvad kommissærerne måtte ønske af kvitteringsbøger m.v. Da Ebbesen imidlertid fastholdt sit krav om, at bønderne skulle give møde i egen person, afsagde kommissærerne kendelse om, at såfremt de ikke ville tiltales for ulydighed, skulle de give møde samme dags eftermiddag kl. tre. Her blev så nogle kvitteringsbøger fremlagt, og da de befandt sig at være af ens beskaffenhed, fandt kommissærerne det unødvendigt at studere dem alle. Landgilden og tjenestepengene var her anført i »Sa [summa] in specie«.

På næste møde mandag den 1. marts 1723 fremdrog man igen Hans Hansensagen – hans skæbne har ligget bønderne meget på sinde. Ebbesen afviste dog pure, at Hans Hansen havde noget med lagie-sagen at gøre. Han havde hverken haft hus eller gård i fæste eller for sin person betalt nogen afgift og lagie og havde ikke lidt skade ved betalingen heraf. Han havde ved landmilitær-

sessionen fået sin skyldige straf på livsvarigt arbejde i skubkarren, og hans sag kunne derfor ikke behandles af kommissærerne.

Ebbesen vendte sig nu igen til spørgsmålet om lagiebetalingen og dokumenterede, at bønderne havde betalt den fra 1667. Man havde efter frit valg, således som regnskaberne viste, enten betalt specie eller kroner eller kurant med lagie. Bøndernes påstand om, at 1661-kontrakten kun gjaldt for feltherren og hans søn holdt ikke stik, eftersom det i dens slutning hed, at den ikke måtte opsiges af bønderne, så længe feltherren og hans arvinger ville holde den.

Også skriverpengene kom Ebbesen ind på. De var en del af landgilden og var blevet ført til indtægt for herskabet mod, at dets inspektør til gengæld uden særskilt vederlag skulle tage undersætterne i forsvar, således at såvel den fattige som den rige kunne hjælpes til sin ret uden store procesomkostninger. Med hensyn til Slotmarken, parken og Slotsgaden henviste han til de tidligere kommissionsforhandlinger, og det samme gjorde han med grevindens tilbud om at ophæve kontrakten, tage imod landgilde in natura og igen indføre hoveri på hovedgårdsmarken. Bønderne skulle dog i så fald lade kreaturer opstalde i Schackenborgs stalde i overgangsåret, så at gødningen kunne komme marken til gode.

Bønderne var selv skyld i rytterindkvarteringen, som udelukkende skyldtes, »at bonden med sin opsætsig modvillighed sig det selv haver forvoldet«. Ebbesen henviste i øvrigt til Anders Nissen sagen. Det retfærdigt statuerede eksempel i denne sag havde holdt bønderne i ro, indtil de to brødre Hans og Anders Hansen ved grev Hans Schacks død 1719 havde ment at finde en bekvem lejlighed til at træde i Anders Nissens og hans medskyldige rebellers fodspor og på ny stifte oprør. Han afviste bøndernes klager en for en og henstillede til kommissærerne, at Anders Hansen og Thomas Pedersen som bøndernes ordførere »som dog ere løse karle og hverken have huse eller gårde i fæste for sådan deres grove, ublu og usandfærdige omgang bør straffes på deres 3 mk. [dvs. med en bod på 3 mk.] samt fædrene arv og desforuden enten at rømme grevskabet eller arbejde på Bremerholm deres livstid.« Bønderne

På Schackenborg hæges der om familietraditionerne. Væggene prydes af portrætter af flere af hovedpersonerne i beretningen om bøndernes stridigheder med herskabet 1711–25. Øverst til venstre grevskabets grundlægger, feltherre Hans greve Schack (1609 1676) og hans hustru Anna Blome (1632–1688). Derunder fra venstre Anna Margrethe grevinde Schack født comtesse Reventlow (1682 1710), Hans greve Schack (1676–1719) og Anna Sophie grevinde Schack født Rantzau (1689 1760), »den onde grevinde«. I hjørnet på samme væg Anna Ernestine Frederikke Vilhelmine grevinde Schack født Gabel (1714–1748) og til højre Hans greve Schack (1852–1905). Fotoet er formentlig optaget o. 1900 af sidstnævnte, der foruden at være ægyptolog og hymnolog var en fremragende amatørfotograf. Historiske Samlinger.

skulle betale deres landgilde, friheds- og hyrepenge m.v. efter jordebogen, og var de modvillige, skulle de have deres fæste forbrudt. Men herudover skulle de gøre herskabet afbigt, sådan som det blev dem foreskrevet af dette, og de skulle straffes med tidsbestemt arbejde i skubkarren andre modvillige undersåtter til afsky. Og ikke nok med det. Bøndernes indgivne skrivelser, som karakteriseres som en fornærmelse mod herskabet, skulle offentligt brændes, og bønderne skulle betale samtlige sagsomkostninger.

Anders Hansen og Thomas Pedersen fik på anmodning Ebbesens lange indlæg og en del andre dokumenter udleveret til nærmere studium og besvarelse den følgende eftermiddag kl. 2, men da de ikke kunne nå at blive færdige med udarbejdelsen af deres svar til denne frist, fik de et døgn yderligere udsættelse til den 3. marts kl. 2. Af deres skriftlige indlæg ses, at deres advokat, højesteretsprokurator Hans Ursin på grund af svagelighed ikke personlig kunne være til stede, hvad der var meget uheldigt, eftersom han havde alle deres dokumenter.

Sagen har derfor ikke af bønderne kunnet blive så klart belyst, som den i hans og alle dokumenters nærværelse ville kunne være blevet det. Efter deres formening var det mest tungtvejende punkt i sagen, som Ebbesen imidlertid ganske havde forbigået, at herskabet »ikke har villet lade Guds ord og kongens allernådigste lov og forordninger være ligesom en regel og rettesnor mellem os og dennem«. (d.v.s. herskabet). Dette havde hverken overholdt 1661-kontrakten eller lovligt opsagt den. Ved tvang og »forskrækkelig hård medfart«, ved grove og usandfærdige andragender havde det udvirket høje ordrer over dem, som med lov og ret havde understået sig i at gøre modstand, »ja, bragt dem i sådan elendighed, så at vi andre af idelig frygt har levet i sådan tilstand, at ingen uden af allerstørste nødvendighed har understanden sig at gøre dem nogen modstand, i hvor groveligen de endog haver handlet«. Man har sat mange gårde til højere hartkorn end anført i matriklen og på sådanne vilkår, at var man ikke tilfreds hermed, »så skulle man tage sin gård og vandre bort, hvilket dog er en meget jammerlig ting for en fæstebonde her i egnen, helst når man sidder med hustru og børn og gården, som er hans egen udi bygning«. Der var opstået had mellem herskab og bønder ved processen om Daler kirketiende, som Hans Hansen (sic!) vandt ved Højesteret. Man kunne af Ebbesens indlæg fornemme, at der var tiltænkt dem, der over for herskabet forsvarede sandheden, en lignende straf, som var overgået Hans Hansen. I forbindelse med omtalen af skriverpengene harcelleres over, at de skulle være vederlag for herskabets retsbeskyttelse af bønderne. Det kunne ses af den voldsomme fremfærd over for dem, af de mange attester, skrifter og tingsvidner, hvor »dejligt« de blev forsvaret, ja, hvor godt de søfolk blev forsvaret, som efter patent af 27. september 1709 var kommet hjem for at lade sig

indrullere til søs, og som efter at være blevet stævnet til Schackenborg dér blev pisket til at aflægge ed som landsoldat. Man kunne også erkende den gode retsbeskyttelse, som var blevet Anders Hansen til del i sagen mod pastor Anders Wedel og provst Malthe Junghans i anledning af deres ukristelige og ubillige påfund i Daler kirke. Man lod ham da for Guds ords og sandheds skyld jage i tyvehullet. Man kunne af alt dette fornemme, »hvilken frygt og fare den lever udi, som imod øvrigheden vil tale sandhed«. Man krævede, at Hans Hansen med birkemændenes kaution blev sat på fri fod, og at der førtes lovlig proces og domfældelse imod ham. Hertil kom så den ikke helt uinteressante oplysning, at hvis bønderne ikke havde været udsat for de grove angreb, havde de, såfremt herskabet havde haft nogen ret, villet betale deres afgifter i specie eller med lagie. Man opretholdt påstanden om, at fortov, parken og Slotsgaden var taget fra dem uden godtgørelse i hyren og endvidere blev det stærkt understreget, at det var samtlige bønder, som førte sagen mod herskabet. Det lange indlæg, som her er gengivet meget sammentrængt, var på samtlige bønders vegne underskrevet af Anders Hansen og Thomas Pedersen.

Ebbesen havde inden domsafsigelsen nogle bemærkninger at gøre om skriverpengene. Han henviste til overinspektør Frostbergs instruks af 1. maj 1703, hvorefter der af hver gård skulle betales 12 sk. lybsk til hans løn, medens bønderne til gengæld skulle tages i forsvar af ham, hvilket bl.a. var sket i saltsagen 1720–21 mod kommissær Wichmann. Samtlige retsomkostninger og gebyrer var da betalt af herskabet.

Dommen

Dommen blev derefter afsagt af de to kommissærer den 4. marts 1723. Heri siges, at herskabet var frit stillet m.h.t. at opsiges 1661-kontrakten, medens bønderne var pligtige til at overholde den. Bønderne havde ifølge skrivelser og regnskaber tilbage til feltherrens tid betalt lagie til skiftende kurser, og derfor skulle de også fremdeles betale deres landgilde, tjenestepenge og hyre i specie eller med lagie, som dog ikke måtte overstige den takst som blev fastsat af Rentekammeret. M.h.t. Slotsgaden og parken var det dokumenteret, at bønderne ikke havde haft disse jorder i brug de sidste 20–30 år. I øvrigt havde grevinden den 7. april 1721 tilbudt bønderne, at hun selv ville overtage Slotmarken, men det havde de ikke villet gå med til, og derfor havde de ingen grund til klage. Skriverpengene havde for 37 år siden afløst skriverkæppen, og denne afgift skulle som hidtil betales i gangbar mønt. De to kommissærer konstaterede, at Hans Hansens forhold syntes at være den største og eneste årsag til bøndernes opsætsighed, men da hans dom var approberet af kongen, kunne de kun afvise at dømme i denne sag. Sluttelig blev »bøndernes modvillige opsætsighed« sammenlignet med forbundsbrevet af 1672 og højesteretsdom-

men 1677 i Anders Nissen-sagen. Man havde den 8. juni 1721 groft anklaget herskabet for forøvede forurettelser og voldsomme gerninger samt påstået »lovlig borgen af fru grevinden under hendes godsdes fortabelse, halvparten til kongen og halvparten til birkets indbyggere«. Endvidere havde de i den nævnte og andre skrivelser beskyldt herskabet for, at det i mange år uden lov og dom havde forurettet dem med vold på liv og gods. Dette havde de kun kunnet belægge ved at henvise til Hans Hansen-sagen. Kommissærerne konkluderede derefter: »Da som af sligt ej aleneste er bevisliggjort og derfor ikke kan eragtes for andet end for ulydighed og opsætsighed uden ringeste given føje og de straks efter hans højgrevelige excellences hr. Hans Schacks død vist sig opsætsige, da itzige [nuværende] greve Otto Diderich Schack endnu er umyndig, så bør vedkommende bønder, så mange som herskabet ikke vil benåde at have deres fæste forbrudt og den på processen bevisliggjort omkostning erstatte«.

M.h.t. Anders Hansen og Thomas Pedersen, som ikke har fæstet, skulle der gribes anderledes hårdhændet fat. De var anstiftere til den kostbare og langvarige proces, og de havde tilsidesat den lydighed, som de var deres herskab skyldige – »ja tværtimod til herskabets dignitets og værdigheds forklejning brugt mange hårde og fast ærerørige ord«. De burde derfor straffes med livsvarigt slaveri på Holmen, dem selv til straf og andre opsætsige til eksempel. For at efterkommerne ikke skulle lade sig forføre på lignende måde, skulle kommissionsdommen indføres i tingprotokollen og oplæses på birketetinget for menigmand.

De to kommissærer, landsdommer Thøger Reenberg og oberst Godske Detlef Holsten har åbenbart ikke rigtig vidst, hvordan de skulle forholde sig med hensyn til Anders Hansens, Anders Christensens og Thomas Pedersens andragende af 22. marts 1722, hvorved den kongelige befaling til kommissærerne af 12. juni s. år var blevet udvirket og overlod derfor de vrangt og usandfærdige andragender til Højesterets påkendelse.

Kommissionsdomstolen havde afsluttet sit arbejde på Schackenborg, men dermed var den endelige afgørelse i sagen dog ikke truffet. Højesteret skulle have og fik det sidste ord. Bønderne søgte ganske vist i løbet af sommeren og efteråret 1723 at få en mindelig ordening med grevinden. Det blev ventileret gennem grevindens rådgiver, overførster Bachmann, om bønderne kunne vente at blive bøn hørt, såfremt de indsendte et bøn skrift til grevinden, hvori de afbad deres forseelse. Bachmann erklærede hertil i et brev af 10. oktober 1723, at det jo var alle bekendt, at grevinden i alle tilfælde søgte bøndernes konservation, men en forudsætning for en ordening måtte være, at de afgav en erklæring om i enhver henseende at ville efterleve deres fæstebreve og betale lagien og andet, som de havde gjort fra arrilds tid, samt at de aldrig mere ville være ulydige og opsætsige. I så fald kunne grevinden vel lade sig bevæge

til at se på deres bedste og hjælpe dem til rette, men al tale om andet forlig var unyttigt, da »tiden er for døren, at sagen skal for Højesteret ageres, og når dom er falden, så er det for silde at afbede straffen, som vel ikke bliver mildere end dømt er, men som erfaring giver, vel skærpet«. Det blev ikke til forlig og eftergivelse. Sagen kom til at gå sin gang for Højesteret.

For Højesteret

Kommissionskendelsen blev forberedelsen til en højesteretsproces. Grevinde Anna Sophie Schack androg gennem sine sagførere, overførster Hans Bachmann og prokurator Dines Leth, om at få en dom, hvorved kommissionsdommen ikke blot blev stadfæstet, men også skærpet, for at hun kunne få en ende på fortrædelighederne med bønderne. Sagen blev anlagt mod Anders Hansen og Thomas Pedersen, som til trods for at de endnu ikke havde fæstet, dog havde ladet sig bruge som fuldmægtige for bønderne. Der blev i oplægget givet et kort referat af Anders Nissen-processen og dernæst opregnedes Anders Hansens og Thomas Pedersens synderegistre. De havde anklaget grevinden for »voldsom gerning og forøvede forurettelser på liv og gods, at de (d.v.s. herskabet) ikke havde villet lade Guds ord og Vores (d.v.s. kongens) lov været en regel og rettesnor imellem deres tjenere og dem, men pålagt bønderne ubillige ting og nye påfund og handlet ulovligen, ubilligen og ukristeligen med dem i mange år med flere uhørlige tillæg, hvorfor disse bønder pålægger deres herskab sag og påstår lovlig borgen af citantinden (d.v.s. grevinden) under hendes godeses fortabelse, af hvilke beskyldninger de ikke det allerringeste havde bevist«. Det havde ikke været Anders Hansen og Thomas Pedersen muligt over for kommissionen at anføre eller bevise nogen tvang eller voldsom gerning, som bønderne havde været udsat for, når bortses fra Hans Hansen, som var blevet dømt i Ribe, og hvis dom var approberet af kongen. Denne sag vedrørte derfor ikke kommissionen, og kommissionsdommen blev derefter refereret i dens enkelte punkter, således som den var tolket af herskabet for derefter at blive gengivet i sin fulde ordlyd.

Det er ganske interessant at se, at der i sagens fremstilling af grevindens sagfører især lægges vægt på de måske mindre velovervejede ord fra bøndernes side om herskabets ukristelige og ulovlige adfærd og tvang. Man har villet gøre det til en lille majestætsfornærmelse fra bøndernes side i forholdet til det grevelige herskab, og på baggrund heraf må det jo nok siges at have været uheldigt, om ikke skæbnesvangert for bønderne, at deres sag under forhandlingerne på Schackenborg ikke blev ført som oprindelig tænkt af højesteretsprokurator Hans Ursin, som næppe ville have betjent sig af sådanne uovervejede ytringer, og havde han gjort det, ville han som sagfører vel heller ikke have kunnet anklages og dømmes herfor.

I Højesteret mødte imidlertid nu Hans Ursin sammen med Anders Hansen og Thomas Pedersen den 30. november 1723, og for grevinden mødte højesteretsprokurator Dines Leth. Som assessorer, d.v.s. dommere, medvirkede justitsråd Thomas Bartholin, justitsråd Chr. v. Stöcken, Erasmus Vinding, justitsråd Christen Berregaard, justitsråd Lorenz Kreyer, justitsråd Hans Wilhelm Kaalund, Peder Benzon, deputeret i politiretten Niels Slange, konferensråd, generalprokurør Caspar Bartholin, overhofmester hos dronningen Rudolf Gersdorff, ceremonimester Vincens Lerche samt justitiarius Chr. Scavenius. Senere deltog præsident i Underadmiralitetetsretten Niels Foss i voteringen i stedet for Slange. Det var altså en række af rigets højeste og mest indflydelsesrige embedsmænd, som skulle dømme mellem grevinden og hendes bønder.

Den 1. december 1723, begyndte procurator Leth meget udførligt at procedere sagen. Han refererede kommissionsdommen og krævede den stadfæstet. Ydermere krævede han, at bønderne skulle betale procesomkostningerne. Ursin var naturligvis af en anden mening. Han anførte i sit indlæg, at de to ordførere og de øvrige bønder uskyldig var »aktioneret« for opsætsighed. Deres vidneførsel var blevet beskåret i kommissionen, og de var blevet kuert, holdt under tvang, belagt med eksekution og truet, så at de af frygt for værre i lang tid havde måttet tie stille og betale samt efterkomme alt, hvad de uretmæssigt var blevet pålagt og befalet. Ja, foruden ekstraordinære byrder var deres arbejde og antal af ægtkørsler blevet forøget ved, at en stor del af gårdene Ved Aen tid efter anden var blevet gjort til hyregårde. Ursin anførte, at kommissionen i sin dom havde forbigået de fleste af bøndernes besværing og i stedet dømt dem til at have deres fæste forbrudt og til at betale processens omkostninger – for slet ikke at tale om den dom på livsvarigt strafarbejde på Holmen, som var tiltænkt Anders Hansen og Thomas Pedersen. Ursin holdt på, at bønderne ikke havde kunnet føre vidner, således som det var tiltænkt dem ved kongelig befaling af 12. juni 1722, og at Højesteret derfor skulle hjemvise sagen til nærmere undersøgelse af kommissærerne på deres bekostning. Skulle retten imidlertid finde sagen tilstrækkeligt belyst, procederede han for, at kommissionsdommen blev fuldstændig ophævet. Bønderne skulle befries for lagien og andre besværing pålagt dem under henvisning til 1661-kontrakten, eller også skulle denne kendes uforpligtende for dem, således at deres afgifter fremover skulle svares og reguleres efter jordebogen og kongelige love og forordninger. Dernæst fremførte han, at bønderne havde gjort forskellige forligstilbud, men at de ikke desto mindre var blevet besværet med adskillige »pressurer«, trusler og beskyldninger samt denne bekostelige proces, hvis omkostninger de dog ønskede og ventede at få erstattet.

Højesterets overvejelser m.h.t., om sagen skulle hjemvises til yderligere behandling eller føres frem til dom, gav til resultatet, at den skulle fremmes.

Under den påfølgende votering var der seks, der voterede for, at kommissionsdommen angående betalingen af lagien skulle stå ved magt, mens seks andre assessorer med forskellige begrundelser ønskede andre afgørelser. Vinding og Benzon foreslog derfor sagen indbragt til kongens afgørelse, og denne indstilling blev fulgt.

Sagen indbringes for kongen

Da grevinde Anna Sophie Schack blev orienteret herom, har hun sikkert ikke blot følt sig ængstelig for, at sagen skulle trække i langdrag, men at den måske også kunne få et uheldigt udfald for hende. Hun skrev derfor den 11. december til kongen og bad om, at sagen måtte blive pådømt i »den nu holdende Højesterets session«. Hun anførte i sin henvendelse, at hun fra sin tiltrædelse af formyndereskabet og administrationen af grevskabet var blevet »tribuleret« ved et oprør foranstaltet af de to brødre Hans og Anders Hansen, og hun redegjorde udførligt for sit syn på lagiebetalingen. Men meget vigtig for hende var også de følger, som den næsten fuldstændige standsning af soldaterudskrivningen i birket havde medført. Der manglede endnu 15 rekrutter fra Møgeltønder og Daler sogne, og af den grund var grevskabet belagt med tredobbelt eksekution. Sagen var nu »ad referendum optagen«, men hun så den trække i langdrag til trods for, at den var så grundigt undersøgt af kommissionen. Hun bønfuldt derfor kongen om, at han selv ville tage vare på sagen, og at den blev afsluttet i Højesterets indeværende session. Også på anden måde har grevinden jo nok forstået at gøre sin indflydelse gældende, og i hvert fald fik hun udvirket, at højesteretsjustitiarius Chr. Scavenius den 11. januar 1724 kunne lade justitssekretæren, kancelliråd Wieland oplæse et kgl. reskript af 7. januar for højesteretsdommerne. Heri refereredes sagens sammenhæng under henvisning til beslutningen af 6. december om at lade kongen træffe afgørelsen, men der er også hentydninger til grevindens brev. Hun havde ikke villet undslå sig for på sin søns vegne at kræve sikring af hans og grevskabets tarv og af de årlige indkomster. Endvidere siges i reskriptet, at det ikke var ubilligt, at bønderne havde forlangt, at lov og ret blev håndhævet over for dem, således at de ikke blev pålagt større byrder, end lov og forordninger eller godvilligt oprettede kontrakter og reverser kunne forpligte dem til, »thi Vi ingenlunde ville nægte de fattigste og ringeste tjenere den samme ret, som deres husbonder og fornemste i landet kunne vente sig.«

I reskriptet blev de stridige spørgsmål kort opridset, og kongen befalede derefter, at Højesteret straks den 10. januar for lukkede døre »på ny lader Eder forelæse de vigtigste breve og bevisligheder, som begge parter har påberåbt sig på ... og derefter træder til at votere, om grevskabets tjenere kunne eller bør tilfindes at betale de heroven foranførte trede slags årlige afgifter (nemlig:

frihedspengene, hyren af Slotmarken og landgildeafløsningen) enten alle eller nogen sær udi et sært slags mønt imod deres gode vilje, ifald det befindes, at ingen kontrakt, revers eller anden forpligt dem dertil forbinder *eller* og med Bremerholms jern, som agtes næst livsstraf, at belægges, fordi de ved lands lov og ret sig begærer at forsvare *eller* og om de tvende første slags afgifter bør erlægges i den i landet brugelige småmønt med seks skilling danske på hver rigsdaler til opgæld, som var den pris begge parter havde været fornøjet med indtil 1672, men det tredje slags, nemlig deres landgilde foruden nogen opgæld og om slig måde at betale på såvel for den forbigangne tid siden 1672, for hvis endnu kunne være uklareret, som for den tilkommende tid bør følges, sålænge kontrakten må stå ved magt«. Dernæst burde Højesteret overveje, om bøndernes to ordførere på samtlige interessenters og egne vegne på Møgeltønder birketing burde gøre herskabet en sømmelig afbigt, som Højesteret skulle foreskrive. Endvidere skulle overvejes, om de »for deres usømmelige adfærd i denne sag med ord og skrifter« skulle bøde 1–200 rdlr. til Vor Frelsers Kirke. Den kgl. skrivelse slutter med, at da der både vindes og tabes i sagen, skulle omkostningerne ophæves, og det befaledes, at dommen skulle afsiges ved flertalsafgørelse. »Dermed ske Vor vilje«.

I Højesteret oplæstes derefter kontrakten og andre bevisligheder af justitssekretæren, og efter at justitsråd Bartholin havde fået bekræftet, at alle de oplæste dokumenter var tilbørlig protokolleret, begyndte en ny votering. Det var igen justitsråd Thomas Bartholin, som lagde for, men han har nu i nogen grad ændret opfattelse. Med hensyn til landgilden skulle bønderne betale i gangbar mønt efter forordningen, som forbyder at forhøje landgilden, men med hensyn til frihedspengene og hyren af Slotmarken skulle parterne »være fornøjet« med seks skilling lagie. Bønderne, som havde villet forsvare sig, burde ikke dømmes til Bremerholm, »men for deres usømmelige forhold ... gøre deres erklæring for Møgeltønder birk og der afbede deres forseelse«. Endvidere burde de bøde 150 rdlr. til Vor Frelsers Kirke, medens omkostningerne blev ophævet. Klarest udtryk for en positiv holdning til bønderne gav imidlertid den ældre Caspar Bartholin. Han argumenterede for, at der ifølge 1661-kontrakten ikke kunne være tale om betaling i specie, og ingen kunne forpligtes til andet end hvad der var nævnt dér. Bønderne havde ganske vist efter kontraktens oprettelse betalt i specie, men på det tidspunkt var lagien lille, og det kunne derfor ikke forpligtige dem til at fortsætte. De kunne ifølge kontrakten ikke tvinges dertil, og senere breve og domme var uden betydning i sagen. Det samme var i denne sammenhæng fæstebrevene og kvitteringsbøgerne. Caspar Bartholin gjorde endvidere opmærksom på, at forholdene på Schackenborg var anderledes end i slesvigske områder, hvor man kunne være pligtig til at betale i specie. Hans stilling er altså helt klar. Bønderne skal

Thomas Bartholin (1690–1737) deltog ligesom farbroderen, generalprokurør Caspar Bartholin (1655–1738) som dommer i højesteretssagen mod Schackenborg-bønderne. Thomas Bartholin var justitsråd, senere generalprokurør og højesteretsjustitiarius. Foto Lennart Larsen på Frederiksborgmuseet efter original i privateje.

hverken betale specie eller lagie. Med hensyn til spørgsmålet om oprejsning over for bøndernes to ordførere for deres skrifter finder C. Bartholin dem ganske vist utilbørlige, men det meste i dem var kun rettet mod fogeden, hvilket må være den nylig afdøde Eberhardt Frostberg, »som selv beegnet dem ilde«. De to bønder burde derfor på de andres vegne gøre grevinden afbigt og bøde 100 rdlr. til Vor Frelser Kirke. Omkostningerne burde ophæves.

Med større eller mindre afvigelser fulgte Vinding, Berregaard og Lerche de to Bartholiners moderate vurdering af bøndernes aktion. Og man bør i denne forbindelse have i erindring, at Bartholiner'ne ikke var hvem som helst. Den ældre, konferensråd Caspar Bartholin havde opgivet en lægevidenskabelig karriere for at blive embedsmand og var på dette tidspunkt rigets generalprokurør, hvilket bl.a. omfattede, at han var landets juridiske konsulent, til en vis grad svarende til vore dages kammeradvokat, og den yngre, justitsråd Thomas Bartholin efterfulgte farbroderen og svigerfaderen nogle år senere

som generalprokurør, hvilken stilling han dog igen senere opgav for at blive højesteretsjustitiarius.

Dommen

For bibeholdelsen af betalingen af alle tre afgifter i specie eller med lagie voterede højesteretsjustitiarius Chr.Scavenius. Hans argumentation fulgtes i det store og hele af v.Stöcken, Kreyer, Foss, Kaalund, Benzon og Gersdorff, og disse syv, som altså udgjorde flertallet af dommerkollegiet, kunne derefter d. 12.januar 1724 fælde dommen. Denne er underskrevet af højesteretspræsidenten, storkansler U.A.Holstein, der ikke havde deltaget i voteringen, og af justitssekretær Didrik Selkmann, men derimod ikke af justitiarius, etatsråd Chr.Scavenius. Dommen kom i sin helhed til at lyde således: »Kommissariernes dom i den 1. og 4. post bør ved magt at stande, udi den 2. og 3. post frafalder kommissionsdommen, og bør da så mange af bønderne, som fuldmagten af 12.januar 1722 haver underskrevet, samtlige at gøre grevinde Schack og hendes fuldmægtig en tilstrækkelig afbigt til Møgeltønder birketing, når forlanges og derforuden for deres utilbørlige forhold at bøde til Vor Frelsers kirke et hundrede rigsdaler. Så bør og Anders Hansen og Thomas Pedersen for deres formastelige forhold at bøde til Vor Frelsers kirke hver halvtrediesindstve rigsdaler og derforuden aldrig at lade sig finde på grevskabet Schackenborgs grund. Processens omkostninger udi alt betaler bønderne til fru grevinde Schack med fire hundrede rigsdaler«.

Ser man imidlertid tilbage i kommissionsdommen, vil man opdage at den ikke er opdelt i fire poster. Den har overhovedet ikke nogen nummerering, og søger man selv at opdele den, bliver det i hvert fald 6 poster. Hvordan noget sådant har kunnet ske, kan man måske få en anelse om i et følgende kapitel. Men hvorom alting er. Bønderne skulle betale lagie og skriverpenge. De fradømtes imidlertid ikke deres fæstegårde, men kunne nøjes med at bede om afbigt hos herskabet og betale boden på 100 rigsdaler til Vor Frelsers kirke, som dog næppe kan have været særligt tyngende for dem. Værre var betalingen af procesomkostningerne. Anders Hansen og Thomas Pedersens straf blev væsentligt formildet. Også de skulle ganske vist af med hver 50 rigsdaler til Vor Frelsers kirke, men medens kommissionen havde tiltænkt dem livsvarigt slaveri, nøjedes Højesteret med at forvise dem fra grevskabet, hvilket i de vestslesvigske blandede distrikter ikke var vanskeligt at omgå. I Hans Hansens skæbne har Højesteret ikke kunnet blande sig, da hans sessionsdom i forvejen var approberet af kongen.

Dommen blev forkyndt for Anders Hansen og Thomas Pedersen i deres logi i Larslejstræde den 15.januar 1724, og endvidere ses, at den blev forkyndt otte gange lokalt i landsbyerne i Møgeltønder og Daler sogne i tiden

Opførelsen af Vor Frelsers kirke på Christianshavn strakte sig over årene 1682–1752. Det kneb med at skaffe penge til bygning og inventar, og gennem lang tid gik de af Højesteret idømte bøder hertil. Schackenborgske embedsmænd måtte således i årene 1714–18 af med store summer i de tabte processer mod undersåtterne i Daler sogn om kirketienden. Kirken er her gengivet efter et prospekt o. 1749, tegnet inden spiret fik sin endelige form. Tegning i 3. del af Thurahs Danske Vitruvius. Gengivet efter Danmarks Kirker I. København 2. bind.

25.juli–3.august. Mange har dog kendt den i forvejen, da de var taget til København under forhandlingerne i Højesteret.

Tiden, der fulgte

Anders Hansens og Thomas Pedersens arrestation 1724

Med højesteretsdommen var der imidlertid, som det snart skulle vise sig, ikke sat det endelige punktum for de lange stridigheder. Der skete noget både på det hjemlige plan og i København. I hovedstaden indgav bønderne allerede den 21. januar 1724, altså kun godt en halv snes dage efter højesteretsdommen et bønsskrift til kongen, og man fik – i hvert fald efter bøndernes fremstilling – en resolution, som gik ud på, at alle bønderne, inkluderet deres fuldmægtige fik tilladelse til at forblive på fri fod, de sidste hos deres forældre. Denne resolution er på baggrund af højesteretsdommen lidt uforståelig, med mindre der fra herskabets side var planer om nye aktioner, især måske over for dem, som i København havde fulgt retssagen. I deres bønsskrift spurgte bønderne endvidere, hvorledes kommissions- og højesteretsdommene skulle forstås med hensyn til fastsættelse af lagiens størrelse. På dette spørgsmål svares den 31. marts 1724 i en kongelig skrivelse til grevinden, at lagien skulle være den samme som ved tolden i Ribe. Denne ordre medførte, at der på Schackenborg måtte udarbejdes et nyt restanceregister og restancebeløbet for hele birket reduceredes nu til 695 rdl 21% sk., hvilket for de fleste af bønderne blev til et beløb på 8–10 rdlr. Bønderne fik altså herved medhold i, at lagien havde været for høj.

Hvor stor andel Anders Hansen og Thomas Pedersen har haft i bønsskriftet til kongen får stå hen, men herskabets vrede var nu engang rettet mod dem, og natten mellem 25. og 26. april 1724 blev de arresteret af godsfuldmægtig Niels Jensen Camstrup, slotsgartner Claus Schnack samt otte bønder, som de to havde udkommanderet som hjælpere. Denne handling medførte en klageskrivelse til grevinden underskrevet af samtlige birkemænd, nogle dog kun med deres navnes forbogstaver, hvori man gav luft for harmen over arrestationerne, som var sket uden lov og dom og uden oplæsning af en kongelig ordre. Man anmodede om, at de to under sagens behandling måtte være på fri fod, og man krævede endvidere, at godsfuldmægtigen, gartneren og deres medhjælpere måtte blive draget til ansvar for den ulovlige anholdelse. Såfremt man havde noget at forkynde for nogen, kunne det ske om dagen.

De to arrestanter må være kommet på fri fod efter kort tids forløb, idet der i et koncept til en henvendelse fra herskabet til kongen, dateret den 26. juli oplyses, at de stadig løb omkring blandt bønderne, »og holder dem idelig i oprør, som ej opholder, før de samtlige sig selv ruineret haver, som daglig tiltager og kan drage skadelige konsekvenser efter sig.« Man indstillede derfor, at Anders Hansen og Thomas Pedersen blev kendt fredløse og at de skulle betale faldsmål, d.v.s. bøde til kongen. Hvad der skete og ikke skete i den

følgende tid er ikke helt klart, men at bønderne ikke glemte deres ordførere, fremgår af et nyt bønsskrift til grevinden, dateret den 30. oktober 1724. Man henviste heri til de gamle forældre. Anders Hansen har kun sin 80-årige moder på gården, da broderen Hans arbejdede i jærn i Rendsborg. Thomas Pedersens fader er »gammel og lam«. Han går med daglige smerter og kan ikke selv passe bedriften. Man bønfaller grevinden om, at de to må blive i grevskabet deres forældre til hjælp og trøst, »at de ikke for mangel og tilsyn må aldeles crepere og udgå«. Endvidere bønfallt man så mindeligt om, at Hans Hansen måtte blive løsladt fra fæstningsarbejdet.

Imidlertid må dette bønsskrift, hvori man lidt ynkeligt henviste til, at man havde ført processen af simpel enfoldighed, ikke have formålet at gøre indtryk på grevinden. I hvert fald besluttede bønderne ikke så længe efter på ny at forsøge deres lykke i København.

Inddrivningen af bod og lagierestance

I mellemtiden var der dog foregået noget i Møgeltønder. Kirkeværgen ved Vor Frelses kirke på Christianshavn, rådmand M. Fielsted havde nemlig via stiftamtmand Calnein i Ribe krævet de 200 rigsdaler udbetalt, som bønderne og deres to ordførere ved højesteretsdommen var blevet idømt at betale til kirken. Kravet om betalingen blev den 21. maj forkyndt bønderne af birkedommer Christian Thomsen, men der kom ingen reaktion fra deres side. Også en ny henvendelse fra stiftamtmanden forblev resultatløs, uanset at han i egen høje person indfandt sig på Schackenborg den 22. juli 1724 for at få bøndernes andel på 100 rigsdaler udbetalt. De blev ved en ordre, som blev oplæst i hver bys mødehus, indkaldt til at give møde på Schackenborg den 24. juli kl. 8 om morgenen medtagende deres kvitteringsbøger og fæstebreve, idet herskabet havde bestemt, at de nu også skulle afregne deres skyldige lagie og grevskabets omkostninger ved processen. Man kom imidlertid til at vente forgæves på Schackenborg. Før kl. 11 var kun Knud Pedersens hustru af Gallehus mødt op for at meddele, at hendes mand lå for døden, og Jens Christensens hustru, ligeledes fra Gallehus, som oplyste, at hendes mand var bortgået. Endvidere mødte en mand fra Østerby, som intet havde haft med processen at gøre, og som var villig til at betale lagierestancen.

Bønderne var imidlertid forsamlet i deres mødehus i Møgeltønder, og da man på Schackenborg blev klar herover, blev fuldmægtig Camstrup sendt hen til dem for at minde dem om deres pligt til at give møde, når herskabet beordrede dem dertil. Han måtte dog vende tilbage med den besked, at bønderne ikke kunne komme før om en times tid. De ventede på nogle naboer, og de vidste heller ikke, om de turde komme, da de havde set, at der gik ryttere på gaden. Grevinden udstedte derefter en ny ordre om, at bønderne

skulle give møde kl. 4, »såfremt de ikke for ulydighed vil vente at vorde anset«. Denne ordre gav for så vidt resultat, som der derefter mødte tre kvinder med et brev, som ifølge herskabets fremstilling ikke indeholdt andet end udflugter. Disse »udflugter« er nu ikke helt uinteressante, idet der i brevet oplystes, at bønderne den 13. juli havde talt med kongen og af ham fået det svar, at de skulle nyde frugten af 1661-kontrakten, som skulle efterleves fra begge sider. Ellers skulle grevinden lade det blive ved den årlige skyld efter Danske Lovs 3. bog, 13. kapitel, 14. artikel, hvori det hedder, at ingen bonde skal være pligtig til at levere andet enten i varer eller i penge end han står for i jordebogen og langt mindre nødes til at betale varerne med penge højere end som landkøber. Bønderne erklærede sig villige til at betale og blive reguleret efter kongens resolution, hvilket man formodede grevinden nådigst lader sig være behageligt, »så vi ikke mod vor vilje skulle have årsag og nødes til at søge Hans Kgl. Majestæt videre derom, men herefterdags udi fred og enighed med alle vore pårørende at forblive grevindens allerunderdanigste tro og lydige undersætter.«

Disse såkaldte udflugter gjorde dog ikke indtryk på grevinden og hendes embedsmænd, og de tre kvinder måtte vandre tilbage til mødehuset med den besked, at bønderne fik endnu en frist til kl. 20. Derefter ville der blive givet ordre til udlæg i hver enkeltets bo. Kun en enkelt, Laust Coldenborg fra Gerup, gav møde, men kun for at meddele, at han ikke havde haft noget med processen at gøre, og at han ville betale, når han kunne. Han havde endnu ikke fæstet, men tilbød at gøre det.

Der blev derefter foretaget udlæg for bod og omkostninger samt for skyldig lagie indtil 1. maj 1723, og kort derefter, den 4. august 1724, bortsolgtes det beslaglagte gods på auktion. Det drejede sig om heste og køer, som dog i en del tilfælde blev tilbagekøbt af deres tidligere ejere, og blandt de udpantede inventargenstande nævnes guld-, sølv-, tin-, kobber- og messingsager samt jernkakkelovne og kister. Også sengetøj og beklædningsgenstande blev bortauktioneret. I Møgeltønder by, hvor gårdene var lige store, måtte de fleste bøde med udlæg på 28 rdlr. 19½ sk., medens beløbene i birkets øvrige byer varierede fra noget under 10 rdlr. til op imod 30 rdlr. for de større gårde. I alt var bøndernes skyldige beløb 1526 rdlr. 46 sk.; ved auktionen indkom 1427 rdlr. 23¾ sk., og der var således stadig en lille restance. Bøndernes bod på 100 rdlr. til Vor Frelsers kirke blev afviklet, men de 100 rdlr., som Anders Hansen og Thomas Pedersen hver skulle betale halvdelen af, var det ikke muligt for herskabet at inddrive, da de som »løse knægte« intet ejede. Alt var forældrenes ejendom, og derfor kunne intet af deres bod inddrives ved udpantning. Man havde forgæves forsøgt at få de øvrige bønder til at betale.

Nyt forgæves forsøg på reduktion af lagien

Da det tidligere omtalte bønsskrift af 30. oktober 1724 tilsyneladende ikke gjorde indtryk på grevinden, sendte bønderne midt i december 1724 på ny en deputation til København bestående af Thomas Pedersen, Hans Brodersen og Hans Carstensen af Møgeltønder, Peder Lausten af Daler og Rasmus Sørensen af Østerby. De skulle søge kontakt med deres tidligere sagfører, højesteretsprokurator Hans Ursin. Thomas Pedersen gik imidlertid sine egne veje og indsendte et stort og ydmygende bønsskrift til grevinden, og Hans Carstensen og Rasmus Sørensen rejste hjem. Herefter var kun Hans Brodersen og Peder Lausten tilbage i København. De aftalte først med Ursin, at betalingen af restsalæret på 204 rdlr. skulle ske i to rater i juni og september, hvilket også skete. Derefter forhandlede de – ivrigt støttet af breve hjemmefra – med ham om, at han skulle søge fremskaffet en kongelig resolution om moderation i lagien. I et brev af 2. februar 1725 oplyses, at herskabet den 31. januar var begyndt at opkræve restancerne på lagien 1722–24. I den anledning havde bønderne været indkaldt til et møde på Schackenborg den 1. februar. Af en bemærkning i brevet ses, at man var orienteret om, at Thomas Pedersen var ved at trække sig ud af sagen, men uanset dette blev Hans Brodersen og Peder Lausten instrueret om at fortsætte bestræbelserne for at få udvirket en kongelig resolution. Man ville derhjemme stille kaution til betaling af omkostningerne, »skulle det end gå til skjorten på kroppen ... thi vandet begynder at gå os indtil tænderne«. Dette brev blev – vel af sikkerhedsgrunde – afsendt i to eksemplarer, og på det ene af disse er der en efterskrift af mere privat karakter. Den lyder: »Alting står herhjemme ved den gamle stil, men hestene begynder at blive dyre«. Så ved vi det.

I et følgende brev, der er dateret den 19. februar 1725 og som på bøndernes vegne er underskrevet af Boe Lytsen, svares på et brev fra København af 10. februar. Man erklærede sig på ny villig til at stille kaution for Ursins salær for fremskaffelsen af resolutionen om lagens reduktion. De ville stille kautionen enten ved Jes Nielsen Våben i København eller i rede penge, som ville blive udbetalt til Ursin, så snart resolutionen forelå. Bønderne havde den 8. februar udstedt en såkaldt revers desangående. Skulle Ursin ikke kunne gå ind på denne ordning, havde samtlige bønder i sinde at rejse til København og selv opsøge kongen, »fordi her lides ingen forhaling, og vi kan ikke lade det så bortgå, fordi alle vores velfærd står derpå«. De to udsendinge skulle snarest fortsætte forhandlingerne med Ursin og meddele resultatet hjem. I øvrigt oplyses, at de pårørende hjemme alle var ved god helsen, at dyrene var vel ved magt, og at grevinden var i Hamborg. Den 2. marts 1725 svarede bønderne på et brev af 24. februar fra Hans Brodersen og Peder Lausten. Man var nødt til at acceptere, at Ursin ikke har villet eller kunnet love at skaffe den

ønskede resolution. Man havde »samtykket med hverandre i Møgeltønder« og havde godkendt et forslag fra Ursin, hvorefter denne »med tro og ed« forpligtede sig til, at han på alle måder ville gøre sit bedste for at fremskaffe resolutionen. Man har afsendt 1. del af salæret, 100 rdlr., og det oplyses, at man har opgivet rejsen til København, »da det vel ikke kunne hjælpe meget, eftersom Ursin det dog må have udi hænder, og dertil ville det også give en stor omkostning og besvær«.

Forsøget på at få højesteretsdommen formildet ved en kongelig resolution synes ikke at være lykkedes, men derimod fik sagen et efterspil på Møgeltønder birketing den 17. oktober 1725. Godsfuldmægtig Jens Matthiæ fremlagde da det aktstykke, den såkaldte revers af 8. februar 1725, ifølge hvilken, med Jens Matthiæ ord, Hans Brodersen, der foruden sin fæstegård i Møgeltønder havde en gård Ved Åen, nemlig Kærgårdshof i hyre, og Peder Lausten fra Daler, igen havde søgt at »rippe op« i sagen om lagien. Godsfuldmægtigen mente, at dette formastelige påfund kunne drage mere forvirring med sig. Ved at kunne nøjes med afstraffelse af to syndebukke har herskabet ment at kunne give en alvorlig advarsel til de øvrige bønder. Hans Brodersen beviste imidlertid ved fremlæggelse i retten af de oven omtalte breve, at han og Peder Lausten kun havde været bøndernes ordførere i sagen. Herskabet ønskede øjensynligt, at de sagføreromkostninger, som var betalt til Ursin via den i Møgeltønder Slotsgade bosiddende Hans Nielsen Våben, som må have været en slægtning til den tidligere omtalte Jes Nielsen Våben i København, alene skulle afholdes af Hans Brodersen og Peder Lausten, således at de øvrige bønder ikke led skade ved denne betaling. Våben havde flere gange krævet de to ordførere for de af ham udlagte 169 rdlr. 38 sk. lybsk. Peder Lausten havde ved stævningens forkyndelse betalt sin part, og Jens Matthiæ krævede nu Hans Brodersen dømt til at betale sin andel af salæret til Ursin samt den restance på 10 rdlr. danske kroner, som han skyldte på sit »bohave« Kærgårdshof. Denne gård på 13 tdr. 5 skp. 1 fjk. hartkorn hørte under hovedgårdstakst og var borthyret for en årlig afgift på 200 rdl. kroner. Hans Brodersen skulle åbenbart nu rammes økonomisk, hvor det var muligt, på grund af rejsen til København, og han blev da også dømt til at betale gælden til Hans Nielsen Våben, restancer og restomkostninger.

Men hvorom alting er, det lykkedes ikke bønderne ved en ny aktion at få højesteretsdommen omstødt. Man måtte bide i det sure æble og betale den forhadte omend reducerede lagie. Derimod synes Anders Hansen og Thomas Pedersen ved ydmygende henvendelser at have opnået herskabets nådige tilgivelse, men dermed var de også pacificeret.

Et artigt efterspil

Medens man således hjemme i birket slikkede sårene, nedsatte kong Frederik IV i København en Geheime-Inkvisitions-Commission til undersøgelse af visse sagers behandling i Højesteret. Til medlem af denne kommission udnævntes den 22. februar 1725 stiftamtmand i Trondhjem Christian Reitzer, som selv i mange år havde været assessor i Højesteret. I en betænkning, som Reitzer udarbejdede, gav han en sørgelig skildring af, hvorledes sagerne behandlede dér. Herunder omtalte han også grevinde Anna Sophie Schacks forhold til højesteretsjustitiarius, etatsråd Christian Scavenius og lagieprocessen. Scavenius førte eller reviderede i hvert fald grevindens regnskaber, og herfor havde han årligt fået 200–300 rdlr., og for afslutningen af det sidste regnskab, som omfattede to år og således skulle have krævet dobbelt arbejde, havde grevinden givet ham to ørenringe, som af upartiske blev vurderet til en værdi af 600 rdlr. Dette indrømmede Scavenius selv. I sin redegørelse skriver Reitzer, at i grevindens sag mod bønderne havde i første omgang etatsråd Peder Benzon sammen med justitsråderne Rasmussen, Bartholin og Berregård samt konferenceråd Bartholin været »på den rette vej og da voteret for bønderne, men ikke desto mindre siden, da sagen kom fra Eders Majestæt ned igen til Højesteret, voterede [han] tværtimod sit første votum, og således ved det, at han var bleven den femte imod fire stemmer, hjalp de fattige bønder til at tabe deres sag og for dem og deres efterkommere til evig tid at blive bebyrdet med et så hårdt pålæg«. Reitzer mere end antyder, at Scavenius ikke var uimodtagelig for gaver til sit køkken, og sådanne foræringer kunne lige så vel forblinde og forlede en dommer som penge, «og man desforuden mod at tage i førstning-en små gaver vender sig til at tage siden de store og ingen heller enten giver noget bort af sit til andre uden at ville have noget igen«. Lidt senere hedder det i beretningen: »Og var vel måske et ønske, at ikke det skete, som skete i fru grevinde Skakkens sag mod hendes bønder, og at Højesterettens assessorer i slige tilfælde holdt sig fra de forførende gæstebude og fra at fornøje sig i de mægtigeres og helst damernes smigrende ord«.

Ligesom justitiarius Scavenius nævnes også en anden af højesteretsdommerne, etatsråd Kaalund, som værende i grevindens tjeneste ved revisionen af hendes regnskaber og ved andre forretninger. De burde derfor begge have været erklæret inhabile i grevindens sag. De burde ikke have »siddet udi samme hendes sag eller udi nogen måde sig som højesteretsassessorer med den eller noget sligt befatte«. Reitzer slutter sin beretning således: »Og hvad lider ikke ganske landet og helst de fattige, når retten er i de uretfærdiges hænder og den tilligemed sandheden fordærves og undertrykkes af dem, som er beskikkede til at håndhæve og forfremme dem begge?«

Det er jo ret så stærke ord om behandlingen af lagiesagen i Højesteret, men

denne hemmelige indberetning til kongen har bønderne i Møgeltønder birk eller deres sagfører Hans Ursin i København intet kendskab haft til, selv om sidstnævnte måske nok har kunnet undre sig over, at højesteretsjustitiarius Christian Scavenius det følgende år, i marts 1726, fik sin afsked meddelt af kongen – ganske vist i nåde.

En anden af dommerne, justitsråd Lorenz Kreyer, fik også 1726 sin afsked på grund af bestikkelse, men om dette har forbindelse med lagiesagen vides ikke. Hvorom alting er: Selv om der nok var en vis rimelighed i, at bønderne kom til at betale en passende lagie, var rigets højeste domstol i høj grad usikker i domfældelsen, og oplysningerne om Scavenius' og Kaalunds inhabilitet og Peder Benzons ændring af sin votering kan jo nok være med til at svække opfattelsen af, at bønderne fik en retfærdig dom.

Bondeførernes senere skæbne

Hans Hansen var efter sin benådning i oktober 1725 vendt tilbage til Østerby, hvor han har bestyret sin gamle moders, Boels Hanskones fæstegård, der i hartkorn var ansat til 8 tdr. 3 skp. 3 fjk. 2 alb. Kort før hendes død fik han i juni 1735 for livstid fæste på gården. Af fæstebrevet fremgår, at han erklærede sig villig til at betale de årlige afgifter uden restancer og med opgæld.

Han synes efter sin løsladelse fra slaveriet i Rendsborg i de første år og i hvert fald så længe enkegrevinde Anna Sophie Schack administrerede grevskabet at have ført en stille tilværelse. Man hører i hvert fald ikke meget til ham, men efter at den unge lensgreve O.D. Schack 1730 var blevet myndig og selv havde overtaget administrationen, synes han at være blevet taget til nåde. Ikke blot blev han udnævnt til kirkeværge i Daler, men han har også kunnet genoptage sin virksomhed som sagfører på birketingene. Her optrådte han i 1730'erne og 1740'erne gang på gang, jævnligt indsat af herskabet som en slags beskikket sagfører i kriminalsager. Bl.a. kan nævnes, at den unge enkegrevinde Anna Ernestine Schack 1742 beskikkede ham som forsvarer for den ulykkelige Birthe Hansdatter, der på grund af ulykkelig kærlighed havde forsøgt selvmord. Han blev gift og overlevedes ved sin død sidst i juni 1747 af sin enke Karen. Han blev begravet på Daler kirkegård den 30. juni, og at det har været en kendt mand, der blev jordfæstet, viser indførslen i kirkebogen, idet præsten her har prentet dødstilførslen med ekstra store bogstaver. Præsten talte både ved graven og fra prædikestolen.

Broderen Anders, som i begyndelsen af 1720 angives at have været svagelig, døde i november 1731 49 år gammel og blev begravet på Daler kirkegård, hvor sognepræsten i Visby, Jens Gregersen prædikede over ham.

Også Thomas Petersen af Møgeltønder blev taget til nåde, idet han 1733 fik fæstebrev på en gård i Møgeltønder. I indfæstning måtte han betale 44

1735: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1736: Maj blev Løft Gjøstergj Døtters byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1737: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1738: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1739: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1740: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1741: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1742: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1743: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1744: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1745: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1746: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1747: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1748: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1749: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1750: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1751: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1752: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1753: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1754: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1755: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1756: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1757: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1758: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1759: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1760: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1761: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1762: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1763: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1764: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1765: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1766: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1767: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1768: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1769: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1770: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1771: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1772: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1773: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1774: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1775: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1776: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1777: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1778: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1779: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1780: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1781: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1782: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1783: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1784: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1785: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1786: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1787: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1788: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1789: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1790: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1791: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1792: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1793: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1794: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1795: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1796: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1797: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1798: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1799: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år
 1800: Maj blev skaren båret i Jøstergj byggesom og af mig og vens færd 26 år

Hans Hansen, også kaldet Kiergaard, 1676–1747, havde i tre år måttet friste livet ved slaveriet i Rendsborg, men blev efter det unge grevepars overtagelse af grevskabet 1730 ikke blot taget til nåde, men hans uomtvistelige dygtighed og lovkyndighed blev af herskabet anvendt på forskellig måde, bl.a. blev han udnævnt til kirkeværge i Daler. At han var en af sognets fremtrædende mænd, ses af den fremhævede indførelse i kirkebogen ved hans begravelse d. 30. juni 1747.

rigsdaler, i landgilde som de andre Møgeltønder-bønder 11 rigsdaler 25 skilling specier og i frihedspenge 10 rigsdaler specie, hvortil naturligtvis kom lagien. Han døde 1748 i en alder af 64 år og overlevedes af hustruen.

Bøndernes sociale og økonomiske vilkår

I deres klageskrivelser skildrer bønderne jævnlige sig selv som fattige og enfoldige. Men det sker dog mest for at vække medynk og hører hjemme i tidens sprog. Skrive og læse kunne de fleste og om ikke det, kunne de i hvert fald regne – og regne den ud! Havde de ikke haft et rimeligt økonomisk grundlag, havde de næppe formået at føre de mange og store processer, som tilfældet var, år efter år. Man var da også i Møgeltønder birk bedre stillet end så mange andre steder i kongeriget. Bønderne fæstede ganske vist deres gårde på livstid, men de ejede selv deres bygninger, som kunne være ganske anseelige, og de var i realiteten arvefæstere; med et fint ord kaldes de superficiærfæstere.

På almindelige helgårde i Møgeltønder havde man 4–6 heste, 4–8 køer, 4–8 stude, 7–10 ungkreaturer og kalve, 4–8 får og 1–2 svin. Der kunne bjerges 30–40 læs hør, og også høsten af rug, byg og havre var antagelig. Der dyrkedes mest byg, men foldudbyttet af rug og havre var større. I birkets øvrige byer, hvor gårdene var af uens størrelse, var forholdene noget lignende, idet høbjergningen i Bønderby og Daler dog synes at have været noget mindre.

Afgifterne, landgilden og hoveriafløsningen var på Schackenborg i sammenligning med de omgivende slesvigske områder moderate, medens indfæstningen, der betaltes ved fæstets overtagelse og som til en vis grad var konjunkturbestemt, var noget højere.

Disse økonomiske forhold kan nærmere belyses ved hjælp af skifterne for Møgeltønder birk 1707–35. Her skal kun anføres, at af 44 bønderskifter i denne periode var kun 7 insolvente med relativt små beløb.

Af de solvente havde

- 2 en beholdning på 100 rigsdaler
- 4 en beholdning på 100–200 rigsdaler
- 8 en beholdning på 200–300 rigsdaler
- 7 en beholdning på 300–400 rigsdaler
- 4 en beholdning på 400–500 rigsdaler
- 3 en beholdning på 500–700 rigsdaler
- 3 en beholdning på 700–900 rigsdaler
- 6 en beholdning på over 900 rigsdaler

For husmændenes vedkommende var der af 43 boer ingen insolvente og de 20 var på 100 rigsdaler og derover.

Der har altså her i mange tilfælde kunnet udbetales betydelige beløb i arvepenge.

I Ballum birk var forholdene knap så gunstige, både for gårdmænd og husmænd, men også her kunne der dog i mange tilfælde udbetales betydelige arvepenge.

Det har altså været en relativt velstillet befolkning, som til tider vel nærmest kan karakteriseres som værende i opstand mod deres herskab. Dette har, så vidt det kan ses – godsregnskaberne mangler totalt – på den anden side nu og da været i en meget ømfindelig økonomisk klemme, der har nødvendiggjort den barske optræden over for undersåtterne.

TRYKTE KILDER

Trykt litteratur, der er anvendt eller som kan bidrage til at belyse sag, tid og sted:

Caroline Emilie Andersen: Grams Historie, 1926, især s. 160ff.

Chr. Bruun: Til Højesterets Historie under Frederik IV, i: Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Litteraturhistorie, bd. 4, 1868–69, s. 24ff.

H.V.Gregersen: Træk af den slesvigske Salthandels Historie, i: Sønderjysk Månedsskrift 1947, især s. 87–92.

Axel Nielsen: Specier. Kroner. Kurant. En studie over den faldende rigsdalers værdi i Danmark i tiden 1676–1726. 1907.

- Peter Kr. Iversen: Møgeltønder Len 1536–1660, i: Sønderjyske Årbøger 1943 s. 50–110 (s. 73 omtales avlingshøveriets delvise afløsning i 1640'erne).
- Peter Kr. Iversen: Herremand og Bonde i Vestslesvig i 1660'erne og 1670'erne, i: Sønderjyske Årbøger 1942 s. 58–109 (Kontrakten af 11/3 1661 er her gengivet s. 106–109).
- Peter Kr. Iversen: Sognepræst i Daler Andreas Wedels strid med sin menighed om konfirmation og gebyrer 1707–09, i: Sønderjyske Årbøger 1984 s. 13–47.
- Peter Kr. Iversen: Træk af Møgeltønders historie, i: Møgeltønder. Slotsby og bondeby. Udgivet af Fredningsstyrelsen og Tønder kommune, 1985, s. 9–39.
- Peter Kr. Iversen: »At miste sin hud«, i: Sønderjysk Månedsskrift, 1982 s. 291–304 og 1983, s. 306–07.
- Peter Kr. Iversen: Randnoter til søfartens historie i Emmerlev sogn før 1800 samt nogle kirkebogs-optegnelser, i: Sønderjysk Månedsskrift 1983, s. 129–135.
- Peter Kr. Iversen: Træhesten i Sønderjylland, i: Sønderjysk Månedsskrift 1984, s. 263–266.
- Peter Kr. Iversen: Den stengene Jyske Lov. Fra Møgeltønder birketing 1660–83, i: Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 237–245.
- Peter Kr. Iversen: Stormfloden nytårsnat 1719–20, i: Sønderjysk Månedsskrift 1987, s. 104–106.
- Peter Kr. Iversen: Medicinhistoriske noter fra Vestslesvig, i: Medicinhistorisk Årbog 1986, s. 167–185.
- Peter Kr. Iversen: Sognedegn Hans Joachim Bornholtz i Møgeltønder, i: »Fra Ribe Amt« 1975, s. 131–140.

UTRYKTE KILDER

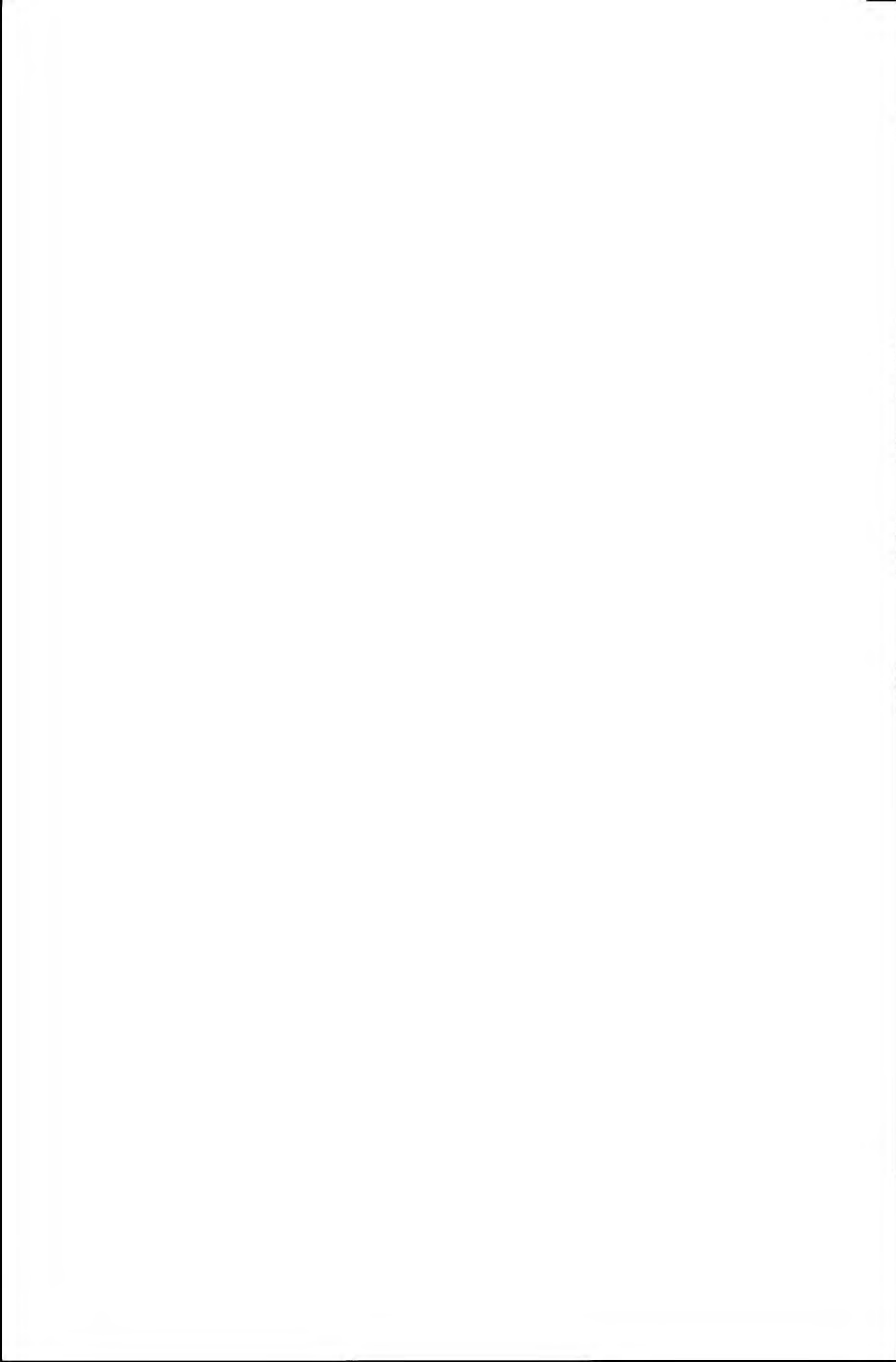
Nøjagtige henvisninger findes i mit materiale, som til sin tid vil blive afleveret til landsarkivet i Aabenraa.

A. Landsarkivet i Aabenraa

1. Møgeltønder birks retsarkiv:
 - 1711–27. Tingbøger nr. 2418d–f.
 - 1707–35. Skifteprotokoller og -sager nr. 2433f–d.
2. Schackenborg godsarkiv: Arkivet er ikke ordnet og sagerne vil ved den endelige registrering muligvis få andre titler. Nr. henviser til den af godsinspektør H. C. Davidsen udarbejdede registrant.
 - 1718–25 Proces mellem bønder og herskab om betaling af afgifter (lagieprocessen).
 - 1723 Domsakten i sagen mellem grevinde Anna Sophie Schack, f. Rantzau og bønderne i Møgeltønder og Daler sogne m.v., nr. I 24.
 - Højesteretsdomme m.m., nr. I 200.
 - Gamle kontrakter, resolutioner, m.v. Dokumenter, adskillige stridigheder med grevskabets undersætter, nr. I 27.
 - Militærsager (heri bl.a. lægdsruller 1723–24).
 - 1690–1746 (49) Breve, resolutioner m.v.
 - 1703–06 Kopibog.
 - 1703–33 Kopibog.
 - 1731–35 Konzept- og kopibog.
 - 1664–1785 Breve udtaget af Gram godsarkiv.
 - Jordebøger.
 - Fæsteprotokoller.
3. Møgeltønder og Daler sognes kirkebøger.

B. Rigsarkivet.

1. Danske Kancelli: D. 113, 1726. Henlagte sager Frederik IV.
- Jyske Tegnelser, enkelte oplysninger fra 1718–24.
2. Krigskancelliet: Indkomne breve. Referede sager 1721, 1722 og især 1723 nr. 20.
- Generalkommissariatet. Registratur over kgl. ordrer og resolutioner 1723 nr. 112.
3. Højesteret: Voteringsprotokol 1723, litr. B, fol. 337B–352A og 386B–396B.

Anmeldelser

Helligåndskirken i Flensborg 1386–1986.

Tekst: Jane Bossen. Fotos: Helge Krempin. Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Rosenkilde og Bagger 1986.

Nationalmuseets store systematiske værk »Danmarks Kirker« har valgt at afgrænse sit arbejdsområde til nutidens Danmark. Det er en forståelig, omend beklagelig afgrænsning, beklagelig, fordi man derved afskærer sig fra at bringe et meget stort antal, ikke mindst middelalderlige, kirker i gammelt dansk kulturområde, ind under samme synsvinkel. Forfatteren til det her anmeldte værk har tidligere (i »Granit i Angel«, 1980, s. 8) peget på det naturlige i at bruge Ejderen som Nordens sydgrænse, når det gælder kirkebyggeri i tidlig middelalder. Hertil gik nemlig såvel det nordiske ærkebispesæde i Lund som Slesvig stift, og m.h.t. kirkebyggeri adskiller Slesvig sig med det øvrige Danmark markant fra Holsten. Hvor frugtbart det kan være at se bort fra nutidens politiske grænsedragning kan man i disse år opleve i Nationalmuseets værk, »Danske Kalkmalerier«, hvor i hvert fald de gamle danske landskaber i Sverige bliver inddraget i materialet.

Men hvor »Danmarks Kirker« giver køb, opstår der til gengæld spillerum for andre til at kaste sig ud i den spændende, men uhyre krævende opgave at fralukke en middelalderkirke sin historie.

Som regel skal der så en anledning til for at lukke øjne (og penge kasser) op for opgavens nødvendighed. Beskrivelsen af Helligåndskirken i Flensborg har således som anledning taget det nære sammenfald af 600-året i 1986 for kirkens opførelse og 400-året i 1988 for indførelsen af dansk gudstjeneste ved kirken.

Opgaven er lagt i hænderne på Jane Bossen, leder af den slesvigske samling i det danske centralbibliotek i Flensborg. Hun har som nævnt tidligere beriget vor viden om den tidlige middelalders danske kirker syd for den nuværende grænse i bogen »Granit i Angel«. Lykkeligvis danner hun også denne gang par med fotografen Helge Krempin, men derom senere.

Jane Bossen har valgt en disposition, der i det store og hele svarer til »Danmarks Kirker«s kirkebeskrivelser. D.v.s. at hun, efter en kort historisk redegørelse, først beskriver kirkens ydre, herunder tårn, ur og klokker, dernæst kirkens indre rum med bl.a. kalkmalerierne. Så følger inventaret: prædikestol, alter og altersølv, orgel, lamper og døbefont, og sluttelig beskrives de indvendige gravsten og kirkeskibene.

Som man kan forstå, kræves der en omfattende viden inden for mange

fagvidenskaber, hvis man ene kvinde skal samle så mange tråde til en helhed. Den viden besidder Jane Bossen, og man mærker bag beskrivelsen dels grundige og omfattende kildestudier, dels en skarp iagttagelsessans parret med detektivistiske, til tider intuitive evner, når det iagttagne skal tolkes.

Men først og sidst, og det er her, beskrivelsen af Helligåndskirken adskiller sig vederkvægende fra »Danmarks Kirker«, fornemmer man et personligt engagement i og kærlighed til det gamle kirkehus. Jane Bossen deler ofte den spændende vej fra iagttagelse til tolkning med læseren, hvad der gør hendes fremstilling levende og letlæst uden at der gives køb på sagligheden. Et særligt liv over bogen giver de små personalhistoriske glimt af mange af de mennesker, hvis skæbne gennem århundrederne har strejft kirkens.

Helligåndskirken er af størrelse beskeden, men var da heller ikke ved sin grundlæggelse for 600 år siden tænkt som et offentligt gudstjenestehus. Den skulle tjene som kapel for Flensborgs Helligåndshus og samtidig lægge rum til Den Hellige Trefoldigheds Kalande. De to institutioner havde den opgave fælles at sørge for plejen af de syge og fattige samt at give husly for bl.a. pilgrimsrejsende. Men som noget karakteristisk for Nordtyskland og Danmark noterer Jane Bossen, at man ikke ønskede for stærkt et gejstligt, og dermed udefra styret, indslag i for sorgen, men at »Et stærkt og selvbevidst borgerskab ønskede her selv at have hånd i hanke med de nødvendige hospitaler og plejestiftelser, der da også viste sig at fungere udmærket med borgerlig ledelse.« (s. 13).

Hermed er et stærkt motiv i Helligåndskirkens historie slået an: at Flensborgs borgere både ville og kunne selv. Første gang denne holdning for alvor kom til at stå sin prøve, var ved reformationsopgøret, som Helligåndsstiftelsen da også slap ikke alene næsten uskadt, men endog fordelagtigt ud af. Et af resultaterne var, at man i 1588 lod kirken sætte i stand og indrette til dansk gudstjeneste. Denne del af Helligåndskirkens historie, det menighedsliv, der har udfoldet sig i og omkring den, er det imidlertid ikke dette værks opgave at redegøre for. Her gælder det bygningen.

Og hvad angår den dokumenterer Jane Bossen gang på gang, at byens borgerskab var sig sin opgave bevidst, når det gjaldt om at værne, vedligeholde og udsmykke det gamle hus, selv om der også har været et par store kameler at sluge, som da naboen efter et ølstuemøde uantastet kunne bygge sin forretnings ejendom sammen med kirkens nordmur.

En kirke er et levende hus i den forstand, at hver tid på godt og ondt sætter sit præg på den. I Jane Bossens historieskrivning indgår da også som et vigtigt led en række kendte restaureringer, strækkende sig fra begyndelsen af 1700-tallet og frem til nutiden. Med indlevelse og loyalitet redegør hun for skiftende tiders smag og indsats, uden dog på noget tidspunkt at lade læseren i tvivl

om, at hun så langt foretrækker det rene og enkle kirkerum, som blev resultatet af arkitekt Jens Dalls virke i 1970'erne. Og det kan man ikke være uenig med hende i.

Og hermed er tiden så inde til at omtale Helge Krempins fremragende fotografier. Sjældent er et kirkerums atmosfære blevet indfanget så indlevet som i hans lyse og lette optagelser. Og dertil er motivvalget så sammenkomponeret med teksten, at man ikke på noget tidspunkt føler sig ladt billedmæssigt i stikken. Selv den, der aldrig har betrådt Helligåndskirken, må efter studiet af Bossen-Krempins værk føle sig trygt hjemme der.

Udover Helge Krempins nyoptagelser er bogen illustreret med enkelte gamle stik og dokumenter, ligesom en række ældre fotografiske dokumentationer er samlet i den tyske sammenfatning, der slutter værket.

Et sjældent helstøbt kirke- og kulturhistorisk værk være hermed anbefalet.

Jens Bruun

Jörn Barfod: Die Holzsulptur des 13. Jahrhunderts im Herzogtum Schleswig
Husum Druck- und Verlagsgesellschaft, 1986, 180 sider, ill.

Det store, landsdækkende værk, Danmarks Kirker, der med utrolig regelmæssighed udsender hefte efter hefte, amt for amt med indgående beskrivelser af hver enkelte dansk kirke, udgav i årene 1954-61 bindene de nordslesvigske kirker, afsluttet 1963 med en værdifuld og stofmættet kunsthistorisk oversigt. Dækkende begge hertugdømmer Slesvig og Holsten havde R. Haupt allerede 1887-88 udgivet en samlet, også sognevis opstillet, gennemgang af alle kirkerne. Siden kom for områderne syd for den nuværende grænse Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein, påbegyndt 1939 og genoptaget 1950. Med disse samlede værker er der skabt en enestående grundig oversigt over alle kirker i Slesvig.

Udover disse store værker er der i tidens løb skrevet utallige bøger, artikler og disputatser om mere begrænsede emner, ofte inspirerede af og i nyere tid altid byggede på de samlede behandlinger. En af de flittigste forskere har været den tidligere direktør ved Städtische Museum i Flensburg, Fritz Fuglsang, til hvem Jörn Barfod har tilegnet sin disputats. Også Fuglsangs egen disputats, fra 1925, handlede om 13. århundredes træskulptur, geografisk begrænset til Nordslesvig, og han vendte i talrige artikler helt frem til 1957 tilbage til disse fornemme eksempler på middelalderkunst.

Jörn Barfod har kunnet bygge på alle de mange undersøgelser og studier, der er fremkommet siden Haupts store oversigt. Den tætttrykte litteraturliste på 16 spalter er et vidnesbyrd om den omhu, hvormed han har opledt den

store, men spredte litteratur – især selvfølgelig den tysksprogede, men også alt væsentligt om emnet på dansk. Bogen er iøvrigt i beskrevet format med 2-spaltet tekst – rimeligt let læselig, selvom satsen er lidt vel lille – der står overordentlig megen tekst på de 120 egentlige tekstsider og endnu mere i noterne, boglisten og det 57 spalter lange katalog, der alt er trykt med meget lille og tæt sats. Det er selvfølgelig økonomien, der har spillet ind, men det havde nu været mere læservenligt, om bogen på grund af lidt større sats var blevet en hel del tykkere. Værre er det imidlertid, at besparelserne også er gået udover illustrationerne – kun ganske enkelte går ud over spaltebredde og mange er blevet så små, at der er plads til den sparsomme billedtekst indenfor samme spaltebredde. Resultatet er ofte vanskeligheder ved at skelne de enkelt-heder, der behandles i teksten.

Bogen er opdelt i 8 kapitler, noter, litteraturliste, register og det grundlæggende, detaljerede katalog, der stykke for stykke gennemgår samtlige de skulpturer og skulpturfragmenter, som behandles i den egentlige tekst.

Efter et kort forord gennemgår forfatteren kortfattet, sobert og redeligt den hidtidige litteratur om emnet og giver derefter en kort og summarisk historisk oversigt. Derpå følger en kort oversigt over den eksisterende bestand inden hovedkapitlet, der på 70 sider behandler den stilistiske udvikling. Endelig følger tre kortere, afsluttende kapitler, en sammenligning med Lübecks træskulptur, med anden dansk og svensk træskulptur og endelig overvejelser omkring værkstedsspørgsmålet. Hertil slutter sig så de nævnte noter og registre samt det rigtige katalog.

Kataloget er opstillet alfabetisk efter kirkernes navne. Det skal omfatte alle bevarede træarbejder fra 1200-tallet i Slesvig, uden hensyn til den nuværende grænse og uanset, hvor de befinder sig, og derfor stammer ikke mindre end 45 af numrene fra nordslesvigske kirker. Det er et klart bevis på, at Nordslesvig er det område i Danmark, hvor de tidlige træskulpturer er bevaret i det største omfang. Det må dog bemærkes, at i kataloget er også medtaget figurer fra de 8 sogne syd for Kolding, der kom til Vejle amt, men ikke de sogne syd for Ribe, der hørte til Ribe bispedømme. Grænsen for undersøgelsen er således, som det også fremgår af bogens kort, det gamle bispedømme Slesvig.

Det minutøse kendskab til hver enkelt figur, der fremgår af kataloget, udnyttes i hovedkapitlet til en nøje samlet gennemgang af materialet opstillet i kronologisk rækkefølge. Til begyndelsen af århundredet henføres bl.a. to figurer fra Nørre Løgum, den udskårne bjælke og en bispe-figur fra Bjerning og et par figurer fra Lille-Solt og Taps. I århundredets slutning placeres en Hellig-Tre-Konger-gruppe i Slesvig, et krucifiks fra Skovbøl og krucifikser fra Treja og Sørup. Mellem disse føjes den lange række figurer ind i en serie grupperinger, der antyder værkstedsfællesskab, fælles forlæg eller indbyrdes

påvirkning. Hele tiden sammenlignes med paralleller andre steder i Nord- og Vesteuropa, og forfatteren understreger den nære tilknytning, der kan konstateres i det 13. årh. mellem den slesvigske kirkekunst og det øvrige Norden. Gennemgangen af de enkelte figurer er iøvrigt overordentlig grundig, men måske overdrives betydningen af mange detaljer af og til noget. Det afsluttende kapitels overvejelser omkring værksteder er spændende og viser et solidt kendskab også til den nyeste danske forskning på dette område.

Der er således tale om et centralt videnskabeligt, men nok ikke særligt let læst værk for alle, der interesserer sig for den sønderjyske middelalder, dens kultur og dens kunst.

J. Slettebo

Bjørn Poulsen: Land. By. Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig.

Udg. af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensborg 1988, 300 s. ill. I kommission hos Padborg Boghandel, Nørregade 16, 6330 Padborg.

Sønderjyllands historie i middelalderen har gang på gang været genstand for dybtgående undersøgelser. I hovedparten af de afhandlinger, som er blevet resultatet heraf, har de politiske forhold og magtstrukturer været hovedemnet. Formålet har været at forklare, dels hvorfor de to hertugdømmer Slesvig og Holsten blev så stærkt knyttet sammen, dels hvordan de nationale eller kulturelle skel, som senere trådte så klart frem har udviklet sig. Fra de senere år gælder det bl.a. Esben Albrechtsens disputats fra 1981 »Herredømmet over Sønderjylland 1375–1404« og H. V. Gregersens disputats fra 1974 »Plattysk i Sønderjylland«.

Bjørn Poulsen er naturligvis fortrolig med disse politiske forhold, men det er ikke hovedsagen for ham. Formålet med den foreliggende bog er at afdække de økonomiske strukturer, som kendetegnede en del af hertugdømmet. Bogens hovedtese er, at der er tale om to forskellige økonomiske landskaber, således som det siges i bogens undertitel. Disse to forskellige økonomiske strukturer danner grundlaget for de voldsomme politiske begivenheder – oprøret 1472 – som er udgangspunktet for undersøgelsen. De politiske begivenheder skal forklares ud fra de økonomiske forhold, ikke ud fra magtstrukturer eller kulturelle og administrative forskelligheder – men iøvrigt er det ikke noget væsentligt formål for bogen at forklare de politiske forhold. Formålet er at nå til en dybere forståelse af den sociale og økonomiske struktur i en del af hertugdømmet og af de ændringer heri, som peger frem imod det moderne samfund. Også heri ligger bogens store nyskabende værdi.

Et undersøgelsesområde, der dækker et bredt bælte af hertugdømmet, er valgt ud for at gennemføre denne analyse. Området dækker herrederne Ny, Husby, Vis, Ugle samt Nørre og Sønder Gos herreder. Det strækker sig fra Lillebælt til Vesterhavet, fra Angel til marsken, og omfatter også byerne Flensborg og Husum.

Det er ikke nogen tilfældighed, at dette område er udvalgt. Kildematerialet er netop fra dette område særdeles fyldigt, ikke mindst foreligger der et righoldigt regnskabsmateriale i form af amtsregnskaber og toldregnskaber samt enkelte regnskaber fra private – noget der er uhyre sjældent for denne tid. Der er foretaget en totalregistrering af alle middelalderlige kilder om bebyggelserne i det udvalgte område, ligesom alle senmiddelalderlige kilder, som vedrører personer med tilknytning til området, er registreret. Så ambitiøst fremlægger forfatteren sit »program« i indledningen (s. 18).

Denne fremgangsmåde stiller store krav til læserens opmærksomhed, bl.a. fordi disse data undertiden er spredt i tid, f.eks. beskriver forfatteren landhåndværkets vilkår s. 101–104 med udgangspunkt i forordninger og laugsskråer, der i tid strækker sig fra 1354 til 1711. Herpå hægtes så de mange enkeltoplysninger om landhåndværkere i det senmiddelalderlige kildemateriale, i dette tilfælde hovedsagelig skatteregnskaber. Herved sammenføjes et billede af landhåndværkets art og omfang, hvor dette samlede billedes gyldighed står og falder med enkeltoplysningernes almene gyldighed. Dette er imidlertid de vilkår, hvorunder især middelalderhistorikere altid har måttet arbejde, når de har ønsket at beskrive økonomiske eller samfundsmæssige strukturer. Manglen på kvantitative data gør, at kvalitative data får så fremtrædende en plads, og jo flere jo bedre! I dette tilfælde må man sige, at det gennem totalregistreringen af alt relevant kildemateriale er lykkedes forfatteren at skrabe så mange udsagn sammen, at man i langt de fleste tilfælde kan tilslutte sig hans slutninger til de generelle forhold på grundlag af enkeltdata. Ind imellem er det imidlertid ikke så meget der skal til, før forfatteren drager sine slutninger. Side 172–173 beskrives således handelsforbindelserne Flensborg–Danzig, primært på grundlag af toldregistre 1460, 1475–76, 1490–92, 1530 og 1583. 1490–92 ligger betydeligt lavere end tallene 1474–75, og forfatteren konstaterer, at der er tale om en nedgang i sejladsen i disse år. Herefter fortsætter han: »1494 var der i hvert fald gang i handelen igen. Dette år erhvervede en flensborgerkøbmand 2 læster rug i Danzig«. Dette ene udsagn er altså nok til at forfatteren tør konstatere, at der i 1494 igen var gang i handelen. Alt i alt må man dog sige, at forfatteren omgås sine kilder på rimelig vis og ikke presser sine teser ned over kildematerialet i urimelig grad. Et meget omfattende noteapparat på 35 tætskrevne sider gør det muligt at kigge forfatteren efter i sømmene og viser tillige, at der virkelig må være gravet til bunds.

Det er på den her beskrevne måde, at kilderne efter indledningskapitlet om oprøret i 1472 benyttes til at beskrive den økonomiske struktur i undersøgelsesområdet. I tre kapitler beskrives adelens og gejstlighedens gods, bønderne samt landskabstype og driftsmåde. Gennem sin suveræne beherskelse af kilde-materialet argumenterer forfatteren overbevisende for, at der var tale om tre forskellige regioner, østlandet, gesten og gestrand-marsken, hvoraf kun de to, østlandet og marsken gav et overskud, der kunne indgå i handel, først og fremmest korn, men imod vest også kvæg. Landbrugssystemet var i vest imidlertid langt mere dynamisk end imod øst.

Forfatteren kommer gennem sin beskrivelse i disse kapitler ind på mange problemstillinger, som tidligere har været diskuteret i historiske fremstillinger. Bl.a. argumenterer han side 41–42 for, at det meget store voldsted Ettebo i Frueskov nord for Flensborg er identisk med den sædegård, som slægten Jul i 1412 solgte til dronning Margrethe, og som kort tid efter blev nedrevet. Herved åbnes der mulighed for, at også andre af de store herregårdspladser i området stammer fra 1400-tallet. Den traditionelle opfattelse er imidlertid, at sådanne herregårdspladser hører hjemme i en senere tid.

Et andet eksempel på, at forfatteren åbner op for nye tolkninger, er gennemgangen af de mange privilegiebreve eller fribreve, som kendes fra Sønderjylland i 1400-årene. Forfatteren mener ikke, at det er holdbart, at opfatte frigårdene og deres ejere som en del af den øvrige adel. Friheden i senmiddelalderens Sønderjylland havde mange former og var ikke knyttet til nogen særlig stand (s. 59). Gennemgangen af de mange privilegier for kromænd, møllere, herredsfogeder og »frie bønder« viser, at det nok er rimeligt med et mere differentieret syn på disse særligt privilegerede grupper.

I de følgende tre kapitler (5–7) bevæger vi os fra landområderne til byerne og får beskrevet den måde, hvorpå landbrugsproduktionen blev afsat, samt håndværkerne og de handlende i byerne. Det, der især er interessant i denne forbindelse, er forfatterens påvisning af, at der i de to byer, Flensborg og Husum, var en begrænset kreds af »storhandlere«, og at denne kreds var stabil. Det er de samme storkøbmænd, vi træffer i kilderne over en længere periode.

Disse storkøbmænd og deres fjernhandel er udgangspunktet for bogens sidste – og længste – beskrivende kapitel, der bærer overskriften »Fjernhandelen«. I kapitlet beskrives landhandel, søhandel og til sidst transithandel. Det påvises, hvorledes der til Flensborg skete en betydelig tilførsel af korn fra Østersøområdet langt ud over, hvad der var nødvendigt til eget forbrug, og det påvises tilsvarende, hvorledes der fra Husum skete en betydelig udførsel af korn, især til hollandske byer. Herefter spiller forfatteren sit trumfkort ud: fem bevarede toldregnskaber fra Husum dækkende årene 1497 og 1503–06.

Disse hidtil upågtede toldregnskaber viser helt klart og tydeligt, at store mængder korn blev ført fra Flensborg til Husum for at eksporteres syd og vest over. Kapitlet slutter med at konstatere, »at dansk forskning uberettiget ensidigt har fokuseret på okserne som senmiddelalderens eksportvare. Også den vestgående afsætning af korn, produceret i Syddanmark, må tages i betragtning i fremtidige undersøgelser«.

Hermed er forfatteren også nået frem til at kunne forklare det, som han startede med: oprøret i 1472. Oprøret var udtryk for en protest imod det kornudførselsforbud, som kong Christian 1. i samarbejde med hanseaterne havde udstedt den 4. april 1471 for at ramme hollænderne og deres handel, som var blevet en stærk konkurrent for hanseaterne. Herved rammes også transithandlen Flensborg–Husum, og derfor var det kun velhavende bønder, lavadelsmænd og borgere fra vesteregnet, som var med i oprøret.

Bogens undertitel, »To økonomiske landskaber« får sin forklaring i bogens sidste korte kapitel, hvor forfatteren diskuterer de hidtidige opfattelser af relationen land–by i middelalderen. Han fastslår, at vi i undersøgelsesområdet havde to forskellige by–land strukturer, en østlig af mere feudal karakter og med en vis lukkethed i de økonomiske udvekslinger mellem land og by, og imod vest et udstrakt markedssystem med en høj differentiering og monetisering i bondestanden. Det var en interessekonflikt mellem disse to systemer, der førte til oprøret i 1472.

Som det skulle fremgå af denne anmeldelse har Bjørn Poulsens bog en meget klar opbygning med en stringent gennemført analyse i de enkelte afsnit, der uvægerligt må føre frem til bogens kernepunkt: påvisningen af transithandlen Flensborg–Husum, og dermed af det slesvigske områdes integration i et nyt, europæisk økonomisk system, der var under udvikling. Her ligger bogens store nyskabende værdi. Dens synspunkter og konklusioner, først og fremmest om en øst–vestlig handelsforbindelse ved siden af den nord–sydgående, danner en solid platform for fortsatte studier og analyser af en periode i vor landsdels historie, hvor et moderne kapital- og markedsorienteret samfund var under udvikling. Bjørn Poulsen har vist vejen.

Dette gælder også et helt andet punkt: illustrationerne. Bogen er gennemillustreret med kort, dels gamle, dels nytegnede, med træsnit af scener fra datidens dagligliv, med fotografier af genstande fra tiden og meget andet. Ikke en eneste af illustrationerne virker »søgt«, og man imponeres af den opfindsomhed, forfatteren har udvist. Den røber et kendskab til den tids kunst og kultur, som er i nøje overensstemmelse med hans suveræne beherskelse af det store og omfattende kildemateriale.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig har med dette værk endnu engang markeret sig som et sted, hvor der foregår forskning i

Sønderjyllands historie af meget høj karat. Bredden i denne forskning er meget stor, og vi ser frem til flere resultater fra den række af yngre forskere, der har slået eller slår deres folder her, og som har vist, at der på dansk side foregår en forskning i først og fremmest hertugdømmet Slesvigs historie, som er på højde med, og i dette tilfælde endda overgår, hvad der præsteres fra tysk side.

Henrik Fangel

Harald Voigt: Die Nordfriesen auf den Hamburger Wal- und Robbenfängern 1669–1839

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins Band 11, Neumünster, Wachholtz, 1987, 691s.

Gennem et par århundreder, fra midten af 1600-årene og langt op i 1800-tallet, var søfart det vigtigste erhverv på øerne langs Slesvigs vestkyst, Amrum, Før, Sild og Rømø m.fl. Lange rækker af imponerende gravsten ved øernes kirker over kommandører og kaptajner vidner endnu om, at søfarten bragte rigdom til de magre øer, men også forlis og ulykke. En strøm af bøger og afhandlinger lige siden 1700-årene har berettet om søfartens betydning. Vadehavsoernes befolkning lagde ud som søfolk i årene efter den store stormflod i 1634, og sejladsen kulminerede i sidste del af 1700-tallet. De fleste søgte tjeneste på fremmede skibe, især i Holland, Hamborg, Altona eller København. Rømøserne sejlede i særlig grad med grønlandsfarerne fra Hamborg. I 1700-årene slog de sig især på sælhunde(robbe)fangst. Føringerne tog længe hyre på hvalfangerne, men på Sild gik søfolkene tidligt over i handelsfarten.

En række hovedtræk i vesterhavsoernes søfartshistorie er således velkendte. Dog har det skortet på detailundersøgelser. Hvor meget betød f.eks. Grønlandsfarten for øernes søfolk? Hvornår, i hvilket omfang og under hvilke betingelser lod søfolkene fra de nordfrisiske øer, især Amrum, Før, Sild og Rømø sig forhyre med Hamborgs Grønlandsfarere? Disse spørgsmål har Dr. Harald Voigt, som er gymnasielærer med bopæl i Vesterland på Sild, sat sig for at undersøge i denne store bog – og det sker med imponerende grundighed og med mange nye resultater.

Kildematerialet til belysning af vestkystsofolkernes deltagelse i hval- og sælhundefangst fra Hamborg er ganske bredt. Hovedparten findes i Statsarkivet i Hamborg. For årene 1669–1801 er bevaret en liste med navne på samtlige kommandører og deres skibe og oplysning om rejsernes udbytte. Fra 1761 flyder kilderne bredere. Herefter kendes mønstringsprotokoller fra den hamborgske mønstringsmyndighed, Wasserschouten. De oplyser om hver enkelt

sømands navn, stilling på skibet, hjemsted og hyre. Fra 1757/61 er det med andre ord muligt at fastslå ikke blot kommandørernes, men også de samlede besætningers rekruttering. Uden problemer er kildematerialet ikke. Søfolkene anføres snart med frisiske, snart med hollandske, evt. danske navneformer, og hjem/fødested kan være upræcist. Over 13.000 nordfrisiske søfolk tog ifølge de nævnte kilder efter 1761 hyre på de mere end 6.000 sejladsere til polarhavene, som udgik fra Hamborg. Enkeltoplysninger om alle disse 13.000 søfolk, deres kommandører og skibe er gengivet i bogens imponerende bilag (s. 197–615).

I bilag 1 anføres samtlige kommandører i perioden 1669–1756, opdelt efter hjemsted, og for hver enkelt registreres deres skibe, udførte rejser, samt fangster. I bilag 2 registreres i kronologisk rækkefølge alle hval- og robbefangsterskibe fra Hamborg 1757–1839, og for hvert enkelt skib kommandørens navn og i statistisk form besætningens geografiske rekruttering.

Det tredje, afsluttende bilag fylder alene næsten 350 sider. Her omtales for perioden 1757–1835 i kronologisk rækkefølge alle skibe og navnene på alle kommandører og søfolk, deres hjemsted og fangstens størrelse. 13.065 søfolk, heraf 6.137 fra Rømø og 5.644 fra Før søgte hyre i Hamborg på Grønlandsfærterne. Det var ca. 20% af de i alt 65.158 søfolk, som sejlede med disse skibe. Et ganske enestående kildemateriale er gennem disse lister gjort tilgængeligt – til glæde for slægtshistorikere, sproghistorikere, og for folk med interesse for økonomisk eller social historie og mobilitetsundersøgelser. Når man betænker, at det var 6–13% af den samlede befolkning på Rømø, som sejlede på de hamborgske Grønlandsskibe, og at kirkebøgerne først er bevaret fra 1814, er det indlysende, hvor ofte slægts- og lokalhistorikere kan have gavn af denne bogs værdifulde bilag.

Det er dog ikke slægtshistorie, som er Dr. Voigts vigtigste anliggende. De omfattende bilag benyttes i bogens indledning s. 1–190 til en spændende analyse af Grønlandsfartens betydning for det nordfrisiske område. Vægten er lagt på en statistisk behandling af de tusindvis af enkeltoplysninger. Der gøres rede for Grønlandsfartens udvikling i perioden fra 1669–1839, og en lang række tabeller viser, hvor stor en del af mandskabet som til forskellige tider kom fra det nordfrisiske områdes enkelte dele. For hver enkelt mandsskabsgruppe, lige fra kommandører og styrmænd til matroser og skibsdrenge, beregnes deres procentvise andel af de samlede besætninger, og de enkelte grupper er tillige opdelt efter herkomst – fra Rømø, Før, Sild osv.

Pionerer i hvalfangsten i polarhavene var hollænderne, og fra 1640-erne fulgte Hamborg deres eksempel. I den første tid var sejladserne meget givtige. På blot 45 år, fra 1670 til 1715, sejlede 2.094 skibe nordpå fra Hamborg. Et absolut højdepunkt var 83 udgående skibe i året 1675. I Nordfrisland lod søfolkene sig drage af den lokkende rigdom – lige som deres efterkommere

efter 1848 af guldet i Californien og Australien. Det kraftige rovfiskeri gav imidlertid bagslag – bestanden af hvaler gik tilbage, og fra o. 1716 satsede man derfor i stigende grad på sælhundefangst, som var mindre kapitalkrævende. Særlig Rømø-søfolkene lod sig hverve til sælfangsten, som snart blev deres speciale, ja næsten monopol. På Før drog man endnu længe på hvalfangst, mens de unge fra Sild i stigende grad lod sig lokke af handelsfarten. Først fra 1757/61 har vi helt pålidelige og tilstrækkelige kilder. De viser en stigende aktivitet frem til 1777. I 1767 sejlede 54 skibe på hval- og robbefangst fra Hamborg. Derefter gik det tilbage, indtil århundredets slutning, hvorefter blot tre skibe gennemsnitligt drog til Ishavet årligt. I 1861 var det endelig slut – ca. 6.000 skibe havde da siden 1640'erne forladt Hamborg på jagt efter sæler og hvaler.

Søfolkene fra Rømø, Før, Amrum og Sild fulgte sejladsens svingninger. I 1773 drog i alt 446 nordfrisiske søfolk afsted, og de dominerede især på de ledende poster. 1761–81 stillede de over 50% af befalingsmændene, heraf 38% fra Rømø, 11% fra Før. Blandt matroserne var vel kun 10% fra Slesvig. Denne farts betydning for Vadehavssøernes befolkning var uomtvistelig. o. 1770 var ca. 60% af søfolkene fra Rømø hyret på Grønlandsfarerne. På Før og Sild var andelen langt mindre, idet flere herfra drog på handelsfart. Derfor betød Grønlandsfartens nedgang fra slutningen af 1700-årene også store problemer i søfolkenes hjemegn. o. 1800 var kun 20–25% af søfolkene på Rømø hyret med Grønlandsskibene. Efterhånden måtte stadig flere søge tjeneste i anden søfart. I 1839 lod søfolk fra Nordfrisland sig for sidste gang hverve på Hamborg-skibe til Ishavet.

Så vidt så godt. Dr. Voigt belyser bedre end det er sket før Grønlandsfartens betydning, og han beretter samtidig spændende om befolkningens energiske forsøg på at omgå statens forskellige krav om pastvang eller militærtjeneste, som lagde bånd på søfolkenes frie bevægelighed. Samtidig skal det dog nævnes, at forfatteren næppe altid i sine mange tabeller og procentberegninger tager skyldigt hensyn til kildematerialets usikkerhed. Tabellerne giver udtryk for en sikkerhed, som der i nogle tilfælde savnes grundlag for.

Blot et par eksempler vil være nok til at begrunde denne påstand. Side 111, 158 og 174 søger forfatteren at beregne, hvor meget Grønlandsfarten betød sammenlignet med anden søfart på øerne Rømø, Før, Sild og Amrum. I tabellerne angives tal for øernes samlede befolkning, for det samlede antal søfolk og for søfolk hyret med Grønlandsfarere. Tallene er imidlertid usikre og misvisende. For 1769 må Voigt *rekonstruere* folketallet på Rømø, og han når til et klart urigtigt tal for søfolkene – som da også afvises. I 1801/03 vover han derimod at bygge på folketællingens tal for søfolk, selv om tællingen, hvad angår Før, er ufuldstændig, og altså angiver et for lille tal for den samlede

sømandsbefolkning (jvfr. Momsen: Die allgemeinen Volkszählungen in Schleswig-Holstein, 1974 s. 68 anm. 375). I beregningerne for tiden 1781–1839 antager Voigt, at den samlede søfartsbefolkning lå fast, nemlig på 311 for Rømø, 584 for Før. I virkeligheden blev der langt færre søfolk i denne periode, især på Før (jvfr. Brar C. Roeloffs: Von der Seefahrt zur Landwirtschaft, 1985 s. 24). Udgangspunkterne for Voigts beregninger er her altså urigtige, og procenterne for Grønlandsfartens betydning i forhold til den øvrige søfartsbefolkning dermed også misvisende.

Også andetsteds må man være forsigtig med de mange procenttal. Side 48 mener forfatteren således at kunne foretage procentberegninger af kommandørernes fordeling på hjemsted, trods det, at herkomst ikke er oplyst i kilden, og lokalisering blot ud fra navneforhold m.m. er noget usikker.

Endelig skal et par konkrete forhold nævnes. Side 181 påstås, at de nordfrisiske søfolk blev forskånet for større ulykker på de farefulde rejser. Mon han her helt glemmer katastrofen 1777, hvor 24 mand fra Rømø mistede livet og 7 skibe gik tabt?

Bogen beretter om den hamborgske Grønlandsfarts storhed og fald, indtil denne sejlads blev ganske betydningsløs fra o. 1800, og forfatteren konkluderer, at de mange års forbindelser bandt Nordfrisland til Hamborg og dermed skabte forudsætningen for søfolkenes overgang i handelsfart fra Hamborg. Mon ikke dette kun er en del af sandheden? I takt med hval/robbefangstens tilbagegang gik dog stadig flere søfolk fra det nordfrisiske område over i handelsfart fra danske havne, fra Altona, Flensborg og især København. Blandt andet F. S. Grove-Stephensen har i Nordslesvigske Museer 5, 1978 s. 42–50 påvist, at vestkystens søfolk i stigende grad søgte næring i København netop i denne periode, og dette perspektiv havde rettelig kunnet omtales, måske mere end bindingen til Hamborg.

Sammenfattende må siges, at dette storværk dokumenterer Hamborgs Grønlandsfart og dens betydning for Slesvigs vestkyst på enestående måde. Man kunne ønske en tilsvarende dokumentation af Hollands Grønlandsfart og af handelsfarten fra Holland, Hamborg, Altona, Flensborg, København m.v. Men de fleste vil nok vige tilbage for det uhyre arbejde som skal gøres, og som Dr. Voigt her har gjort, hvad angår Grønlandsfarten fra Hamborg. Forfatteren har fremlagt et overvældende kildemateriale for slægts- og lokalhistorikere, og den økonomisk/socialt historieforskning har fået både kilder og en analyse – omend analysen må benyttes med kritik. Alligevel er det en analyse, som benyttet med omtanke kan kaldes et hovedværk.

Lars N. Henningsen

Gudrun Andresen og Klara Sørensen: Fra Silkesko til Bondens Bo.

Udg. af Danmarks Folkelige Broderier. Poul Kristensens Forlag, 1988, 138 sider, ill.

Blandt den strøm af bøger, som 200-året for stavnsbåndets ophævelse har givet anledning til, hævder denne bog sig ved sit smukke udstyr og fornemme tryk. I stort format med let læselig 2-spaltet tekst og talrige, smukke, overvejende farvetrykte illustrationer er det en fornøjelse at tage denne bog i hånden.

Den adskiller sig emnemæssigt fra de øvrige jubilæumsbøger ved ikke direkte at handle om stavnsbåndet og dets ophævelse, ja, knap nok om landbruget. Kun en enkelt side er trukket frem: Tekstilerne og kvindernes arbejde med tekstiler gennem 1700- og 1800-tallet.

Baggrunden for arbejdet med alle disse tekstiler har været 101 egnsudstillinger, som foreningen Danmarks Folkelige Broderier gennemførte i årene 1955–76. Af disse afholdtes 11 i Nordslesvig, den første 1955 i Christiansfeld, den sidste 1967 i Aabenraa som en stor, samlet Sønderjyllands-udstilling. I Sydslesvig arrangeredes i årene 1967 og 1970–74 ialt 6 egnsudstillinger.

Materialet til de mange udstillinger var udelukkende lånt i privateje. Dette princip er fulgt i bogen, der ligeledes alene behandler tekstiler udenfor museerne. Mens det var en god og værdifuld ide ved udstillingerne, forekommer det nok som en noget kunstig indskrænkning i bogen, dels fordi mange fine eksempler fra udstillingerne siden er kommet til museerne, dels fordi forfatterne derved på forhånd afskærer sig fra det rige sammenlignings-stof, som museerne ejer.

Alligevel er det lykkedes at komme meget vidt omkring. Bogen er nemlig nok opbygget som en gennemgang af enkelte tekstilstykker, men de er alle sat ind i hver sin sammenhæng og dermed brugt som udgangspunkt for at give et væld af oplysninger af både mere almen historisk karakter og af speciel art, f.eks. tekstilhistorisk, stilhistorisk, teknisk, økonomisk, handelsmæssigt og lokalhistorisk. De mange sønderjyske eksempler fortæller derfor, ligesom de øvrige eksempler, langt mere, end man umiddelbart kunne vente af en bog om tekstiler. Den udførlige litteraturliste fortæller også, at forfatterne har været vidt omkring for at samle stof til det fine værk.

Bogen er opdelt i to hovedafsnit, et om 1700-tallet, et om 1800-tallet, næsten lige store. Der indledes dog med et par 1600-tals eksempler, nemlig et pudevår fra Ærø med flanderske kniplinger, udført ca. 1640–50, da Ærø hørte til hertugdømmerne, og to lidt yngre pudevår, det ene fra Stubbum, det andet fra Vonsbæk, begge med brede, tungede pragtkniplinger. Også bogens senere sønderjyske eksempler viser meget fornemme tekstiler. En pragtfuld grøn brudekjole af damaskvævet rokokostof fra 1700-tallets midte, men nok først

syet senere i århundredet, der er gengivet i tre smukke farvefotos, giver gode oplysninger om dragthistorie, mens det ledsagende tørklæde benyttes som udgangspunkt til at berette om danske forsøg med specielle tekstilfabrikker. Herefter følger, som indledning til præsentation af forskellige dragtdele, hvoraf den første er en ærmetrøje fra Krstrup sogn, en længere gennemgang af merkantilismens forsøg på at skabe danske tekstilmanufakturer, mens trøjen selv iøvrigt giver anledning til at give oplysninger om landsbysmede på udskiftningstiden. Således benyttes næsten hvert af de gengivne tekstiler til at fortælle om selve stykket, men også adskilligt mere i tilknytning hertil. Også en del af de behandlede stykker fra andre dele af landet har tydelige paralleller i Sønderjylland. De gælder en gruppe klædningsstykker fra det sydfynske øhav, der vel lige så vel kunne være fra Als, og det gælder en mandshue fra Lem i Ringkøbing Amt, som kan genfindes i hele Tønder-området. Der ligger en vældig fond af viden gemt i bogens mange afsnit. Den giver derfor mere, end indholdsfortegnelsen lader ane, og er, for den tålmodige, der tager sig tid til at gå gennem de velskrevne og letlæselige enkeltafsnit, en guldgrube af viden, også om tidligere tiders tekstiler i Sønderjylland.

J. Slettebo

Anders Monrad Møller: Jagt og skonnert. Studier i den danske provinssøfart i tiden fra 1814 til 1864.

Falcon Bøger, København 1988, 273 s., ill., indb.

Museumskonsulent Anders Monrad Møller er en af de mest kompetente danske søfartshistorikere i dag. Der foreligger mange grundlæggende og velskrevne afhandlinger fra hans hånd, og i 1981 blev han dr. phil. på bogen »Fra galeoth til galease«, en ypperlig undersøgelse af de kongerigske provinssøfart i det 18. årh. Han dokumenterede her, at skibene i kongerigets provinssøfart som regel holdt sig til de hjemlige farvande. De gik på København, hertugdømmerne, Norge og evt. østersøbyer og transporterede oftest hjemlandets egen produktion eller forbrugsvarer. Langfart til fjernere dele af Østersøen, til Vesteuropa eller videre var et sjældent og marginalt fænomen. En sådan langfart var i hovedsagen forbeholdt København, Norge – og hertugdømmerne. Til nærmere studier af hertugdømmernes søfart blev der desværre ikke plads i bogen. Den interesserede måtte lade sig nøje med den gammelkendte viden om, at søfartserhvervet i Slesvig og Holsten i 1700-årene var langt mere udviklet end i kongeriget. Skibene var større, de gik oftere på langfart i regulær fragtfart uden forbindelse med transport af hjemlandets produkter.

På dén baggrund er det med spænding, man griber Monrad Møllers nye

bog om den danske provins søfart i tiden fra 1814 til 1864. For ganske vist lægger også dén hovedvægten på forholdene i den kongerigske provins. Men hertugdømmerne og København er dog ikke helt udeladt, som i bogen fra 1981. Det skyldes bl.a., at det tilgrundliggende i nogen grad trykte kildemateriale medtager hele monarkiet – og det kan man glæde sig over i Sønderjylland. For en gangs skyld får man da i denne bog en fremstilling, som ikke sætter en grænse ved Kongeåen. Søfarten »søndena« tages med, set i perspektiv til Kongerigets, og det er denne side af værket, som her skal omtales. En egentlig anmeldelse af bogen i hele dens imponerende bredde må overlades til andre tidsskrifter.

I 1700-årene ragede søfarten fra Slesvig og Holsten som nævnt højt over søfarten fra den danske provins. Hvordan udviklede det indbyrdes forhold sig i tiden 1814 til 1864? På dette spørgsmål giver bogen fyldigt svar. Efter Napoleonskrigenes og de efterfølgende kriseårs tilbageslag gik det atter fremad fra o. 1825. I 1832 rådede København, den danske provins, Slesvig og Holsten hver for sig over en tonnage på ca. 16.000 kommercelæster. Men denne ligevægt varede ikke ved. Den danske provins oplevede herefter en rivende fremgang. Flåden tredobledes 1832–62, og den før så dominerende hovedstad blev distanceret. Skibsbygmestre, skippere og købmænd i provinsen investerede i skibe, regeringen sørgede for traktater med fremmede lande, der blev en øget landbrugseksport at transportere, og skibene indlod sig i stigende grad på ren fragtfart. Alt dette var med til at skabe den stigende søfart, ikke mindst på udlandet. Sejladsen på Norge, på Østersøen og især på England steg eksplosivt. De fleste skibe gik i en form for fragtfart mellem Østersøen og Norge–England–Frankrig, men også længere farter blev nu drevet fra den danske provins, således fart på Sydamerika og i de allersidste år på det fjerne østen.

Ekspansionen gik ikke uden om Sønderjylland. Også her mærkede man fremgangen. Men dog gik det ikke så stærkt som i Kongeriget. Sønderjyllands handelsflåde ikke tredobledes i årene 1832–62. Den fordobledes. Det betød, at sønderjyderne på flere punkter måtte se sig trængt tilbage fra den førsteplads, som de hidtil havde indtaget. I 1828 dominerede hertugdømmerne endnu i besejlingen af alle fremmede destinationer bortset fra Norge og England. 30 år senere havde de danske provinsskibe vundet overtaget også i Frankrig, og selv om hertugdømmeskibene fortsat indtog førstepladsen i alle andre områder, var deres dominans stærkt formindsket. Som en arv fra fortiden hævdede byerne syd for Kongeåen sig stærkest i Sydeuropa og på oversøiske destinationer – Altona, Flensborg og Aabenraa var pionerer i Brasilien, Argentina og Hongkong. Det er betegnende, at det var handelsstanden i København og Altona, Flensborg og Aabenraa, som blev taget med

på råd, når regeringen i København overvejede oprettelse af konsulater i Sydamerika og udsendelse af fregatter dertil.

Men som sagt – den danske provins fulgte i hælene. Lidt dristigt kan man måske sige, at de kongerigske skibe tog ved lære af, og til sidst overhalede hertugdømmeskibene.

De afsnit, som inddrager hertugdømmerne, er blot en lille del af en imponerende bog – byggende på et helt overvældende, trykt og utrykt kildemateriale, som er analyseret i mindste detalje. Man kan læse om skibstypernes udvikling, om finansieringen og skibsbyggeriet, om havneforhold, om skibsafgifter, trak-tater og konsulatsvæsenet. Der er et væld af gode illustrationer, omend nogle måske er lidt mørkt og grumset gengivet.

Undervejs noterer man spændende enkeltpunkter. Det påvises, at større skibe fra København, Flensborg og Aabenraa i krigsårene 1807ff blev overført til »bekvemmelighedsflag« i fremmede havne. Det betyder, at de tab for handelsflåden, som også i Sønderjylland blev beklaget så voldsomt, måske var knap så store som anført rundt om i litteraturen. Et væsentligt problem kalder her på nærmere undersøgelse. Man mærker også, at Norge ikke gik tabt som sejladsområde efter 1814, omend hertugdømmernes andel her på længere sigt blev stærkt formindsket. I al almindelighed vil fremtidige undersøgelser af søfarten fra Sønderjylland kunne drage nytte af Monrad Møllers bog og det dér nævnte kildemateriale.

Bogen kan altså anbefales på det bedste. Den tegner et godt billede af den danske provinsflåde i en vældig ekspansionstid forud for dampskibenes indtog, og den sætter den vigtige søfart fra hertugdømmerne i relief. Man kunne ønske, at også den sidstnævnte blev sat i centrum for en grundig undersøgelse.

Lars N. Henningsen

Johannes Nielsen: 1864 – da Europa gik af lave.

Odense University Studies in History and Social Sciences nr. 102, Odense universitetsforlag 1987, 443 s. Med tysk resumé og kortbilag.

Fhv. seminarielærer Johs. Nielsen, som i 1979 udsendte bogen Genrejsningshåb og Undergangsangst om dansk forsvarspolitik i årene efter 1864, har fulgt dette arbejde op med en større bog om krigen 1864 og dens umiddelbare forhistorie. Til det foreliggende værk slutter sig en mindre afhandling i tids-skriftet Historie bd. 17 (1987) om Europæisk storpolitik omkring krigen 1864. De to arbejder har tilsammen indbragt forfatteren licentiatgraden ved Odense universitet.

Bogen om 1864 er en klar og særdeles velskrevet gennemgang af krigen,

dens forudsætninger og for Danmark så helt igennem katastrofale forløb. Den er en dygtigt gennemført redegørelse for krigens politiske og ikke mindst dens militære historie. Ved at sammenarbejde de politiske og militære aspekter til en læseværdig helhed må bogen siges at udfylde et hul i vor hidtidige litteratur om 1864, så omfattende denne iøvrigt er. Forfatteren nøjes ikke med at bruge dansk materiale om emnet, herunder også utrykte kilder, men inddrager tillige trykte fremstillinger og trykte kilder fra tysk hold. Vi får således samtidig et klart indblik i de (østrigske) preussiske overvejelser bag krigen med udgangspunkt i den anspændte indenrigspolitiske situation i Preussen i årene efter 1860, som er en forudsætning for tilblivelsen af den preussiske militærstat under Wilhelm I – og for Bismarck. For Bismarck som nyudnævnt preussisk ministerpræsident var en krig mod Danmark siden 1862 det attråede mål, og alt i så henseende lykkedes som bekendt for ham takket være »en effektiv kombination af behændighed og brutalitet« (s. 40). Han blev her godt hjulpet af stormagternes indbyrdes rivaliseren, som uanset alle hidtidige stormagtsgarantier m.h.t. opretholdelsen af monarkiets integritet lammede deres handlekraft i denne afgørende fase af den dansk-tyske strid om hertugdømmerne siden 1850'erne. Det resulterede i frit spil for tyskerne, først og fremmest for preusserne. 1864 blev ouverturen til Preussens magtstilling og europæiske dominans, via sejren over Østrig 1866 endegyldigt fastslået ved slutspillet 1870–71 med Frankrigs nederlag og oprettelsen af det tyske kejserrige.

Alligevel kan man nok stille spørgsmålet, om Europa virkelig gik af lave i 1864, sådan som forfatteren påstår i bogens titel. De storpolitiske konsekvenser af den dansk-tyske krig var – forekommer det mig – ret begrænsede. Det er nok rigtigere, når forfatteren s. 360 taler om, at Europa »i 1864–70 gik af lave« ved kæden af de danske, østrigske og franske militære nederlag til Preussen. Magtbalancen ændredes da afgørende i forhold til det etablerede stormagtssystem siden Wienerkongressen 1815. Når dette er sagt, må det imidlertid understreges, at den etablerede stormagtbalance i perioden efter Napoleon langtfra var så stabil frem til 1864, som man får indtryk af hos forfatteren.

Selve 1864 krigens forudsætninger, forløb og for Danmark tragiske udgang er jo velkendt stof, stadierne på den politiske udviklings vej er på dansk side alle gennemanalyseret af den hidtidige forskning (Niels Neergaard, Erik Møller, Troels Fink). Forfatteren er måske noget vel påvirket af ældre fremstillinger, f.eks. angående det omdiskuterede spørgsmål vedr. tidspunktet for Halls skæbnesvangre reelle opgivelse af den eksisterende helstatsordning til fordel for en Eiderpolitik. Beslutningen om den forfatningsmæssige udsondring af Holsten er iflg. forfatteren truffet »senest 1861« (s. 49). Erik Møllers konklusion i *Helstatens Fald* (1958) er, at Halls overgang til Eiderpolitiken

sker gradvis 1861–62 samt nølende, og at man drevet af de tyske stater kun nødtvungent og modvilligt foretager et politisk kursskifte som – for at citere Neergaard – »med overvejende sandsynlighed måtte antages at ville føre til krig«, en mere afdæmpet vurdering af den danske politik end forfatterens opfattelse (s. 65) at »vi førte en dristig, efterhånden dumdristig eller aggressiv udenrigspolitik – vor politik pegede mod krig«. Forfatteren støtter sig ellers i det hele gerne til Neergaards autoritet (i *Under Junigrundloven* bd. 2, 1916), betegner ham som »den grundigste og mest indsigtfulde« af historikerne (s. 313) og forbigår således under omtalen af allianceforhandlingerne med Sverige-Norge 1863 (s. 53 ff.) Erik Møller, hvis arbejde *Skandinavisk Stræben og Svensk Politik omkring 1860* (1948) heller ikke anføres i forfatterens ellers omfattende litteraturliste.

Tidens politikere nærer bogen ikke synderlig respekt for; det gælder bl.a. Krieger (s. 165) og navnlig konseilspræsidenten, D.G. Monrad, hvis opportunisme, ansvarsløshed og mangel på moralsk ryggrad i de afgørende krigsmåneder 1864 fremhæves. At han også ved sin tiltrædelse som regeringsleder december 1863 kan tænkes ligefrem at kunne have accepteret en genindførelse af den enevældige styreform fra før 1848 som en politisk mulighed (s. 64) er dog vist at gå for vidt. – Politikerne bærer imidlertid ansvaret for den katastrofale krigsførelse, både dens baggrund (mangel på bevillinger til forsvaret siden 1850'erne, »de økonomiske besparelser – blev under krigen betalt af soldaterne med urimeligt store tab, lidelser og strabadser« s. 77, jfr. s. 239) og for selve dens forløb. Redegørelsen for konseilspræsidenten samt krigsminister Lundbys tankegange og dispositioner, bl.a. over for de Meza efter Dannevirkes rømning, er deprimerende læsning, blotlægningen af alle de militærpolitiske fejlvurderinger i det fjerne København ligeledes. På baggrund af krigsministerens og andre politiske beslutningstageres jammerlighed – Christian 9. rager her op som en markant undtagelse – fremhæver forfatteren kvaliteten hos den militære overkommando i felten, officerskorpset som helhed samt den menige soldat i det helvede, som især Dybbølstillingens forsvar var. Op til selve slaget 18. april, hvis gru man forstår ved den ypperlige fremstilling af dets vildskab og heroisme (s. 252 ff.) forekom lydighedsnægtelse ved nogle af de danske kompagnier, hvilket forfatteren har fremdraget fra oberst Wörishöffers privatarkiv i Rigsarkivet. Episoderne sluttedes da i en troskyldighed, som i sandhed er fra tiden før dengang alting gik af lave: »ved mange af kompagnierne trådte to mand som deputation hen til mig (oberst W.) og bad om tilgivelse og lovede fremtidig at vise sig som ærekære soldater« (s. 248).

Til bogens mange positive sider hører også dens kommenterede forskningsoversigt og redegørelse for kildematerialet (s. 374 ff.). Det skal dog her lige bemærkes, at kaptajn C.Th. Sørensen ikke som påstået har benyttet materiale

i Geheimearkivet som grundlag for sit trebindsværk om Den Anden Slesvigske Krig fra 1883, og at det heller ikke er rigtigt, når det s. 396 hedder, at det tyske utrykte kildestof vedr. 1864 og krigens forhistorie blev totalt ødelagt under 2. verdenskrigs bombardementer. I Rigsarkivet kunne forfatteren have benyttet mikrofilm af bevaret aktmateriale om Danmark (monarkiet) fra Preussisches Ministerium des Auswärtigen 1838–67, jfr. oversigtsværket Rigsarkivet og Hjælpe midlerne til dets Benyttelse bd. 2 (1983) s. 897.

Hans Kargaard Thomsen

Ernst Kracht: Aus meinem Leben. Erinnerungen, Erlebnisse und Erfahrungen
Verlag Boysens & Co. Heide 1986. 191 sider.

Dr. Ernst Kracht levede fra 1890 til 1983. I sit lange liv opnåede han således som fremtrædende slesvig-holstensk embedsmand at gennemleve en række højdepunkter såvel som en række katastrofer i moderne tysk historie.

Det er nogle meget specielle erindringer, til tider charmerende. Ernst Krachts ungdom og uddannelse males med bred pensel. Glimtvist får læseren også noget at vide om den politiske og sociale virkelighed. Således skinner det igennem, at den unge Ernst Kracht ikke var nogen beundrer af kejsertidens forgudelse af wilhelminske reserveofficerer. I det hele taget bliver der brugt forholdsvis megen plads på skildringen af det traditionelle wilhelminske Tyskland. Den unge Kracht blev ikke soldat, derimod blev han tidligt landråd i Holsten, i Ditmarsken. Det er karakteristisk for erindringerne, at de kun perifert berører krigens virkelighed og voldsomme virkninger på samfundet, dog strejfes de sociale problemer under den første verdenskrig sporadisk. Ernst Kracht var ivrig tysk nationalist, bl.a. aktiv under genforeningsagitationen i 1920. Det fornemmes næsten ikke. De voldsomme antidemokratiske bevægelser i tyvernes Slesvig-Holsten belyses uhyre spagfærdigt, men giver dog et indtryk af, at han ikke ligefrem var begejstret Weimardemokrat. Nazityskland havde fuld tillid til den dygtige forvaltningsfagmand. Han var konjunkturnazist og kunne 1936–1945 bruges som overborgmester i Flensborg. Desuden spillede han en vis rolle i det organisationsliv, der støttede de tyske nordslesvigske nazister og andre nazister i udlandet.

Hele nazitiden klares på et par sider, hvilket blot illustrerer proportionsløsheden i erindringerne. Tilsyneladende er der næsten ikke sket noget 1933–1945, og derfor måtte Ernst Kracht naturligvis undre sig over, at den britiske besættelsesmagt i flere år internerede ham.

Da de borgerlige partier i Slesvig-Holsten vejrede morgenluft, fik også Ernst Kracht en ny chance. I 1950 blev han chef for statskancelliet i Kiel og var en

årrække den slesvig-holstenske landsregerings øverste embedsmand. Som sådan var han bl.a. med til at administrere Lübke-regeringens hårdhændede mindretalspolitik og til siden at forhandle Bonn-København-erklæringerne i 1955. Ernst Krachts erindringer siger utrolig lidt om udviklingen i det moderne Tyskland. Men de giver nok et indtryk af, hvor meget der er at skjule, især i perioden 1933–1945.

Anders Ture Lindstrøm

Faarhus 1945–1949

Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnisse, Berichte und Dokumente.

Herausgegeben von Hanns Christian Jessen. Husum 1987. 216 sider.

Det tyske mindretals historie 1933–45 er ikke noget harmløshedens evangelium. Den tyske katastrofe maj 1945, der for alle samtidig var befrielse for et forbryderregime, havde alvorlige følger for mindretallet. Tusinder af hjemmetyskere blev interneret efter kapitulationen i forbindelse med retsopgøret, der hverken her eller i andre lande var nogen særlig elegant forestilling, men specielt tiden 1943–1945 havde leveret forudsætningerne. Interneringerne sikrede iøvrigt i første omgang hjemmetyskerne for langt brutalere overgreb, og selve det retslige opgør, selv om man i dag kan diskutere proportionerne, gav trods alt en vis rabat i forbindelse med den særlige hjemmetyske loyalitetsproblematik.

Den foreliggende Faarhusbog er ikke en nuanceret og realistisk stillingtagen til et kontroversielt kapitel i det tyske mindretals historie. Det demonstreres i den tamme og farveløse historiske indledning ved Immo Doege.

Bogen siger noget om nogle tusind fornærmede exnazister efter 1945, men den siger meget lidt om den historiske virkelighed, og både udviklingen af nazismen i de hjemmetyske organisationer og hjemmetyskernes forhold 1940–1945 fortjener en indgående tysk analyse. Den vil bidrage til forståelsen for, at man internerede så mange, bl.a. for at beskytte dem.

De mange bidrag skrevet af tidligere Fårhus-fanger giver indtryk af et ikke lige blidt og komfortabelt ophold. Et enkelt giver indtryk af, at Fårhus var en koncentrationslejr.

Rudolf Stehr bidrager med traditionelle bortforklaringer. Bogen mangler klart nogen form for erkendelse af, at den nazisme, størsteparten af hjemmetyskerne så aktivt gik ind for, var en forbryderbevægelse, iøvrigt også til ubodelig skade for det tyske folk. Bidragerne holder meget af Professor Ditlev Tamms tankevækkende værk. De glemmer at fremhæve deres andel i angiveri og spionage samt økonomisk udnyttelse af det danske samfund. Tyskerne slap

også efter Tamms mening forholdsvis billigt, og han gør iøvrigt udtrykkeligt opmærksom på et par særligt grelle tilfælde. Der var hjælpsomme hjemmety-skere i de tyske sikkerhedsorganer, vi kender også eksempler på SS-folk i koncentrationslejre. Således blev en SS-Rottenführer fra det tyske mindretal dødsdømt for stor brutalitet i forskellige koncentrationslejre. Men dommen faldt så sent, at han blev benådet.

Retsopgør, internering og afsoning i Fårhus blev en afregning for nazistiske aktiviteter. Det var ikke perfekt, det var det øvrige danske opgør forresten heller ikke. Hvis man vil have en forestilling af, hvilke lidenskaber og følelser, der prægede de krigshærgede lande, kan man passende se på de tyske folke-grupperes skæbne i Polen og de andre østeuropæiske stater.

Der mangler stadig en god tysk bog om mindretallet 1933–1945. Her har vi kun et monument over Fårhusmentaliteten.

Anders Ture Lindstrøm

Knud Gether: Middelalderfamilier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge.

Dansk Historisk Håndbogsforlag. Del I (1986) 882 sider, del II (registerbind) (1987) 152 sider + 10 blade med tavler i separat mappe.

Værket er i format A4, man glæder sig over de mange illustrationer, af hvilke nogle er af fremragende kvalitet, og over det smukke bogtryk. Man må håbe, at indbindingen kan holde til flittigt udlån! I omfang sammenlignes det af forlaget med det ypperligste danske, den Seidelinske slægtsbog, og hvad kvantiteten angår, må man give forlaget ret. Der er ingen tvivl om, at forfatteren har lagt et meget stort arbejde i sammenstillingen af manuskriptet. Der er samlet en meget stor mængde oplysninger fra mange kilder.

Bogens omfang muliggør ikke en kritisk gennemgang af alle dele på den begrænsede plads for en anmeldelse, hvorfor jeg skal nøjes med at fremdrage punkter, der belyser Gethers arbejdsmetode og værkets anvendelighed.

Bind II indeholder en oversigt over tavlerne i bind II, medens der foran i bind I er en oversigt over samtlige tavler, med undtagelse af dem, der bringes på siderne 112–152 i bind II. Disse er hverken omfattet af oversigterne eller medtaget i registret.

Der gøres omhyggeligt rede for, at registret omfatter *samtliche* navne, der nævnes i teksten i bind I, i samtlige tavler i bind I og i de 17 tavler på løsbladene, mens navnene fra bind II side 112–152 ikke er medtaget i registret, hvilket virker uheldigt, da man så ikke bliver opmærksom på rettelserne uden at gennemlæse disse sider og rette i bind I.

Undgå fejl kan man vel ikke! Dette viser sig også ved kildebenyttelse: Side 255 er et stykke af Wibergs Almindelig dansk Præstehistorie, III, 286 skrevet af, men det i skarp parentes angivne dødsår for præsten er gjort til dødsår for hans svigerfar. Afskriften er endvidere uden citationstegn eller kildeangivelse. På tavle D,32: Margrethe Kirstine Moths ægtefælle gøres til provst i Viborg, men denne, Ole Thestrup, blev ifølge Wiberg ordineret 16.12.1640, lige udnævnt til sognepræst i Dalby-Stubberup på Fyn, i hvilket embede han døde 1673. Tavle C,94, Otto Jørgensen Seebled anføres som præst i Steenløse og Fangel, ifølge Wiberg og kirkebøgerne var han præst i Ø- og Vestre Hassing i Kjær Herred i Vendsyssel, hvor han blev gift med forgængerens enke Margrethe Baggessdatter Grubbe, der siden blev gift med ridefogeden på Borreby Peter Rosenmejer, født i Kristianstad.

Formen for henvisninger i værket er besværlig at arbejde med: side 510 henvises der dels til A119, som man finder efter at have bladet tilbage til side 404, dels til A250, som findes side 634. Det ville have været lettere med en sideangivelse, så man kunne springe de mellemliggende sider over!

At tage samtlige efterkommere af de omtalte aner fra reformationstiden med ville være uoverkommeligt. J. Vahls Slægtetog over Afkommet af Kristjern Nielsen, Borgemester i Varde omkring 1500, omfatter ca. 29.000 navne til ca. 1890 uden dog at være komplet. Men det er ikke klart efter hvilke kriterier Gether har udvalgt dem, der er medtaget, bortset fra, at de fleste har relation til den del af efterslægten, der bærer navnet Gether, samt at der synes at være en forkærlighed for folk, der er adelige eller har nået en fin position i samfundet, hvorfor de vel antages at have almen interesse.

Forfatterens tillid til trykte kilder synes at være absolut. Trykte slægtsbøger og opslagsværker er anvendt tilsyneladende uden kontrol og i mange tilfælde uden den normale anvendelse af citationstegn. Tavle D a fortæller om senere borgmester i København Mathias Hansen, at hans tredje hustru Wendele van Delden døde før 1618; det er ikke forkert: hun blev begravet 17.06.1610, og der blev betalt for at Frue Skoles peblinge sang. Videre anføres, at hans femte hustru Ingeborg Frederiks datter var datter af borgmester i Helsingør, øresundstolderen Frederik Leiel. Det havde været af interesse også at anføre, at hun fra sit tidligere ægteskab med borgmester i Helsingør Hans Willumsen medbragte datteren Kirsten, der siden blev gift med Morten Madsen, død som biskop i Århus, og at hun blev ane til slægterne Rosenstand, Rosenstand Goische, Paludan-Müller, Dyssel og Schou, f.eks. prof. Mogens Schou, internationalt kendt for sin indførelse af litiumbehandlingen i psykiatrien.

Side 248 vises slægtskab til Ludvig Holberg. Her gøres biskop Ludvig Munthes hustru Ingeborg Sørensdatter til datter af en borgmester i København Søren Friis og hustru Elisabeth Svane, datter af ærkebiskoppen. Der har

dog ikke været nogen borgmester af det navn i København, og fru Ingeborgs forældre var slotsskriver på Riberhus Søren Christensen Friis og Maren, datter af historiografen Hans Svanning, som det da også fremgår af tavle 12 i del II side 146, der desværre som nævnt ikke er medtaget i registret.

Side 523 og tavle VIII side 425 angiver, at borgmester i Flensborg Hans Lange (død 1673) var søn af Hans Lange og Dorthea von der Wetering. Bonde og Hvidfeldts bog om Borgmestre og Rådmænd i Flensborg angiver, med Reinhusen som kilde, at borgmesteren er søn af Hans Lange, (død 1673) og Hille von Oesede, samt at Dorothea von der Weterings første ægtefælle, købmand og hospitalsforstander Hans Lange var født 1561,06.11, og døde 1581,22.10. De to var bedsteforældre til borgmester Hans Lange.

Borgmesteren havde iøvrigt selv en søn Hans, der blev gift med Gjertrud, datter af Jürgen Nielsen, rådmand i Flensborg, en søn af den Christian Nielsen, om hvem Gether kun fortæller, at han havde en søn, der var barberlærling (side 499 og tavle E). En anden søn, Daniel, blev præst i Nordborg, og Chr. Niensens efterslægt i Flensborg fremgår af en slægtstavle på Stadtarchiv i Flensborg.

Den i Glückstadt 1905 udkomne bog af A. Halling: »Meine Vorfahren und ihre Verwandtschaften« er brugt flittigt som kilde. Talrige afsnit er direkte oversættelse herfra, dog uden anvendelse af citationstegn, som man ville have ventet. I andre tilfælde er der fra Halling overtaget skrøner, hvis oprindelse Halling angiver, uden at Gether dog har medtaget denne angivelse.

Således skriver Gether side 526: »Hans Moder, Dorte Hansdatter Svanning, var oldebarn af en svensk adelsmand, Jacob Stage, der i en dansk-svensk strid havde taget parti for Danmark, hvorfor han blev landsforvist og bosatte sig i Thy.« Gether medtager ikke Hallings reservation: »Diese Angaben finden sich ohne Quellenangabe auf einem Blatt in den handschriftlichen Sammlungen zu Bischof J.C. Blochs Geschichte der fünischen Geistlichkeit, jetzt in der Universitätsbibliothek in Copenhagen.« Det ville have været særdeles spændende, hvis Gether faktisk havde kunnet dokumentere historien med henvisning til originale svenske kilder!

Bind II side 129 er der en længere overvejelse om, hvorvidt Lene Clemensdatter »gift 1623 med rådmand Fogh Albertsen With i Horsens« var datter af borgmester i Horsens Clemens Olufsen eller af borgmester i Vejle Clemens Sørensen. I tavle nr. 15 vises den første fader, men i det bevarede skifte efter Vejle-borgmesteren er »Foch Albertsen Raadmand i Horsens paa Hustrus Lene Clemens Datters« (vegne)!

Del I side 222 fortæller, at »Fogh Albertsen de With, der nedstammede fra en hollandsk familie de With, hvortil også hørte de berømte brødre Jan og Cornelius de With ... kom fra Emden her til landet i 1607 og nedsatte sig som

købmand i Horsens«. Tabellen side 640 optager en fader: »Albrecht Fock de With. Tilhørte en kendt hollandsk slægt, der vedkendte sig den reformerte religion. Boede i Ostfriesland. (PH-T. 1886, 274f.)« Kilden viser sig at bestå af en skrivelse fra stiftsbefalingsmanden I. de Witth i Viborg: bilag til en fortegnelse over »Adelige Familier og Personer« i Viborg stift. Som officer havde han forsynet sit navn med et »de« og et ekstra »t«. To døtre var blevet »godt gift«, og han er faldet for fristelsen til at pynte lidt på deres eget stamtræ: det er her man første gang støder på de fornemme hollandske aner.

Det hollandske »Centraal bureau voor genealogie« har meddelt H.-O. Mørk, at den hollandske familie de Witt fra Dordrecht uddøde i det 18. århundrede. Ostfriesische Landschaft, Aurich meddelte Mørk, at der i tilgængelige kilder i Emden ikke er fundet hverken Foch Albrecht eller Albrecht Foch de Witt. »Slægtstraditionen« har således ikke kunnet bekræftes.

Side 263 berettes en historie om Ivar Wandal, der 1638 blev professor ved gymnasiet i Lund. Han anføres som søn af Biskop Hans Iversen Wandal i Ribe og Margrethe Hansdatter Borchardsen, men biskop i Ribe Hans Wandal døde 1541, medens Margrethe blev født 1599. Hun var da også gift med Hans Wandal året før denne i 1617 blev biskop i Viborg, og hendes søn Ivar blev først født 1625 i Viborg. Han blev 1668 professor ved universitetet i Lund og døde 1693, medens hans fætter Ivar, søn af sognepræsten i Magstrup Jens Wandal, var født 1607 og blev professor ved gymnasiet i Lund 1638 i konkurrence med Oluf Johansen Bager, hvem han ikke var i familie med, som af Gether hævdede.

På tavle A b angiver Gether, at hans farmors morfars far Hans Røbye var født i Tranekær c. 1736 som søn af forpagter af Korsebøllegård Jørgen Hansen, medens moderens navn er ukendt. Der henvises til en forespørgsel i Personalhistorisk Tidsskrift, som dog ikke giver nogen dokumentation herfor.

Jørgen Hansen, forpagter af såvel Korsebøllegård som Lykkesholm, inspektør på grevskabet Langeland, fik (ifølge testamentet af 1662) 5 børn i første ægteskab med Sara Holst: Niels, Christian, Hans, Friederich og Gjertrud. Chr. Hansen blev gift med Cathrine Kier. Medens han var forpagter af Lykkesholm døbttes datteren Sara med bl.a. farbrødrene Niels og Hans som faddere 29.08.1774, og sønnen Jørgen med Hans Hansen fra Møllegaard og Niels Hansens frue fra Skovsbo blandt fadderne 27.02.1777. De to brødre Niels og Christian var født ca. 1742 og 1745. Deres formodede farfar, Hans Rasmussen, Skoven, Søndersø, døde 1747, det er sandsynligt, at Hans, der er opkaldt efter ham, er født 1747. Han er ikke benævnt Røbye i nogen af slægtens papirer iøvrigt, så det er muligt, at Hans Røbyes fader må søges på andet hold.

Selv om Knud Gethers arbejde indeholder et væld af oplysninger, vil det

nok være nyttigt at kontrollere de af dem, som man vil bringe videre i forbindelse med slægtshistorisk arbejde.

Jørgen Wangel

Henrik Fangel, Søren Lundquist & Steffen Søndergaard: Huse i Haderslev I-II.

udg. af Haderslev Kommune og Miljøministeriet, Frednings/Planstyrelsen 1983 & 1987.

Haderslev er måske den by i det nuværende Danmark, som uden for København ejer det mest spændende og alsidige bygningsmiljø. Dybt under den indre bys huse gemmer sig ukendte slotskældre, i baggårde og gyder finder kenderen snart renaissancebindingsværk, snart et bulhus, et barokspringvand eller en fin jugenddetalje. Hovedstrøgene prægedes til de seneste år af spændende 1800-tals arkitektur, og i de nyere kvarterer finder man endnu enestående helheder af jugendvillaer og nygotiske etagehuse fra den tyske tid. Men dette bygningsmiljø var også længe sært upåagtet. Måske var de sønderjyske byer, trods Hugo Matthiessens indsats, ikke rigtig »genopdaget« efter 1920, måske ejede Haderslev ikke f.eks. Ribes umiddelbare idyl og charme, hverdagsagtigt klædt i puds og forfald, som det gamle Haderslev var. I hvert fald har Haderslev længe mishandlet sig selv. Dybt forfald har bredt sig i sjælden grad, urimelige nedrivninger og nyindretninger af dårlig kvalitet har bredt sig. Først med branden i Torvet 2 opdagede man, hvad byen gemte – og efter nogle hårde bevaringskampe blev Haderslev »den omvendte synder«, der i 1984 blev »årets by« for sin bybevaring.

Samtidig med bevaringsarbejdet har kommunen og Miljøministeriet taget initiativ til udarbejdelsen af registranter over byens ældre bebyggelse. Bind I omfattede det ældste centrum, middelalderbyen, mens bind II omhandler den nordlige del af byen med resterne af »Gammel Haderslev«. De danske bygningsregistranter, som efterhånden er udkommet for en lang række købstæder, samt for enkelte landsbymiljøer og forstadsbebyggelser, er efterhånden blevet udviklet til en fast model: Først en grundig historisk gennemgang af byen og dens bebyggelse, evt. med gennemgang af en række bygningsdetaljer og konstruktioner. Derefter en gennemgang af de berørte bydele hus for hus. – Tidligere udvalgte ældre huse, men efterhånden alle bygninger i området. Hver bygning beskrives kort eller langt, hvorefter bygningens historie bestemmes ud fra brandarkivalier, bygningsarkiver mm., og til sidst får huset en kortere eller længere bemærkning.

Bemærkninger om folks huse er en diplomatiets kunst, som er svær at

mestre. Betragteren kan bruge de strengt arkitektoniske øjne, som ofte vil ærgre sig over de mange små og store forandringer, som med tiden har sløret billedet af huset, som det stod for blot 20 år siden. Men han/hun bør også kombinere med de mere etnologiske øjne, som netop i de stadige småforandringer ser beviset på, at husene fortsat lever og bruges, modsat forfald og nedrivning. Alt i alt må man nok sige, at hvor problemet i den ældste del af byen ofte er et dybt, ofte offentligt forskyldt forfald, er problemet i de mere ydmyge kvarterer de mange »velmenende« ombygninger med småsprossede termovinduer, skalmuringer, romantiseringer og tagudhæng, som på forbløffende få år har ændret helstøbte gadestrøg til det banale. Kan registranternes bemærkninger ændre den enkelte husejer/husbrugers opfattelse af rigtigt/forkert, er meget af missionen nået.

Men registranternes formål er også at give byen, dens politikere og planlæggere en bedre forståelse af det typiske og karakteristiske ved deres by. Og her hjælper det ikke bare at beskrive hus for hus. I indledende afsnit må bebyggelse og byplanlægning gennem århundrederne fremlægges, så det fremgår, hvorledes hver epoke og stilperiode har bidraget med sine elementer til helheden. Og her har man i »Huse i Haderslev« I-II haft en heldig hånd, idet man har fået den største kender af Haderslev, Henrik Fangel, til i bd. I at gennemgå Haderslevs bebyggelsesudvikling fra middelalderen til byplanlægningens epoke i slutningen af den tyske tid. I bd. I gennemgår arkitekt Søren Lundquist desuden byens bindingsværk fra 15- til 1800-årene, mens arkitekt Steffen Søndergaard i bd. II beskriver udviklingen i det grundmurede byggeri fra de første renaissancehuse efter branden 1627 til jugend og »Bedre Byggeskik« før og efter 1920. I begge registranter er der desuden små generelle kapitler om hver gade, suppleret med udsnit af det fremragende 1833-matrikelkort.

Med disse to bind står nu tilbage en registrering af de mange værdifulde bebyggelser fra årene efter 1870-90: Sønderotting-kvarteret, Aastrupvej-området m.fl. Godt er det i hvert fald, at den i Sønderjylland tidligere herskende opfattelse af, at alt fra efter 1864 var uden værdi, ikke præger værket. Tværtimod ser man bl.a. på gengivne bygningstegninger, hvor flot og malerisk mange af de historicistiske og jugendprægede huse var tænkt, inden pynten begyndte at blive pillet af eller dækket af butiksskilte.

Det er klart, at skulle hele Danmarks bestand af bevaringsværdige bygninger fra før 1940 (beregnet til ca. 300.000 stk.) registreres efter Haderslev-metoden, ville det vare 50 år, inden landet var dækket. Derfor diskuterer man nu, i forbindelse med folketingets ønske om en kommunal registrerings- og bevaringspligt, andre og mere oversigtlige metoder til at kortlægge landets bevaringsværdige bygningsbestand. Et af budene har været at lave et fast skema for enkelthuse, og derefter lade hold af arkitektstuderende el.lign. gennemtraw-

le landet i 5–10 år, hus for hus. Dette arbejde er beregnet til at koste mellem 70 og 80 millioner kroner.

Men spørgsmålet er, om det er den eneste farbare vej? Problemet vil jo være, at dels redder registrering ingen huse i sig selv – det gør kun folkelig forståelse og kommunal vilje, også økonomisk. Dels vil en oplysning om, at et bestemt hus gennem en landsdækkende registrering er kategoriseret som f.eks. »bevaringsværdig i klasse 3« kun have begrænset brugbarhed for de ansvarlige politikere og planlæggere. De har, som andet godtfolk, brug for at få bygningerne sat ind i en historisk og arkitektonisk sammenhæng, for at få oplysningerne tolket og nyttiggjort: her er en helhed, her er det for denne egn eller by særligt karakteristiske og fortællende!

Spørgsmålet var, om man f.eks. i Sønderjylland ikke kunne bygge på fredningsplanlægningen, hvor jo en lang række kulturhistoriske bevaringsinteresser blev kortlagt – og kombinere dette »skelet« med en inddragelse af al mulig lokal ekspertise: museer, arkiver, lokalhistorikere, arkitekter, som tilsammen kunne bestemme, hvor bevaringen »brændte på« og prioritere den nærmere registrerings- og bevaringsindsats. Man kunne måske forpligte kommunerne til at nedsætte bevaringsråd med et fast beløb pr. indbygger til denne indsats?

I fredningsplanen er f.eks. byer som Hjordkær og Vester Sottrup allerede udpeget som specielt bevaringsværdige stationsbymiljøer. Kunne man ikke allerede på det nuværende grundlag forpligte de pågældende ansvarlige kommuner til at udarbejde bevarende lokalplaner? Er for meget ikke gået tabt, hvis man skal vente til midten af 1990'erne på en landsdækkende registrering, som ganske vist en dag kan puttes på EDB i centraladministrationen? Det danske bevaringsarbejde har en god tradition for at være decentralt, folkeligt og resultatorienteret, trods mange skuffelser. Lad os udnytte det – og så læse bøger som »Huse i Haderslev« I–II for både at mindes fortidens synder og nutidens muligheder!

Peter Dragsbo

Karin Johannsen-Bojsen: Regnbuelandet.

En roman fra Sydslesvig, Hernov, 1987. 464 sider, hft. i 2 bind. Omslag: Mette Stærk. Sats og tryk: P. J. Schmidt A/S, Vojens

Redaktionen har bedt mig svare på, hvad en dansk læser uden viden om Sydslesvig kan lære om forholdene syd for grænsen gennem Karin Johannsen-Bojsen's romanværk.

Umiddelbart: mange af den art af læsere vil formodentlig sige, at der er en stor lighed mellem den danske folkedel i Sydslesvig og forholdene i DK. De

bærende enheder i romanen er generationskløfterne mellem »bedsteforældre«, forældre og unge, en evigt eksisterende problematik, der i DK blir til »pensionisternes elendige vilkår«, opdragelsesvanskeligheder og »ungdomsproblemet« = ungt oprør mod establishment, atomvåben, narko- og gæstearbejderproblemet osv., osv.

Men: i de næste lag afdækkes relationerne tydeligt. Forskellen på at være »gammeldansk« og »nydansk«. De gamle, der var danske i Mellemkrigstid og nazi-do, de nye danske, der konverterede i og efter 1945 – da man fik lejlighed til frit at tænke, tro, men navnlig tale og handle frit, underbygget af København- og Bonn-erklæringerne af 1955, først pro forma, først i dag – cirka 30 år senere undervejs til at blive cementeret.

Set lokalt skal disse interne mindretalsspændinger stå sig i forhold til den tyske majoritet med de partipolitiske programmer fra CDU, SPD, FDP, de grønne og andre fløje af partipolitisk karakter. De nævnte stemmer er dobbelt-tyske: delstats- og forbundsbestemte. S(yd)S(lesvigsk)V(ælgerforening) er derfor ikke den tunge på vægtskålen, som et parti af den størrelse ville være i en typisk dansk eller vesttysk by.

Handlingen udspilles hvad Sydslesvig angår i Sydslesvigs hovedstad, Flensborg. Det år havde byrådet 18 CDU-Ratsherren, 14 SPD-do og 11 SSV-do, så man kunne forvente, at der netop i den periode var gode chancer for afgørende muligheder for dansksindet indflydelse. En af romanens hovedpersoner er et af byrådets danske medlemmer, Christian Brodersen, en af byens 17 apotekere, udgået fra en af de »gamle« danske familier, i sin tid (efter 1945) oprører mod det danske establishment som medlem af Front-Bro-gruppen, der revolterede mod de dengang gamles frontpolitik. Han er i 50-erne. Hans kone, Elke, der er en halv snes år yngre, er »konvertit« med skifte fra tysk til dansk skole umiddelbart efter 5.5.45, er sammen med deres to børn, Niels og Britta, langt mere blød i konfrontationen med det tyske. Elke er forøvrigt lærer i tysk på byens (største og) danske gymnasium.

Niels går på Journalisthøjskolen i Århus, Britta er 1. årsstuderende i Kiel. Niels skal skrive sin hovedopgave med 700-års-jubilæet som tema. Britta vakler mellem at studere traditionel farmaci eller biokemi, det sidste vil betyde, at hun bliver »grøn« apoteker som en af Christians byrådskolleger, SPD-Ratsherrinne Jutta Lund. De to kolleger har en vis sympati for hinanden trods deres forskellighed i partifarve.

Elke Brodersen har aldrig glemt sin ungdomskærlighed, en dansk tyskstuderende, som hun har truffet i Göttingen for 25 år siden. Og efter recepten »den, som har længtes i 20 år« griber hun nu til fortvivlelsens selvhjælp: med Christian som mellemed – han er medlem af Jubilæumsudvalget – foranlediger hun, at Victor Eriksen, fhv. student, nu københavnsk professor i tysk – og

østtysk – litteratur inviteres til at tale på Rådhuset – om guldalderens i helstatslitteraturen og dermed om dansk-tyske kulturstrømninger. Han gør det med bravour – på tysk. Christian går under seancen – Elke er henrevet – som resten af publikum.

Niels og Britta er kommet hjem. De samler på Nielses værelse i kælderen en »Tænk-selv-Gruppe« en broget flok, den ældste en 26-årig lærer, ramt af Berufsverbot, en ung maler, der har svært ved at slå igennem, Sabine, der pjækker fra skolen, og som er flyttet hjemmefra, guitaristen Anders og tyrken Önder, der sørger for musikalsk protest, m.v., en halv snes unge revolterende.

Brodersens skal ud over at sørge for professor Eriksens velbefindende også have den jødiske Samuel Weiss som officiel gæst – altså byens. Han har taget sin søn, Ben, med. Samuel selv måtte som barn flygte fra Flensborg i forbindelse med Krystalnatten.

Hele dette persongalleri + et socialdemokratisk byrådsmedlem, renegat fra danskhed efter 1945 + en tilsvarende CDU-»byrod«, der ikke er mindre usympatisk, står som eksponenter for holdninger og konfrontationer i grænsebyens hverdag og fest. At få det komponeret til en læseværdig roman er en litterær bedrift, helt uanset, at nogle anmeldere etiketterer romanen som trivial-litteratur, tyngt af (enkelte) germanske gloser, af germansk stilistik og »omstændighed«. Det er småting i den forbindelse – og så er det sydslesvigsk.

Det er en debutroman. Men Karin Johannsen-Bojsen er ikke debutant: i 1977 udsendte hun digtsamlingen »Sindelag«, illustreret af Kamma Svensson og i lay-out ved Helge Krempin. I 1981 skrev hun til Grænseforeningens årbog, »Som vi ser os selv«, uddrag af interviews med 60 sydslesvigere, et stykke dokumentationslitteratur om 70'ernes og 80'ernes Sydslesvig. Både digtsamling og dokumentation er forarbejder til »Regnbuelandet«. Forfatteren har i et interview udtalt, at dette er hendes første og sidste roman. Jeg tvivler.

Med skyldig hensyntagen til anden banebrydende sydslesvigsk og slesvigsk/sønderjysk litteratur – Marcus Lauesen, Willy-August Linnemann – Gynther Hansen, Chr. Skov – og for så vidt Peter Seeberg – og i et sydslesvigsk åndedrag: Gerhard Ernst, ungdomsdigtene på Gyldendal, og sporadisk digtning derefter, f.eks. hans kapitel i »Barn og ung i Sydslesvig 1900–1982«: »Drengen fra Nørregade« og med mellemrum digte i Flensborg Avis, på Helmut Leckbands »Krigsfangelazaretten i Tamanska gaden« og hans i DK helt ukendte essays eller på Niels Bøgh Andersens 3 erindringsbøger og »krigsdagbog« – og der kunne nævnes flere forfattere ... med skyldig hensyntagen bør det tilføjes, at »Regnbuelandet« demonstrerer, at det i Sydslesvig – som på Færøerne – er muligt, at der kan skrives skønlitterært uden at skrive en nøgleroman. Der er i den forstand ikke tale om trivial-litteratur.

Det er der heller ikke, fordi man undervejs finder særdeles jordnære og

dagligdags situationer, der »aldrig« omtales. Jeg tænker på Elkes forhold til anvendelse af dansk og/eller tysk dagligsprog – og på elevernes forhold til samme. Jeg tænker på Elkes filosofien over »funktionærbørn«, frisere og andet udskud af menneskeheden ... hendes opfattelse af en »rigsdansk« kollega »hjemrejse« til sit fædreland, tja – så er »man« faktisk ude på det nationalistiske overdrev – det overdrev, der grænser til racisme. Men sådan er »det« altså også – her på egnen.

Studenterkammeraten, Mor-Danmark som han-menneske, der i DK blev professor i tysk litteratur, hans og Elkes eskapade til Møn (og København) slår kompositionen i stykker eller i sønder. Scenen, hvor han introduceres på Duborg-skolen, er kostelig og ægte. »Vi« kender den fra tilsvarende »præsentationer« her eller der.

Et egentligt indholdsreferat er undgået. Der er foretaget mange væsentlige anmeldelser i den sønderjyske dagspresse og lidt til. F.eks. i Der Nord-schleswiger og i Grenzfriedenshefte 2: 1988 (side 135–139) ved Klaus Bästlein, der henimod slutningen siger:

»... Im übrigen sind K.J.-B. aber gerade die historischen Passagen des Buches über die Kriegs- und Nachkriegszeit gelungen. Und man kann nur hoffen, dass über 40 Jahre nach dem Ende der NS-Herrschaft, auch die deutsche Seite endlich die Kraft und den Mut findet, um den historischen Tatbestand anzuerkennen, dass viele dänische Südschleswiger trotz Nachteilen, Schikanen und Verfolgungen ihre persönliche Integrität auch zwischen 1933 und 1945 bewahrten und selbst im nationalsozialistischen Deutschland ein Stück Anständigkeit repräsentierten ...«.

Forøvrigt gik det mig som Klaus Bästlein – ved den første gennemlæsning blev den spændende roman sluttet på et par døgn.

Andre kvalifikationer: Regnbuelandet vil sammen med anden skønlitteratur fra regionen være særdeles velegnet i studiekredse eller aftenhøjskoler i grænselandsområdet.

Jørgen Hamre

Vore egne publikationer

Otto Norn: To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, Skrifter nr. 62, Aabenraa 1986, 158 s., ill.

Som nr. 62 i sin imponerende skriftrække har Historisk Samfund for Sønderjylland udsendt et meget smukt arkitekturhistorisk værk af vor fineste kender af renaissance-arkitektur, professor Otto Norn. Siden han i 1949 udsendte sin disputats om Christian III's borge har han i talrige bøger og artikler beskæftiget sig med 1500- og 1600-tallets kunst og arkitektur. Med den foreliggende bog har han føjet et meget væsentligt led til denne kæde af afhandlinger.

Bogen er fornemt tilrettelagt, med arkitekt Jens Dall som ansvarlig for opsætningen af det meget smukke bind, i et behageligt format med talrige illustrationer og usædvanlig fyldige og oplysende billedtekster, anbragt i den brede margin, enkelte gange endda fortsat over to sider. De rummer en masse oplysninger udover den egentlige tekst og indeholder talrige supplerende kommentarer. Sjældent har billedtekster så stor selvstændig værdi. Når man alligevel efterlyser yderligere illustrationer, skyldes det den ofte meget koncentrerede tekst, der flere steder kunne trænge til forklarende tegninger. Som eksempler kan nævnes omtalen s. 18 af niveauforskelle ved Gottorps vestfløj, der ville have fremgået af et tværsnit gennem fløjen eller beskrivelsen s. 26 af 1. sal, hvor en plantegning heraf ville gøre det hele klarere for læseren.

Bogen er opdelt i fem kapitler, hvoraf det første er en kort indledende oversigt over tidens fyrstebyggeri. De to næste handler om Gottorp, det fjerde og største om Koldinghus, mens det sidste er en afsluttende sammenfatning af bogens resultater, suppleret med sammenligninger med andet byggeri. Bogen sluttes med en omfattende liste over arkivalier og litteratur på hele 16 sider, hvori tilmed en del noter og supplerende oplysninger er indarbejdet under de enkelte titler – en usædvanlig givende litteraturliste –, registre og et tysk resumé. En klar og overskuelig opbygning. Det er dog et spørgsmål, om den kommenterede litteraturliste alene er bedre end de noter, der her helt er udeladt.

De to slotte, som bogen handler om, er i disse år under en langvarig restaurering. Det har begge steder givet mulighed for nye iagttagelser, talrige enkeltundersøgelser og supplerende arkivstudier. Det er for en stor del resultaterne af alt dette, som Otto Norn nu sammenfatter i lyset dels af sin egen uhyre omfattende baggrundsviden, dels af egne og andres nye studier. Tidspunktet for bogens udarbejdelse er således særdeles velvalgt, idet der netop nu er mulighed for at opsummere al den viden, der har gjort den hidtil

eksisterende litteratur utilstrækkelig. Der er altså ikke blot tale om en sammenfattende oversigt over den hidtidige viden om to slotte i eet værk, men om en samlet fremlæggelse af et stort nyt stof, der med stor kyndighed er sat ind i et samlet hele.

Mest nyt er der nok i skildringen af Frederik I's Gottorp. Her fremlægges detaljeret de mange nye fund omkring opførelsen af vestfløjen i 1530-erne. Denne fløj, der byggedes som et dobbelthus med to pragtgavle ind mod gårdspladsen, flankeret af to kantede tårne og med en 3-etagers karnapbygning midtfor mellem de to gavle, har været helt usædvanlig fornem. Den giver da også anledning både til en omhyggelig gennemgang af selve arkitekturen og dens rige sandstensudsmykning med skulpturer og relieffer, men også en spændende redegørelse for ideerne bag hele fløjens og facadens udformning – i kapitlet kaldet »Frederik I's fyrstespejl«. I forbindelse med drøftelsen af de enkelte byggefasers datering argumenteres overbevisende for at placere sydfløjens »Königshalle«, den imponerende søjlebårne og hvælvede sal, til umiddelbart efter 1500. Herved afvises, uden at det siges direkte, at søjlerne kan stamme fra Bergens Apostelkirke, som det før er foreslået. Den blev først nedbrudt 1530, og de sten, der herfra sendtes til Gottorp, mener Norn at genfinde bl.a. i nogle klæbersten i vestfløjens gesims. Endelig bliver også nord- og østfløj gennemgået, men med betydeligt flere forbehold i dateringer og byggeudvikling. Her mangler tydeligvis endnu en del bygningsarkæologiske undersøgelser, før den endelige tekst herom kan skrives.

Afsnittet om Koldinghus indledes med en – alt for kortfattet – oversigt over kongernes og hertugernes byggeri mellem Frederik I og Chr. IV. I betragtning af den afstand i tid, der er mellem Frederik I's død i 1533 og Chr. IV's tronbestigelse i 1588 havde det været ønskeligt med en lidt mere udførlig gennemgang af den meget livlige byggeaktivitet, der udfoldedes af kongerne Christian II og Frederik II og af hertugerne Adolf på Gottorp, Hans den Ældre af Haderslev og Hans den Yngre af Sønderborg. Nu er det blevet en meget koncentreret opremsning.

Alle de byggearbejder, der fandt sted på Koldinghus i Chr. IV's tid, bliver gennemgået omhyggeligt. Specielt behandles den nye store kirke og bygningen af kæmpetårnet. Otto Norn har gjort et stort arbejde for at finde frem til navnene på bygmestre og kunstnere, der har været ansvarlige for byggeriet og dets udsmykning ude og inde, og resultatet er en langt mere detaljeret viden om Koldinghus, end man hidtil har haft. Interessant er understregningen af, at kirken blev indrettet med den ukendte kirke på det totalt forsvundne Haderslevhus som forbillede og – trods alle forbehold og usikkerhedsmomenter – havde det også i disse afsnit været ønskeligt med yderligere nogle plantegninger og opmålinger til at lette forståelsen.

Bogens sidste, sammenfattende afsnit inddrager adskilligt andet fyrsteligt byggeri i en skildring af arkitekturen som symbol på fyrstens magt. Igen indtager det protestantiske fyrstekapel en central plads i fremstillingen. Alt sættes ind i en skildring af den lutherske fyrstekirkes opbygning med udblik til mange steder, ikke mindst påny til Gottorp. Der afsluttes med en kortfattet antydning af udviklingen til begyndelsen af 1700-tallet.

Bogens tekst er på godt 120 sider, hvori der er placeret 41 gode illustrationer. Hertil kommer så knap 30 sider litteraturliste, resumè og registre. Alligevel burde bogen have været større. Der burde for det første have været plads til de allerede efterlyste billeder og tegninger, der kunne have lettet forståelsen flere steder i teksten. For det andet er teksten i sig selv flere steder så koncentreret, at det kniber med klarheden og tilgængeligheden.

Trods disse indvendinger kan bogen anbefales på det varmeste. Der er tale om en væsentlig behandling af en meget central side af to vigtige slottes historie og arkitektur, men desuden en solid og kyndig indførelse i den danske og slesvigske renaissance, sat i sammenhæng med tidens åndelige strømninger. Et overordentlig væsentlig værk i Historisk Samfunds lange skrifterække.

J. Slettebo

Ensted Sogns Historie, red.: Lars N. Henningsen.

Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, Skrifter nr. 64, Aabenraa 1987, 308 s., ill.

Med baggrund i 100 års nationalitetskamp har historieskrivningen i Slesvig og Holsten i mangt og meget været regional historie med rigshistorisk perspektiv. Den helt lokale historie og kulturhistorie har derfor i Sønderjylland været noget mere sparsom, især når man sammenligner med de grundtvigianske egne i Jylland og på Fyn. Men dermed har man heller ikke i så udpræget grad mærket det tidligere skel mellem en højtflyvende »rigshistorie« og en meget jordnær lokalhistorie (»Spredte Træk af NN Sogns Historie«). Måske er det baggrunden for, at sognehistorien og det professionelle historikermiljø har indgået et heldigt ægteskab med Ensted Sogns Historie.

Ensted, men ikke enhed. I det indledende tværsnit af sognehistorien understreger Lars N. Henningsen sognets uensartethed og mange landskabelige, sociale og trafikale skel: I øst og nord skove og frugtbar jord med store gårde, i vest og syd tørvemoser og hede med smålandsbyer. Samtidig i utrolig grad delt op af trafikårer, lige fra det gamle vejstræk over Stubbæk Stenbro til vore dages motorveje, forlægninger og tilkørselsveje, hvor Vejdirektoratet i usædvanlig grad har moret sig med at lave veje fra ingenting til ingenting og

dermed overskære alle gamle traditioner og logik i vejssystemet. Med disse forskelle har også gennem århundrederne fulgt en række både sociale, økonomiske, kulturelle og administrative skel: I 15-, 16- og 1700-årene skellet mellem de livegne bønder under Ahlefeldternes Søgaard-Årup og de friere gottorpske – fra 1721 kongelige bønder. I 1800-årene det nyere skel mellem de velbjergerede gårdejere i de gamle landsbyer og strandfiskerne ved fjorden samt nybyggerne i Klattrup. Med disse skel fulgte i 1800-årene naturligvis også nogle nationale skel, hvor bl.a. det meget danske Sdr. Hostrup markerede sig over for det mere blandede midtsogn.

Mange forklaringer på de forskellige forhold skal søges langt uden for sognets grænser: godsudvikling, national politik – og efter 1950: samfundets industrialisering og urbanisering. Når dette fremgår så tydeligt af bogen, skyldes det, at det har haft særlig stor betydning for Ensted sogn – men også forfatternes vilje og evne til at lægge et mere end lokalt perspektiv på sognehistorien.

Museumsinspektør Steen W. Andersen, Haderslev Museum, tager sig af den sparsomt kendte oldtid, mens den kyndige historiker H. V. Gregersen skriver om middelalder og renaissance, med hovedvægten dels på godssystemernes dannelse og påvirkninger af egnen (bl.a. landsbyen Årups nedlæggelse), dels på sammenhængen mellem befolkningsvækst og bebyggelse. Bl.a. peger H. V. Gregersen på sammenhængen mellem studeekspertens opsving i 15–1600-årene og befolkningsvæksten i skov- og kystegnene. En tilsvarende udvikling er fornylig blevet påvist på Fyn i forbindelse med det fynske landsbyprojekt. En enkelt bemærkning til dette afsnit: Gregersen nævner, at Bolderslev Østerkro hørte under Årup indtil 1853 (s. 34), og tager dette som et evt. tegn på gammel forbindelse mellem Årup og Bolderslev. Kunne der ikke være en naturligere forklaring på fænomenet, nemlig *kroen* som en investering eller praktisk foranstaltning? Der er i Vestjylland fra nyere tid adskillige eksempler på herregårdsdrevne kroer langt fra »sædet« ...

Arkivar Lars N. Henningsen har skrevet den langt største del af bogen, kapitlerne om udviklingen fra 1721 til i dag. Det store stof er håndteret med god balance mellem de lokale fænomener og det store overblik, som bl.a. fastholdes i opsummeringer med jævne mellemrum. Bl.a. er der gode gennemgange af de lokale administrative forhold (f.eks. i 1721 og efter 1864) og af den generelle udvikling i landbrug, befolkning og sociale forhold. Den materielle kultur er også med, bl.a. i form af en række tegninger og fotografier af inventar og møbler fra konkrete gårde – en god idé! Den mere immaterielle kultur og mentalitet ses mere i glimt. I slutningen af 1700-årene kan man f.eks. ud fra forskellige oplysninger skimte en civiliseringsproces: 1765 foregår den første begravelse uden at der gives en tønne øl til ligfølget, senere i

århundredet siges det udtrykkeligt, at mængden af vold og hor var stærkt på retur, og endelig ser man i begyndelsen af 1800-årene, hvordan de fælles fester nyorganiseredes efter borgerligt mønster: offentlige »baller«, dansegilder, ringridning, skiveskydning mv. dukker her op betydeligt tidligere end f.eks. i Midtjylland!

For tiden efter 1845 lægges der meget naturligt især vægt på dels landbrugets udvikling hen imod et mekaniseret og salgsorienteret erhverv, dels den nationale udvikling, hvor både dansk og tysk behandles åbent og redeligt. Et ekstra element i sognet blev, bl.a. på grund af den store fiskerbefolkning ved fjorden, socialdemokratiet – og der lægges ikke skjul på, at der her var et modsætningsforhold, der gik på tværs af det nationale. Når den tyske præst i 1913 udtalte sin bekymring over »socialdemokrati og vantro« i Styrtom, delte han sikkert anskuelse med et bredt udsnit af gårdejerklassen! Da der i 1930'erne var stor brug for offentlig hjælp, kom det til små skærmydsler. Sognerådet foretrak her som andre steder – at give egentlig fattighjælp med tab af valgret – det var billigst. Men i årene efter genforeningen var det ellers den nationale symbolik, som interesserede mest. Jep Fink tegnede kroen om til forsamlingshus i bedste østdanske bondestil, en mindehøj for danskheden i sognet rejstes foran, og overalt blev der rejst flagstænger – f.eks. 18 alene i Røllum. Man havde tal på dem, og meget typisk gav en dansksindet gårdejer gratis flagstænger til alle de nye husmandsbrug på Årups jord!

Efter 1950 blev tiden en anden og mere nøgtern. Det gamle fællesliv tabte sin kraft, sportsforeninger og fritidsklubber fulgte med den stigende forvandling af Ensted sogn fra landbrugsegn til forstadsområde. Industrier (med højspændingsværket som den største), arbejderhuse og parcelhuskvarterer, byplanlægning og institutioner blev nye elementer i sognekommunens hverdag – og tilsidst, i 1970, blev Ensted en del af Aabenraa. Ensteds sognehistorie er således både en nødvendig fastholden af, at området en gang havde sin egen karakter, og en naturlig videreførelse af Aabenraa bys historieskrivning. Samtidig kan Ensted tjene som et sammenligningsgrundlag, når historien skal skrives for Løjt Sogn nord for fjorden. I forskellige bisætninger antydes, at der her var stærkere både sociale og nationale modsætninger end i Ensted!

Peter Dragsbro

Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udgivet ved Tage Morsing
Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 65, Aabenraa 1987.

At se det store i det små, i det lokale, er en ganske udbredt egenskab. At samle oplysninger om de enkelte lokaliteters tilstand og deres historie og

udgive disse oplysninger har gennem lange tider været anset for et ganske nyttigt arbejde. Det har været drivkraften for mange menneskers glørværdige indsats – og er det stadig i dag. Det gælder lige fra oldforskeren Ole Worm i 1600-tallets begyndelse, over borgmesteren Peder Hansen Resen (Atlas Danicus) til biskoppen Erik Pontoppidans Danske Atlas i 1700-tallets anden halvdel og frem til vore dages J. P. Trap: Danmark, der nu foreligger i 5. udgave. Særligt i oplysningstiden var det udbredt at samle helt grundlæggende oplysninger om de enkelte steder. Foregangsmænd i dette arbejde var sognepræster, der sad som de bogligt uddannede i de små enheder, sognene, og havde daglig omgang med lokalbefolkningen og kom rundt i landskabet. Derfor benyttede forfatterne til de store topografiske værker ofte sognepræsterne som deres meddelere. I dag er drivkraften bag den udbredte lokalhistoriske interesse således også at kunne forstå sin omverden bedre ved at forstå den nære verden og dens rødder.

En af de mest ivrige topografer i oplysningstiden var pastor Peter Kier i Øster Løgum nordvest for Aabenraa. Han var selv født i sognet i 1771 som ældste gårdmandssøn, men valgte teologien og blev i 1802 sognepræst i sit fødesogn. Han havde således de bedste forudsætninger for at beskrive sit sogn. Det gjorde han gennem hele sin præstegerning, og det udmøntede sig i hans sognebeskrivelse »Øster Løgum sogn – kort beskrevet ved P. Kier – i årene 1820, 1821 og 1822«. Hertil knyttede sig en række detaljerede kort over de enkelte dele af sognet, minutløst tegnet af præsten og topografen.

Men Peter Kier havde større ambitioner end blot Øster Løgum sogn. Han forestillede sig, at ethvert sogn burde lave en sognekrønike. Derfor opfordrede han sine kolleger i Aabenraa provstis præstekonvent til at udarbejde en sådan, og han gav selv anvisninger på dispositionen for et sådant arbejde.

Peter Kiers selvbiografi »Min rejse gennem Jordelivet« blev i 1968 udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, men bortset fra nogle skolebøger og en oldtidsbeskrivelse af sognet til brug for Oldsagskommissionen er intet af Peter Kiers omfattende værker trykt og udgivet. Indtil nu, hvor Historisk Samfund har udgivet den med Kiers efterfølger i embedet, pastor Tage Morsing, som udgiver. Med denne udgave har Peter Kier fået et værdigt eftermæle. Hele første bog af hans i alt 3 bøger om sognet (de to sidste var ikke færdigbearbejdede) er gengivet efterfulgt af de 33 af hans ialt 45 kort, der var færdigtegnede – deraf titlen på udgivelsen.

Af hensyn til kortene er formatet 33,8 × 41,7 cm. Selve teksten er trespaltet med store, letlæselige typer. Teksten er krydret med Kiers egne små skitsetegninger over sognets ejerlav og panoramaer over landsbyerne, ligesom Kiers mange tabeller i en oversigtlig opsætning er med til at bryde de store læsesider. Ikke mindre væsentligt er, at alle kort er gengivet i farver efter Kiers håndkolo-

rerede kort. Det hele er trykt hos Poul Kristensen, Herning, hvilket borger for kvaliteten. Udgivelsen er støttet af bl.a. en række fonde og de lokale menighedsråd og kommunen samt et lokalt pengeinstitut. Ganske fortjent er bogen også blevet præmieret som godt bogarbejde i foråret 88 ved den årlige bogudstilling i København.

Udgivelsen starter med en kort biografisk indledning ved Tage Morsing om hans forgænger, der kaldes »En gavnelysten præst«. Den efterfølges af en nekrolog over Kier af en nær ven, provst Peter Paulsen, Aabenraa, der ganske godt giver en samtidig, gejstlig, men alligevel ret verdsligt præget vurdering af Kiers indsats. Derefter får Kier selv ordet for at fortælle, hvordan man kan gribe en sognekronike an. Heri giver Kier en meget interessant begrundelse for at beskæftige sig med historie i almindelighed og lokalhistorie i særdeleshed. Det siges, at det er en nødvendighed for at forstå samfundet og for at rette på fejltagelser i hverdagen. Det kunne ligesåvel være skrevet i vore dage. Udgivelsen ledsages desuden af en udmærket ordliste og litteraturliste samt en kartografisk indledning til kortsektionen. Det skal fremhæves som en ganske nyttig foranstaltning, at der på tre på hinanden følgende sider er gengivet Johannes Mejers kort over sognet fra 1641, Kiers oversigtskort over sognet fra ca. 1820 og et moderne 4-cm kort fra Geodætisk Institut. Det giver mulighed for sammenligning af udviklingen i sognet – en udviklingsbeskrivelse som udgivelsen i øvrigt ikke lægger op til.

Selve sognebeskrivelsen er det væsentligste i udgivelsen. Den giver landsby for landsby en fortrinlig dybtgående situationsbeskrivelse. Mønstret i beskrivelsen gentages ret systematisk. Den indeholder landsbyens beliggenhed, dens opbygning med gader og en visuel betragtning af landsbyen, dens størrelse både i længdemål og areal, fordelingen på kulturtyper (ager, eng, mose, skov, hede m.m.), egnens frugtbarhed, kornavlens og dens udbytte, produkter i øvrigt, kreaturhold og landsbyens indtægter. Endvidere beskrives bebyggelsesenhederne i landsbyen (gårde, kådnere (huse) og inderster (jordløse huse)) og deres tilhørsforhold til stavne og ottinger og enhedernes beskatning.

Pastor Kier havde en meget fin indsigt i, hvordan sognets beboere fik deres udkomme. Beboernes ve og vel i både materiel og åndelig henseende lå ham meget på sinde. Især optog det ham, hvor hårdt beskattet bønderne var i de pågældende kriseår omkring 1820, hvor priserne var meget lave. Det tyngede især bønderne i Aabenraa amt, der var hårdere beskattede end de haderslevske bønder i det administrativt stærkt splittede sogn. Han beregner i et sammenfattende afsnit, at sognets samlede årlige indtægter var 14.000 rigsbankdaler. Staten eller kronen tog ca. halvdelen, mens de kommunale myndigheder og præsten og degnen opkrævede ialt ca. 3.000 rigsbankdaler. Derved blev kun 4.000 rigsbankdaler til overs til beboerne, hvoraf de skulle afholde fornø-

denheder som jern, træ, salt, hør, hamp eller reb, ligesom mølleri og soldater-væsen skulle betales af beboerne. Der blev med andre ord kun ca. 2 rigsbankdaler at gøre godt med for hver af sognets ca. 900 indbyggere. En tønde rug kostede dengang 3 rigsbankdaler. Beløbet skal selvfølgelig ses i forhold til datidens selvforsyningsøkonomi, som især gårdmændene nød godt af, men kådnerne og indersterne skulle jo købe deres varer for den løn de fik for deres arbejde, medmindre de fik den i naturalier. De sad hårdt i det.

Kier giver også en ganske fin beskrivelse af kulturlandskabet. Øster Løgum er et meget stort sogn, der strækker sig fra østkystens morænelandskab ved Genner over den stærkt kuperede israndlinie til hedeslettelandskabet i den vestlige del af sognet ved Rugbjerg. Store dele af de sønderjyske landskabstyper på nær marsken er således repræsenteret i sognet. Oven på dette geologiske grundlag udnytter og former menneskene landskabet. Hvad netop angår kulturlandskabet er Kiers arbejder tidligere blevet benyttet af pastor Hejselbjerg Paulsen til at fortælle om skovenes forsvinden i sognet ved at sammenholde med andre kartografiske og skriftlige kilder (Jyske Samlinger, 5. rk. 5, 1941-42).

Netop i de år, som Kier beskriver, blev grunden lagt til store omvæltninger i landskabet. Udskiftningen fandt sted i disse år, omend den ikke blev så banebrydende her som i andre egne af landet, da der allerede før den lovbetingede udskiftning var sket en række indhegninger og nyopdyrkninger i private kobler i skovene i sognet, især i Genner.

Apropos udskiftningerne er det interessant at konstatere, at Rugbjerg omkring 1820 endnu lå hen i dyrkningsfællesskab. Det betød bl.a., at der endnu var gærder for enden af byens gader, så kvæget ikke kunne slippe ud i kornet om natten, hvilket kan iagttages på kortet over byen.

Det er en mager egn, vi befinder os i. Jorden kunne give et vist overskud af rug til at sælge af, mens der snarest måtte købes byg og boghvede – al havren gik til hestene. Det er derfor ganske interessant at iagttage Kiers beskrivelse af, hvorledes beboerne i de forskellige dele af sognet ernærede sig, afhængig af kulturlandskabet. I selve Øster Løgum by var moserne med deres tørveskær en god indtægtskilde. Beboerne solgte tørv til borgerne i Aabenraa, og der var så meget tørv i ejerlavet, at de kunne leje tørveskær ud til nabobyen Genner. Rugbjergs beboere brændte teglsten i ovne på deres tofter og kunne på trods af stenenes ringhed nemt afsætte stenene. I Nr. Jarup var der gode enge og god græsning, hvilket gav stort kvæghold, men samtidig også godt agerbrug, da der fandtes rigelig gødning til markerne. I Genner, som Kier hævder er den største by i hertugdømmet, var kvægavl og høravls udbredte, men den mest givtige indtægtskilde var søen. Ikke blot de store gårdmænd tog på havet og fik en ikke ubetydelig bifortjeneste. Men også de mindre

gårdmænd drog afsted på havet og havde deres hovednæring her og brugte kun deres gårde »for deres landlige fornødenheders skyld«. Ligeså var der en række kådnere og inderster her i ejerlavet, da de kunne ernære sig ved fiskeri og handel. Især træ og tørv nævnes som handelsvarer, der sejledes til Ærø, Als, Fyn og Egersund.

Ikke blot om den aktuelle situation omkring 1820 rummer Kiers sognebeskrivelse værdifulde udsagn. Også om tidligere tider rummer værket direkte eller indirekte udsagn. I flere tilfælde – især om sognets enestegårde som Leerskov, Anholm, Fårhus fortæller Kier, hvorledes deres bebyggelseshistoriske udvikling har været. Således om Leerskov at den er opstået ved en landsbynedlæggelse i 1660.

Den nøjagtige beskrivelse af sognets bebyggelsesenheder og de tilhørende kort rummer muligheder for at lave retrospektive studier tilbage i tiden med udgangspunkt i den aktuelle situation. Inddelingerne i ottinge og stavne giver således mulighed for at forfølge, inden for hvilke bebyggelsesenheder der er sket delinger af jordtilliggendet, og hvor de nye enheder blev placeret i landsbyen. Mulighederne er særlig store, da man med Johannes Mejers kort over Aabenraa amt har usete muligheder for at trænge dybere ind i bebyggelsesudviklingen i sognet. De gode muligheder i sognet her skyldes også, at fraværet af et strengt regulerende godssystem, der ellers i denne periode ville have søgt at gøre alle gårde lige store, som det kan iagttages f.eks. på Fyn, betyder ret uensartede gårdstørrelser med store fortællerværdier om deres bebyggelseshistoriske udvikling.

Selve kortene er kun at betragte som illustrationer til teksten. Kartografisk er kortene ikke enestående. Som udgiveren gør opmærksom på, er forlægget for Kiers kort de udskiftningskort, som den Slesvig-holstenske Landkommision forfærdigede ved udskiftningen i sognet fra 1776. Hvor der ikke er tegnet kort som f.eks. i Rugbjerg, har Kier store problemer med at tegne kort. Kiers fortjeneste består i, at han har tegnet meget detaljerede kort i målestokken ca. 1 : 2.200. Der er en række enkeltheder med som bebyggelsen, kulturtyper, veje, de nye markskel, stednavne og udskiftningskortenes bebyggelsesenheds- og marknummerering. Men heldigvis har Kier også tegnet større oversigtskort over ejerlav og hele sognet. Kiers kort, der viser dele af et ejerlav, og som er gengivet på denne måde i atlasset, får én nemlig let til at miste overblikket for detaljerne.

Når det er sagt, skal det roses, at kortene er udgivet. For ganske vist findes en række udskiftningskort på Landsarkivet og især i Kielerafleveringen på Rigsarkivet, men hvor vidt er kendskabet til dem udbredt? Det gælder ikke blot i Sønderjylland, men også i kongeriget, hvor den største samling udskiftningskort befinder sig i Matrikeldirektoratet. Der findes kun ganske få udskift-

ningskort udgivet – og sjældent i det dyre farvetryk. Som eksempel på hvilke muligheder disse kort rummer, er udgivelsen ganske fortrinlig.

Alt i alt må det siges, at det er en værdifuld kildeudgivelse, der her er foretaget med Peter Kiers Atlas over Øster Løgum sogn. Ikke mindst den tekstmæssige sognebeskrivelse, der understøttes af kortene. Beskrivelsen kombinerer kamerale kilder, der fortæller om bebyggelsen, befolkningen, beskatningen (især den agrare side) og mere etnologisk prægede kilder, der fortæller om, hvad beboernes reelle erhvervsgrundlag var, forhold man normalt ellers kun får oplyst gennem dagbøger o.lign. Denne kombination er yderst sjælden. Derfor er Kiers sognebeskrivelse så værdifuld. Hvis hans plan for sognebeskrivelser havde været knap så ambitiøs, havde han måske fået sine kolleger med på ideen, og vi ville have haft ganske fortrinlige sognebeskrivelser fra andre egne.

Per Grau Møller

Jørgen Nielsen: Arbejder i danskhedens tjeneste.

Sønderjyske Levnedsløb, nr. 25 (ved Hans Schultz Hansen) Historisk Samfund for Sønderjylland, Aabenraa 1987. 106 sider, register & noter, delvis illustreret.

Jørgen Nielsen blev født i Sønderborg i 1867; her voksede han op, i små kår med sin enlige mor, og her blev han udlært i 1885 som typograf fra »Sonderburger Zeitung«.

Efter udstået preussisk militærtjeneste og nogle arbejdsår ved en husumer avis, flyttede Jørgen Nielsen til »Flensborg Avis« 1893. Og i Flensborg blev han til sin død nytårsdag 1951.

Hans optegnelser, oprindeligt med titlen »Mit Livs Erindringer« opbevares på Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig; de fylder ialt to håndskrevne bind i A5-format, det første (tiden indtil 1910) er dateret Flensborg 1938, det andet sammesteds 1940, men dog først afsluttet 1947–50. Disse håndskrevne sider danner grundlaget for denne nye levnedbeskrivelse i den lange række af biografier, som Historisk Samfund for Sønderjylland udsender.

Men Jørgen Niensens lille bog er alligevel anderledes; dels er det vist første gang, der bringes en arbejders syn på danskhedens udvikling i Flensborg; ejendommeligt nok, når man betænker, at $\frac{2}{3}$ af de dansksindede i Flensborg omkring århundredeskiftet kom fra arbejderklassen; og dels omhandler den en periode, der ikke er så fyldig i den slesvigske litteratur – med sin menneskealder før Genforeningen og sin menneskealder efter Genforeningen, begge epoker tilbragt i Flensborg...

Jørgen Nielsen følger sig selv slavisk kronologisk op igennem tiden, frem

til det vemodige tidspunkt i 1937, hvor han 2 dage efter sin 70-års dag må konstatere, at både hans hustru, hans fem børn og alle søskende var døde, og han var »såre ene og forladt« (side 93). Hans sidste 14 år affærdiges på to sider.

Selv om bogen skrider kronologisk stringent fremad, udvider den sig dog i bredden, især med tyngde på tre perioder: dels hans tid som typograf i Flensborg 1893–1910 (kap. 6), dels afstemningen i 1920 (kap. 9) og endelig hans virke som mindretalssekretær (kap. 12).

Jørgen Nielsen skriver et jævnt og ligefremt dansk. Det gør nok bogen letlæst, men betyder også, at troværdigheden og fornemmelsen af noget meget solidt slår kraftigere igennem. Her er en forfatter, der af lyst fortæller om sin tilværelse på godt og ondt, ligefrem og usentimental, og vel at mærke uden intention om at »profilere sig selv«: Jørgen Nielsen er dansk med en sund overbevisning, der ikke lader sig rokke, og hans bog handler om en dansksindets hverdag i tyske omgivelser. Den er befriende renset for politiske intriger (den er næsten apolitisk), og den vil afgjort ikke problematisere mindretallets forhold efter 1920: den er bare så utrolig, ubetinget loyal over for det danske – i det små. Og den type findes endnu i Sydslesvig, og det er nok ikke de ringeste...

Christian Skov

Bognyt

Schleswig-Holsteinische Archivtage 1985–1987. Ansprachen und Vorträge.

Hrsg. von Angelika Menne-Haritz, Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 20, 1987, 136 sider.

Der er bevægelse i arkivverdenen i landet Slesvig-Holsten i disse år. Et nyt landsarkiv er under opførelse i tilknytning til Prinsen af Nørs fornemme palæ i Slesvig. Omkostningerne løber op i ca. 150 mill. kr., og Slesvig-Holstens centrale arkiv får dermed et udstyr så avanceret, at det længe vil kunne inspirere naboerne mod nord og syd. Det nye landsarkiv sikrer de centrale arkiver på bedste vis.

Når det gælder de mange kommunale arkiver fra de lokale »Gemeinden, Ämter, Städte og Kreise« tegner billedet sig knap så positivt. For disse arkivers opbevaring og forvaltning findes der ikke klare regler, der er store forskelle fra sted til sted, og mange arkiver opbevares under uheldige forhold. Det kommunale arkivområde nærmest råber på initiativer fra arkivfaglig side, hvis ikke alt for meget skal gå tabt. De fleste steder varetages arkiverne endnu af de frivillige »arkivplejere«.

Noget gøres der dog for at afhjælpe manglerne. Ved landsarkivet i Slesvig er der oprettet uddannelsesstillinger for kommunale arkivarer, og der er efteruddannelseskurser. Desuden afholdes siden 1985 årlige arkivdage, hvor en bred kreds af arkivfolk – uddannede og uuddannede, fuldtids- og deltidsbeskæftigede, lønnede og ulønnede – mødes til foredrag og samtale. Målet er at styrke arkivfunktionen, informere om arkivspørgsmål og derved at virke for en bedre sikring af det lokale kildemateriale.

Foredragene fra møderne i 1985–87 foreligger nu i bogform. Bogen giver et levende indtryk af de store vanskeligheder, som præger det kommunale arkivarbejde i Slesvig-Holsten. Under læsningen kan man som dansker ikke undlade at prise den mere centraliserede lovgivning i Danmark, som i højere grad har samlet både kommunale og kirkelige arkiver i landsarkiverne, og på den måde har sikret dem for eftertiden og for forskningen.

Desuden belyser bogen interessante enkeltemner. Der er bl.a. gode foredrag om kildemateriale og forskningsmuligheder i kredsarkiverne i Flensborg og Nordfrisland og i byarkivet i Flensborg, og Hans H. Worsøe giver en fin oversigt over det sønderjyske landsarkivs materiale til Sydtønder kreds' og de nordfrisiske øers historie.

L. H.

Toldvæsen og Grænsegendarmeri i Sønderjylland.

En registratur, udgivet af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele. Aabenraa 1987. 108 s.

Med den foreliggende registratur har Landsarkivet fået styr på det grundlæggende materiale til det nordslesvigske toldvæsens historie i tiden fra 1920–1968. Med registraturen i hånden kan den interesserede få et overblik over toldvæsenets virksomhed og finde frem til de relevante pakker og bind. Foruden de enkelte toldkamres korrespondance, protokoller og journaler kan man her få et indblik i skibsmåling og skibsregistrering, mønstring af skibsmandskab, forbrugsbeskatningen – herunder OMS og MOMS, samt toldvæsenets personale og bygninger. Mest fylder det bevarede materiale fra Padborg

toldkammer, der i kraft af den voldsomt stigende transport over land fik mere end nok at lave. Her gemmer sig også interessante pakker så som »Efterlyste skibe og hemmelige rum i skibe 1923–1938« og »Uds muglingsrapporter i 1942 1943«.

Den, der vil vide noget om det nordslesvigske toldvæsen i tiden før 1920, må dog gå andre steder hen end på landsarkivet i Aabenraa – det være sig til Rigsarkivet eller landsarkivet på Gottorp. Det er derimod ikke absolut nødvendigt, når det gælder Grænsegendarmeriet, hvis arkivalier også er medtaget som en særlig enhed i registraturen. Dets historie rækker tilbage til 1838, men de ældste arkivalier er gået tabt, da de blev brugt til at varme de frysende gendarmere før rømningen af Danevirke i 1864. En enkelt undtagelse er en tjenestebog for station Sørup I fra 1863–1864. Ellers kan man fra 1865 følge virksomheden i lange rækker af protokoller og pakker frem til korpsets opløsning i 1969.

Den nye registratur, der også er smukt illustreret, er således en vigtig brik til landsdelens såvel politiske som økonomiske historie. Med lidt mere lim i ryggen vil den være et nyttigt arbejdsredskab for den historisk interesserede.

H. B.-C.

Marlis Lippik: Die Entstehung des Sparkassenwesens in Schleswig-Holstein 1790–1864. Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 10, Neumünster, Wachholtz 1987, 151 s.

Sparekasser er i dag uundværlige og selvfølgelig medlemmer af pengeinstitutternes familie. Alligevel går deres historie kun knap 200 år tilbage, og i starten var de noget helt andet end i dag. De blev oprindeligt oprettet for at modvirke forarmelse blandt tyende, daglejere og andre ubemidlede.

Den første sparekasse i kongeriget blev oprettet 1810 på grevskabet Holsteinborg, den næste kom til i Odense i 1816. Samme år fik Sønderjylland sin første sparekasse i bydelen Friedrichsberg i Slesvig, og den blev 1817/18 kopieret i Aabenraa. I de følgende år blev der anlagt en hel kæde af sparekasser over hele Sønderjylland. Disse pengeinstitutter var alle inspireret sydfra, de var børn af oplysningstidens idealisme, og de var led i tidens sociale forsorg.

Om sparekassernes opståen og første udvikling får man god besked i Marlis Lippiks bog. Klart og grundigt fortælles om den allerældste sparekasse i Hamborg 1778 og om det danske monarkis ældste sparekasser på godset Dobersdorf ved Plön (1795) og i Kiel (1796). I 1812 oprettedes det slesvig-holstenske patriotiske selskab, hvis ivrige agitation førte til sparekasserne i Slesvig (1815), Aabenraa (1817/18) og Flensborg (1819).

Alle disse tidlige sparekasser havde som formål at inspirere underklassen, dvs. tyende, daglejere osv. til opsparing, som kunne modvirke forarmelse i vanskelige tider. Bogen belyser både tankegangen bag sparekasserne og deres faktiske virksomhed. F.eks. analyseres kundekredsens sociale sammenhæng – og det er kun gjort i ringe grad i tidligere forskning. Lippiks bog er vel ikke så bred som G. Japsens værdifulde værk »De nordslesvigske sparekassers historie« (1970). Men den skildrer sparekassebevægelsens oprindelse i oplysningstidens sociale reformarbejde, og den sætter fokus på de sparekasser i Hamborg, Kiel og Altona, som var inspiration for de tilsvarende pengeinstitutter i Nordslesvig og Danmark. Bogen kan derfor anbefales som et godt supplement til Japsens sparekassehistorie.

L. H.

Wolfgang Weimar: Geschichte des Gymnasiums in Schleswig-Holstein.

Verlag Heinrich Möller Söhne, Rendsborg, 1987. 228 s., ill.

Det er en erfaren skolemand, der har skrevet denne omfangsrige bog om gymnasiet i Slesvig-Holsten til skiftende tider. Selv søn af en gymnasielærer, blev Wolfgang Weimar gymnasielærer med avancement til leder af studieseminariet på Altes Gymnasium i Flensborg – derefter – efter en periode i landdagen – rektor for Altes Gymnasium, for i 1980–84 at slutte som leder af gymnasieafdelingen i Kiel.

Værket omfatter den højere skoles udvikling fra de ældste middelalderlige skoler i Slesvig, Ratzeburg, Lybæk og Kiel til gymnasiets nuværende situation, hvor det i skoleåret 1981–82 kulminerede med godt 86.000 elever fordelt på 88 gymnasier i området – med nårigt skoleforløb for den enkelte elev.

Systemet i den til enhver tid værende ordning for gymnasiet er klart skildret – gymnasiets afhængighed af de skiftende politiske forhold også. Forfatteren har samtidig med, at de generelle forhold skildres, øje for det enkelte gymnasiums individualitet.

Gennem registret er det let at finde frem til det enkelte gymnasium, ligesom der er gjort rede for det store – i det væsentlige trykte kildemateriale, således at læseren kan arbejde videre med den enkelte skoles forhold. – For de sidste 60 års vedkommende indgår forfatterens egne erfaringer og iagttagelser i stoffet.

Illustrationerne er samlet på 20 billedsider og omfatter skolebygningerne gennem tiderne: på fem kort er angivet antal og placering af gymnasierne i tiden 1777–1986.

Bogen rummer en nøgtern redegørelse for det danske gymnasium i Flensborg efter 1948 og for det tyske gymnasiums forhold i Aabenraa i 1930'erne og 40'erne og igen fra 1959.

Værket vil blive et vigtigt værktøj for alle, der arbejder med skolehistorie.

K.F.

Kongemagt og Samfund i Middelalderen.

Festskrift til Erik Ulsig. Arusia-Historiske Skrifter VI, Aarhus 1988, 464 s., ill.

Naturligt er det statelige festskrift til professor Ulsig koncentreret om middelalderlige emner. Fem af de 27 bidrag har sønderjyske emner, idet Esben Albrechtsen behandler Constitutio Valdemariana i 1448 og Jens E. Olsen: Christian I og Ribe-mødet 1460. H.V. Gregersen giver i sit bidrag: »Senmiddelalderlig ødelægning på det slesvigske domkapitels gods«, nogle overvejelser omkring oplysningerne i jordebogsmaterialet. Konklusionen er, at ødelægningen må henføres til den ændring af de klimatiske forhold, der indtraf i Nordeuropa. H.V. Gregersen understreger, at fortsat forskning i materialet er ønskelig.

Henrik Fangel og Lennart S. Madsen skriver om »Voldsteder og herremænd i Nord-slesvig« og opregner ialt 182 voldsteder, til hvilke man har enten arkæologisk eller historisk kendskab, og opfordrer til øget arkæologisk undersøgelse. Artiklen slutter med en omfattende tabellarisk oversigt, der må være af betydelig interesse for lokalhistorikere.

Hans Schultz Hansen behandler i sin artikel »Godsejeren på tinge. Solvig gods i senmiddelalderen« slægten Gjordsens forhold i 1400 tallet op til 1523. Det påvises, at Eggert Gjordsen o. 1500 må sælge ud af godset, hvor Johan Hvidtfeldt i Danske slotte og herregårde udelukkende så ham som godssamler. Løvrigt følges slægtens kamp for

de erhvervede rettigheder. Der bringes en oversigt over Solvigs gods i Slogs- og Tønder herreder 1489–1583. De sydligste besiddelser lå i Soholm.

K.F.

Om Danmarks historie 1900–1920.

Festskrift til Tage Kaarsted. Odense Universitetsforlag, 1988, 395 s., ill.

Venner og tidligere studerende har villet hylde professor Tage Kaarsted med dette værk på hans 60årsdag. Det er blevet en broget buket, der spænder fra undersøgelser af den industrielle udvikling i Odense til Aage Trommers undersøgelse af ungdomskorpserne IDF og DUI i første årti af det 20. århundrede.

Professor Troels Fink har skrevet festskriftets indledende artikel »Fra systemskiftet til foreningen«. Heri indgår sønderjysk stof med skildring af Køllerpolitikens indvirkning på det udenrigspolitiske område, Optantspørgsmålet, optantkonventionen og endelig Genforeningens virkning på det indenrigspolitiske felt i Danmark. Festskriftet rummer et egentligt bidrag til sønderjysk historie, idet Kay Lundgreen-Nielsen skriver om »De allierede og det slesvigske spørgsmål på fredskonferencen i Paris 1919«. Artiklen, hvori der især fremdrages nyt stof om den amerikanske holdning, giver en solid oversigt over stoffet og bekræfter iøvrigt endnu en gang, hvor lille en rolle spørgsmålet, der så stærkt politisk og folkeligt beskæftigede det danske folk, spillede på den internationale arena.

K.F.

Højst sogn gennem skiftende tider.

Red: Svend M. Lauridsen. Løgumkloster Bogtrykkeri, 1987, 210 s., ill.

Op mod jul 1987 udgav et udvalg med pastor Svend M. Lauridsen som ankermand dette fyldige værk om Højst sogn gennem de skiftende tider. Desværre måtte bogen indledes med mindeord om postbud Jens Christian Bendorff, den flittige lokalhistoriker, der havde indsamlet og skrevet de fleste bidrag til bogen – henvend halvdelen af bogens stof. Svend M. Lauridsen har skrevet den grundige artikel om Højst kirke og har udfyldt de lakuner i stoffet, der har meldt sig. Tidl. lærerinde Else Jensen, Ellehus fortæller skolernes historie. Et væsentligt afsnit Bonde- og landsbysamfund på gesten er skrevet af afdøde redaktør Max Rasch og bringes i oversættelse ved Andreas Petersen, Løgumkloster. 12 andre forfattere har ydet bidrag – uden at bogen derfor er blevet alt for flimrende.

Oversigten over stoffet er klar, og der bringes en udmærket emnefortegnelse, der gør det let at gå ind i bogen, der iøvrigt er rigt illustreret – med de fleste illustrationer i god gengivelse – og med det fornødne kortmateriale.

Bogen er blevet et tiltalende bidrag til sønderjysk lokalhistorie. Desværre kan den ikke anbefales til anskaffelse, kun til lån, idet den straks blev udsolgt. – Personregistret i bogen spænder vidt, fra Enewold Ewald, der grundlagde pietismen i sognet, til den driftige mejeriejer Søren Petersen i Alslev og Erik Appel på Ellehus, de to punkter i sognets yderkanter, der i 1930'erne og 40'erne blev kraftcentre i det folkelige arbejde. Det kan oplyses, at der samtidig i 1936 var 184 passive medlemmer i Øster Højst frivillige brandværn, der hver betalte 25 øre om året i kontingent. – Glemte af de fleste er nok de dramatiske begivenheder ved kommunesammenlægningen i 1970, hvor 268 ved folkeafstemning stemte for tilslutning til Tønder storkommune, 270 for Løgumkloster.

Amtsrådet støttede Løgumkloster. Til gengæld blev den hidtidige sognerådsformand i Højst Peter M. Nissen borgmester i den nye kommune, kærneren socialinspektør og den lokale sygekasseformand formand i storkommunens. »Løgumkloster kom under Højst«, lød det. Godt, at dette sogns historie nu er fastholdt.

K.F.

Hardon Hansen. Trene-Skolen og dens naboer.

203 s., ill. (1987).

I anledning af 40 års jubilæet har Hardon Hansen, lærer og skoleleder ved skolen i Jerrishøj-Tarp gennem samtlige 40 år, samlet og udgivet et imponerende stof om skolen, egnen og den danske kirke i området. Bibliotekar Jane Bossen har bidraget til det historiske stof, og provst C. B. Karstoft fortæller om det kirkelige arbejde og om egnens stednavne.

Hardon Hansen burde utvivlsomt have søgt nogen professionel bistand ved udgivelsen. Man skal slutte sig til, hvem der har udgivet bogen, og årstal for udgivelsen. Der findes ingen indholdsfortegnelse og intet register – og en lidt skrappere korrekturlæsning kunne have været ønskelig. Men det er en bog præget af fortælleglæde og med et væld af stof til belysning af skolens og egnens historie – herunder meget helt primært stof. Her kan kun ridses op, at skolen begyndte i 1947 i Jerrishøj i gårdejer Johannes v.d. Wehls soveværelse under al den chikane, der tænkes kunne, fra de tyske myndigheders side. I 1953 flyttede den til Tarp stadig under alle tænkelige forsøg på at spærre for skolen. I dag danner den sammen med Frørup skole Trene-Skolen og lever i harmoni med sine omgivelser. – Bogen er rigt illustreret med billeder fra skolens og kirkens liv og af centrale begivenheder. Det er med de mangler i bogens form, der er påvist, et særdeles væsentligt materiale, Hardon Hansen her har fremlagt. Egentlig kan bogen bedst karakteriseres som en let læselig kildesamling, der samtidig er et vidnesbyrd om en skolemands – og hans families indsats gennem mere end en menneskealder.

K.F.

Noter og nyt

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1987

Året 1987 har været et travlt år på landsarkivet. Trods en fastfrysning af bevillingerne, som nærmer sig noget, der rettere burde kaldes nedskæring, er aktiviteterne på en række områder sat i vejret. Dels er presset ude fra vokset, og dels blev 1987 året, hvor finansiering gennem indtægtsdækket virksomhed for første gang i arkivets historie tog et sådant omfang, at man kan sige, at det har præget arbejdet. Det drejer sig, i ret beskedent omfang, om indtægtsdækket dokumentationsvirksomhed og i større omfang om betalte ordnings- og registreringsarbejder i forbindelse med aflevering af uordnede eller ikke tilfredsstillende ordnede arkivalier til landsarkivet. Når det har præget arbejdet, skyldes det ikke blot, at disse ude fra tilførte midler har dannet basis for periodisk ansættelse af ekstra arbejdskraft, men også, at vi her i gennem har fået mulighed for at hjemtage nyere kommunale arkivalier i langt større omfang end hidtil, således som det med al ønskelig tydelighed fremgår af nedenstående statistiske oplysninger. Dette har betydet en særdeles værdifuld tilvækst til samlingerne, og det vil nu i højere grad være muligt for forskningen gennem materiale på landsarkivet at belyse den kommunale administrations vækst og samspillet mellem den kommunale og den statslige sektor set fra begge sider i tiden helt frem til kommunalreformen 1970. I hvor høj grad, der er en permanent basis for denne indtægtsdækkede virksomhed, vil de kommende år vise. Skulle det være tilfældet, vil de tilbageværende pladsressourcer på magasinerne blive brugt op længe før år 2000, som efter de hidtidige beregninger har været anset for det kritiske tidspunkt.

Samlingernes tilvækst har i 1987 andraget 332 m mod 439 m i 1986, men ser man på de kommunale afleveringer, er disse steget fra 25 m i 1986 til 229 m i 1987. Det drejer sig især om amtskommunale sager samt primærkommunerne Nordborg og Christiansfeld med indlemmede sognekommuner. Også fra Gråsten er der modtaget gode supplerende afleveringer. I forbindelse med ordningen af de kommunale arkiver er der udvekslet arkivalier fra de sogne, der har skiftet regionalt tilhørsforhold, således, at landsarkivet fra arkivet i Viborg har modtaget sognekommunale arkivalier fra Hviding, Roager og Spandet fra tiden før 1970, da de blev indlemmet i Ribe kommune. Til gengæld har vi afleveret arkivalier fra Hejls, Vejstrup og Taps fra perioden 1867-1970 til Viborg, da disse sogne i denne periode tilhørte Vejle amtskommune.

Afleveringerne fra statslige embeder omfattede i 1987 kun 86 m, hvor der er grund til at nævne afleveringen fra Toftlund landinspektør (Katasteramt) på 27 m og en – foreløbig utilgængelig – aflevering fra statsfængslet i Vridsløselille af fangejournaler og fangestamruller fra Fårhuslejren, ialt 300 pakker eller ca. 30 m sager.

Afleveringerne af private arkivalier omfattede 1987 knap 11 m, men dette tal dækker over et meget broget og afvekslende billede, som ikke kan skildres i detaljer. Dette er egentlig en skam, da selv meget små afleveringer ofte kan være værdifulde og rumme stof, man ikke forventer at finde der. Af det afleverede kan nævnes dele af privatarkiverne efter lektor Viggo Petersen, Sønderborg, pastor N.P. Nielsen, Højer, og bankdirektør Joh. Paulsen, Tønder, samt noget så usædvanligt som en regnskabsbog for et »gårdslag-

VELKOMMEN PÅ LANDSARKIVET !

Vejledning for besøgende
på læsesalen

Landsarkivet for
de sønderjyske landsdele

terkompagni« 1876–1913. Der er afleveret foreningsarkiver repræsenterende de politiske partier venstre, retsforbundet og socialdemokratiet, samt bl.a. Aabenraa by og amts danske samfund, forskellige forsamlingshuse, mejerier og enkelte frimenigheder. Desuden et større – utilgængeligt – arkiv fra Blå Kors behandlingshjem i Christiansfeld. Til manuskriptsamlingen er der kommet værdifulde afleveringer fra bl.a. overlæge A. Schmidt (anetavler for 4 nordslesvigske ægtepar) og Gunder Nissen (samlinger vedr. Bevtoft og Vedsted sogne) – men, som anført, oversigten er langt fra udtømmende.

I forbindelse med omtalen af privatarkiverne skal det nævnes, at landsarkivet bidrog med materiale fra H. P. Hanssens privatarkiv til en mindeudstilling på 125-årsdagen for H. P. Hanssens fødsel 21. febr. 1862. Resultatet af de efterfølgende forhandlinger med familien blev, at H. P. Hanssens store og værdifulde privatarkiv, bortset fra dagbøgerne og familiebrevene, nu er frit tilgængeligt for forskningen, således at det ikke mere er nødvendigt at søge om adgangstilladelse hertil.

Besøget på læsesalen er steget en kende, fra 4076 til 4181. For at lette arbejdet og sikre bedst mulig behandling af såvel besøgende som arkivalier har landsarkivet fremstillet en ny lille 4-sidet vejledning for besøgende »Velkommen på Landsarkivet«, som Rigsarkivet har trykt for os (se ill.). De andre traditionelle aktiviteter har så godt som alle været i svag stigning, dog har antallet af skriftlige forespørgsler udvist en betydelig stigning.

Også her kan de nye regler om indtægtsdækket dokumentationsvirksomhed efterhånden blive mærkbare for publikum.

Landsarkivets personale har været uændret, dog har Pauline Jensen periodisk været knyttet til den indtægtsdækkede virksomhed. Personalet har igen i 1987 været engageret i den udadvendte virksomhed som kursusledere og som foredragsholdere. Ialt 15 foredrag er det blevet til i årets løb såvel inden for som uden for landets og landsdelens grænser. Arkivet har været repræsenteret i det internationale arkivsamarbejde ved de nordiske arkivdage i Island og ved den 2. nord-tyske arkivdag i Vesterland-Sild, ved sidstnævnte lejlighed med et foredrag om landsarkivets materiale fra det tidligere Tønder amt. Indenfor det landsdækkende arkivarbejde har landsarkivet været virksom ved bearbejdelsen af en kassationsplan for amtskommunerne og i udvalgsarbejde vedr. amtskommunernes sociale nævn og samråd om adoption og abort. Et tidligere udvalgsarbejde vedr. en kirkebogsreform for hele Danmark med de sønderjyske personregistre som forbillede blev desværre i 1987 skrinlagt af Kirkeministeriet.

I forbindelse med Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i Aabenraa 28.–30. aug. 1987 var et enkelt arrangement henlagt til landsarkivet. At de sønderjyske lokalhistoriske arkivers årsmøde afholdes på landsarkivet er blevet en god og velkommen tradition. Også byhistorisk forening for Aabenraa har i 1987 henlagt nogle af sine arrangementer til landsarkivets store og gode foredragssal. Ialt har der været 14 møder med knap 500 deltagere samt 14 rundvisninger med 277 deltagere i årets løb.

Sammenregnes besøg på læsesalen, kursusvirksomhed samt mødeaktiviteter og rundvisninger kommer landsarkivet i 1987 op på et samlet tal af 5000 aflagte besøg. Selvom tallet langt fra repræsenterer 5000 forskellige personer, giver det alligevel et vist indtryk af landsarkivets store kontaktflade udadtil – en kontaktflade, som på trods af de økonomisk trange tider, gerne skulle blive endnu større i de kommende år.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1987.

Året 1987 begyndte med, at mag.art. Bjørn Poulsen, stipendiat fra 1. febr. 1983 til 31. jan. 1987, fik et seniorstipendium fra Københavns universitet. Han beholdt sin skrivebordsplads på Studieafdelingen og fortsatte sit arbejde med Slesvig i middelalderen. I februar 1987 afsluttede han sin store og grundlæggende afhandling om det sydlige Slesvig i middelalderen. Bogen, der er på 299 sider, har fået titlen »Land – by – marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig« og udkom torsdag den 4. februar 1988.

Mag.art. Hans Schultz Hansen, der tiltrådte sit stipendium den 1. jan. 1987, vil undersøge den betydning, som det danske mindretals sociale sammensætning har haft for mindretallets politiske holdning og udvikling. Han har i løbet af året 1987 arbejdet på Flensborg bys arkiv med politiforvaltningssager og har desuden gennemgået en række foreningsarkiver samt Flensborg Avis 1869–1918. Han har bl.a. gennemført en analyse af Petitionen fra 1902 og Kirkeligt Samfunds medlemsbasis samt ved hjælp af nekrologer lavet en sociologisk undersøgelse over de mest aktive mindretalsmedlemmer. For tiden før 1864 har han undersøgt Den frie danske menigheds sociale sammensætning og sammenlignet den med Borgerforeningens og Den slesvigske forenings sociale struktur. – Hans S. Hansen holdt den 5. november foredrag i Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvigs amtskreds, i Slesvig by om »Danskheden i Flensborg og omegn

1864–1914« og har skrevet en række artikler: »Dansk arbejderoplysning i Flensborg 1908–14« (i Flensborg Avis 4. og 5.3.87), »Ansete folk i kirken – danskheden i Flensborg i 1902« (i Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1987, nr. 2, s. 17–23) og »Sydslesvigsk identitet i 1980'erne – realitet i 1940'erne. En kommentar til artikelrækken 'Dansk i en tysk stat 1945–1986'« (i Flensborg Avis 4.9.87).

Den 1. april var Studieafdelingen Kalende-gildets (Kalende-gildet: Flensburger Arbeitskreis für Stadt- und Regionalforschung) gæst for at fortælle om studieafdelingens forskningsprojekter. Under titlen »Laufende Forschungsvorhaben an der Studieafdelingen; Bauer und Markt 1200–1600; Die soziale Zusammensetzung und politische Entwicklung der dänischen Minderheit in Südschleswig nach 1850« blev bidragene offentliggjort i »Mitteilungen der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte« nr. 28, oktober 1987.

Værket »Dansk kirkeliv i Sydslesvig efter 1920«, som redigeres af provst Chr. B. Karstoft og pastor Jens Svendsen, bygger på erindringsstof. Der findes imidlertid et rigt, hidtil ubenyttet arkivmateriale fra denne periode, i hvilken det danske kirkeliv i Sydslesvig for første gang finder selvstændige og faste organisatoriske rammer. Det er derfor ønskeligt at udmønte materialet til en bredere skildring af det kirkearbejde, der blev ydet efter 1920 med Helligåndskirkens menighed som centrum, end en kortfattet fremstilling i en et-binds udgave kan give. Af den grund bliver bibliotekslektorens fremstilling af »den danske menigheds historie« delt op i to bind. Den omfattende gennemgang af kilder og litteratur til det første bind er afsluttet. – Ved siden af en række oversættelser fra dansk til tysk har bibliotekslektoren redigeret Studieafdelingens udgivelser og skrevet anmeldelser.

En række danske og tyske fag- og amatørhistorikere har søgt og fået hjælp og vejledning i deres arbejde. Flere af dem har trukket på Studieafdelingens og Centralbibliotekets gode muligheder for adgang til information.

Johann Runge

Institut for grænseregionsforskning, 1987

Regional udvikling er nu som før det centrale perspektiv for det forskningsarbejde, der foregår på Institut for grænseregionsforskning. I aktuelle og fremadrettede undersøgelser søger det at bidrage til debatten og grundlaget for beslutninger. En del opgaver udspringer af kontakten med myndigheder, organisationer og virksomheder i Sønderjylland. Andre opstår i et samarbejde med institutioner udenfor.

Mange har øjnene åbne for, at instituttet kan bruges. Det er vi glade for. Ved siden af prøver vi på at bidrage til den grundforskning, som den mere målrettede indsats må hvile på.

I 1987 er nye store samfundsvidenskabelige opgaver kommet til. Et langvarigt samarbejde med Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut er fortsat i et nyt projekt om erhvervs kvalifikationer og regionaludvikling. For Sønderjyllands Amt har instituttet påtaget sig at vurdere erhvervsfremme inden for friamtsforsøget. For Sønderjyllands Erhvervsråd er vi gået i gang med en analyse af udviklingspotentialiet i levnedsmiddelinindustrien. Og for Undervisningsministeriet er der taget fat på at nyttiggøre fleksibilitetsundersøgelserne for prognosearbejdet.

I 1987 har instituttet taget et første skridt ind på det erhvervshistoriske felt. Foreningen af Danske Eksportvognmænd har ønsket organisationens og erhvervets historie beskrevet.

vet. Vi har været glade for opgaven, fordi den giver mulighed for at skabe dybde i forståelsen af en vigtig gren af regionens erhvervsliv. Hertil kommer det fortsatte arbejde med mindretallets historie nord og syd for grænsen, mødet mellem sprogene i den dansk-tyske grænseregion samt et nu afsluttet projekt om byggestil og byggeskik i Sønderjylland.

Efter flere års forhandlinger har instituttet nu indgået overenskomst med de akademiske medarbejders organisationer. Undervejs har Amtrådsforeningen ydet værdifuld bistand. Det er værd at påskønne, at organisationerne har udvist så stor smidighed, at vores særlige vilkår har kunnet tilgodeses. Endnu en vigtig brik i instituttets liv er dermed lagt på plads.

Planlægningsrådet for Forskningen aflagde i juni besøg. Det skete som led i en flerårig runde af besigtigelser. Der blev orienteret og svaret på mange spørgsmål. Besøget kan noteres som et udtryk for, at der også på centralt hold er interesse for instituttets arbejde.

Som andre forskningsinstitutioner med samfundsvidenskabelige opgaver har vi i 1987 måttet sande, at det for tiden er svært at rekruttere økonomer. Det er gået alligevel, takket være en forstærket indsats af de kvalificerede medarbejdere, instituttet råder over.

1987 var mit første år som direktør. Der er al mulig grund til at takke for den åbenhed og hjælpsomhed, han er blevet modtaget med, blandt medarbejderne, i bestyrelsen, på Amtsgården og af alle de mange andre parter, instituttet samarbejder med.

Johan Peter Noack

Museer

Haderslev Museum

1987 blev et helt forrygende år på Haderslev Museum. I anledning af Museets 100-års jubilæum var alle sejl sat til for at vise, at jubilaren stadig er rask og rørig. Takket være forhøjet tilskud fra amt og kommune og en ekstraordinær indsats af husets medarbejdere lykkedes det at få afviklet hele 38 arrangementer af vidt forskellig karakter. At det ikke har været helt forgæves, viste en masse positive tilkendegivelser og et besøgstal på ca. 31.000; det højeste nogensinde i museets historie.

Året startede med en udstilling om fransk/belgiske tegneserier »B.D.«, og desuden vistes udstillinger om Dragten i 100 år, om ordsprog og talemåder (i samarbejde med Museet på Sønderborg Slot) samt om flygtninge. Størst publikumsbevågenhed havde jubilæumsudstillingen Jordens Skatte. Med velvillig bistand fra Nationalmuseet var det lykkedes at samle et fornemt udvalg af arkæologiske pragtfund fra Nordslesvig. Det blev museets hidtil dyreste særudstilling, men det var afgjort anstrengelserne værd: næsten 8.000 besøgende på blot 5 uger. Endvidere blev der afholdt tre kunstudstillinger: Keramik og billeder af Karen Bennicke og Peder Rasmussen (ved Haderslev Kunstforening), Realisme og surrealisme (ved Sønderjyllands Kunstmuseum) og Golden – den tredje internationale fotosalon (ved fotogruppen Kama).

I forbindelse med udstillingen Dragten i 100 år arrangeredes to modeopvisninger, hvor museets ansatte bistået af en række af husets venner gik mannequin i historiske dragter. Selv jubilæet blev fejret hele to gange: Kr. Himmelfartsdag med taler, kranselage og gaver og den 21. juni, hvor der var indbudt til folkefest i Frilandsmuseet med demonstration af en række gamle håndværk. Temaet for efterårsferien var slagting for

Birke Nielsen, Haderslev Museum, i færd med opbygningen af udstillingen »Jordens Skatte«.

100 år siden. En gris måtte lade livet, og gennem fire dage kunne man så følge opskæring og tilberedning for til sidst at smage på nogle af lækkerierne. Endvidere bød året på sangaftener, folkedans, ekskursioner, en lang række foredrag samt det traditionsrige julemarked.

Efterårsferien 1987 stod i slagtingens tegn på Haderslev Museum. Her er slagtermester Holger Fischer gået i gang med opskæringen af grisen.

Trods den store aktivitet på formidlingsområdet blev 1987 også et særdeles aktivt undersøgelsesår. Ialt blev der udført 40 udgravninger, hvilket ligeledes er det højeste antal nogensinde. Når tallet er så højt, skyldes det, at vi – takket være et snævert samarbejde med bl.a. fredningsmyndighederne – er blevet bedret til at opspore de truede fortidsminder, og at anlægsaktiviteten i området fortsat er høj til trods for den økonomiske afmatning. Desuden blev der i anledning af jubilæet iværksat en række mindre sonderingsgravninger i Haderslev by med det formål at skabe mere klarhed omkring byens middelalderlige topografi.

Blandt årets undersøgelser kan fremhæves udgravningen af en kompliceret gravhøj ved Lovtrup nær Tinglev, to bronzealderboplads fra h.h.v. Højgård ved Gram og Fuglsang ved Hoptrup, samt jernalderbebyggelser ved Nybo (Løgumkloster) og Hjemsted (Skærbæk). Endvidere skal nævnes undersøgelsen af en 1100-tals sæsonhandelsplads nær Starup Kirke ved Haderslev. (Jvf. Sønderjysk Månedsskrift, august 87).

For Hjemsteds vedkommende var det sidste større kampagne på denne kolossalt spændende lokalitet. Siden 1977 er her undersøgt et område på næsten 90.000 m². Fundet omfatter en teltplads fra jægerstenalderen, en skålsten antagelig fra bronzealderen, en landsby fra tiden omkring 500 f.Kr., 6 urnegravfelter fra ældre romersk jernalder, 7 gravpladser fra 3.-6. årh e.Kr., 30-40 gårdsanlæg med mere end 100 langhuse, brønde, småhuse m.v. fra 3.-6. årh. e.Kr., samt endelig resterne af en bebyggelse fra middelalderen.

Vi skal selvfølgelig ikke beklage, at den arkæologiske aktivitet i Sønderjylland fortsat er stor, men det giver unægtelig problemer med at holde trit med det opfølgende arbejde. Alene en plads som Hjemsted har givet 10.000-vis af fund, tegninger og rapportsider. Det kniber voldsomt med at få alle de indkomne genstande konserveret, og en egentlig bearbejdning af udgravningsresultaterne bliver der kun yderst sjældent mulighed for. Vi må glæde os over, at så mange fund og oplysninger bliver fremdraget og bevaret for eftertiden, men det er i det lange løb uholdbart, at det meste blot direkte havner på magasinet og i arkivskuffer. Hertil kommer, at de mange udgravninger indirekte kommer til at virke bremsende for andre initiativer på museet. Her tænkes først og fremmest på driften af Frilandsmuseet og Slesvigske Vognsamling samt på museets øvrige etnologiske virksomhed, som i mange år har kørt på et vågeblus.

Det er derfor bydende nødvendigt med en kraftig vækst i museets personale, hvis vi skal kunne leve op til de stillede opgaver, men desværre er der for tiden ikke meget, der tyder på, at udviklingen går i dén retning; snarere tværtimod. Efter alt at dømme vil menuen de kommende år stå på nedskæringer og det i et omfang, vi aldrig før har været udsat for. Bliver det tilfældet, kan det ikke undgå at få mærkbare konsekvenser for Haderslev Museums arbejde. Det betyder væsentlige indskrænkninger og et skub ud i mørket til visionerne. Men de mørke skyer i horisonten kan ikke få erindringer om et utroligt spændende og aktivt jubilæumsår til at blegne. 1987 vil blive husket længe på Haderslev Museum.

Steen W. Andersen

NB: Mere detaljerede oplysninger om 1987 på Haderslev Museum kan læses i Museets årsberetning, som kan rekvireres på telefon 04 52 75 66.

Aabenraa Museum

At Aabenraa Museum i 1987 fejrede sit 100 års jubilæum er ikke gået ubemærket hen. Museet har nydt godt af nogle strålende begivenheder, og der er sæt nogle frø, der giver gode forventninger til fremtiden.

Til at festligholde selve jubilæet havde amt og kommune generøst givet 100.000 kr. Dette faldt sammen med en helt uventet stor tilgang af langtidslidige. De har i høj grad medvirket til, at årets fælles tema, det at opbygge museer og samle, er blevet undersøgt og formidlet dybtgående og alsidigt.

Det mest markante udadtil er omlægningen af forhaven, hvor J.P. Junggreen Haves enkle plan har gjort åbningen mod publikum mere favnende. Samtidig er forarealet blevet en rolig og harmonisk baggrund for et dramatisk og farverigt kunstværk, Ursula Reuter Christiansens portal til museet. Den var bevilget af Statens Kunstfond og desuden gav flere private fonde bidrag. Afsløringen af porten kom til at blive højdepunktet i museets jubilæumsfestuge, ikke mindst fordi Dronning Ingrid bærede museet med sit

nærvær. Det symbolske spil mellem portalens to figurer, samuraien og moderen med drengen betegner spændingen mellem den dragende sørejse og hjemstavnen. Den giver således en optakt til det, som kan opleves i museets samlinger.

Ved siden af dette blev jubilæumsåret samtidig det år, hvor museet overtog driften af samlingen på Jacob Michelsens gård. Denne begivenhed fejredes på 20-årsdagen for den selvejende institution, den 15. september, med et kaffebord. Her overdrog den tidligere forening ansvaret for samlingen til museets bestyrelse, og oveni dette, den nette sum af 10.500 kr. Hovedvægten er i første række lagt på at videreføre og udbygge den særlige formidlingsform, som er udviklet af Anne Helene Michelsen.

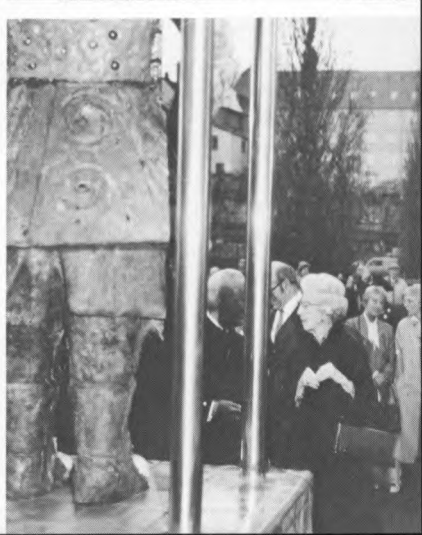
En af de mest løfterige begivenheder i 1987 var dog ikke af økonomisk art. Den 2. april blev foreningen Aabenraa Museums Venner stiftet, og hermed gik et længe næret ønske i opfyldelse. Forsøget har mærkeligt nok kun været gjort én gang tidligere i 1926, længe før museet blev fast etableret i egen bygning. Foreningen, forent med Camma Larsen-Ledet, har allerede vist sin aktive støtte, ved at medvirke til eller forestå nogle af jubilæumsårets festligheder, bl.a. en folkefest med boder og en dejlig fest i jubilæumsugen.

Undersøgelser, forskning og indsamling

Hovedparten af årets undersøgelsesvirksomhed var bestemt af jubilæumsårets tema: museer og samlinger. For det første blev museets egen historie i dets første 50 år gennemgået grundigt for at belyse sammenhængen mellem byens førende kredse og de ting, som blev indsamlet. Hvordan lykkedes det byens bedste-borgere igennem disse afleveringer at fremstille et næsten strålende billede af hjemstavnen som søfartens og kaptajnernes egn? Hvordan forholdt deres ønsker sig til f.eks. lærernes ønsker om at oplyse og danne, eller statens om at styrke fædrelandsfølelsen. Resultatet af undersøgelsen blev formidlet både i en jubilæumsudstilling og i et jubilæumsskrift. I dette uddybes iøvrigt lokalmuseernes muligheder meget alsidigt i ialt ni artikler. Et vigtigt biprodukt var endvidere, at betydelige dele af de ældste samlinger er blevet rekonstruerede, og særligt glædeligt var det, at en stor, smuk konkyliesamling blev genfundet på gymnasiet. Den havde været deponeret der siden 1921.

Der næst blev aabenraa-børns samlerinteresse dokumenteret i en spørgeskema-undersøgelse af 14 skoleklasser i kommunen. Desuden blev 25 af disse børn besøgt i hjemmet og deres samlinger fotograferede. Deres samlinger og undersøgelsen blev udnyttet i en meget velbesøgt udstilling i efterårsferien. Undersøgelsen var tilrettelagt så materialet kunne sammenlignes med tidligere undersøgelser på Sjælland. Det fremgår, at praktisk taget alle børn samler, og at samleriet ligesom i de voksnes verden kan være et tilflugtssted for inderlige lege, drømme eller andet, der udvikler fantasi og personlighed, og herunder også kønsroller.

Den største selvstændige undersøgelse i årets løb var dog nok en forundersøgelse af sønderjydske kirkegårde, som Statens Museumsnævn havde givet en fire-måneders bevilling til. Undersøgelsens formål var at forberede det store arbejde, der forestår med udvælgelse af gravminder til bevaring. Herom fastsætter en ny kirkegårdslov bl.a., at det egnstypiske og lokalhistoriske skal søges reddet. Undersøgelsens mål har derfor været tosidet: Dels at give et bedre begreb om, hvad det egnstypiske består i, og hvordan dette er knyttet til tro, skikke og ritualer i forbindelse med døden. Dels at finde frem til en overkommelig beskrivelsesmåde af kirkegården i sin helhed. Der er på mange landsbykirkegårde tale om hidtil oversete og ikke særligt iøjnefaldende kulturhistoriske træk, som det på mange måder vil kræve finfølelse at sikre.

Udover disse større sammenhængende undersøgelser, der blev støttet af særbevillinger og dygtige langtidsledige, har museet indhentet interviews om livet på Jacob Michelsens gård sådan som de to nuværende beboere husker det.

Endelig må det ikke glemmes, at Aabenraa Museums grundlæggende undersøgelses- og indsamlingsarbejde foregår i et samarbejde med såvel danske museer som kolleger syd for grænsen. Dette kom i 1987 bl.a. til udtryk ved, at museet var vært for to arbejds møder. I marts måned for danske museumsfolk, der varetager bolig og boligens indretning i bred forstand og med særligt sigte på årene efter 2. verdenskrig. I september afholdtes et lignende møde for danske og tyske forskere, der havde søfart og søfarende i Østersø-Nordsø-området som tema.

Særudstillinger og anden formidling

Jubilæumsårets tema, museer og samlinger, blev der taget hul på i april med en særudstilling fra museets kunstafdeling. Netop fordi denne betydelige samling let glemmes, da flertallet af de godt 400 værker er uddeponerede, var der grund til i jubilæumsåret at lade publikum få en fornemmelse af dens mangfoldighed og bredde. Værkerne repræsenterer dansk kunst fra guldalderen til i dag og samlingens ældste kerne. »Kunstnergaven« var i sin tid et hovedmotiv til at bygningen blev opført i 1937, og museet blev etableret med to selvstændige statsanerkendte afdelinger.

Udover et par kortvarige kunstudstillinger, som byens genoplivede kunstforening stod for, var resten af året viet til jubilæumstemaet. I juni åbnede således den museumshistoriske udstilling Mellem pulterkammer og Musetempel, der kort er beskrevet ovenfor. Den blev indledt med en folkefest, der blev arrangeret i nært samarbejde med museets venner, hvorfra frivillige bl.a. stod for børne-lege, flaskepost, boder med træskæring m.m. Selvom vejret var så koldt, at medbragte madpakker måtte spises inde, var stemningen god og tilslutningen stor.

I efteråret blev museernes nære forbindelse til private samlere taget op. Grundlaget var den ovennævnte undersøgelse af børns samlerinteresse, og et udvalg af deres samlinger blev som nævnt vist i efterårsferien.

Ved at samle aktiviteterne om jubilæet til årets sidste måneder håbede vi, at opmærksomheden og interessen ville blive størst mulig, når arrangementerne kulminerede i en festuge i november. Ikke mindst ud fra de fine omtaler i aviserne tør vi tro, at dette lykkedes. Ugen levede fuldt op til alle vore egne forventninger: Her blev byens historie og museets formidlet ud fra mange angrebsvinkler. Der blev holdt kaffebord, hvor der blev sunget og fortalt om sønderjydske sange, spillet amatørteater over både kendte og ukendte personligheder i søfarten og byens historie. Endvidere vistes gamle film, og der blev holdt foredrag. Højdepunktet var dog den festlige afsløring af Ursula Reuter Christiansens Port, hvor Dronning Ingrid som nævnt deltog.

På Jacob Michelsens gård har der udover efterårsudstillingen været arrangeret tre weekender om ældre tiders kosthold. Som noget nyt tilbyder museums pædagogen hver onsdag undervisning for skoleklasser. Hertil er udarbejdet et materiale om livet på gården omkring 1920.

Gaver og erhvervelser

Den helt overvejende mængde af gaver, som museet har glædet sig over at modtage i år, stammer fra dette århundrede.

Fra det mere offentlige liv i by og foreninger kan nævnes, Aabenraa kogeforenings indsamlingsbøsse og dirigentklokke. Slagtemestrenes pokal i tin, der er lavet i midten

af forrige århundrede, men har været i brug indtil i år. Endvidere en meget flot ærespræmie i form af en sølvvindfattet glasbowle, fra Ringriderforeningen i 1914.

Endelig havde museet held til fra en privat samler på Christianshavn at erhverve hele 15 stykker grafik fra Aabenraa ca. 1930-40. De har både fungeret som minder om byen, men lige så meget som idylliske billeder af gammelt købstadsliv. Især Vægterpladsen og Slotsvandmøllen, men også Slotsgade har på den måde været gengivet utallige gange af en lille snes kunstnere.

De øvrige gaver kan betragtes som hørende enten til mandens, kvindens eller børnenes verden. Fra den første kan nævnes nogle dekorationsforlæg, der har tilhørt en malerforretning i Rødekro. Den har bl.a. stået for bemaling af Mørks kro i Kliplev.

Kvindernes verden er blevet belyst i bl.a. et fint engelsk testel, der har hørt til på Strandelhjørn, husholdningsregnskaber, skolehåndarbejder, samt lidt sølvtøj og en karakteristisk sort kjole til fint brug omkring 1930. Med til børnenes verden hører derimod et velbevaret og righoldigt dukkestuemøblement fra ca. 1910.

I modsætning til tidligere år har vi kun i ét tilfælde fået en større samlet gave, der mere alsidigt beskriver et bestemt sted. Når sammenhængen til miljø og en hel livsform således bliver givet af sig selv er museet særligt taknemligt. Det gjaldt, som vanligt, en gave fra et dødsbo, denne gang efter et bagerægtepar i Øster Løgum, hvor selve bageriet i dag drives videre af søn og svigerdatter. Der var tale om bl.a. tøj, herunder en konditorjakke, sy og stopperedskaber, nationale genstande, skolebøger og børnelegetøj.

Birgitte Kragh Rasmussen

Museet på Sønderborg Slot

Museet på Sønderborg Slot indledte 1987 med tre kunstudstillinger i tæt rækkefølge. Derpå fulgte den store sommerudstilling Sønderjyske dragter 1750-1870, der arrangeredes i anledning af, at foreningen Danske Folkedansere i juli holdt sit store landsstævne i Sønderborg. Udstillingen blev til ved lån fra en række museer både nord og syd for grænsen, og det blev en meget omfattende præsentation af gamle dragter og dragtdele fra hele Sønderjylland, som blev set ikke blot af de fleste stævnedeltagere, men af adskillige tusinde andre gæster.

Sommerudstillingen afløstes af en stor kunsthåndværkerudstilling, og derpå lykkedes det, takket være tilskud fra kulturministeriet i Kiel og med støtte fra Bund deutscher Nordschleswiger, at få genskabt en udstilling af Egersund-malere, der tidligere var vist på Gl. Holtegaard. På ny kunne en udstilling gennemføres takket være et godt samarbejde med en række museer syd for grænsen.

Året sluttede med hele tre forskellige udstillinger, der alle fortsatte ind i det nye år: Kinesiske mønter, museets legetøj og Ordsprog og talemåder, den sidste skabt i samarbejde med Haderslev Museum.

Det samlede besøgstal for 1987 blev på 91.466, en fremgang på knap 2.000 i forhold til året før. Det er nu tredie år, hvor besøget har holdt sig omkring 90.000, hvilket må anses for at være særdeles tilfredsstillende.

Museets undervisning har som normalt bestået i omvisninger for lejrskoler, for sønderjyske skoler og for anmeldte grupper. De fleste er på dansk, men en del også på tysk eller engelsk. I alt er seks af museets medarbejdere involveret i disse foredrag.

Museet er, udover de almindelige besøg og de mange foredrag for skoler og grupper, ramme om adskillige arrangementer. Til disse hører efterårsforedragene, der arrangeres i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved. De tre særdeles velbesøgte

Sølv-themaskine fra Augustenborg. Udført af guldsmed J.J. Jørgensen, Sønderborg (1779–1837) til hertug Christian August (1798–1869) og stemplet med mestermærke J.J.J., bymærke for Sønderborg og lødighedsmærke 13L. På beholderen er desuden indgraveret den norske løve, det første felt i Augustenborg-hertugens våbenskjold.

foredrag samledes i år under fællestitlen Overtro. Det drejede sig om: Mag.art. Jens Chr. Johansen: Når djævelen er ude ... Trolddom i det 17. århundredes Jylland, lektor, mag.art. Birgitte Rørbye: Kløge koner og kløge mænd og lektor, mag.art. Klaus Ebbesen: Oldtidens ofringer og moseligene – herunder fundet fra Boelskilde på Als.

I efterårsferien arrangeredes som et arbejdende værksted et bogbinderi, hvor konservator Martin Degn Petersen demonstrerede både udførelse af smukke, moderne bogbind og reparation af gamle bogbind. I december måned var tre medarbejdere beskæftiget med at fortælle om Nissen på Sønderborg Slot for talrige børnehaveklasser og 1.-2. klasser, der forsigtigt listede rundt på slottet i et forsøg på at overraske nissen enten ved grødfadet eller i halmen.

Ud over undervisning og foredrag i museet udføres en del formidling uden for huset. »Det rullende museum« kørte i foråret rundt til skoler i Haderslev-området og besøgte sommeren over en del markeder og ringriderpladser. I efteråret er det begyndt en tur til skolerne på Als, administreret af vagtmester Arne Reggelsen. Både Inge Adriansen og J. Slettebo har holdt en række foredrag. Inge Adriansen har således talt ved Dansk historisk Fællesforenings årsmøde, Foreningen af danske kunstmuseers årsmøde og Sprogforeningens generalforsamling, og hun har holdt forelæsninger for folkemindestuderende ved Københavns Universitet, mens J. Slettebo har fortalt om dansk museumslovgivning ved et møde på Gottorp for tyske Landesmuseumsdirektorater og ved et møde i Fredericia for en planlægningsgruppe for et hjemmeværnsmuseum, ligesom han har holdt foredrag i oplysningsforbund, i Bedre Bymiljø og i forskellige lokale foreninger.

Museet har i 1987 foretaget væsentlige indkøb og har modtaget talrige – for en del både kostbare og sjældne gaver. Blandt de sidste må først og fremmest nævnes en overordentlig smuk sølvgave – en temaskine, helt i sølv, udført af guldsmed J.J. Jørgensen, Sønderborg, til hertug Christian August på Augustenborg. Temaskinen eller varmtvandsbeholderen til tefremstilling, som det egentlig er, er stemplet med mestermærke, bymærke og lødighedsmærket 13L, og desuden er indprykket sølvvægten 228½ lod, der svarer til 3 kg og 360 g. På den runde beholder er graveret det første felt fra det hertugelige våbenskjold, den norske løve. Det er både i størrelse og kvalitet en af de fornemste genstande, museet nogensinde har fået foræret. Og så kom den endda ikke alene, idet den fulgtes af et glaskrus med et fint sølvglåg, hvori der er indfældet en mønt.

Ligesom sølv-temaskinen således udmærker sig særligt blandt de talrige gaver, museet har modtaget, så er der et køb, der er fornemmere end museets øvrige indkøb. Det blev da også kun muligt takket være fondstilskud fra flere sider, først og fremmest Ny Carlsbergfondet, Statens Museumsnævn og Kreditforeningen Danmark. Det drejer sig om et smukt og velbevaret maleri af Jens Juel, og det forestiller den lille prinsesse Caroline Amalie af Augustenborg, da hun var to år gammel. Hun var søster til den senere hertug Christian August og til prins Frederik af Nør og blev selv siden gift med Christian 8 og således dronning af Danmark. En ualmindelig fin nyerhvervelse, der nu kan ses i museets Augustenborgstue.

Blandt årets øvrige køb kan nævnes en akvarel af blomstermaleren O.D. Ottesen med et for ham lidt usædvanligt motiv, et landskab, og en tegning fra Schweiz af J.P. Møller fra Slesvig, udført 1813. Til kniplingssamlingen er indkøbt et knipleskrin fra 1818 og et smukt syskrin af mahogni, hvor der i låget er anbragt en fin, lille akvarel, udført af C.W. Eckersberg. Denne samling har iøvrigt påny fået mange fine gaver i årets løb. Det samme gælder også museets øvrige tekstilsamling, hvortil der er kommet adskillige dragtdele, duge, sengetøj og meget andet. I sammenhæng med sommerens dragtudstilling er modtaget både enkeltstykker fra gamle, originale dragter og dele fra nyere tids folkedanse-dragter.

En meget fin samling keramik, udført af Leo Enna, tidligere Dynt, er skænket af fru Karen Enna. Denne giver et fint vidnesbyrd om den rige, alsidige produktion, der er

Jens Juel: Prinsesse, senere dronning, Caroline Amalie af Augustenborg (1796–1881). Malet ca. 1799. Erhvervet 1987.

Caroline Amalie var datter af hertug Frederik Christian og hertuginde Louise Augusta og dermed søster til hertug Christian August og prins Frederik af Nør. Hun ægtede 1815 den senere Christian 8 (konge 1839–48).

udført på et godt, lokalt værksted. Andre større, samlede gaver stammer fra dødsboer. En stor samling tekstiler, der især har været brugt til folkedans, en møbel- og tekstilsamling fra Huholt og en fin malerisamling fra Sønderborg må særligt fremhæves. Men også til de øvrige dele af museets kulturhistoriske samlinger og til de historiske afdelinger er der indkommet talrige gaver. Det er heldigvis stadig sådan, at langt den største

del af museets tilvækst skyldes gaver fra mange forskellige interesserede i museets arbejdsområde.

Museet har også i 1987 arbejdet internt med at få stadig flere genstande klargjorte eller konserverede, så de kan placeres i de permanente udstillinger. Ikke mindst museets snedker har haft travlt med flere gamle møbler. Samtidig hermed er det nødvendige arbejde med at gøre magasinerne stadig mere rationelt opbyggede og overskuelige blevet forstærket. Museet har i længere perioder haft arkæologen Anne Birgitte Sørensen og middelalderarkæologen Lennart Madsen ansat til at gennemgå og ordne samlingerne fra oldtid og middelalder og til at planlægge den længe savnede nyopstilling af disse afdelinger. Nu mangler »kun« penge til montror og alt det andet, der skal til for at gennemføre en god, ny opstilling. Også arkiverne, specielt billedarkivet, bliver stadig forbedret, og museet lægger en væsentlig arbejdsindsats her, hvor stadig flere forespørgsler – mange meget tidskrævende – modtages og behandles.

Museet indsamler fortsat oplysninger til dets kulturhistoriske arkiv – både erindringsstof og billeder. Især indsamler museet materiale vedrørende teglværksindustrien i området, men arbejder i forlængelse heraf også med den tidlige industri på Sønderborgeggen. Museet deltager derfor aktivt i det landsdækkende museums-samarbejde omkring tidlig dansk industri. Endvidere modtager museet stadig oplysninger om skik og brug i ældre tid og om andre emner indenfor sønderjysk kulturhistorie. Hertil kommer indsamling af erindringsstof fra Sønderborg by, suppleret med oplysninger om ældre huse i byen – museet er i den forbindelse ved at få udbygget og moderniseret sit byhistoriske kartotek. Endelig har museet, i kontakt med en arbejdsgruppe af tidligere modstandsfolk, påbegyndt indsamling af båndinterviews og erindringer fra årene 1940–45 i Sønderjylland.

I årets løb er arbejdet med at etablere et fælles amtskonserveringsværksted i Gram skredet godt fremad. Ved siden af den hal, hvor den naturhistoriske konservering allerede er påbegyndt, er nu yderligere en hal blevet helt moderne indrettet med udstyr til en række specialer inden for kulturhistorisk konservering. Samtidig er de første stillinger normerede til besættelse i 1988 og værkstedets ledelse aftalt, med lederen af Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot som daglig tilsynsførende, med de sønderjyske museumsledere som bestyrelse og med museumsinspektør Steen W. Andersen, Haderslev, som formand. I de kommende år forventes omfanget af konservering fra alle sønderjyske museer kraftigt øget.

Efter mange års ihærdigt arbejde fra bestyrelsens side lykkedes det i 1987 endelig at få oprettet en stilling som registrator. Den blev 1. juni besat med cand. mag. Hans H. Kristensen. Dermed er et stort ønske fra museets side opfyldt, forhåbentlig som en begyndelse på at få indhentet det alvorlige personale-efterslæb, som ikke blot Sønderborg, men alle de sønderjyske museer lider under, set i forhold til landets øvrige amter.

Budgettet for 1987 regner med en totaludgift på 3.210.000 kr. Heraf beregnes 703.000 kr. dækket ved ordinære statstilskud og 405.000 kr. ved egen-indtægter (entré og kiosk). De resterende beløb dækkes af Sønderjyllands amt og Sønderborg kommune.

1987 har været et overordentlig travlt år for Museet på Sønderborg Slot. Det faste personale har haft travlt, men desuden er meget blevet udført gennem jobtilbudsordningen og bevillinger fra arbejdsmarkedsnævnet. Kun takket være disse muligheder for at skaffe ekstra arbejdskraft har det høje aktivitetsniveau kunnet opretholdes.

J. Slettebo

Sønderjyllands Kunstmuseum og Tønder Museum

Gennem 1987 fortsatte forhandlingerne om ledelsesstrukturen for museerne i Tønder. Som følge af de drifts-, bygnings- og personalemæssige forhold de to museer har fælles, er det Sønderjyllands Amts og Tønder kommunes opfattelse, at de to museer bør have fælles ledelse. Det er således hensigten, at kunsthistorikeren mag. art. Jørn Otto Hansen, der ansattes september 1986, bliver leder af begge museer, og at der i 1988 ansættes en inspektør på Tønder Museum, hvis kompetance underordnes Jørn Otto Hansen. En

Fra Berliner kunstneren Ulrich Ellers lydinstallation i Tønder Museums Porthus, august 1987.

sådan ledelsesstruktur har nødvendiggjort udarbejdelsen af nye vedtægter for de to museer, og disse vedtægter forventes godkendt af Kulturministeriet i løbet af 1988. Museernes vagtmester siden 1972, Andreas Hansen gik med udgangen af 1987 af på pension og afløstes af Manfred Petersen.

Begge museer har i 1987 kunnet supplere sine samlinger med væsentlige arbejder. For kunstmuseets vedkommende har det drejet sig om arbejder, dels til opbygning af en samling til belysning af den aktuelle kunst, her skal nævnes malerier af Finn Mickelsborg, Kurt Børge Simonsen, Thomas Kier og en skulptur af Claus Jensen, og dels en række arbejder af kunstnere, der i nogen grad er oversete i den danske kunsthistorie, Holger J. Jensen, Marie Sandholt, Johannes Kragh, Peter Alfred Schou og Johan Hermann Carmiencke. Endvidere er erhvervet en række, hovedsageligt indenfor kunsthåndværk, arbejder af sønderjyske kunstnere. Endelig skal nævnes en storstilet gave fra Brd. Hartmann's Fond, den franske maler Jules Elie Delaunays »Herakles skyder kentauren Nessus« malet 1869/70. Kunstmuseet havde i 1987 en stor udlånsaktivitet fra sine samlinger. Mange museer i såvel ind- som udland ønskede at låne kunstværker til udstillinger, særligt museets surrealist samling var efterspurgt. Tønder Museums indkøb koncentrerede sig om erhvervelser til sølvsamlingen. Her skal omtales en meget smuk og velholdt sølvkande med bakke udført af Tøndermesteren Andreas Boetewadt (1736–1815), øvrige indkøbte sølvgenstande var ligeledes af Tøndermestre. Derudover er glas-, flise- og folkekunstsamlingen suppleret ved indkøb. Tønder Museum tog initiativ til opbygning af en fotografisamling bestående hovedsageligt af Tønderfotografers optagelser. Museet har herved fra mange Tønderborgere modtaget ældre fotos.

Kunstmuseet havde i 1987 en stor udstillingsvirksomhed. Der arrangeredes ialt 14 særudstillinger, hvoraf de tre afholdtes i henholdsvis Aabenraa, Løgumkloster og Haderslev. Museet har som landsdelsmuseum en forpligtigelse til at lægge nogle af sine kunstformidlingsaktiviteter udenfor museet, men det må erkendes, at museet som følge af manglende udstillingsfaciliteter i landsdelen og en belastet økonomi, ikke formår opgaven 'i det omfang det ønskes'. I Aabenraa vistes udstillingen En ud af ni, i anledning af Aabenraa Museums 100 års jubilæum, havde kunstmuseet sammensat et udvalg af Aabenraa Museums Kunstsamling. I Løgumkloster vistes et udvalg af malerne Jens Nielsen og Olivia Holm Møllers arbejder, og på Haderslev Museum havde museet på grundlag af egne samlinger udvalgt surrealistiske og naturalistiske arbejder, der udstilledes side om side i tematiske grupperinger. Udstillingen havde på mange måder en forbløffende virkning og vendte op og ned på den vante forventning om, hvorledes en kunstudstilling præsenterer sig.

I museets egne lokaliteter skal nævnes separatudstillingerne med arbejder af Claus Jensen, Kurt Børge Simonsen og Finn Mickelborg, samt Neue Sachlichkeitkunstneren Barthel Gilles (1891–1977) og den svenske maler og billedhugger Carl Magnus. Sidstnævntes udstilling afstedkom iøvrigt, at Tønder kommune og Statens Kunstfond bestilte en skulptur til opstilling i 1988 foran Tønder Rådhus. Hertil kommer en udstilling med guldsmedarbejder udført af Tønderguldsmedene Karen Ihle og Jens Eliassen. På Tønder Museum arrangeredes i samarbejde med Tønder lokalhistoriske arkiv, Teatermuseet i København og Hvidovre Teater en udstilling i anledning af Tønder Læse- og Ungdomsforenings 75 års jubilæum, og senere på året i august installerede Berlinerkunstneren Ulrich Eller på grundlag af akustiske undersøgelser på Tønder Museums Porthus et lydbillede i dettes lokaler.

Museernes permanente samlinger er blevet omplaceret, og særligt for Tønder Mu-

Knud Søeborg: Siddende kvinde. 1892. Olie på lærred 51 x 62 cm. Sønderjyllands Kunstmuseums erhvervelse i 1987.

seums righoldige samlinger forestår endnu en større omorganisering, specielt gælder for kniplingssamlingerne, at der med den forøgede interesse for dette håndværk, er stærkt behov for udstilling, der ikke blot viser tingene, men også formidler de historiske forudsætninger og omstændigheder ved kniplingsfremstilling før og nu.

Museernes bygningskompleks blev i 1987 udvidet med 2 tidligere lejeboliger, der nu anvendes som gæstebolig og grovmagasin. Forhandlingerne om museernes overtagelse af de nedlagte vandværksbygninger beliggende umiddelbart bagved museerne fortsættes, og en endelig afklaring herpå ventes i 1988. Besøgstallet for museerne i Tønder var 25.000.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands museum

Det skal jo gøres – for historiens skyld og for at dokumentere, at vi dog har været på museet sidste år. Årsrapporten! Denne årligt tilbagevendende, tilbageskuen.

De ting, årsrapporten beskriver, var spændende under planlægningen af dem. Nu er de gjort, og det spændende nu er det, der kommer. Men det vil først blive beskrevet her, når det er gjort, og altså ikke er spændende mere; så undskyld en uengageret oprensning af hændelserne i 1987.

Museet åbnede sæsonen palmesøndag med en udstilling om svanen – Danmarks

Fra åbningsudstillingen om svanen – Danmarks nationalfugl.

Fra sommerudstillingen om forureningen af Nordsøen – »Nordeuropas Skraldespand«.

nationalfugl. Udstillingen, der var fremstillet af Zoologisk Museum i København, fortalte både om svanens naturhistorie og om dens anvendelse i kulturhistorien.

I forsommeren åbnedes Nordeuropas Skraldespand – en udstilling om forureningen af Nordsøen. 35 plancher gennemgik, og illustrerede, hvordan mennesket ødelægger

Nordsøens liv, fordi vi ukritisk smider affalds- og giftstoffer i havet. Udstillingen var fremstillet i Midtsønderjyllands Museum (med Lene Budtz Christensen som hovedarbejdskraft), og til den var udarbejdet et fyldigt teksthæfte. Skolerne var flittige brugere af udstillingen, der siden da har været vist 15 steder i Danmark.

Midt på sommeren kunne museet udstille de bevarede rester af skelettet af en irsk kæmpehjort, der døde i Lysmosen ved Grarup for ca. 12.000 år siden. Fundet af dette store hjortedyr blev gjort af Chr. P. Holm, og udgravning og konservering stod Zoologisk Museum i København for.

De følgende to udstillinger på museet viste malerier af den spændende og eksperimenterende kunstner, Ulla Bille, og af den kendte sønderjyske kunstner, Dea Enna.

Udstillingssæsonen afsluttedes med en flot og oplysende udstilling om Færøerne, arrangeret af Foreningen Norden. Ud over de nævnte arrangementer har der været afholdt 3 foredrag, 2 koncerter, en »tøm kommodeskuffen« aften og julestue på museet.

Der er fortsat sket indsamling af kulturhistoriske genstande fra egnen og af fossiler fra Gram lergrav og et nyt magasin er blevet opbygget i et område af Sønderjyllands Amts Konserveringsværksted. Museets medarbejdere har brugt meget tid på at opbygge S.A.K.

Værkstedet, der skal konservere for alle de sønderjyske museer, stod færdigt ved årets udgang. Der vil fra 1988 blive ansat 2 konservatorer, 2 teknikere samt kontorhjælp på denne nye arbejdsplads.

Flemming Roth

Museet Holmen

Nedenstående er udarbejdet af redaktionen på baggrund af den meget fyldige trykte årsberetning fra museet:

Museet har i 1987 arrangeret tre udstillinger. Den første var den lokalhistoriske udstilling fremstillet af Løgumkloster Højskoles forårshold under ledelse af Else-Marie Dam Jensen under temaet: Håndværkerhistorier, hvor der blev indsamlet og vist materialer fra industri og håndværk i Løgumkloster.

Museets anden udstilling var i forbindelse med Nordisk Kirkeprojekt: Tekstiler og sølv i kirken. Udstillingen præsenterede værker af sølvsmed Jørgen Dahlerup, Hørsholm, og væverne Inge-Lise og Flemming Bau, Århus, og Ester Bové Reintoft, Solbjerg. Det blev en meget flot udstilling, der tiltrak sig stor opmærksomhed, således gæstede bl.a. Dronning Ingrid og kirkeminister Mette Madsen udstillingen.

Endelig har museet benyttet sig af sin ret til at låne værker af Olivia Holm-Møller og Jens Nielsen til årets tredje udstilling, der blev arrangeret af museumsinspektør Jørn Otto Hansen, Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder.

Efter nogle år med faldende gæstetal har museet i 1987 kunnet glæde sig over en markant stigning til 3131 gæster. Som tidligere år har en del skoleklasser besøgt den lokalhistoriske udstilling, mens stigningen sandsynligvis skyldes dels en intensivisering af Løgumkloster Højskoles brug af museet, dels at en del menighedsråd har gæstet museet i årets løb.

Takket være en stor pengegave blev det muligt for museets forlag i 1987 at genudgive Olga Bartholdys bog: Munkeliv i Løgum Kloster, der udkom første gang i 1973.

For tiden arbejder forlagsudvalget med en genudgivelse af professor Jürgen Wissings bog: Das Kloster im Lügum. Bogen er grundigt revideret af forfatteren i nært samarbejde med museumsinspektør Niels Sterum, Randers.

Nordisk Kirkeprojekt, der blev startet i 1981, har haft en stor aktivitet i løbet af 1987. Der har i januar 1987 været ført forhandlinger med Løgumkloster Byråd om opstilling af Ambergmonumentet (det tidligere ciborialet fra Ribe Domkirke). Det er overdraget arkitekten, professor Johs. Exner at udarbejde de arktekoniske planer, men før vi kan fortsætte dette arbejde, må byggeriet på Holmpladsen færdiggøres.

Andre overdragelser i årets løb har været dåbsenglen fra den nedlagte Haderslev Frimenighed (kopi af Thorvaldsens dåbsengel i Københavns Domkirke fra 1839), model af professor J.O. von Spreckelsens kirke i Vangede, og fra arkitektfirmaet Friis og Moltke, Århus, en interiørmodel i Kvaglund kirke i Esbjerg.

Dertil kommer to meget store og værdifulde overdragelser, idet museet i november fik overdraget en stor tegningsamling fra boet efter arkitekt Harald Lønborg Jensen, bestående af mere end 150 originaltegninger fra denne store kirkearkitekts mange arbejder.

Den anden store gave er fra fru Kirsten Becker, Søllerød, der har overdraget museet en meget stor og meget værdifuld samling væveprøver til antependier, alterduge, pultklæder, gulvtæpper m.m.

Til museets drift har Løgumkloster kommune ydet 56.000 kr., Sønderjyllands amt 6.000 kr. Museet har en vennekreds, der i årskontingent betaler 60 kr. – Museets omfattende indsats er i dette år som tidligere muliggjort ved en imponerende indsats af mange frivillige medarbejdere. Aktiviteten har medført, at pladsproblemer trænger sig stærkt på.

Skærbækens Museum

Efter en ombygning af museets østligste rum er landbrugsafdelingen helt nyopstillet og udvidet, og i gården har der været udstillet vogne og større landbrugsredskaber. Museet modtager fortsat mange gaver, som kompletterer og udbygger de eksisterende samlinger, ligesom der fortsat arbejdes frem imod etablering af en særlig udstilling vedrørende turismens historie samt en Skærbæk-stue anno 1900 med bl.a. billedtæpper fra Skærbæk Væveskole. Desuden samles malerier m.v. af lokale kunstnere samt kunstnere med tilknytning til landsdelen. Pladsproblemerne er dog akutte, og der må findes en ordning herpå, evt. gennem et magasin andet steds, hvor der også er plads til større ting.

Museet har en bestyrelse på 7 medlemmer, hvoraf to er udpeget af Skærbæk kommune, tre af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn samt en fra hver af de historiske foreninger i Brøns og Rejsby. Ansat er Albert Stenger, desuden en langtidsledig plus frivillig arbejdskraft.

I 1987 havde vi fem særudstillinger: Arne Lofthus' skitser til alterbilledet i Emanuelskirken, den tidligere frimenighedskirke i Skærbæk, skænket museet af Lofthus' datter, Else Lofthus; Billedtæpper fra Skærbæk Væveskole 1896–1907 (lån fra museer og private samt husets egne eksemplarer); H.P. Hanssens liv og virke (Lokalhistorisk Instituts vandrestilling) kombineret med malerier af Agnes Smidt (lån fra museer og private) og museets samling af lokalhistoriske billeder; Franz Fuchsels 60-års fødselsdagsudstilling af tegninger – han er født i Skærbæk – og til slut billedbatik af Annelise Kjær Sørensen kombineret med keramik af Marianne Permin.

Museet havde i 1987 3400 besøgende mod 2600 året før. Årets udgifter androg ca. 102.000 kr., mens indtægterne, herunder tilskud fra Sønderjyllands amt og Skærbæk kommune samt gaver fra fonde og private, androg o. 165.000 kr. Overskuddet bestod dog af beløb til øremærkede formål, som udføres i 1988.

H. E. Sørensen

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1987

Beretninger fra foreninger og arkiver

Historisk Samfund for Sønderjylland

Haderslev amtskreds.

Amtskredsen havde 8. august arrangeret en aftenur til Årø. Ved havnen blev vi modtaget af gårdejer Knud Brummer, der førte os op til kirken og fortalte kirkens historie.

Derefter så vi de store oldtidssamlinger i hans stuer.

Vi besøgte også kunstmaler Knud Due, der har udstilling i Årøs nedlagte skole. Der var trængsel både i Knud Brummers stuer og i Knud Dues lokaler.

Efter kaffen i forsamlingshuset fortalte Knud Brummer træk af Årøs historie, indtil sidste færgafgang. Det var en fin og interessant aften, og vi var begunstiget med en af de få aftener med godt vejr sidste sommer.

Lørdag den 9. januar holdt vi orienteringsmøde i Hoptrup med de lokalhistoriske arkiver og foreninger. Der var mødt repræsentanter fra 13 foreninger, lidt færre end sædvanlig – det var nok især vestamtet, der svigtede.

Holger Bonde, Marstrup bød velkommen og fortalte interessant om Hoptrup sogns historie, derefter havde en repræsentant for hver af de mødte foreninger ordet, så der blev udvekslet meninger og synspunkter foreningerne imellem. Sluttelig havde Henrik Fangel og Hans Worsøe ordet.

3. maj afholdtes generalforsamling på hotel Spar 2 i Toftlund. Før generalforsamlingen havde interesserede lejlighed til at se Toftlund lokalhistoriske forenings lokaler og dens samlinger.

Formanden aflagde beretning og udtalte herunder mindeord over afdøde styrelsesmedlem Verner Jensen, Halk og nævnte, at Svend Anker Fink, Stubbom var indtrådt i styrelsen efter Verner Jensens død. Kassereren aflagde beretning om regnskabet, begge beretninger godkendtes uden kommentarer. Helge Holst, Øster Lindet og Hilmer Madson, Toftlund genvælges til styrelsen. Helge Mygind Bojsen valgtes som suppleant.

Under eventuelt var der kommentarer både til månedsskriftet og egnsvandringen.

Efter generalforsamlingen holdt Poul Andersen, Munkemølle et foredrag, som han kaldte »Lidt Danmarkshistorie set fra Fjordvejen«. Det var både fornøjeligt og interessant.

S.R.

Aabenraa amtskreds

Aabenraa amtskreds havde den 10. juni 1987 en aftenudflugt i Rødekro kommune i samarbejde med Rødekro historiske forening.

Tidl. medlem af amtskredsens bestyrelse, lokalhistorikeren Senius Tiedemann, Hovs-

lund viste os rundt. Turen startede i Rødekro by ved den gamle kro, hvor S. Tiedemann fortalte om byens udvikling. Derefter besøgte resterne af de tyske forsvarsanlæg fra 1. verdenskrig, og man fik forevist den nyrestaurerede Damgård vindmølle. Sidste del af udflugten foregik langs Hærvejen til Hærulfstenen og Immervadbro. Der sluttedes af på Hovslund kro, hvor S. Tiedemann fortalte mere om Hærvejen og viste lysbilleder. Der var 60-70 deltagere.

Den 8. oktober var der møde i foredragssalen i Sønderjyllands landsarkiv sammen med »Aabenraa museums venner«. Sognepræst Jens Bruun, Løjt holdt lysbilledforedrag »Aabenraa-malernes kirkeudsmykning i 1700-tallet.«

Den 11. november holdt amtskredsen det årlige fællesmøde for lokalhistoriske foreninger og arkiver. Det foregik i Bylderup Bov, hvor bibliotekar E. Feddersen, Tinglev viste foreningerne lokalarkivet. Man sluttede på Slogsherredshus.

Den 4. februar holdtes møde i Billedsalen på Folkehjem, Aabenraa. Der var lysbilledforedrag af lokalhistorikeren Peter Petersen, Skovbøl »Nationalmuseets udgravninger i Nydamose 1984 og 1985«. Mødet foregik i samarbejde med »Nydamsekskabet«.

Amtskredsen var medindbyder ved hjemstavns møder i Varnæs og Bovrup den 1. december 1987 og den 1. februar 1988.

Generalforsamling i 1988 afholdtes den 27. april i Billedsalen på Folkehjem, Aabenraa. Til bestyrelsen genvalgte efter tur Jens Bruun, Løjt, Inger Jørgensen, Høkkerup, og Peter Petersen, Klipleve. Efter generalforsamlingen talte cand. phil. Carsten P. Rasmussen, Institut for Grænseregionsforskning om »Erhverv og udkomme på landet i 1700-tallet«. Der var mødt omkr. 50 deltagere, som stillede mange spørgsmål til foredragsholderen.

H.H.B.

Sønderborg Amtskreds

I april 1987 besøgte Nordborg slot, hvor der i dag er efterskole. Forstander Boye Andersen viste rundt og fortalte om slottets historie fra opførelsen på Svend Grathe's tid, og man besøgte ruinerne af de oprindelige bygninger. Slottet fik ny betydning under de sønderborgske hertuger, og man besøgte ligeledes de steder, der stadig minder om deres tilstedeværelse. Også tiden under besættelsen, hvor slottet for foreløbig sidste gang har spillet en rolle i historisk sammenhæng, blev nævnt.

Den årlige generalforsamling fandt sted i Lokalhistorisk Arkiv i Nordborg.

På grund af diverse uheldige omstændigheder skulle der gå et år inden næste arrangement – et interessant og levende foredrag ved dr. phil. H.V. Gregersen, der fortalte på basis af sin to år gamle bog om reformationen i Sønderjylland.

På den efterfølgende generalforsamling i Ulkebøl Forsamlingshus forelagde bestyrelsen nogle ideer og tanker om fremtidige arrangementer. Forslagene blev godt modtaget, og bestyrelsen fik mandat til at fortsætte med planerne, der vil indebære et besøg på det nu nedlagte teglværk »Cathrinesminde« til efteråret.

H.M.

Tønder Amtskreds

Tønder amtskreds foretog tirsdag den 19. maj en aftentur med bus til Ribe. Vi startede i borgersalen i det gamle rådhus, hvor museumsinspektør Stig Jensen fortalte om Ribe i tusinde år. Han viste lysbilleder fra de udgravninger, der er foretaget. De fører Ribes opståen helt tilbage til første halvdel af 700-årene, konstateret gennem møntfund og fund af de gamle værksteder. Vi så også byrådsalen, der stadig er i brug. Fra rådhuset gik vi til Hans Tausens hus, hvor vi så den fint indrettede udstilling Ribe i tusinde år.

Derefter fulgte vi Stig Jensen hjem til Quedens gård, som er en gammel købmansgård fra 1500-tallet. I dag bruges den til antikvariske samlinger. Vi så undervejs, hvordan borgerne værnede om de gamle bygninger omkring Domkirken. Efter en kaffepause, fulgte vi vægteren Aage Gran på hans tur, hvor han fortalte om det, vi så, og sang de gamle vægtervers. Der var 37 deltagere.

Torsdag den 21. jan. havde vi indbudt til møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i amtskredsen. Der var mødt 23, der repræsenterede 5 foreninger. Vi fik en god, gensidig orientering om arbejdet, og der blev også tid til at se Kiers gård i Højer, hvor mødet blev holdt. Folmer Christiansen fortalte om gården og arkivet, der har husly på loftet.

Den 10. februar var vi medindbyder til afstemningsfest i Skærbæk, i år med Niels Bøgh Andersen som taler.

Generalforsamling afholdtes mandag den. 21. marts 1988. Til bestyrelsen genvalgtes kassereren Bertel Steffensen og sekretæren Chr. Kromann. Frede Gotthardsen viste film fra Løgumkloster og egne, fine optagelser fra Højst, Ellum og Nørre Løgum.

E.P.

Sydslesvigs amtskreds

Historisk Samfund for Sønderjylland, Sydslesvigs amtskreds, lagde også i det forløbne år ud med en række spændende foredragsaftener og udflugter.

På efterårsmødet i Slesvig den 6. nov. 1986 holdt Bjørn Poulsen, dengang stipendiat ved Studieafdelingen, et fængslende foredrag om »Okser, korn og guldmønter«. Han skildrede landbrug og handel i senmiddelalderens Sydslesvig. At lede efter dette emne i historiebøgerne vil være forgæves.

I nært samarbejde med Folkeuniversitetet i Sydslesvig arrangeredes to vellykkede foredragsaftener i Husum. Hans H. Worsøe berettede den 12. november om »Slægtsforskning i Nord- og Sydslesvig«, og H.V. Gregersen fortalte den 4. marts 1987 om »Kong Gudfred og hans mænd«. Den 7. marts 87 var Ole Harck fra Egerneleder leder for en ekskursion til den jødiske synagoge i Rendsborg.

På generalforsamlingen, der afvikledes den 4. juni i den danske skole i Medelby, genvalgtes Paul Tappe og Johann Runge som styrelsesmedlemmer, Alex Herz (Slesvig) valgtes ind i styrelsen som nyt medlem. Efter generalforsamlingen fortalte skoleleder Ernst Meyer om danskheden i Medelby før og nu. Sommerudflugten fandt sted den 23. august. På en af sommerens få solskinsdage var samfundets medlemmer i Stapelholm. Vandrelærer Uwe Hardt førte deltagerne fra Galgebakken til Eiderschleife og berettede om Svavsteds og Stapelholms fortid og nutid. Efterårsmødet holdtes traditionen tro i Slesvig by den første torsdag i november. Hans Schultz Hansen, p.t. stipendiat ved Studieafdelingen, talte om »Det danske mindretal i Flensborg og omegn 1864-1914«. Hans stofmættede skildring og hans nye forskningsresultater affødte mange spørgsmål. Den 11. november mødtes vi igen i Husum. H.V. Gregersen berettede om »Reformationen i Sønderjylland«. Husumegnens reformationshistorie dannede udgangspunktet for dette tankevækkende foredrag, der var arrangeret i samarbejde med Folkeuniversitetet og var en glimrende afslutning på årets indholdsrige program.

J.R.

Årsberetning 1987-88 ved Hans H. Worsøe.

Historisk Samfund for Sønderjylland holdt sit årsmøde på Ladelund Ungdomsskole lørdag den 7. maj 1988, hvor ca. 130 medlemmer deltog. Efter at formanden, Hans H. Worsøe, havde budt velkommen, sang forsamlingen Martin N. Hansens »Der er sol over vang«, og forstander Jørgen Petersen, Ladelund Ungdomsskole, fik ordet for at byde velkommen til skolen og fortælle om dens historie.

Johann Runge, Flensborg blev herefter valgt til dirigent. Han gav ordet til formanden, som aflagde styrelsens beretning:

Når man skal berette om de aktiviteter, som Historisk Samfund har udfoldet i 1987, vil det være naturligt at tage sit udgangspunkt i, hvorledes et gennemsnitsmedlem bosat i Sønderjylland har oplevet disse, eller sagt med andre ord: hvilket udbytte har et medlemskab givet, og her tænker jeg naturligvis udelukkende på det åndelige udbytte, selvom man også kan have sparet kroner og ører ved at benytte sig af de fordelagtige bogtilbud.

Starten på oplevelserne er normalt kommet ind gennem postkassen i form af vore brochurer. Det kan være indbydelse til møde eller udflugt, eller det kan være brochure om bogkøb eller kursusdeltagelse. Allerede heraf ser man, hvor vigtigt det er, at der bliver gjort noget ud af den ydre form på henvendelserne til medlemmerne. Det er derfor langt fra noget overflødigt arbejde, som *initiativ- og PR-udvalget* har udført, siden det blev startet i 1986. Udvalget har holdt 5 møder i 1987 og arbejdet intenst med udformningen af de nye brochurer, indkaldelse til egnsvandring, generalforsamling, nyt brevpapir osv., altsammen noget som viser Historisk Samfund udadtil. Med den strøm af ofte intetsigende tryksager, der udsendes i dag, er det dobbelt vigtigt, at medlemmerne straks kan genkende en udsendelse fra Historisk Samfund, så de ved, at her er noget, man skal se nærmere på. Vi tror i styrelsen, at dette arbejde er vigtigt, og at de penge, der bruges her, bruges til glæde for medlemmerne og til gavn for Historisk Samfund. Erfaringer af ganske samme karakter er gjort ved Sønderjysk Månedsskrift, men det vil jeg senere vende tilbage til. Også vort vigtige forhold til pressen har PR-udvalget taget sig af, og her med held arrangeret pressemøder og receptioner ved udsendelsen af nye publikationer, herunder den nye årbog kort før jul.

Når man bor i Sønderjylland og er medlem af Historisk Samfund, er man automatisk medlem af en af de 4 amtskredse i Nordslesvig eller af Sydslesvigkredsen. Aktiviteten i *amtskredsene* har atter i 1987 været omfattende, så omfattende at der ikke her kan gøres rede for enkeltarrangementer. De fleste steder har der været generalforsamling med foredrag, en sommerudflugt samt fra et og op til tre andre arrangementer, oftest foredrag. Desuden har der i 3 amtskredse været arrangeret møder med de lokalhistoriske foreninger

og arkiver i kredsen. I disse møder har den lokalhistoriske konsulent og evt. formanden deltaget, hvilket har været meget udbytterigt for dem, da man derved har fået en fornemmelse af intensiteten i det lokale arbejde. I denne sammenhæng skal det årlige møde mellem forretningsudvalget og amtskredsbestyrelserne, som vi har indført, også ses. Her snakker vi om tingene og planlægger i fællesskab, hvor det kan lade sig gøre. Takket være initiativ fra Aabenraa amtskreds genoplives til efteråret »Historisk søndag«, som er et lokalt arrangement åbent for alle medlemmer også uden for den arrangerende amtskreds. Den gamle tillidsmandsordning er ophævet, men den nære kontakt mellem styrelsen og det lokale arbejde er opretholdt, ligesom kontakterne mellem amtskredsene indbyrdes er blevet styrket, og dette er vigtigt for hele Historisk Samfund's virke.

I april 1987 gennemførte vi i samarbejde med LASS og Historisk Samfund for Als og Sundeved en *Historisk Temadag* på Folkehjem i Aabenraa om emnet »formidling«, hvor de omkring 50 deltagere fik instruktion og mulighed for at deltage i gruppearbejde om netop den side af formidlingen, som havde hans eller hendes særlige interesse. Det var den lokalhistoriske konsulent, der trak læsset, og selvom dette arrangement ikke var noget, det enkelte medlem direkte kunne deltage i, vil det på længere sigt forhåbentlig vise sig at give bonus i form af bedre udstillinger, bedre lysbilledforedrag og bedre artikler til de lokalhistoriske publikationer, herunder naturligvis også vore egne. Arrangementet giver anledning til at takke LASS og Historisk Samfund for Als og Sundeved for det gode samarbejde. En ny temadag forsøges arrangeret i efteråret 1988.

Et arrangement, der stod åbent for alle vore medlemmer, var derimod *den store egnsvandring* som gik til Ribe med borgbanken, den antikvariske samling i Quedens gård, Carl Henning Pedersens malerier i Domkirken og besøg i Skt. Catharinæ kloster som hovedattraktionerne. I tilgift fik man så lejlighed til at besøge Hans Tausens hus, kunstmuseet og Hotel Dagmar, hvor museumsinspektør Per Kristian Madsen satte det hele ind i et større samlet perspektiv. Den regnfulde sommer svigtede heller ikke denne dag, hvilket især hæmmede rundgangen på borgbanken, men under Henrik Becker-Christensens kyndige vejledning fik de, der trodsede regnen, også dette monument placeret i den historiske sammenhæng. Hele turen kostede, bl.a. p.g.a. den korte afstand, kun 165 kr. incl. spisning og eftermiddagskaffe, men alligevel var der kun tilslutning til udflugten den ene dag, således at søndagsturen d. 6. sept. bortfaldt. Da vi gerne vil have så mange med som muligt, ville det være velkomment med nogle reaktioner fra salen på f.eks. pris, udflugtsmål, varighed og placering af kommende egnsvandring. Vi regner i 1988 med weekenden 10-11. sept.

Jeg sagde i indledningen, at starten på mange oplevelser kom ind gennem postkassen. Det gælder også for *vore publikationer*. Selvom vi får gode tilskud, som vi er afhængige af og taknemmelige for, står og falder denne virksomhed jo med, at medlemmerne reagerer på brochurerne og hvert år køber et rimeligt antal af vore bøger, nye såvel som ældre, og abonnerer på Sønderjysk Månedsskrift. Ud over det økonomiske grundlag ville jo også det ideelle grundlag falde bort, hvis dette ikke var tilfældet. Selvom Historisk Samfund ikke kun skal være et bogudgiverselskab, er denne side af vor virksomhed dog vigtig. Ny viden skaffes til veje, og der formidles historiske oplevelser ved ny behandling af kendt og ukendt stof. Siden sidste årsmøde har medlemmerne i kalenderåret 1987 fået tilbudt 2 nye publikationer i skriftrækken og 1 i den lille serie. I skriftrækken har begge de nye bøger sognehistorisk tilknytning, men alligevel er de vidt forskellige. Rent fysisk er pastor Tage Morsings udgivelse af pastor *Peter Kiers Atlas over Øster Løgum sogn* vor hidtil største udgivelse, idet det måler 35 × 43 cm. Værket, som har nr. 65 i skriftrækken består af to dele, dels pastor Kiers sognekronike fra ca. 1820, dels hans hånd tegnede og farvelagte kort over hele sognet. Sognekroniken giver en beskrivelse af sognets vanskelige vilkår i tiden efter statsbankerotten, og dokumenterer overbevisende, hvor svært det har været at klare dagen og vejen. I denne del er der 20 farvelagte prospekter og kort, medens selve atlasdelen gengiver 33 atlasblade i originalformat og dermed et enestående detaljeret billede af kulturlandskabet. Det store værk er trykt hos bogtrykker Povl Kristensen i Herning, som har løst den vanskelige opgave på forbillig vis. Til vor store glæde er Kiers Atlas af Forening for Boghåndværk blevet udvalgt som en af de bøger, der i 1987 fremhæves for godt boghåndværk og derfor udstilles på Kunstindustrimuseet i København på udstillingen »Årets Bogarbejde 1987«. Udgivelsen har kun været mulig takket være et endog meget stort tilskud fra Veluxfonden og en række lokale tilskud. Det er derfor glædeligt, at denne indsats også er blevet belønnet af vore medlemmer ved et køb af omkring 250 eksemplarer. Oplaget er på 500, så om nogle år vil bogen være en efterspurgt sjældenhed, ligesom det gik f.eks. med Sigurd Schoubyes disputats om Tønder sølv, som vi udgav i 1961.

Som nr. 66 i skriftrækken er udsendt *Ensted sogns historie* redigeret af Lars N. Henningsen og skrevet af Steen W. Andersen, HV Gregersen og Lars Henningsen selv. Der er tale om et moderne sognehistorisk arbejde af høj kvalitet, som kan læses af alle, der interesserer sig for udviklingen i et sønderjysk sogn. Bogen er et led i projektet om Aabenraa kommunes historie. Den første udgivelse i dette projekt ligger helt tilbage i 1961, da det første af de tre bind om Aabenraa købstads historie, som udgjorde første del af projektet, blev udgivet. De er nu alle udsolgt. I 1982 kom så Jes M. Holdt: Gårde og slægter i Løjt sogn, tre år senere fulgte i 1985 Aabenraa bys historie 1945–70,

i 1986 Ib Andersens Gårde og slægter i Ensted sogn, og i 1987 som nævnt Ensted sogns historie. Anden del af projektet er netop her kort før årsmødet blevet afsluttet med udgivelsen af Løjt sogns historie. Historisk Samfund har hermed udgivet omkring 2000 sider by- og sognehistorie og over 500 sider gård- og slægtshistorie fra den nuværende Aabenraa kommune.

Ved forskellige lejligheder har medlemmer efterlyst en videreførelse af den lille serie med sønderjyske levnedsløb. Dette skete i 1986 med Hans Andersen Kongsbjergs erindringer og fortsattes i 1987 med *Jørgen Nielsens Arbejder* i danskhedens tjeneste, nr. 25 i serien. Jørgen Nielsen blev født i 1867 og fik sin opvækst og læretid som typograf i Sønderborg. I sine nøgterne og sympatiske erindringer skildrer Jørgen Nielsen tilværelsen i Flensborg fra 1893, og hvorledes han kom ind i organisationsarbejdet for danskheden. Hans hovedindsats blev stillingen som sekretær i Den slesvigske forening fra 1920 til 1932, hvor han bl.a. tilrettelagde de sydslesvigske årsmøder. Bogen tegner et billede af et beskedent menneske, som gjorde en værdifuld indsats som arbejder i danskhedens tjeneste. Desværre har salgstallene været skuffende. I de første 3 måneder solgtes under 50 eksemplarer, men vi har dog ikke mistet modet endnu og arbejder videre med nye planer for den lille serie. Det kan dog ikke nægtes, at den manglende interesse har givet anledning til overvejelser om arbejdet og pengene med fordel kunne anvendes til andre formål inden for HS omfattende virkefelt.

Hvis man betaler sit kontingent – og det er jo en forudsætning for at være medlem – modtager man automatisk vor medlemspublikation *Sønderjyske Årbøger*, som i 1987 udkom i det sædvanlige omfang. I det ydre skete der en lille ændring, idet vi valgte en ny papirkvalitet, som skulle gøre det muligt at gøre billedgengivelserne mere skarpe. Fra redaktionens side arbejdede man for at kunne udsende bogen lidt tidligere end normalt, således at de indlagte brochurer kunne være med til at give medlemmerne gode julegaveideer. Men selv om bogen var trykt færdig de første dage af november, strandede den desværre hos bogbinderen – og det var vi meget kede af. I år vil vi – endnu en gang! – gøre et tappert forsøg på at få årbogen frem til medlemmerne nogle uger før juleforberedelserne bliver rigtig hektiske. Redaktionen af Sønderjyske Årbøgers artikelstof er nu overtaget af arkivar Lars N. Henningsen.

Planlægningen af Sønderjyske Årbøgers *100-års jubilæum* i 1989 skrider godt fremad. Fhv. skoleinspektør Børge L. Barløse arbejder støt og flittigt på det store register over indholdet af de mere end 27.000 sider, som årbøgerne har bragt i det forløbne århundrede. Desuden er det takket være stor velvilje fra landsdelens største pengeinstitutter og private fonde lykkedes at skabe økonomisk baggrund for udgivelse af en særligt stor og righoldig jubilæumsårgang næste år.

Også i skriftrækken har vi en række planer. For en del år siden udgav Peter

Kr. Iversen i HS skriftrække kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog, men årene 1831–36 manglede, idet disse år simpelthen ikke kunne findes. Nu er de heldigvis dukket op, og optegnelserne fra disse år er ikke de mindst interessante. Peter Kr. Iversen har nu klargjort dem til udgivelse, og bogen kan forventes i 1988. En anden interessant bog på vej er den unge Århus-historiker Svend Sørensens værk om de sønderjyske rømningsmænd: de indkaldte soldater under 1. verdenskrig, som valgte at gå over grænsen til Danmark. Det er et spændende emne, som hidtil har savnet en moderne fremstilling. Også i studierien er der noget på vej.

En nyskabelse bliver serien »Sønderjyske billeder«, der er tænkt som mindre hæfter på 48–64 sider, hvori emner fra den sønderjyske historie og topografi kan præsenteres i form af fotografisk dokumentation. Det første bliver om H.P. Hanssen, en bearbejdning af udstillingen, som blev præsenteret på Folkehjem i anledning af 50-året for stiftelsen af H.P. Hanssens mindefond.

Sønderjysk Månedsskrift burde holdes af alle vore medlemmer! En gennemgang af vore kartoteker har imidlertid vist, at langt under halvdelen af medlemmerne er abonnenter. Vi har derfor i forbindelse med introduktionen af det nye format og nye layout i januar 1988 forsøgt et fremstød over for disse medlemmer, som ikke holder månedsskriftet. Det gav ca. 120 nye abonnenter – noget mindre end ventet og ønsket, for denne hvervekampagne var dyr – men hertil skal så lægges den nettotilgang af abonnenter, som månedsskriftet havde i 1987 på ialt 160 nye abonnenter.

1987 kan for den nye redaktion af *Sønderjysk Månedsskrift* – Steen W. Andersen, Inge Adriansen og Henrik Fangel – betragtes som en slags indkørringsperiode, hvor en række nye tiltag blev afprøvet. Efter aftale med amtsmuseumsrådet er således den hidtidige ordning med optryk af artikler fra museumsårbogen ophørt, og i stedet betaler museerne for to sider i hvert nummer af månedsskriftet, hvor der bringes nyt om museerne og deres arrangementer. Nyskabelser vækker altid debat, og således vil det også gå med den nye udformning af *Sønderjysk Månedsskrift*, som vi nu har set gennem fire numre, men vi håber at debatten vil være positiv, ligesom de fleste af de tilkendegivelser, redaktionen allerede har modtaget, har været det.

Ud over de allerede nævnte foretagender har Historisk Samfund i 1987 også deltaget i eller selv arrangeret *andre aktiviteter*, jeg tænker her bl.a. på den slægtshistoriske kursusvirksomhed på landsarkivets læsesal. Af større arrangementer er der grund til at nævne, at Dansk historisk Fællesforening i 1987 afholdt sit årsmøde på Folkehjem i Aabenraa med besøg på landsarkivet og udflygt til Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig i Flensborg. Vore kolleger fra de historiske organisationer i den øvrige del af landet fik således mulighed for at stifte bekendtskab med vort arbejde og til at høre lidt om sønderjysk

historie bl.a. ved professor Troels Finks gennemgang af portrætgalleriet i billedsalen på Folkehjem. Det er altid inspirerende at møde fagfæller, og vi tror, at de andre historiske organisationer fik noget med hjem fra Sønderjylland.

Takket være tilskud fra en række fonds, og ikke mindst fra Sønderjyllands amtskommune til vor daglige drift, har Historisk Samfund i 1987 været i stand til at fortsætte sin virksomhed på alle områder og planlægge nye aktiviteter. Fundamentet er imidlertid medlemstilslutningen, pr. 1. april var vi 2899 medlemmer, og styrelsen tror og håber, at det gennemsnitlige medlem synes, at kontingentet til Historisk Samfund og abonnementet på Sønderjysk Månedsskrift er penge, der er givet godt ud, og derfor fortsat er indstillet på at bakke op bag styrelsens arbejde, således som det er kommet til udtryk i denne beretning.

Herefter aflagde kassereren, Rasmus Callesen, det reviderede regnskab. Begge beretninger blev godkendt enstemmigt uden bemærkninger fra forsamlingen. Kontingentet blev, som foreslået af styrelsen, for 1989 fastsat til 90 kr., abonnement for Sønderjysk Månedsskrift til 110 kr. og kombineret kontingent og abonnement til 175 kr.

På valg var Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe. Alle blev genvalgt, og det samme gjaldt revisorerne Svend Lyck og Sven Andresen.

Under punktet Eventuelt mindede fhv. frugtavlskonsulent Aage Lauritsen, Ulbølle om en af Ladelunds berømte sønner, bygmester Oluf Madsen, som var mester for Christian IV's storslåede kirke i Kristiansstad i Skåne. Han opfordrede i den forbindelse Historisk Samfund til at arrangere længere udflugter og rejsearrangementer for medlemmerne.

Formanden for Slægtshistorisk Forening i Sønderjylland, lektor Jørgen Wangel, Ulkebøl stillede forslag om, at de lokalhistoriske arkivers samlinger af kirkebogskopier skulle kunne udlånes til biblioteker, således at de kunne udnyttes bedre end i de små arkivers begrænsede åbningstider. Han efterlyste samtidig forbedrede arbejdsforhold for de besøgende i arkiver og biblioteker i de lokaler, hvor mikrofilmslæseapparater er opstillet. Formanden for LASS, fru Ester Feddersen, Tinglev replicerede til forslagene, og formanden Hans H. Worsøe lovede at forelægge Jørgen Wangels tanker på styrelsens møde med amtskredsbestyrelserne, hvori Jørgen Wangel som medlem af Sønderborg amtskredsbestyrelse selv vil kunne deltage.

Efter kaffebordet talte fhv. højskolelærer Jørgen Nielsen, Ollerup, om krigen i 1864 i storpolitisk perspektiv på grundlag af sin bog fra 1987 om dette emne. Efter nogle spørgsmål fra salen sluttede årsmødet. Ungdomsskolen var derefter åben for besigtigelse.

Driftsregnskab for året 1. januar–31. december 1987

UDGIFTER

<i>Arbøger</i>		
Trykning	136.191,60	
Forsendelse	27.660,42	
Honorarer	5.729,15	
Arbøger i alt		169.581,17
<i>Sdj. Månedsskrift</i>		
Trykning	147.772,71	
Forsendelse	18.081,67	
Honorarer	11.919,20	
Andet	10.584,98	
Månedsskrift i alt		188.358,56
<i>Skrifter</i>		
Udgivelser	499.062,13	
Honorarer	59.828,65	
Skrifter i alt		558.890,78
<i>Porto</i>		
Porto generelt	53.718,90	
Fragt ved salg	2.061,76	
Porto i alt		55.780,66
<i>Markedsføring</i>		
Brochurer	26.760,20	
Markedsføring i alt		26.760,20
<i>Medlemsaktivitet</i>		
Egnsvandring	24.981,00	
Slægtshist. kurs.	5.668,70	
Årsmøde	6.198,10	
Amtskredse	8.000,00	
Medlemsaktivitet i alt		44.847,80
<i>Sekretariat</i>		
Lønninger	81.187,27	
Kontorudgifter	15.769,36	
Telefon	2.616,39	
Lønservice	776,87	
Foreningsservice	7.400,57	
Forsikringer	1.082,05	
Gebyrer	82,22	
Andel i varme	14.781,26	
EDB-Anlæg	1.947,00	
Sekretariat i alt		125.642,99
<i>Styrelse</i>		
Møder	10.765,23	
Repræsentation	1.836,64	
Kontingent	237,00	
Gaver og Tilskud	1.995,50	
Kørsel	1.428,07	
Vederlag	4.065,40	
Styrelse i alt		20.327,84
<i>Diverse</i>		
Udgifter	4.967,31	
Renter	26,35	
Diverse i alt		4.993,66
UDGIFTER I ALT		<u>1.195.183,66</u>

Indtægter		
Medlemskontingent		186.906,83
<i>Sdj. Månedsskrift</i>		
Abonnement	135.049,76	
Tilskud	40.000,00	
Lydbånd	983,60	
Annoncer	19.450,00	
Ældre månedsskrifter	1.627,87	
Månedsskrift i alt		197.111,23
<i>Skrifter</i>		
Salg af udgivelser	176.060,26	
Tilskud	293.000,00	
Skrifter i alt		469.060,26
<i>Porto</i>		
Portoindtægter v. fors.	12.147,86	
Porto i alt		12.147,86
<i>Medlemsaktivitet</i>		
Egnsvandring	24.255,00	
Slægtshist. kursus	4.835,00	
Medlemsaktivitet i alt		29.090,00
<i>Sekretariat</i>		
Tilskud fra Amtskommunen	75.000,00	
Leje af kopimaskine	88,04	
Tipsfonden	11.300,00	
Sekretariat i alt		86.388,04
<i>Diverse</i>		
Indtægter	3.952,40	
Renter	60.126,55	
Diverse i alt		64.078,95
Indtægter i alt		<u>1.044.783,17</u>
Årets underskud		<u>150.400,49</u>

Status pr. 31.12.1987

AKTIVER		
Beholdning i pengeinstitutter		433.160,24
Girobeholdning		58.366,12
Kassebeholdning		4.570,47
Momstilgodehavende		<u>96.323,00</u>
Beholdning pr. 31.12.1987		592.419,83
Heraf indgået vedr. 1988		69.737,50
Balance		<u>522.682,33</u>
PASSIVER		
Saldo pr. 1.1.1987		673.082,82
- årets underskud		<u>150.400,49</u>
Beholdning		522.682,33
er henlagt til:		
Egnsvandring		13.000,00
Biografier		30.000,00
Årbogsregister		150.000,00
Aabenraa Bys Historie		121.883,95
Andre udgivelser		100.000,00
Overført til næste år		<u>107.798,38</u>
Balance		<u>522.682,33</u>

Aabenraa, den 21.3.1988
Rasmus Callesen, kass.

Ovenstående regnskab har vi gennemgået og fundet i orden.
Bilagene er ved stikprøve gennemgået, og beholdningerne
er afstemt efter kontoudtog og saldomeddelelser.

Aabenraa, den 20. april 1988
Sign. Svend Lyck Sign. Sv. Andresen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, Tinglev, tlf. 04 64 40 62.

Ved årsmødet i 1987 afholdtes et kursus i materiel arkivpleje, ledet af den lokalhistoriske konsulent, Henrik Fangel, der fortalte om arkivet og dets indretning. Arkivar Lars N. Henningsen fortalte om arkivaliernes ordning, mærkning og pakning, og konservator Martin Degn Pedersen om, hvad man selv kan gøre, og hvad man absolut ikke må gøre med hensyn til restaurering og konservering.

LASS afholdt i april i samarbejde med Historisk Samfund for Als og Sundeved og Historisk Samfund for Sønderjylland en temadag over emnet formidling.

Årets dyrskueudstilling var arrangeret af arkiverne i Hejls-Hejlsminde, Hørup, Løgumkloster, Skodborg, Tønder og Ulkebøl. Den udarbejdede plancheudstilling blev senere anvendt som arbejdsmateriale ved SLA's kursus på Uge folkehøjskole.

Arkivdagen i oktober var et besøg i Skærbækegnens museum og Skærbæk lokalhistoriske arkiv. Der er desuden afholdt et registreringskursus.

Fotokopieringskampagnen 1987 resulterede i 12.186 kopier af arkivalier i Landsarkivet, som blev købt af medlemmerne.

Der er i 1987 etableret et samarbejde mellem LASS og Arbeitsgemeinschaft Volkskundlichen Sammlungen im Kreis Schleswig-Flensburg.

Ved slutningen af året er man begyndt at forberede foreningsarkivindsamling og -registrering i Sønderjylland.

Der er nu 45 medlemmer af foreningen.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for sønderjysk lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 58 60.

Træffes normalt daglig ti.-fr. kl. 9-14 eller efter aftale.

Arbejdet som lokalhistorisk konsulent er igen i 1987 foregået i nær kontakt med LASS (Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland), og konsulenten har deltaget i foreningens bestyrelsesmøder.

LASS nåede i 1987 op på 45 medlemmer, men der oprettes stadig nye lokalhistoriske arkiver, alle på sogneplan. Den lokalhistoriske konsulent har således medvirket ved oprettelse af lokalhistoriske arkiver i Bevtoft, Arrild og Branderup, alle i Nørre Rangstrup kommune, hvor der via biblioteket er etableret et samarbejde mellem arkiverne med henblik på at sikre rimelige opbevaringsforhold for arkivalier samt ensartet registrering.

Konsulenten har aflagt besøg i 13 arkiver, et par steder i forbindelse med arkivets eller den lokalhistoriske forenings generalforsamling, i nogle tilfælde for – efter ønske fra det pågældende arkiv – at besigtige lokalerne med henblik på en vurdering af sikkerhed, i andre tilfælde for at vejlede vedrørende registrering. I et enkelt tilfælde har konsulenten været inddraget i en forhandling med kommunale myndigheder vedrørende evt. tilskud til arkivarbejdet.

Sådanne besøg er meget værdifulde, idet de giver mulighed for at diskutere det pågældende arkivs struktur og funktion, ligesom de kan bidrage til, at registreringsarbejdet får et ensartet præg i overensstemmelse med de normer, der er fastlagt af SLA.

Dette er især vigtigt i forbindelse med den indsamling af foreningsarkivalier, hvis planlægning LASS tog hul på i 1987. Konsulenten fungerer i denne forbindelse som

sekretær for LASS, indtil indsamlingskampagnen går igang, og der ansættes en leder af kampagnen. Det er meningen, at konsulenten herefter skal fungere som tilsynsførende for dette projekt.

Ud over disse besøg i arkiverne har konsulenten ved telefoniske henvendelser ydet vejledning og rådgivning, dels til enkeltpersoner, dels til foreninger og arkiver. Der har været fem manuskripter til udtalelse og er givet råd vedrørende det videre arbejde med disse manuskripter.

I konsulentens arbejde tegner der sig nogle tyngdepunkter. I de 2½ år, konsulentordningen nu har fungeret, har det vist sig, at der er problemer eller spørgsmål, der gentager sig gang på gang fra arkiv til arkiv:

- 1) de lokalemæssige forhold er langt fra tilfredsstillende alle steder. De lokaler, der bl.a. ved kommunal velvilje er stillet til rådighed for arkiverne, er set fra en arkivmæssig synsvinkel ofte alt for langt fra det optimale.
- 2) de driftsmidler, der står til arkivernes rådighed, er i mange tilfælde alt for få, til at arbejdet kan siges at foregå på tilfredsstillende vis, således at arkivalierne kan opbevares på betryggende og rimelig vis.

Disse to hovedproblemer hænger naturligvis sammen med, at de allerfleste arkiver er foreningsdrevne. Kontingentindtægter danner det økonomiske grundlag for foreningen, der ofte må supplere disse indtægter for at sikre en rimelig arkivdrift. Holdningen til kommunale tilskud er vidt forskellig fra arkiv til arkiv, både hos arkivernes bestyrelser og hos de kommunale myndigheder. Ofte møder man dog hos kommunerne en betydelig velvilje overfor det arbejde, der udføres i de lokalhistoriske arkiver, og det er ikke helt umuligt at fremskaffe de ofte meget små beløb, der – når arbejdskraften er gratis – skal til for at arbejdet i arkiverne kan foregå på tilfredsstillende vis.

Der er næppe tvivl om, at de lokalhistoriske arkiver i de kommende år – efterhånden som arkiverne vokser – vil blive nødt til at lægge tid og kræfter i arbejdet for at skabe dels rimelige lokaleforhold dels økonomisk sikkerhed for arkivets drift. Dette vil naturligvis smitte af på konsulentens arbejde.

Historiske Samlinger i Institut for sønderjysk lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel

Åbningstid: ti.-fr. kl. 9-14 eller efter aftale.

Billedsamlingen har i 1987 haft en tilvækst på 90 afleveringer, fordelt på 2344 positiver og ca. 2500 negativer. Blandt de større afleveringer er 1056 glasnegativer – hovedsagelig portrætter – af fotograf Richard Reich, der virkede som fotograf i Augustenborg før 1920. Mængden af rensede og ordnede glasnegativer er nu så stor, at det stålskab, der anskaffedes i 1986, og som rummer ca. 8000 glasnegativer, er fyldt. Fotograf Sven Geehrtsen, Aabenraa, har afleveret en betydelig samling filmnegativer i form af affotograferinger af ældre Aabenraa-billeder og hertil en stor samling forstørrelser af disse billeder, som vil være særdeles anvendelig ved udstillinger. Herudover er et meget stort antal pressebilleder afleveret fra Jydske Tidendes og Vestkystens lokalredaktioner i Aabenraa.

Instituttet har også i år modtaget flere samlinger af familiefotos, dvs. større mængder af portrætter og gruppebilleder vedrørende en enkelt familie. I et enkelt tilfælde var en samling på 270 sådanne familie-billeder fuldstændig uden oplysninger om, hvem billederne forestiller, fordi man i familien ikke havde sørget for, at slægtens ældste i tide fik sat navn på portræterne – noget som desværre alt for ofte sker. Dette gjaldt dog ikke for

den største aflevering af denne art, nemlig Gunder Nissens efterladte billedarkiv med 325 portrætter af slægten Nissen fra Strandelhjørn og dens mange forgreninger. Til alle disse billeder foreligger præcise oplysninger med fødselsdato, dødsdag, ægtefælles navn osv.

Af andre afleveringer til de historiske samlinger skal nævnes 1 stambog, adskillige sangbøger, opbyggelsesskrifter og salmebøger samt skolebøger; desværre mangler tid og personalemæssige ressourcer til en fyldestgørende registrering heraf. Det samme gælder i nogen grad båndsamlingen. Der er blevet udarbejdet en samlet registratur, ligesom der er lavet et alfabetisk register til de bånd med interview med ældre mennesker fra hele Sønderjylland, som blev optaget i 1960'erne af lærer Jens Kristensen, Ø. Løgum. Denne flittige indsamler af båndinterview døde den 5. februar 1987, næsten 93 år gammel, men den registratur, der nu er udarbejdet, står som et minde om hans store arbejde for de historiske samlinger. Registraturen viser bl.a., at den ældste af de interviewede er født 1872. Der ligger her et enormt uudnyttet materiale til belysning af levevilkår, nationale forhold o.m.a. under fremmedherredømmet. Men heller ikke en aktiv, udrettet indsats for at videreføre dette arbejde med interviews af ældre mennesker har der været ressourcer til, og instituttet har måttet nøjes med at modtage bånd til overspilning. Ialt er samlingen forøget med 25 optagelser på denne måde, bl.a. fem ældre optagelser med Ingeborg Refslund Thomsen.

Jens Ravn Jensen har stået for dette arbejde samt for arbejdet i mørkekammeret, og fru Inge Skifter Andersen har især været beskæftiget med en nyordning af samlingen af Aabenraa-billeder. Fru Birte Wive måtte af helbredsmæssige årsager ophøre med sit arbejde i samlingerne i begyndelsen af året efter 11 års flittig indsats. Instituttet er hende stor tak skyldig.

Ingrid Rasmussen, der har været ansat i jobtilbud, har især været beskæftiget med udarbejdelse af registraturer til billed- og negativ-samlingen, ikke mindst C.C. Biehls glasnegativsamling. Arbejdet med kopiering heraf skrider sikkert frem, og mange lokalhistoriske arkiver har benyttet sig af tilbudet om at få kopier af denne samling. Ialt er 2336 glasplader nu kopieret, og heraf har de lokalhistoriske arkiver indtil nu modtaget 936 kopier. Kopieringen vil forhåbentlig kunne afsluttes i 1988.

Filmsamlingen er blevet nøje gennemgået, bl.a. i samarbejde med Ole Brage fra Danmarks Radio, der har kopieret en række film og leveret original + kopi retur. Trods flere ansøgninger om støtte er det ikke lykkedes lokalt at skaffe midler til kopiering af samlingernes Aabenraa-film, således at de kan blive tilgængelige for interesserede. De Aabenraa-film og enkelte andre film, der foreligger i kopi, blev vist i forbindelse med Aabenraa Museums 100-års jubilæum i november.

Fra samlingerne er udlånt ialt 341 billeder i form af kopier, fordelt på 56 lånere. Hertil kommer 13 arkiver, der har fået leveret 672 kopier af C.C. Biehls glasnegativer, mens 1 arkiv har modtaget en kopi af Davidsens glasnegativsamling, ialt 175 stk. Blandt lånerne har været et par videoselskaber, der har skullet bruge historisk billedmateriale i deres produktion. Fra samlingerne er endvidere leveret ca. 70 illustrationer til Historisk Samfunds bog om Ensted sogns historie.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Af medlemmer nu vi hundrede har, hvoraf de halve til årsmøde var, og hørte om regnskab som kildevæld af regnskabschefen hr. Mathiesen selv. April et møde med nestor vi får, Carl Langholz med slægt i halvt hundred år.

September tilbage i tid vi gik, Langelos slægt i fem sekler vi fik.

Hr. Johannes Lind i november om: EDB-brug i historien, kom.

Fastelavnslørdag soldater os gav: Musaeus om Jens'en så stolt og brav.

Dertil vi ved møder har skabt kontakt og arbejdet sammen, som var vor agt!

Hjemmeværsregion III's historiske udvalg.

Kontaktperson: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 3, Rurup, Toftlund, tlf. 04 83 15 37.

Arbejdet er opdelt distriktsvis – efter Hjemmeværn(HJV)'ets system – med en formand for hvert distrikts historiske udvalg samt kontaktpersoner i hvert HJV-kompagni. Alle opfordres til at indsamle og aflevere, evt. låne, hvad der findes om HJV, især fra HJV-foreningerne 1946–49 og fra det statslige hjemmeværns start i 1949. Især fra denne tid har vi meget lidt materiale. Alt det indsamlede materiale registreres og opbevares ved HJV-distrikterne.

Der er stærke kræfter igang for at samle midler til oprettelse af et Hjemmeværnsmuseum i barak H2 i Frøslevlejren.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Formand: Boye Andersen, Storegade 84, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 46 63.

Ved generalforsamlingen i foredragssalen på Sønderborg slot holdt Flemming Rieck lysbilledforedrag om Rensdyrjægerne fra Jels.

Årets heldagsudflugt den 13. juni gik til Knivbjerg, Aller kirke, Skamlingsbanken, Koldinghus og Ågård frimenighedskirke. På efterårsturen den 26. september fulgte vi med læge Valdemar Dreyer som vejviser i og ved Nørreskoven i sporene efter Christen Hansen fra Elstrup, hvis dagbog blev udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved i 1986.

Temaet for efterårets foredragsrække var »Overtro«. Den 15. oktober talte mag.art. Jens Chr. Johansen om emnet Når djævelen er ude ... Trolddom i det 17. århundredes Jylland, den 29. oktober talte mag.art Birgitte Rørbye om kloge koner og kloge mænd, og den 12. november sluttedes af med lektor, mag.art. Klaus Ebbesen, der fortalte om oldtidens ofringer og moseligene og tog sit udgangspunkt i Boeskildefundet fra Als. Alle tre foredrag var særdeles velbesøgte.

Emnet for årbogen 1987, »Fra Als og Sundeved bind 65« var »Mejerier på Als og Sundeved«. Stoffet var samlet af Erik Manthei Nielsen, og de fleste illustrationer stammer fra Lokalhistorisk Arkiv i Nordborg.

Augustenborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg kommune

Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 04 47 18 08.

Åbningstid: onsdag kl. 9–12 eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg.

Arkivet har nu bestået i ti år og har i dag 328 medlemmer, mens der ved oprettelsen var 50. Året 1987 har været præget af en opgangslinje som de foregående år. Der er tilgæet arkivet 280 fotos/billeder og 1130 stk. (sider) andre arkivalier, og den samlede beholdning er nu 6190 fotos og 19.100 arkivalier.

Særligt bør nævnes en slægtsfortegnelse på 520 sider vedr. den vidtforegrene Moltslægt, som findes i USA, specielt på Als, men også udbredt i den øvrige del af Danmark.

Egnsvandringen gik til Kettingsskov og her deltog 90 personer. På generalforsamlingen

omtalte formanden arkivets arbejde med indsamling og registrering samt øvrige ekspeditioner, som androg ca. 600 sager.

Vi har holdt fire bestyrelsesmøder samt flere møder med fredningsstyrelsen i anledning af tildeling af fire værelser, som har tilknytning til det bestående arkiv. Den betydelige udvidelse i kommunens fredede bygning sikrer os gode rammer for arkivarbejdet i de kommende år.

Bov kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 04 67 16 18.

Bov Museum – Oldemorstoft

Bovvej 2, 6330 Padborg

Åbningstid: onsdag og lørdag kl. 15–17, skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans Henrik Bang (se ovenfor)

Bov museum har i det forløbne år fået en udvidelse af sit museumsareal, idet man har overtaget tre stuer mere i hovedbygningen, så man nu har næsten hele bygningen.

Man startede med at benytte rummene til særudstillingen i 1987: »Kobbermøllen«. En særudstilling i juni måned, som kom i stand ved hjælp af lån af museumsgenstande fra skoleleder B. Daetz, Kobbermølle danske skole. Kobbermøllen lå før 1920 i Bov sogn.

Fhv. landbrugskonsulent Drewsens landbrugssamlings anbringelse i en bygning ved museet, er der blevet arbejdet videre med og mulighederne er meget forbedrede. Besøgstallet har været godt 1000.

Foreningen har haft følgende arrangementer: generalforsamling med foredrag af fhv. højskoleforstander K. Andresen, Kollund, lærer Johs. Iversen: bibelhistorie på sønderjysk, busudflugt til Trøjborg og Møgeltønder, busrundtur i kommunen, foredragsaften med lysbilleder i Frøslev: H. Duggen, Harreslev »Teglværker langs Flensborg fjord«, lysbilledforedrag i Holbøl af lokalhistorisk konsulent H. Fangel »Landsby og stationsby omkr. 1900«. Foreningen har nu 390 medlemmer.

Broager kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Svend Hollensen, Mølmark 25, 6310 Broager, tlf. 04 44 11 29.

Den 25. marts afholdtes generalforsamling, hvorefter Poul Andersen, Munkemølle, fortalte om sine oplevelser som marksbonde i mellemkrigstiden. Den 25. juni indbød vi til aftentur til Nydam mose og Sandbjerg slot, hvor P. Petersen, Skovbøl, og K. Baggersgård fortalte. Den 25. november var der efterårsmøde, hvor Georg Rasmussen fortalte løst og fast om vor egn i ældre tid.

Foreningens medlemstal ligger ret konstant på 175. Foreningen driver lokalhistorisk arkiv (se ndf.) og har udgivet fire skrifter om egnen. De to første er udsolgt, men af nr. 3 og 4 er enkelte eksemplarer endnu til salg ved henvendelse til Ihles boghandel, tlf. 0441 10 00.

Lokalhistorisk Arkiv

Møllegade 5, 6310 Broager, tlf. 04 44 16 13.

Åbningstid: tirsdag kl. 16–18.

Leder: Lory Carstensen, Vemmingbundvej 26, 6310 Broager.

Bredebro kommune*Lokalhistorisk Samling*

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 04 74 14 28

Åben efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 04 74 12 31.

Christiansfeld kommune*Lokalhistorisk Forening for Christiansfeld og Omegn*

Formand: Karen Bjørnsen, Skovvænget 7, 6070 Christiansfeld.

Lokalhistorisk Arkiv for Christiansfeld kommune

Nørregade 12, 6070 Christiansfeld, tlf. 04 56 25 98.

Åbningstid: tirsdag kl. 17.30–18.30 eller efter aftale.

Leder: Ole L. Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 04 56 31 88.

Foreningen, der har 67 medlemmer, har i løbet af året været på to aftenbesøg, henholdsvis hos amatørarkæolog Niels Boysen, Høkkelbjerg, for at se hans arkæologiske samling, og hos Peter Hansen Clausen, Frørup, for at se samlingen af landbrugsredskaber, der er samlet fra hele landsdelen, dog mest fra Frørup.

Lokalhistorisk arkiv har i 1987 modtaget 71 afleveringer, hvoraf kan fremhæves arkitekt og bygmester A.H. Andersens store samling af forretningsregnskaber og alt om arkitektvirksomhed. Læg, bøger og tegninger udgør ialt 325 enheder, deraf alt om Håndværkerforeningen for Christiansfeld og omegn med den tilhørende tekniske skole, som A.H. Andersen var forstander for i mange år. Også hans søn Aksel Popp Andersens samling af egne tegninger fylder godt i arkivet med 231 enheder, mest om nybygning og ombygninger af mejerier over alt i landet. Men også vejassistent Klochs private arbejds papirer med fotonegativer og ialt 75 læg bør nævnes. Arkivlederen har været heldig at få to medarbejdere til hjælp ved det daglige arbejde. Der har været mange besøg på arkivet, ligesom der har været en del skriftlige henvendelser fra ind- og udland.

Lokalhistorisk Forening for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 05 57 47 54.

Lokalhistorisk Arkiv for Hejls-Hejlsminde.

Åbningstid: tirsdag kl. 15.30–17.30.

Leder Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 05 57 44 65.

Der har været stor aktivitet omkring udstillinger. I april vistes en udstilling med ca. 100 fotos om præstegården og dens beboere 1817–1987 i anledning af bygningens restaurering. Foreningen var med på fællesdyrskuet i Aabenraa i juni med en planche om Hejlsmindes historie. Hejlsmindeudstillingen vistes igen i juli i Mindegårdens lade for sommergæsterne. Der var 110 besøgende. I oktober holdtes generalforsamling med lysbilledforedrag af Henrik Fangel og i november holdt Arne Buhrkall, Øster Lindet foredrag om landbrugets udvikling belyst gennem landbrugsbygningernes historie.

Den ydre aktivitet har haft positive følger for foreningen og arkivet, idet mere end 400 mennesker har set vore udstillinger i årets løb, deriblandt mange, der aldrig før har frekventeret foreningen.

Arkivets samlinger er forøget med ca. 700 fotos og andet materiale såsom regnskabsbøger og foreningsprotokoller. Interessen for det lokalhistoriske arbejde er voksende, således har to menige medlemmer meldt sig til at registrere indkommet materiale.

Økonomisk er der også fremgang. Vi har fået 6000 kr. i tilskud fra kommunen, som vi vil bruge til indkøb af et brandsikkert arkivskab. Udstillingerne har også forbedret

økonomien, idet entréindtægten har oversteget udgifterne til fremstilling af billederne. Desuden har foreningen fået anskaffet sine egne udstillingsrammer. Der er håb om, at vi i forbindelse med ombygningen af plejehjemmet får mere plads til arkivet.

Gråsten kommune

Historisk Forening for Graasten By og Egn

Formand: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten, tlf. 04 65 82 44.

Ved generalforsamlingen i april 1987 i Rinkenæshus havde vi professor Troels Fink som taler. Hans emne var, »Da landsbyfællesskabet i Rinkenæs blev oprettet i 1500-tallet.«

Ved en byvandring arrangeret af Turistforeningen i Graasten medvirkede formanden, som på turen gennem byen fortalte om husenes historie og arkitektur. Turen sluttede på slottet, hvor slotsgartner Moseholt var fører på en tur gennem parken.

Sommerudflugten gik fra Graasten over Felsted ned til Krusmølle og til Aabenraa, forbi Jørgensgård og til Knap og en smuk tur rundt på Løjtland, for så at standse ved Løjt kirke, hvor pastor Bruuhn fortalte meget fængslende om kirkens altertavle. Videre kørte vi til Kalvø og turens sidste mål var Knivsbjerg.

Til efterårsmødet i november var ca. 80 medlemmer mødt op. Vi havde lederen af Institut for sønderjysk lokalhistorie, Henrik Fangel, der talte om landsbyens og stationsbyens udvikling. Foredraget var ledsaget af lysbilleder, der stammede fra C. C. Biehl's samling, billeder der er ca. 75 år gamle. Samme aften kunne vi uddele vort årsskrift nr. 13, ligesom der var mulighed for at købe de »julekort« foreningen har ladet fremstille. Motivet er Graasten slot, som det så ud i 1720, dets storhedstid.

En uge senere havde foreningen så fornøjelsen at kunne bringe bogen: »Graasten – et slot og et sogn«. Bogen er blevet godt modtaget af anmeldere og købere, så det er svundet stærkt i oplaget. Overskuddet tilgår Historisk forening og vil blive anvendt til eventuelle andre udgivelser samt foreningens og arkivets virksomhed i henhold til formålsparagraffen.

Graasten kommunes lokalhistoriske arkiv

Ahlmannsparken, 6300 Graasten, tlf. 04 65 13 75 (biblioteket).

Åbningstid: mandag kl. 14–16 eller efter aftale.

Leder: Poul Andersen (se ovf.).

Arkivets samlinger vokser støt med omkring 60–70 afleveringer om året af person- og foreningsarkiver samt ejendomsarkiver m.m. Billedsamlingen, som i øjeblikket er under omregistrering, er på ca. 3.500 billeder. Arkivet har i det forløbne år arrangeret en udstilling i Sparekassen Sønderjylland, Graasten. Udstillingen viste med billeder og kort byens udvikling i de sidste 100 år. Endvidere bidrog arkivet med lidt materiale ved en udstilling på biblioteket om juleskikke. På biblioteket formidlede vi også, at den af Institut for sønderjysk lokalhistorie arrangerede mindeudstilling om H. P. Hanssen, blev opstillet.

Arkivet har i åbningstiden en del besøgende, der søger oplysninger om familie, ejendomme og begivenheder. I de fleste tilfælde kan vi give den ønskede hjælp. Dette gælder også en række skriftlige eller telefoniske spørgsmål. Vi arbejder også med at fremstille en registrant, og har foreløbig registreret vore person- og foreningsarkiver samt vor ret store kortsamling.

Haderslev kommune*Haderslev byhistoriske Arkiv*

Haderslev bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 55 33.

Åbningstid: onsdag kl. 14-18 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

Byarkivet blev i 1987 besøgt af ca. 600 personer. Blandt de besøgende var som sædvanligt gæster fra udlandet, fortrinsvis fra USA, Australien og Tyskland, som søger deres forfædre i Haderslev. Desuden bruges arkivet flittigt af skoleklasser, især fra folkeskole, teknisk skole og daghøjskolen, mens der er en beklagelig mangel på besøg af gymnasie- og HF-klasser. Arkivet har også i 1987 været brugt af universitetsstuderende, der skriver opgaver, og forskellige interessegrupper har været på aftenbesøg på arkivet, for at få forevist, hvad der gemmer sig på vores hylder. Indkomstjournalen tæller ca. 150 numre. Blandt afleveringerne har der været nogle meget omfangsrige, bl.a. fra Indre Mission og Teknisk Forvaltning. Arkivets ordning med dagbladene om aflevering af pressefotos resulterede også i 1987 i en sand strøm af mange hundrede fotografier.

Arkivet har besvaret en lang række forespørgsler fra ind- og udland og hjulpet til med at finde forskelligt jubilæumsmateriale frem til institutioner m.v.

Vi har hver måned haft en lille plancheudstilling i et af bibliotekets vinduer, og næsten hver udstilling har givet respons fra publikum, enten i form af afleveringer eller oplysninger om det udstillede.

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune

Formand: Krista Lyngby, Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 55 33.

Samvirket bestod også i 1987 af de lokalhistoriske arkiver i Halk, Hoptrup, Moltrup, Starup, Vilstrup og Vonsbæk og foreningerne Haderslev Slægtsforskerforening og Haderslev arkiv- og museumsforening.

Det kommunale tilskud i 1987 var på 25.000 kr., fordelt på en driftspulje (15.000 kr.) og en publikationspulje (10.000 kr.). Driftspuljen skal ifølge vedtægterne bruges til anskaffelse af arkivmaterialer m.v., mens publikationspuljen bruges til støtte til lokalhistoriske publikationer. Da Samvirket prioriterer anskaffelse af brandsikre skabe til arkiverne højest, indkøbtes i 1987 skabe til Hoptrup og Vilstrup (pris ca. 11.000 kr.). Desuden blev der givet tilskud til indkøb af reoler, anskaffelse af forskellige billedsamlinger, bånd til interviews m.m. Hele publikationspuljen blev givet som støtte til en bog om Haderslev postvæsens historie.

I 1987 mistede Samvirket tre meget aktive og vidende lokalhistorikere, nemlig Aksel Bramsen, Vonsbæk, Jeppe Kjær og Verner Jensen, begge Halk.

Haderslev Arkiv- og Museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 73 62.

Foreningens foredragsvirksomhed havde sammenhæng med Haderslev Museums 100 års jubilæum i 1987 og havde temaet Haderslev og Sønderjylland i Danmarkshistorien. Der var to foredrag i efteråret 1987 og to i foråret 1988 af middelalderarkæologen Rikke Agnete Olsen.

Sensommerudflugten gik til Vejen Kunstmuseum, Skibelund krat, herregården Sønder-skovgård, som er under restaurering, og sluttede i Hygum Hjemstavns gård.

Forlaget Gammelting udgav Sven Ohlsen: Djernæs Strandbys historie. Til foreningens medlemmer udsendes udstillingskataloget »Jordens skatte« med beskrivelse af Haderslev Museums store jubilæumsudstilling af danefæ fra området.

Haderslev Slægtsforskerforening

Formand: Lizzie Knoop, Braineparken 31, 6100 Haderslev, tlf. 04 52 90 58.

Højer kommune*Højeregns lokalhistoriske arkiv*

v/Folmer Christiansen, Strandvejen 16, 6280 Højer.

Lundtoft kommune*Historisk Sogneforening for Bovrup-Varnæs**Bovrup-Varnæs Sognearkiv*

Aktivcentret, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: mandag kl. 16–18, torsdag kl. 18–20 (sept.–april), eller efter aftale.

Arkivleder og formand for foreningen: Ib Andersen, Lindeallé 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 04 93.

Den 14. november 1987 blev Bovrup Aktivcenter indviet efter en gennemgående renovering. Derved blev sognearkivet flyttet op på anden sal, hvorved der blev skabt bedre forhold for arkivarbejdet. Arkivet kunne med den nye placering indrettes mere praktisk og tidssvarende. Arkivet består af to rum, et arkivrum til arkivalier og fotografier, og en »læsestue« med mulighed for udstilling af gamle redskaber og plads til arkivets bogsamling. På gangen udenfor arkivet findes en stor montre, der udfylder den ene væg, med plads til de større ting. En montre er ophængt ved biblioteket (på første sal), hvor bl.a. nyherhvervelser kan vises. Vi er meget tilfredse med de nye lokaliteter og ser gerne besøg af interesserede. I januar 1987 blev der i sognearkivet og tilstødende møderum afholdt det årlige fællesmøde for de lokalhistoriske foreninger i Lundtoft kommune. – Det kan nævnes, at sognearkivet har en samling på knap 2000 fotografier og lysbilleder. Tilvæksten af lysbilleder er på ca. 100 årligt. Fotografier i privat eje affotograferes og vises ved de årlige hjemstavnsaftener i Varnæs og Bovrup, hvorefter lysbillederne indlemmes i sognearkivets samlinger.

Fra foreningens aktiviteter kan nævnes den årlige historiske tur, der 1. juni 1987 gik til Felsted sogn, hvor vi besøgte Skovbølgård, Grøngrøft og Felsted kirke. Især Skovbølgård med den smukke gamle hovedbygning og voldgrav er et besøg værd. – De to hjemstavnsaftener er der god tilslutning til. 90 hørte i Varnæs skole Torp Friis Møllers foredrag om Hærvejen, og 80 mødte op på Bovrup Gæstgivergård, hvor Marie Steg Kasina fortalte om gården Ravnhøj og fremdrag uddrag af faderens optegnelser.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: Peter Petersen, Eskedalvej 8, Ny Skovbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 06 28.

Foreningens arkiv:

Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åben efter aftale.

Leder: Hans Jørgen Thomsen, Tumbøl Bygade 4, Tumbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 52 52.

Generalforsamling afholdtes i januar i Tumbøl kro, hvor Poul Dannow, Bylderup, fortalte om gamle redskaber og viste lysbilleder. I juli var foreningen på en aftentur langs Hærvejen fra Gejlå til Bov, hvor museet besøgte. Der sluttedes af i Bov kro, hvor H. H. Bang fortalte om Bov sogns historie. Den 3. november udmålte matrikeldirektoratet på stranden ved Strandgade vandstanden for stormfloden den 14. nov. 1872. Der skal senere rejses en sten med vandstandsmærke. Ved et møde i Felsted kro den 30.

november blev foreningens årbog nr. 5 på 115 sider præsenteret og solgt. Den er trykt i 350 eksemplarer.

Foreningens arkiv er flyttet fra kælderen i Felsted skole til et lokale på rådhuset i Felsted. Indretning af lokalet og registrering af arkivmaterialet er i gang. I juli måned var der udstilling af gamle dokumenter på rådhuset i Felsted.

Lokalhistorisk Forening for Klipleve sogn

Formand: Peter M. Petersen, Vestervang 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 76 88.

Lokalhistorisk Samling

Klipleve skole, Skolegade 12, Klipleve.

Åben efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Klipleve, 6200 Aabenraa, tlf. 04 68 76 28.

Foreningens medlemstal ligger ret konstant på ca. 210. Vi har i år udsendt 5. årgang af »Fra Klipleve Sogn« i 350 eksemplarer, der dog ikke alle er solgt.

Der er afholdt to udflugter, en eftermiddagstur til Lyksborg Slot, og en aftentur til Ensted Sogn. Derudover har vi haft en udstilling af gamle billeder med på Klipleve Marked.

Arkivet modtager til stadighed en del gamle billeder, bøger og lign. Fra den nedlagte Brugsforening i Bjerndrup, har vi fået en meget gammel butiksvægt, og bager Weber, Bjerndrup, har, efter at have nedlagt sit bageri, skænket os den gamle butiksdisk.

Fra Sparekassen Sønderjyllands Klipleve-afdeling har vi fået en pengegevare på 2000 kr.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf. 04 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv

Åbningstid: efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 04 74 42 04.

Året 1987 blev et godt år for såvel Historisk Forening som for Lokalhistorisk arkiv. Ønsket om andre og mere velegnede lokaler til et efterhånden omfattende arkivmateriale blev ikke opfyldt. Derimod fortsatte arkivarbejdet med uformindsket styrke. Der blev afleveret 81 effekter til arkivet, 14 til museet.

En eftermiddag for foreningens medlemmer med besøg i arkivet, efterfulgt af et samvær i Løgumkloster forsamlingshus, hvor arkivets leder, Frede Gotthardsen, orienterede om dets opbygning og daglige virke, var en udbytterig sammenkomst.

Historisk Forening deltog på opfordring med en lille udstilling på fællesskuet i Aabenraa. Udstillingen har siden da været vist på kommunens plejehjem og samtlige pengeinstitutter.

På den ordinære generalforsamling i oktober gav lokalhistorikeren Henning Haugegaard, Kolding, tidligere Bedsted Lø, et historisk oplæg vedrørende lokalsamfundet Gravlund, der ligger i kommunens østligste område.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-16, om vinteren også mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 04 45 18 10.

Nørre Rangstrup kommune*Lokalhistorisk forening for Toftlund og omegn*

Formand: Ejnar K. Friis, Østergade 48, 6520 Toftlund, tlf. 04 83 12 07.

Nørre Rangstrup lokalhistoriske Arkiv

Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18 eller efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 04 83 14 58.

Arkivet har i løbet af 1987 modtaget 37 afleveringer fordelt på 24 personer og institutioner, omfattende billeder, fotografier og forretningspapirer. Fra et dødsbo har vi modtaget bøger og aviser om sidste verdenskrig samt gamle bøger om Sønderjylland nord og syd for den nuværende grænse. Desuden fik vi fra samme sted testamenteret en legetøjssamling på ca. 90 stk. Arkivet har i årets løb modtaget to foreningsfaner samt forskellige andre effekter. Arkivlederen har i forbindelse med et firmas fødselsdagsfest arrangeret en udstilling af gamle Toftlundbilleder og artikler.

Lokalhistorisk Forening for Arrild og omegn

Formand: Tage Mosby Larsen, Arnumvej 63, Lindet skov, 6520 Toftlund.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Kristensen, Rosenvænget 18, 6541 Bevtoft.

Lokalhistorisk Forening for Branderup sogn

Formand: Niels Chr. Nielsen, Frikjærvej 10, Branderup mark, 6535 Branderup J.

Rødding kommune*Brændstrup Hjemstavnsforening*

Formand: Niels Kristensen, Låsledvej 18, Brændstrup, 6510 Gram.

Arkivet på Brændstrup skole er åbent første mandag i hver måned kl. 15-17.

Brændstrup Hjemstavnsforening startede året med afstemningsfesten den 10. februar, hvor Poul Andersen, Munkemølle, Gråsten talte. Ved generalforsamlingen sidst i marts mødtes vi på Jels Mølle, hvor Verner Schmidt fortalte om møllens historie og viste rundt. Derfra kørtes til Jels Voldsted. Ved generalforsamlingen trak Niels Skøtt Christensen sig ud efter mere end 20 år, og Holger Hansen kom ind i hans sted. Midt i juni havde vi den årlige udflugt med god deltagelse. Vi fulgte den gamle hærvej til Randbøl, Engelsholm og Jelling, hvor provst Bennedsen fortalte om højene, kirken og egnen.

Det har igen været et godt år for foreningen med salg af Brændstrupbogen og med mere materiale til arkivet.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding.

Vi har i årets løb fået tilsagn om lokale i Hjerting forsamlingshus. Med tiden har vi fået mange ting og sager, som ligger i skuffer og skabe, og som kunne have almen interesse. Vi er sikre på, at hvis vi først får et lille arkivrum, der er centralt beliggende ved forsamlingshusets lille sal, så vil mange flere få interesse for sognets historie.

Alle gamle skrifter, vi har lånt og gennemset, er registreret. For et par år siden fik vi alle huse, gårde, ejendomme, kirker, gravhøje og lignende fotograferet til lysbilleder.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Aksel Fredslund, Skolegade 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Åbningstid: medio juni–august kl. 14–17 (undtagen mandag) og efter aftale.

Arkivet, Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: den første tirsdag i hver måned kl. 15–17 eller efter aftale på tlf. 04 84 53 05.

Den 1. december 1986 blev Hjemstavnsgården til den selvejende institution Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård med selvstændig og bredt sammensat bestyrelse. Initiativet har mødt meget stor velvilje fra alle sider, og det er lykkedes at indsamle så store beløb, at Landbrugsmuseet i dag er næsten gældfrit. Den 16. maj åbnede Hygum Hjemstavnsgård for publikum, og ca. 200 besøgende mødte op. Landbrugsmuseet har haft åbent indtil den 13. september, og besøget har været godt.

Hjemstavnsforeningen afholdt den 2. marts et velbesøgt møde, hvor H.P. Jensen, Agerskov fortalte om pigen fra Kamtrup. Den 19. juni var der aftenudflugt til Tørning Mølle med god tilslutning, og den 17. juli afholdtes den store sommerudflugt til Slesvig, Hedeby og Dannevirke under dygtig ledelse af pastor Henrik Andersen, Lintrup.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding.

Den 8. november 1986 udkom Thomas Dinesens Jels-bog »Et tilbageblik« på næsten 400 sider med 225 billeder, til en pris af 190 kr. Vi fik trykt 1100 eksemplarer og har nu solgt over 800. Pengene er hjemme med et pænt overskud. Også udenfor sognet har der været stor interesse for bogen. Samtidig med udgivelsen havde vi arrangeret en godt besøgt udstilling.

Arne G. Larsen talte til generalforsamlingen med emnet »Et tilbageblik for at afstikke nutidskurs«, og den 1. april arrangerede vi udstilling på Dixensminde i anledning af hjemmets 50 års jubilæum. Udstillingen bestod af Dixens breve, billeder, ting m.v.

Poul Ruberg har ledet en studiekreds, hvor man prøver at følge op på »Et tilbageblik«. Vi har arrangeret en tur til forsvarsværkerne ved Bevtoft sammen med Øster Lindet lokalhistoriske forening. Endelig har vi fået færdiggjort vore lokaler på Jels skole, hvor vi arbejder videre med arkivering.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Povl Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Udvalget har ligget lidt underdrejet i 1987, og noget nyt nummer af bladet »Lintrup sogn« blev det ikke til. Arkivmaterialerne opbevares på Lintrup skole.

Rødding Lokalhistoriske Arkiv

Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 04 84 12 88.

Leder: Niels H. Kragh Nielsen.

I perioden 15.10.1986–14.10.1987 har arkivet modtaget 30 afleveringer, heraf 8 rene billedafleveringer med ialt 90 billeder (incl. 45 pressefotos).

Arkivet har fået kopieret Lintrup kirkebog 1854–70, og blandt afleveringerne kan nævnes forhandlingsprotokoller for Rødding frivillige Brandværn 1923–78 og fra Spareforeningen Julens Glæde 1924–74. Fra Rødding Frimenighed er modtaget supplerende materiale, bl.a. vedrørende opførelsen af kirken og præstegården. Af personarkiver er afleveret sidste del af urmager Marcussens arkiv samt dagbøger 1905–35 efter førstelærer C.H. Kock, Rødding.

Avisudklipsamlingen er nyordnet, og det bør nævnes, at Rødding Avis forefindes indbundet fra og med 1954.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørlück, Kirkevej 5, Skodborg, 6600 Vejen.

Foreningens arkiv:

Skodborg Bibliotek, 6600 Skodborg

Åbningstid: tirsdag kl. 14–17 eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6600 Vejen, tlf. 04 84 84 85.

Der har været god aktivitet i Skodborg Hjemstavnsforening i årets løb. Vi har deltaget i møder og kurser i LASS samt været med i en billedudstilling på Fællesskuet i Aabenraa med temaet »Kongeaaegrænsen 1864–1920«.

En sogneaften med lokale kræfter med emnet »Sådan gjorde vi dengang«, var som de andre aftener meget vellykket. Indlæggene blev optaget på bånd. Heldagsturen gik til Rauning enge i Vejleaaalen og Forhistorisk Museum i Moesgaard. Der har også været besøg på Sønderkov Hovedgaard, der er under restaurering – et interessant arbejde, der er værd af følge. Den traditionelle sognevandring gik langs diget mellem Skudstrup og Skodborg, under ledelse af Erik Braun, og med oplysninger om udflytningen i Skudstrup ved Peter Otte.

Der har været afholdt kursus i gotisk skrift, over 10 gange med 12 deltagere. Hjemstavnsbladet er udkommet med ét nummer i 1987, med Erik Brauns gode og fyldige artikel om polakkerne på Skudstrup fæled. Arkivets billedsamling er blevet registreret efter SLA-metoden med hjælp fra biblioteket i Rødding. Billederne (ialt 850 stk.) er anbragt i stålskab.

Vi har foretaget kopiering af retsprotokoller fra Frøs og Kalvslund herred 1721–1742. Der kommer stadig arkivalier ind, som bliver registreret og evt. kopieret. Sidst har vi modtaget et mejeriregnskab fra »Langagergård« 1.11.1883–30.9.1885.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthesen, Skravevej 17, Københoved, 6600 Vejen.

Der er modtaget adskillige afleveringer i årets løb. Skyld- og panteprotokoller for Frøs og Kalvslund herreder 1808–45 er blevet kopieret. Under de ugentlige møder på Skrave bibliotek har vi bl.a. sorteret billeder og arbejdet med besvarelse af slægtshistoriske spørgsmål. Arkivet er normalt tilgængeligt mandage kl. 16–18.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Kulsviervej 8, Øster Lindet, 6630 Rødding.

Øster Lindet lokalhistoriske forening blev stiftet den 9. oktober 1986 og har konstitueret sig med Helge Holst som formand, Holger Bojsen, Mojbøl som kasserer og Inge Clausen, Øster Lindet som sekretær. Foreningen solgte det første år 168 medlemskort.

Der blev det første år indsamlet mange billeder, og vi fandt frem til en regnskabsbog fra det lokale gårdslagterfirma Kock og Co., som virkede over hele Nordslesvig og langt ned i Sydslesvig. Arkivet har ikke eget lokale. Materialerne opbevares sammen med Skodborgarkivets.

Torsdag den 21. maj holdt foreningen udflugt til Gammelskov batteriet, hvor H.P. Jensen, Agerskov fortalte. Jels lokalhistoriske forening og beboerforeningen for Grønnøbæk var medindbydere. Den 6. august var vi medindbydere til en udflugt til Skibelund Krat, hvor højskolelærer Richard Andersen fortalte.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.

Foreningens arkiv:

Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 04 75 20 52.

Åbningstid: tirsdag-fredag kl. 14-17 (efter aftale).

Ledere: H. E. Sørensen og H. Hofmand Nielsen.

Foreningen afholdt ekskursion i efteråret 1987 til Aschberg, Segeberg, Klüvensiek og frilandsmuseet ved Kiel. I vinterhalvåret har vi haft følgende offentlige arrangementer: foredrag af J. Termansen om planlægningen af Havneby på Rømø, af Niels Bøgh Andersen ved afstemningsfesten den 10. februar sammen med andre foreninger og af Hans Kjær om genforeningstiden set fra en vestslesvigsk landsby. Generalforsamlingen afholdtes den 21. april, hvor formanden efter kaffen fortalte om Christian IV ud fra de aktuelle udstillinger rundt i landet. Årsskriftet »Fra Skærbækegnens Fortid« er kommet i 2. årg. med et dobbelt så stort sidetal som sidste år og indeholdende fem artikler. Arkivet, der har til huse på museet, er nu næsten registreret op til dato for så vidt angår papirer, mens endnu en del fotos resterer.

Sundeved kommune

Nybøl Hjemstavnsforening

Formand: Peter Petersen, Tørvemosevej 5, Stenderup, 6400 Sønderborg, tlf. 04 48 74 82.

Foreningens arkiv:

på Nybøl gamle skole.

Åbningstid: mandag aften fra kl. 19.30 eller efter aftale.

Leder: Peter Petersen (se ovenfor).

Foruden den årlige generalforsamling har vi et samarbejde med Lokalhistorisk Forening for Sottrup sogn om en årlig foredragsaften. Arkivet har udmærkede lokaleforhold og bliver jævnt godt besøgt.

Lokalhistorisk Forening for Sottrup sogn

Formand: Jens Paulsen, Fuglsangvej 4, 6400 Sønderborg, tlf. 04 48 72 66.

Foreningens arkiv:

på V. Sottrup gamle skole

Åben efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 04 48 72 11.

Foreningen har et medlemstal på 572 og der er solgt 550 årsskrifter 1987, som udkom med 11 artikler på ialt 104 sider. I forbindelse med generalforsamlingen den 17. marts vistest Sundeved-filmen, og vi havde en udstilling af gamle landbrugsredskaber fra Johannes Jørgensen i Ullerup under overskriften »Hvad er det«. Den 13. juni afholdtes årets udflugt, der gik til Lyksborg slot og den danske kirke i denne by, hvorefter vi var på den gamle færgekro i Holnæs og sluttede af med at bese Bov Museum. Pastor Hans Madsen var guide. Den 6. oktober fortalte Bodo Daetz fra Kobbermølle om fabrikkens historie, og vi havde en meget fin udstilling af kobber- og messingtøj.

Historisk Forening for Ullerup sogn

Formand: Knud Erik Sørensen, Rosenvej 1, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 04 46 16 82.

Foreningens arkiv:

Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: hveranden torsdag kl. 18.30–20.00.

Efter nogle års dvale genåbnede Lokalhistorisk arkiv i efteråret 1987, og som noget nyt har vi forsøgt med en fast åbningstid, ligesom vi, for at gøre opmærksom på arkivets eksistens, har husstandsomdelt en lille folder i hele sognet. Der har vist sig interesse for arkivet, og flere ting er blevet givet til arkivet. Da arkivet i forvejen rummede et temmelig omfattende materiale, er vi nu gået i gang med et endnu helt uoverskueligt registreringsarbejde.

Foreningen afholdt i marts et møde med Georg Rasmussen, Flensborg, om »Kådnere under godset Bojskov«. Mødet var velbesøgt og resulterede i efteråret i afholdelse af en studiekreds med samme emne. Foreningen har i årets løb sammen med naboforeningerne deltaget i arbejdet med indsamling af Sundeved-dialekten.

I oktober afholdtes ekstraordinær generalforsamling for at give interesserede lejlighed til at deltage i bestyrelsesarbejdet. Kort tid efter generalforsamlingen afholdt bestyrelsen et møde med Svend Hollensen, Broager, for at blive sat ind i principperne for registreringsarbejdet.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jessen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 04 44 57 47.

Foreningens arkiv:

Nydamskolen, Skolevej 21, V. Sottrup.

Leder: P.H. Lund, Sdr. Landevej 73, 6400 Sønderborg, tlf. 04 42 61 95.

De geologiske og arkæologiske undersøgelser i mosen har ikke kunnet gennemføres i ønsket omfang, bl.a. på grund af det fugtige vejr både sommer og vinter. Til gengæld arbejder vi med et projekt til en udvidet undersøgelse. En række aviser gennemgås for at se, om der er omtalt væsentlige ting i forbindelse med Engelhardts udgravning i mosen. Endvidere eftersøges et skibssanker, som skal være fundet i mosen den 8. august 1864. En efterlysning af oplysninger om en model af Nydambåden, fremstillet i 1934 i Tyskland, har resulteret i, at vi har modtaget en videofilm og en amatøroptagelse af stabelafløbningen.

Sydals kommune*Lokalhistorisk Forening for Kegnæs sogn*

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 04 46 51 10.

Foreningens arkiv:

på Kegnæs skole.

Åbningstid: første mandag i måneden kl. 18–20 eller efter aftale.

Leder: Hans Bertelsen (se ovf.).

Ved vores generalforsamling den 25. februar 1987 talte Jørgen Juhl Jensen, Århus, om Danmark i mellemkrigsårene. Formanden berettede om arbejdet i det forløbne år, bl.a. indbinding af jordebogskopier og slægtsfortegnelser og pastor Hans Madsens oversættelse til dansk af pastor Lorens Nissens: »Meine Wege und Umwege zur Kirche« (præst på Kegnæs 1801–1842). Medlemstallet er nu ca. 300, medlemskontingentet er på 10 kr.

Den 4. juni 1987 havde vi den årlige egnsvandring, denne gang i Bredsten; der deltog

ca. 80 personer, og der fortalte ved hver ejendom, derefter afslutning i Gåsvig kro, hvor formanden fortalte om den nu nedlagte Bredsten skoles historie.

Sammen med Kegnæs ungdoms- og idrætsforening og Kegnæs forsamlingshus er vi medindbyder til tre årlige kulturelle foredrag.

Arkivet er indrettet på Kegnæs skole og et billedgalleri på Kegnæs forsamlingshus.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 04 44 77 85.

Foreningen har ca. 250 medlemmer. Kontingentet er 25 kr. for par og 15 kr. for enlige. Der er i det forløbne år afviklet tre arrangementer. Ved generalforsamlingen var der udstilling og foredrag af dr. Roesdahl, Tandslet, om spredte træk fra Tandslet sogns historie. I maj arrangeredes en udflygt til Kobbermølle, hvor over 60 deltagere havde en interessant aften med lederen af den danske skole, Bodo Daetz, som fortæller og rundviser. Under mottoet »Kend din egn« var vi i år i Jestrup, hvor der trods et dårligt vejr var mødt over 70 deltagere.

Arkivet, der har til huse på Tandslet Skole, modtager stadig nye arkivalier, både fra personer og foreninger. Indtil nu er registreret 45 foreninger.

Lysabild sognehistoriske Forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, 6470 Sydals, tlf. 04 44 42 84.

Foreningens arkiv:

på Lysabild skole.

Åbningstid: første torsdag i hver måned (÷ juli) kl. 17.30–19.30 og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mommarkvej 395, Mommark, 6470 Sydals, tlf. 04 44 79 95.

Vort medlemstal er 714. Vort sognearkiv bruges stadig mere, både af givere og af besøgende – det har været en fordel, at vi tidsmæssigt placerede åbningstid sammen med Folkebibliotekets 1. åbningstid i hver måned.

Vor bog nr. 2 – men træet har dybe rødder – 12 alsingere fortæller fra Lysabild sogn« har mødt stor interesse og forudses snart udsolgt.

Sognevandringen om sommeren – 1987 til Neder Lysabild – har hvert år stor interesse. Vort årlige »sognemøde« i januar har sin trofaste besøggsskare.

Foreningen er organisatorisk opbygget med fire »faste udvalg« (bogudvalg, sognevan-dringsudvalg, sognemødeudvalg og arkivudvalg), og denne uddelegering af ansvar og arbejde har vist sig at være en virkelig stor fordel for vor bestyrelse på 11 medlemmer.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn.

Formand: Chr. Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6400 Sønderborg, tlf. 04 44 53 06.

Foreningens arkiv:

Hørup centralskole, Vestervej 42, Hørup, 6400 Sønderborg.

Åben efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6400 Sønderborg, tlf. 04 44 52 15.

Foreningens arbejde ligger i faste rammer. Vi fortsætter med affotografering af gamle billeder, skøder og kontrakter, og hvad vi synes der er værd at bevare. Foreningen er på vej mod 700 medlemmer. Vi har udgivet årsskrift nr. 5, hvor Hans Tækker fortæller om mange forskellige ting. Desuden har vi afholdt en egnsvandring, deltaget i fritidsudstilling og i en udstilling på fællesdyrskuet i Aabenraa. Det traditionelle efterårsmøde var med lærer Bodo Daetz, Kobbermølle, der fortalte om den gamle kobbermølle samt kommenterede de forskellige kobberving, som mødedeltagerne havde medbragt.

Sønderborg kommune*Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg*

Formand: Ester Fick, B.S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg, tlf. 04 42 68 84.

Foreningens arkiver:

Sønderborg/Dybbøl-afdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 04 43 27 10.

Åbningstid: mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17.

Ulkebøl-afdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21.

Året 1987 har været det travleste i arkivernes levetid. I april flyttede Dybbøl- og Sønderborgafdelingen til det smukke, nyrestaurerede bindingsværkshus Kirkegade 8. Mange inden- og udenbys gæster besøgte huset i de dage, der blev holdt åbent hus, og hvor nogle af de spændende fund fra kælderudgravningen blev vist.

Også i den efterfølgende tid har besøgstallet overgået alle forventninger, ikke blot i Kirkegade, men også i Ulkebøl. Dette medfører langt flere afleveringer end tidligere. Medarbejderne har begge steder fået bedre arbejdsmuligheder, men også tyngende ansvar for renholdelse og pleje af et stort forretningslokale i Ulkebøl og for Sønderborgs nye vartegn, Kirkegade 8. Foreningen har 325 medlemmer, heraf hjælper de 26 på arkiverne.

Foreningen har i samarbejde med lokale foreninger taget del i flytning og genindvielse af genforeningsstenen i Spang. En bytur igennem det gamle Sønderborg med Bedre Bymiljø, fabriksbesøg hos Brdr. Müller med vandring gennem Vollerup by, og sluttelig et spændende og oplysende besøg på Sønderborg kaserne samlede mange af foreningens medlemmer, og samtidig ser vi også flere og flere tilflyttere, der på den måde lærer by og omegn at kende.

Derudover har P. Jacobsen og H. Petersen især hos ældregrupperne i Sønderborg vist billeder og fortalt om det gamle Sønderborg, Ulkebøl og Dybbøl. Også et besøg i Dybbøl kirke med efterfølgende rundgang omkring præste- og kirkegård samlede mange interesserede. Alt i alt et travlt år, hvor registreringsopgaverne ind imellem tårnede sig op, fotoafdelingen er vokset betydeligt, og især i Ulkebøl har der været mange spændende udstillinger.

Tinglev kommune*Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 04 64 40 62.

Foreningen har i 1987 mistet et bestyrelsesmedlem, Andreas Hansen fra Bylderup. Andreas Hansen har været med fra foreningens start og har siddet i bestyrelsen som sekretær fra 1978.

Generalforsamlingen fandt sted i Uge forsamlingshus. Henrik Becker Christensen fra Aabenraa fortalte og viste lysbilleder fra Hærvejen gennem Sønderjylland. Den 17. august indbød vi til aftentur i Aabenraa. Vi fik en dejlig byvandring med Svend Fåborg som en meget fin guide.

Til vort efterårsmøde fik vi en forespørgsel fra Bjolderup sogns menighedsråd, om vi kunne tænke os at arrangere et møde fælles med dem, og det sagde vi ja til. Vi mødtes kl. 19 ved Bjolderup kirke, hvor der var lejlighed til at se kirken og Bjolderupstenen. Efter besøget i kirken var der kaffebord i Bolderslev skole, og derefter fortalte Hans Valdemar Gregersen om sognets ældste historie, og det førte til en hyggelig snak med andre stedkendte folk.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 04 76 21 41.

Åbningstid: tirsdag kl. 10–12, i vinterhalvåret tillige første lørdag i hver måned kl. 14–17, eller efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovf.).

Det forløbne år har været en travl tid for arkivet. Det bliver nu besøgt mere end det tidligere har været tilfældet, både i den faste åbningstid om tirsdagen og første lørdag i måneden i vinterhalvåret. Det er nu regelen og ikke undtagelsen, at vi får personlige og telefoniske henvendelser, mens vi er derude.

Arkivet arrangerede en udstilling til Handels- og Håndværkerforeningens messe i Bylderup Bov. Vi valgte emnet skoler, og fandt billeder fra 19 gamle skoler i Tinglev kommune. Udstillingen blev senere flyttet til biblioteket, hvor den vakte stor interesse. En del af udstillingen blev vist ved indvielsen af »Den gamle Skole« på Kirkepladsen.

Arkivet er i pladsnød. Det kræver mange ekstra skridt at transportere arkivalierne fra boksen til arbejdsområdet i den anden ende af bygningen. Vi har haft en del fugtproblemer, der dog er afhjulpet noget ved opsætningen af en affugter.

Broderup mejeri's arkiv er indgået, heri er der billeder af mejeribestyrere og formænd. Indsamlingen af arkivalier om Indre Mission er nu afsluttet og gav mest i Bjolderup sogn. Der er afleveret protokoller, vedtægter m.m. også fra KFUM og K, Søndagsskolen samt fra De grønne spejdere. Fra loftet over Landeværnet i Tinglev har vi modtaget to store kasser med protokoller og andre arkivalier vedrørende Tinglev realskole.

Pensioneret viceskoleinspektør Hans Fr.J. Hansen har igen bidraget med et værdifuldt arbejde, to store ringbind med titlen: Deutsch und Dänisch im Kirchspiel Tingleff.

Foran os ligger en opgave om at indsamle foreningsarkiver. Det er et større projekt, hvor der bliver brug for kraftig lokal opbakning i alle sogne. Vi har indtil nu registreret 135 foreningsarkiver, men ude omkring er der mange flere, som vi i den kommende tid gerne skulle finde frem til.

Tønder kommune*Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune*

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 04 72 12 27.

Foreningens arbejde har i det forløbne år været koncentreret om forhandlinger med Tønder Kommune om det lokalhistoriske arkivs eventuelle overgang fra foreningsdrevet arkiv til en selvstændig kommunal institution under biblioteket eller museet, en udvikling der har været betinget af arkivets vækst og stadig stigende søgning. Også under en eventuel ny struktur vil foreningen dog beholde den stærke tilknytning til arkivet, hvis drift har været foreningens hovedopgave.

På publikationsområdet har vi 1987 ikke udvist samme aktivitet som i tidligere år; det blev alene til den lille bog Tønder Håndværkerforening gennem 75 år, og et nyt oplag af billedbogen Nystaden fra 1986.

I 1987 har været afholdt følgende foredrag: »Reformationen i Sønderjylland« ved dr.phil. H.V. Gregersen; »Gerstenberg og hans tid« ved lektor J.P. Ægidius; »Oplevelser som journalist i Tønder 1937–46« ved redaktør H.C. Clausen; »Mentaliteter og kultursammenstød«, ved lic.phil. Henrik Horstbøll; »Landboreformer – myter og realitet« ved arkivar Jørgen Dieckmann Rasmussen; »Hvornår blev Danmark et rige, og hvorfor?« ved rigsantikvar Olav Olsen. Foreningen har været på ekskursion til Ejdersted med skoleleder Horst Hoop, Follervig.

Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune

Jomfrustien 8, 6270 Tønder.

Åbningstid: lørdag kl. 9–12, og efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 04 77 85 69.

I foråret (1987) tog arkivet hul på en ny lokal kopieringskampagne med kopiering af kirkebøgerne fra »Propstei Sødtondern« – Tønder kommunes 30 nabosogne syd for grænsen. Et omfattende, tidskrævende og bekosteligt projekt. Med 16 allerede kopierede sogne er kampagnen ca. halvvejs. En oversigt over disse sydslesvigske kirkebogskopier kan fås ved henvendelse til arkivet.

Kirkebogskopierne fra »Propstei Sødtondern« vendte også en truende mindre nedgang i arkivets brugerstatistik fra først på året til en mindre samlet stigning i årets sidste måneder fra 342 henvendelser i 1986 til 366 i 1987. Fortsætter denne udvikling i takt med, at kendskabet til kirkebogs(kopi)samlingen vokser, vil grænserne for arkivets fysiske rammer og den frivillige arbejdskrafts formåen hurtigt overskrides.

Også arkivets »almindelige« samlinger har i år gennem afleveringer været i pæn vækst. Skal der fremhæves en enkelt aflevering, må det være en Tønder-film fra 1937 om handlende Ringriderkorpsets 125 års jubilæum.

Herudover har arbejdet mest koncentreret sig om to nye opgaver – forarbejdet til foreningskampagnen og det omfattende arbejde omkring kirkegårdsregistreringen (registrering af bevaringsværdige gravminder i kommunen).

Vojens kommune*Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune*

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 04 54 21 21.

Foreningens arkiv:

Herredsfoged Holms hus, Tørning Mølle, 6500 Vojens.

Åbningstid: tirsdag kl. 19–22 eller efter aftale.

Leder: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 04 54 00 83.

I årets løb har vi været i Over Jerstal, Sommersted, Vojens, Jegerup samt på Tørning Mølle, hvor vi også deltog i Julemessen. Ligeledes har foreningen i 1987 udgivet sin første årbog, hvilket bevirkede, at medlemstallet næsten fordobledes, så foreningen nu har ca. 160 medlemmer. Men det mest interessante er nok sket omkring arkivets virke. De første arkivalier har ført en noget omtumlet tilværelse. Fra kælderen under Poulsbjerg Plejehjem, over loftet i Huset i Danmarksgade til deres nuværende blivested på Tørning Mølle, hvor de blev flyttet hen umiddelbart før den officielle åbning af hele Møllekomplekset i sommeren 1986. Siden indflytningen har en del af registreringsgruppen, sideløbende med registreringsarbejdet deltaget i et kursus i gotisk skriftlæsning, ligesom der har været ekskursioner til andre lokalhistoriske arkiver, samt deltagelse i et registreringskursus.

Der er i øjeblikket tilknyttet tolv personer til registreringsgruppen, som mødes hver tirsdag aften på arkivet. Gruppen er opdelt i tre undergrupper – en, der registrerer billeder, samt registrerer effekter for foreningens nyetablerede museumsgruppe, en arkivfundsgruppe, samt en gruppe, der modtager alt materiale, samt sørger for indføring i registre.

I det forløbne år er afleveringerne steget støt måned for måned til vi i slutningen af året var oppe på 18 afleveringer i en måned, så alt tyder på, at der også i de kommende år vil være brug for den store historisk-interesserende registreringsgruppe.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 04 55 43 05.

Aabenraa kommune*Aabenraa byhistoriske Forening*

Formand: Halfdan Jacobsen, Høgelsbjerg 136, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 47 25.

Ved årsmødet 1987 fortalte arkivar Lars N. Henningsen om forholdet mellem dansk og tysk i Ensted sogn fra omkring 1750.

Foreningen udgav sidst på året Claus Møllers bykrønike 1620 med tilføjelser 1635-41. H. V. Gregersen stod for udgivelsen af dette vigtige kildeskrift. Med indledning og dansk oversættelse blev bogen på 88 sider.

Som en appetitvækker havde vi på foreningens efterårsmøde H. V. Gregersen til med udgangspunkt i bykrøniken at fortælle om Aabenraas ældre historie.

Aabenraa Handelsstandforening har opfordret sine medlemmer til at aflevere arkivalier om virksomhederne med henblik på bevarelse for eftertiden. De hidtil indsamlede arkivalier er blevet overgivet til byhistorisk forening, der har ønsket, at arkivalierne opbevares i Landsarkivet.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 04 66 35 21.

Foreningens arkiv:

Stubbæk skole, Stubbæk Skolegade 1, 6200 Aabenraa.

Åben efter aftale.

Leder: Walborg Jessen (se ovf.).

I samarbejde med Ensted Foreningsforening har der været følgende tre arrangementer: foredrag af Lars N. Henningsen, Aabenraa, om næringsvejene i Ensted sogn 1700-1940, foredrag af H. V. Gregersen, Haderslev, om Ensted i helt gammel tid, heldagstur til Gram slot og Tørning mølle.

På generalforsamlingen vistes smalfilm ved H. P. Koch. I juni afholdtes en aftenur til Augustenborg og i november holdt Torp Friis Møller, Årslev, foredrag om sønderjyske hertuger.

Løjt lokalhistoriske forening

Formand: Karl Lildholdt, Stennevej 10, Stollig, 6200 Aabenraa, tlf. 04 62 51 47.

Foreningen har afholdt to foredragsaftener: Anne Helene Michelsen fortalte om landbo-livet indendøre i gamle dage, og Carsten Rasmussen om landbruget 1750 til 1850 på Løjt Land.

I december udkom foreningens årbog, »Det gamle Løjt X« der tillige indeholder et register til alle ti årbøger. Udgivelsen af årbogen er foreningens største og vigtigste aktivitet, og der er tilsyneladende ikke ende på historisk stof omkring Løjt-halvøen, hvor landbrug og søfart igennem århundreder har bidraget til velstand og kultur. Store mængder af breve, logbøger og dagbøger fra tiden før radio- og telegrafkommunikationen er bevaret og fortæller om livet dengang, ofte om dramatiske hændelser, om familiesammenhold, kærlighed og guds frygt.

Foreningen har et stort fotoarkiv, som bestyres af Bent Thomsen, Barsøvej 3, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 04 66 78 70.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver i Sønderjylland 1987-88.
Ved Ib Andersen.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie.

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 12. 1987. Indhold: Henning Haugaard: Centralskolens 25 års jubilæum – Sognets skolehistorie før 1814 – Skolevæsenet efter 1814 – Bedsted-piger Danmarks næstbedste i 1984 – Degnekaldets indtægter 1860 – Skoleforhold i Bedsted 1868 – Skoleforhold i Terp 1868 – Lærere i Terp – Degne og førstelærere i Bedsted – Skoleforhold i 1761 – Lærere ved Bedsted skole 1962-87 – Undervisningsplaner 1922 – Udpluk fra skoleprotokollerne – Centralskolens første dag 24. aug. 1962 – Centralskolens indvielse 12. aug. 1963 – Dronning Ingrid's besøg i Bedsted 1964.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Henning Haugaard, Enevold Sørensenvej 9, 6000 Kolding.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherrød.

Årgang 10. 1987. Indhold: H.H. Bang: Foreningen – J. Møldrup: Fra Kobbermølleudstillingen – Karla Kristensen: Livet i Fårhus i gamle dage, set med et barns øjne – Inger Jørgensen: N.A. Drewsens samling af gamle danske landbrugsredskaber – Chr. Nielsen Vad: Hjemtransport af danske og norske fanger fra koncentrationslejrene – Johannes Christiansen: Natur- og mirakellægen Johann Frøslev – Villæn Bygaden 8 i Hønsnap – N.P. Lund-Jensen: Kongestenen ved Kruså korsvej – Hans Henrik Jensen: Den gamle brønd på Bov Skole – N.A. Drewsen: Klinkemandens bor.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Tlf. 04 67 19 14.

Felsted

Historisk Årbog For Felsted Sogn.

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 5. 1987. Indhold: Gerhard Jaspers: Felsted præstegård 200 år – Urban Schrøder: Konfirmanden og præsten for 200 år siden – Svend A. Lauesgaard: Fra sogneråd til kommunalbestyrelse – Ib Andersen: To hidtil ukendte præster fra Felsted – Peter Petersen: Klinterne ved Felsted sogns strand – Ib Andersen: Dagbogsoptegnelser fra »æ Krat« i Tumbøl – Peter Petersen: Brandforsikring i Felsted sogn 1858 – Peter Petersen: Løn som forskyldt – Historisk Forening for Felsted Sogn 1986-87.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa. Tlf. 04 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn.

1987. Indhold: Breve fra en soldaterhustru – Karl Petersen: Fiskefangst og levevilkår for fiskere ved Flensborg fjord gennem 100 år – Elsebeth Thygesen Kristensen: En

kunstner fra Kværs – Adsbøl sogn for 200 år siden – Elsebeth Thygesen Kristensen: Årets gang. 1986.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Tlf. 04 65 82 44.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Årsskrift nr. 5 – 1987. Indhold: Hans Tækker: Hyldest til Høruphav – »E Backhus« – Å sit i skrærestund – »E kjø'te stajs vej« – Potten gennem 4000 år – Ridder af Møddingskraberen – Om tordenvej og tordenkaffe – Børnerim, remser og lege m.m. – Når damptærskværket kørte ind på gården – Vort elskede Als – Søsletet på Mjangdam – Kirkegården – Skolestaderne – Lirekassemanden – Te'lop'javn ved di gammel i Majbøl – Det første damptærskværk på Als – Om drukneulykken ved Høruphav 1883 – Hitlerjugend på »Baltic« – »Ynnergåsser« – Myten om »Tulles hjørne« – Marie Christensen – Sådan gik 1986.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6400 Sønderborg. Tlf. 04 44 52 15.

Kliplev

Fra Kliplev Sogn.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Kliplev Sogn.

1987. Indhold: Peter M. Petersen: Foreningen – Marie Philipsen: Overdragelse af arvefæste i Lundtoft for 200 år siden – Peter M. Petersen: Vejle Fadderskabskreds for Kliplev sogn – J.K. Hansen: På indkøbstur til Aabenraa for et halvt århundrede siden – For 50 år siden – Jacob Hansen: Da krigen kom til Lundtoft – J.K. Hansen: Gårdene i Bjerndrup – Uddrag fra en rejsedagbog.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter M. Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa. Tlf. 04 68 76 88.

Lintrup

Lintrup – et gammelt sogn – et grænsesogn.

Udgivet af Lokalhistorisk udvalg.

Nr. 16. December 1987. Indhold: To billeder fra Lintrup – Pastor Nissen: For sidste gang – Da djævlknækkede nødder ved Lintrup kirke – Kongeåbødet.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Povl Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup. Tlf. 04 85 53 18.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 10. 1987. Indhold: H.P. Wilhelmsen: Stollig Mejeris historie – Petrea Schmidt: Skibbrudet ved Barsø – Petrea Schmidt: Runde Mølle dokumentet – Erika Krag: Tale ved kaptajnsbegravelse 1829 – Erika Krag: Sømandsbrev – Petrea Schmidt: Marknavne efter Jep Riis – Mads Lildholdt: Mindestenen på Barsøvej – Urban Schrøder: To nyfundne regneopgaver af Hans Mikkelsen – Dalholt digtet – Karl Lildholdt: Af kaptajn Stabenows erindringer – Petrea Schmidt: Pigen Gertrud fra Thüringen – Julius Berg: Gamle mål og arealbetegnelser – Lorenz Jacobsen: Et kinesisk billede – Margit Sporleder: Aabenraa-Skarrev 1864–1881 – Grethe Lildholdt: Hvor den gamle landevej fra

Aabenraa føres gennem Løjt sogn – Jens Bruun: En fattigfond i Løjt – Maren Jacobsen: Rundemølle – Svend Hansen: Løjt Kirkeby Folke- og Realskole – Hans Schultz Hansen: Et skifte fra Løjt Kirkeby 1875 – Register over »Det gamle Løjt« I–IX.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mads Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa. Tlf. 04 66 73 83.

Rødning

Historisk årbog for Rødning kommune.

Udgivet af Rødning bibliotek.

1987. Indhold: Søren Petersen: Ved juletid i Lintrup – Thøste Thøstesens: Peder Ottesen fra Krogstrup, Rødningegnens kendteste original for 100 år siden – P.H. Søndergaard: Omkring genforeningen – Niels H. Kragh Nielsen: Præstegårde i Rødning kommune – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til N.H. Kragh Nielsen, Rødning bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødning. Tlf. 04 84 12 88.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup Sogn.

Udgivet af lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn.

1987. Indhold: Jens Lampe: Orgelbyggeren fra Snogbæk, der blev europæisk berømt – Olav J. Bonefeld: Vester Sottrup station – Olav J. Bonefeld: E Medtsmirre – Jørgen Paulsen: En bryllups-beretning fra Sottrup i 1856 – Jens Lanpe: Urmagerfamilien Johannsen i Kasmosedam – Christian Jessen: Prædikestolen i Sottrup kirke – Olav J. Bonefeld: Det gamle forsamlingshus – Olav J. Bonefeld: Tå'nvæ'e i gammel dau – Chr. Marcussen: En ordsprogsvise – Hans Peter Rasmussen: Optakten til udgravelse af Nydam III fundet i juni 1984 – Kirsten Dall: 1986 – året der gik.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Olav J. Bonefeld, V. Snogbæk 33, 6400 Sønderborg. Tlf. 04 46 71 36.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 13. 1988. Indhold: I. B. Rodholm: Erindringer fra Varnæs i 30-erne – Alfred Lyck: Erindringer fra besættelsestiden – Urban Schrøder: En hedning under kirketag – Peter Petersen: Varnæs kirke – Thomas Kaufmanns feltbreve til Hejmdal – Ib Andersen: Hejmdal 1916 – Svend Agertoft: Minder fra Varnæsvig – Varnesinger fortæller – Ib Andersen: Varnæs i 1704 – Thomas Kaufmann: Næsekongens datter – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening – Et digt fra skyttegraven i Frankrig – Ved afsløringen af mindestenen for de faldne.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Arne Videbæk, Lærkevej 1, Varnæs, 6200 Aabenraa. Tlf. 04 68 05 72.

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1987 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, tilmeldt i tiden 1. januar–31. december 1987. Pr. 31. december 1987 udgjorde medlemstallet 2956, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Aabenraa	720
Haderslev	616
Sønderborg	329
Tønder	352
Sydslesvig	174
øvrige land	745
udland	20

Døde 1987

Andersen, Bent K., tandlæge, Ringkøbing
 Andersen, Gerhard, lektor, Tarm
 Bengtsson, Helge Bille, malermester, Vanløse
 Bruhn, Magda, lærer, Aabenraa
 Hansen, Andreas, overassistent, Bylderup
 Bov
 Hansen, Anna, modehandler, Højer
 Hansen, V. Dagnæs, stadsdyrlæge, Tønder
 Henningsen, Aage, guldsmed, Haderslev
 Harsbøl, Gudrun, lærer, Hellevad
 Jensen, Chr. H., ejendomsmægler, Gram
 Jensen, Julius, personalechef, Vojens
 Johannsen, Andreas A., sparekassedirektør,
 Tinglev
 Jørgensen, Andr., sognefoged, Bolderslev
 Jørgensen, V. Tams, cand. mag., Langenhorn
 Kristensen, Jens, pens. førstelærer, Aabenraa
 Lund, Svend Aage, kontrollør, Kruså
 Nielsen, Niels P., Sdr. Hygum
 Thomsen, Jørgen Ulrik Refslund, hospitals-
 forvalter, Augustenborg
 Schubert, Lotte, Flensborg
 Thygesen, K., læge, Toftlund
 Wolff, Kenny, telegrafarbejder, Toftlund

Nye medlemmer 1987

Asmussen, Arne, Fredericia
 Andersen, Børge Kjærgård, Kollund
 Andersen, Christa, pens. lærer, Skærbæk
 Andersen, Inge Marie, Årøsund
 Andersen, Jørn, bankdirektør, Aabenraa
 Andersen, Marie, Fredericia

Andersen, Peter Rostgaard, Lydersholm
 Andersen, Svend, Emmerlev
 Andresen, Sønnich Thomsen, inspektør,
 Rødekro
 Andresen, Sven, Aabenraa
 Andresen, Waltraud, overlærer, Lyrskov
 Balsløw, Gerda, Næstved
 Bauer, Egon, læge, Tønder
 Bay, Gertrud, sognepræst, Aabenraa
 Beck, Ruth og Kjeld, gymnasieoverlærere,
 Sophiegaard, Oversø
 Bentsen, Hanne Just, Brædstrup
 Bertelsen, Gunnar, Fredericia
 Birk, Jens O., Skærbæk
 Birkeland, Vagn, civiløkonom, Trænge
 Bogø, Dennis, Ballerup
 Bojsen, Holger, Rødding
 Buhler, Alis, Colleyville, TX 76034
 Busck-Nielsen, Preben, gymnasieoverlærer,
 Ves
 Buch, Bjarne, Nyborg
 Byllemoes, Lorenz, Herlev
 Bøjskov, Hanne, Sønderborg
 Christiansen, Christa, Ullerup
 Christiansen, Frank, lærer, Lintrup
 Christiansen, Lorenz, købmand, Aabenraa
 Christiansen, Merete, Eget
 Christiansen, Merete og Peter, Tinglev
 Clausen, Bodil, Fynshav
 Clausen, Jørgen, bankfuldmægtig,
 Løjt Kirkeby
 Clausen, Kjeld, Aabenraa
 Clausen, Ove K., professor, Espergærde
 Clausen, Rita og Jes, Stubbæk
 Clausen, Svend, Aabenraa
 Dich, Jørgen de Cros, redaktør, Hvalso
 Diron, Frank K.M., Årslev
 Dons, Else, Tønder
 Drewsen, Aage, Haderslev
 Dalgaard, Thorkild, Aarhus
 Enevoldsen, Thomas Bent, Nørup
 Engstrup, Leif, Nordborg
 Falkenberg, Anne-Marie og Bent S., Tønder

- Fink-Lycke, Kirsten, sygeplejeelev,
Frederiksberg
- Frandsen, H. C., Aabenraa
- Frandsen, Stig, Øland, Brøndby Strand
- Frost, Karin, Rødekre
- Föh, Birgitte Pontoppidan, overlærer,
Kobbermølle
- Gad, Peter Jensen, Bylderup Bov
- Geertsen, Harald, Lyngby
- Gram, Henrik, Ullerup
- Gregersen, Inge, Risskov
- Groes, Georg, Sørup
- Gråsten Landbrugsskole
- Guttormsen, Hans, skoleinspektør,
Frederiksstad
- Hansen, Anchen Jørgine, Aabenraa
- Hansen, Anna, Aabenraa
- Hansen, B. Riis, Fredericia
- Hansen, Christian Haahr, Haderslev
- Hansen, Else, overassistent, Aabenraa
- Hansen, Erik, dyrlæge, Aabenraa
- Hansen, Eva Kjer, København
- Hansen, Hagbart, Nordborg
- Hansen, Holger, Kolding
- Hansen, Kjeld Ellehauge, Haderslev
- Hansen, Morten, Sønderborg
- Hansen, Svend Erik Nørgaard, Simmersted
- Hansen, Svend Aage, Haslev
- Hansen, Victor, boghandler, Aarhus
- Hermannsen, Hedda, Bolderslev
- Hesselberg, Jørgen, Sjølund
- Hinnerskov, Jan, Aabenraa
- Historisk Sogneforening, Bovrup-Varnæs
- Holck, Eiler, Haderslev
- Holmboe, Vagn, Kolding
- Ipsen, Henning Chr., Rø
- Jacobsen, Bent, Strandhuse
- Jensen, Edel, Hejls
- Jensen, Hans Peter Kjær, Tønder
- Jensen, Jens Christian, gårdejer, Højvand,
Aabenraa
- Jensen, Jørgen Andresen, overtelegrafist,
Bevtoft
- Jensen, Osvald, Vrå
- Jensen, Steen, Ølstykke
- Jessen, Inge Holsteen, Rødekre
- Jessen, Chr., gårdejer, Skovby
- Johannsen, Johanne Marie, Viborg
- Johnsen, Kristian, Rødekre
- Jürgensen, Kristian, Næstved
- Jørgensen, Gunnar, bygmester, Løjt Kirkeby
- Jørgensen, Hans, Pandrup
- Jørgensen, Kresten, Kobberholm
- Kliver, Kim, Havdrup
- Knudsen, Holger N., vicekonsul, Flensborg
- Knust, Henning L., Vordingborg
- Kock, Jürgen, Vollerup
- Kristensen, Mette Espe, Møgeltønder
- Kristensen, P. Søndergård, overlærer, Bov
- Kristoffersen, Kai, direktør, Aabenraa
- Krogh, Ulla, Aabenraa
- Küssner, Dieter, redaktør, Flensborg
- Langballe, Annemarie og Kjeld, Skive
- Larsen, Jette, Kolding
- Larsen, Karen M., præst, Sønderbrarup
- Larsen, Aage F., Aabenraa
- Lassen, Hans, Smedeby
- Leerskov, Helga, ergoterapeut, Aabenraa
- Leick, Adser, skoleinspektør, Broager
- Lildholdt, Vibeke og Jean Ferrero, Aabenraa
- Lilleør, Ellen Margrethe, Aabenraa
- Lilleør, Hans, proprietær, Gråsten
- Lindso, Erik, Fynshav
- Lokalhistorisk Arkiv for Vejen Kommune
- Lorenzen, Asmus, Gråsten
- Lorenzen, Jacob, Ullerup
- Ludvigsen, Birthe, Øster Løgum
- Lund-Pedersen, statsaut. ejendomsrådgiver,
Sønderborg
- Lyngdorff, Karina, tegner, Vojens
- Løssing, Finn Erik, lektor, Jaruplund
- Madsen, Hubert, overassistent, Aabenraa
- Madsen, Leif Volck, præst, Egerfælde
- Magnusson, Knud, overlærer, Aabenraa
- Matthiesen, Hans H., Aabenraa
- Matthiesen, Johs., Rødekre
- Mayland, Uffe, direktør, Flensborg
- Meyhoff, Leif, Rødekre
- Michaelsen, Irene, Styding
- Moesgård, Karoline, Skærbæk
- Mortensen, J. Terp, Bredebro
- Møller, Alice, Hørsholm
- Møller, Gudrun, Aabenraa
- Møller, Jens, Nordborg
- Mørk, A., Haderslev
- Nielsen, Hans J. og Karen Bach, Sdr. Hostrup
- Nielsen, Ingrid, Haderslev
- Nielsen, Ingrid Nørregård, Blommenslyst
- Nielsen, Marianne og Laurids Kjær, Røns-
hoved
- Nørhede, Ejler, Silkeborg
- Olesen, Erik Haugård, trafikassistent,
Padborg
- Olsen, Karin, Bolderslev
- Overby, Jørgen, Gram
- Paulsen, Ingemarie, Tønder

- Pedersen, Aksel, afdelingsleder, Tønder
 Pedersen, Alfred, købmand, Ndr. Hostrup
 Pedersen, Svend Erik, lektor, Flensborg
 Petersen, Andreas, gårdejer, Skovby Mark
 Petersen, Chr. H., O. Jersild
 Petersen, Hans Jensen, Vojens
 Petersen, Inger, Rødekro
 Petersen, Kjeld Dall, Herning
 Petersen, Leif, Rødekro
 Petersen, Leif, lærer, Vojens
 Petersen, Peter, Haderslev
 Petersen, Vivi, Aabenraa
 Petersen, Wilhelm, Haderslev
 Poulsen, Hans, fabrikant, Aabenraa
 Ramlau-Hansen, Nordborg
 Rasmussen, Birgitte Kragh, museums-
 inspektør, Aabenraa
 Rasmussen, C. T., Nordborg
 Rasmussen, Carsten Porskrog, cand. phil.,
 Aabenraa
 Rasmussen, Margrethe, Brædstrup
 Ravn, Sven-Erik, Aabenraa
 Reffstrup, Christian, Aarhus
 Refshauge, Anna Elisabeth, Aulum
 Rens Ungdomsskole, Rens
 Riis, Folmer, Stenstrup
 Rolfsager, Anne Marie, Gråsten
 Rolfsager, Herluf, Rens
 Rosenvold, Carl, Aabenraa
 Rudolph, Willy, København
 Runz, Olaf, adjunkt, Harreslev
 Rynell, Finn, Mundelstrup
 Rødovre Kommunebibliotek, Rødovre
 Schmidt, Otto, Aarhus
 Schollert, Peter, Sønderborg
 Schoubye, Heinz, ungdomsskoleinspektør,
 Kruså
 Schrøder, Palle, bankfuldmægtig, Sejs
 Skov, Evald, Kolding
 Schloth, Kathrine, Ribe
 Stigsen, Lars Peter, Ø. Terp
 Sønderborg Bibliotek, Sønderborg
 Sørensen, Arne W.S., Aalborg
 Sørensen, Kaj, Tåstrup
 Sørensen, Margit, Rødekro
 Vestergaard, Eva, Tønder
 Williams, Jenny H., Nordborg
 Wive, Birthe, Aabenraa
 Wolter, P. A., Høkerup
 Østergaard, Steen, arkitekt, Flensborg
 Aaling, Gerda og Hans, Aabenraa
 Aarhus Universitet, Historisk Institut,
 Aarhus

